R.X.ERGASHEV

QISHLOQ XO`JALIGI IQTISODIYOTI

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI

QARSHI MUHANDISLIK – IQTISODIYOT INSTITUTI

R.X.ERGASHEV

QISHLOQ XO‘JALIGI IQTISODIYOTI

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi, Oliy va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi o‘quv-uslubiy birlashmalari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi kengash tomonidan Oliy o‘quv yurtlarining iqtisodiy ta’lim yo‘nalishlari talabalari uchun darslik sifatida tavsiya etilgan.

TOSHKENT – “EXTREMUM PRESS” – 2011

65.9(2)32
Э 747

Ergashev R.X. **Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti** – (darslik), – T.: "EXTREMUM PRESS". 2011, 416 bet.

Darslikda qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti fanining nazariy va amaliy asoslari kadrlar tayyorlash milliy dasturi talablari asosida bayon etilgan bo'lib, agrar iqtisodiy islohotlar natijasida qishloq xo'jaligida xo'jalik yuritishning erkin bozor shakllariga o'tish va mustaqil tovar ishlab chiqaruvchilar salmog'i o'sib borishi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov asarlari va qabul qilingan qonunlar, Prezident farmonlari hamda boshqa me'yoriy hujjatlarga asoslangan. Qishloq xo'jaligida mavjud yer-suv, moddiy-texnika va mehnat resurslaridan samarali foydalanishning hozirgi holati, qishloq xo'jalik korxonalarining barqaror shakllanishi, iqtisodiy samaradorligi ilmiy jihatdan asoslangan holda tahlil qilinib, istiqbolda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining barqaror sur'atda rivojlanish yo'nalishlari ochib berilgan.

Taqrizchilar:

B. Salimov – TDIU, "Tarmoqlar iqtisodiyoti" kafedrasi mudiri, iqtisod fanlari doktori, professor;

I.Ruziev – QarMII, "Bugalteriya hisobi va audit" kafedrasi professori, iqtisod fanlari doktori, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan xalq ta'limi hodimi;

N.Uzoqov – QDU, "Iqtisodiy nazariya" kafedrasi mudiri, iqtisod fanlari doktori, professor.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi o'quv-uslubiy birlashmalari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi kengashining 2010 yil 21 oktyabr 396-31 sonli qarori bilan nashr etishga ruxsat berildi.

ISBN 978-4433-369-85-6

© "EXTREMUM PRESS" nashriyoti, 2010 y.
© R.X. Ergashev

Mundarija

So‘z boshi **8**

I Bob. Qishloq xo‘jaligining jahon, respublika iqtisodiyotidagi o‘rni va ahamiyati. Fanning predmeti, maqsadi, vazifasi hamda tadqiqot usullari **10**

1.1. Qishloq xo‘jaligi jahon iqtisodiyotining, respublika xalq xo‘jaligining muhim tarmog‘i 10

1.2. Qishloq xo‘jaligining tarmoq sifatida o‘ziga xos xususiyatlari... 16

1.3. Erkin bozor munosabatlarini amalga oshirishda fanning predmeti va vazifalari 19

1.4. Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti fanining maqsadi va tadqiqot usullari 22

II Bob. Jahon, respublika qishloq xo‘jaligi, uning joylashishi, ixtisoslashishi, kooperatsiyalashuvi, ularning rivojlantirilishi..... 26

2.1. Qishloq xo‘jaligini joylashtirishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati 26

2.2. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini ixtisoslashtirishning shakl va ko‘rsatkichlari 33

2.3. Qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarishni kontsentratsiyalash..... 43

2.4. Qishloq xo‘jaligida ixtisoslashuv va kontsentratsiyalashning iqtisodiy samaradorligi 47

2.5. Qishloq xo‘jaligini kooperatsiyalashtirish va agrosanoat majmuasini integratsiyalashtirish 49

III Bob. Respublika agrosanoat majmuasi va uni inqiroz sharoitida rivojlantirish imkoniyatlari 56

3.1. Agrosanoat majmuasining zarurligi, maqsad va vazifalari hamda tarkibi 56

3.2. Agrosanoat majmuasi tarmoqlar tarkibi o‘rtasidagi munosabatlar 63

3.3. Agrosanoat majmuasi ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlari 71

3.4. Oziq-ovqat va aholi iste’moli mollari majmuasi. Davlatning oziq-ovqat xavfsizligi 78

O‘ZBEKISTON IQTISODIYOT MA’MURIY XIZMATI INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI
№ 44175

IV Bob. Bozor iqtisodiyotiga o'tishda qishloq xo'jaligida davlat rahbarligi va amalga oshirilayotgan agrar-iqtisodiy islohotlar.... 88
4.1. Qishloq xo'jaligida davlat rahbarligi. Erkin bozor iqtisodiyotida, uning mazmun va mohiyati..... 88
4.2. Qishloq xo'jaligida yer va suv islohotlarining amalga oshirilishi..... 95
4.3. Qishloq xo'jaligida yer, mulk, baho, soliq, moliya, kredit islohotlari va ularning natijalari..... 102

V Bob. Qishloq xo'jaligida mulkchilik va tadbirkorlik shakllari..... 108
5.1. Qishloq xo'jaligida bozor iqtisodiyoti sharoitida turli mulkchilik shakllarini barpo etishning zarurligi..... 108
5.2. Qishloq xo'jaligida davlat mulki va davlat korxonalari..... 112
5.3. Qishloq xo'jaligida jamoa va shirkat xo'jaliklari hamda ularning rivojlanishi..... 116
5.4. Dehqon va fermer xo'jaliklari, ularning rivojlanishi..... 121

VI Bob. Yer-suv resurslari, ulardan samarali foydalanish..... 135
6.1. Respublikaning yer-suv fondi, qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yer-suv resurslari, ularning iqtisodiy-ijtimoiy ahamiyati..... 135
6.2. Yer-suv resurslari, ularning miqdori, turlari va tarkibi, sug'oriladigan yerlar miqdori, sifati..... 136
6.3. Yer-suv resurslaridan foydalanish darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi..... 142
6.4. Qishloq xo'jalik yerlarini baholash, irrigatsiya va melioratsiya tadbirlarini amalga oshirishda davlatning roli..... 148
6.5. Suv iste'molchilari uyushmasi. Yer-suv resurslaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llari..... 151
6.6. Yer-suv resurslaridan foydalanishni rag'batlantirish mexanizmlari..... 157

VII Bob. Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari, fan-texnika taraqqiyoti, ilg'or texnologiyalar va ulardan samarali foydalanish..... 163
7.1. Moddiy-texnika resurslari haqida tushuncha, ularning ahamiyati, xususiyatlari va turkumlashtirilishi..... 163

7.2. Fan-texnika taraqqiyoti, uning yo'nalishlari va intensiv texnologiyalar..... 169
7.3. Qishloq xo'jaligida zamonaviy, samarali, ekologik jihatdan foydali hisoblangan texnikalarni, kimyoviy vositalarni, texnologiyalarni yaratish..... 172
7.4. Fan-texnika yutuqlarini joriy etish va ulardan samarali foydalanish..... 179

VIII Bob. Qishloq xo'jaligining asosiy va aylanma fondlari (vositalari) va ulardan samarali foydalanish..... 195
8.1. Qishloq xo'jaligida asosiy vositalar haqida tushuncha, ularning iqtisodiy mazmuni va ahamiyati..... 195
8.2. Asosiy ishlab chiqarish fondlari (vositalari) va ulardan foydalanish darajasining samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularning aniqlanishi..... 199
8.3. Aylanma fondlar (vositalar) haqida tushuncha, ularning ahamiyati va turkumlashtirilishi..... 205
8.4. Aylanma fondlar (vositalar), ulardan foydalanish darajasining samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularning aniqlanishi..... 209

IX Bob. Mehnat resurslari bozori, ulardan foydalanish va mehnat unumdorligi..... 222
9.1. Respublika qishloqlaridagi aholi, mehnat va mehnat resurslari..... 222
9.2. Mehnat bozori, mehnat resurslaridan to'liq va samarali foydalanish darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularni aniqlash tartibi..... 225
9.3. Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligi darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar va ularni aniqlash tartibi..... 230
9.4. Qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan foydalanishni yaxshilash, mehnat unumdorligini oshirish yo'llari..... 233

X Bob. Investitsiyalar (kapital qo'yilmalar), ularning iqtisodiy samaradorligi..... 242
10.1. Investitsiya haqida tushuncha, iqtisodiy mazmuni va ahamiyati..... 242

10.2. Qishloq xo'jaligida sarflanayotgan investitsiyalar (kapital qo'yilmalar)ning manbalari, sarflanish yo'nalishlari..... 246
10.3. Investitsiyalar (kapital qo'yilmalar)ning iqtisodiy samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlarni aniqlash tartibi..... 251
10.4. Investitsiya (kapital qo'yilma)lar ko'lamini kengaytirish va samaradorligini oshirish yo'llari..... 255

XI Bob. Qishloq xo'jaligida servisni rivojlantirish yo'llari..... 261
11.1. Qishloq xo'jaligida infratuzilma, uning mazmuni va ahamiyati..... 261
11.2. Fermer xo'jaliklarning faoliyat samaradorligini o'stirishda qishloq infratuzilmasi rolini oshirish..... 265
11.3. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish va bozor infratuzilmasi samaradorligini ta'minlash yo'nalishlari..... 275

XII Bob. Qishloq xo'jaligida (yalpi va o'rtacha) xarajatlar, ularni kamaytirish yo'llari..... 281
12.1. Qishloq xo'jaligida turli xildagi xarajatlarning ob'yektiv zarurligi..... 281
12.2. Qishloq xo'jaligida xarajatlar tarkibi, ularning turkumlashtirilishi..... 283
12.3. Qishloq xo'jaligida mahsulotlarning tannarxini hisoblash usullari..... 288
12.4. Mahsulot tannarxi haqida tushuncha o'rtacha xarajatlarning, turlari va ularni aniqlash tartibi..... 293
12.5. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining tannarxini pasaytirish yo'llari..... 298

XIII Bob. Qishloq xo'jaligining yalpi va tovar mahsuloti, ularning taqsimlanishi va ko'paytirish yo'llari..... 304
13.1. Qishloq xo'jaligining yalpi va tovar mahsuloti haqida tushuncha, ularning ahamiyati..... 304
13.2. Qishloq xo'jaligining yalpi mahsuloti tarkibi, o'zgarishi, sifati va raqobatbardoshliligi..... 308
13.3. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini taqsimlash, sotish va tovarlilik darajasini oshirish yo'llari..... 312

XIV Bob. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining baholari, ularning takomillashtirilishi..... 321
14.1. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar-pul munosabatlari..... 321
14.2. Qishloq xo'jaligida baholar tizimi, ularning darajasi va dinamikasi..... 326
14.3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida qishloq xo'jaligi mahsulotlari baholarini takomillashtirish va raqobat muhitini shakllantirish..... 330
14.4. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining raqobatbardoshliligini oshirish omillari..... 331

XV Bob. Korxonalarning daromadlari, foydalari, ularning taqsimlanishi. Ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi..... 340
15.1. Qishloq xo'jaligi korxonalarida takror ishlab chiqarish, uning turlari, ularning korxona ishlab chiqarish hamda ijtimoiy infratuzilmasini rivojlantirishdagi ahamiyati..... 340
15.2. Qishloq xo'jaligi korxonalarining daromadlari, olingan foyda va iqtisodiy samaradorligi haqida tushuncha, uning ahamiyati..... 347
15.3. Qishloq xo'jaligi daromadlarini, foydani va iqtisodiy samaradorligini aniqlash tartibi..... 354
15.4. Qishloq xo'jaligining pul daromadlari, yalpi va sof foydalarini ko'paytirish, iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llari..... 365

XVI Bob. O'simlikchilik tarmoqlari iqtisodiyoti..... 371
16.1. O'simlikchilik tarmoqlarining ahamiyati..... 371
16.2. O'simlikchilik tarmoqlari iqtisodiyotining hozirgi holati..... 374
16.3. Davlatning g'alla mustaqilligi siyosati..... 383
16.4. Kelajakda o'simlikchilik tarmoqlari iqtisodiyotini rivojlantirish masalalari..... 386

XVII Bob. Chorvachilik (qoramolchilik, qo'ychilik, echkichilik) tarmoqlari iqtisodiyoti..... 391
17.1. Chorvachilik tarmoqlarining ahamiyati..... 391
17.2. Chorvachilik tarmoqlarida yetishtirilayotgan mahsulotlar darajasi va samaradorligi..... 393
17.3. Chorvachilik tarmoqlarida mahsulot yetishtirishni rivojlantirish va samaradorligini oshirish yo'llari..... 400
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati..... 406

So‘z boshi

Qishloq xo‘jaligining asosiy vazifasi, bu – ishlab chiqarishning barqaror ishlashini ta’minlash va iqtisodiy samaradorligini oshirib borish asosida mamlakat aholisining oziq-ovqatga, sanoatning esa xom-ashyoga bo‘lgan ehtiyojini qondirishdir. Bugungi kunda aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan oziq-ovqat mahsulotlarining yillik iste’moli 55-70 foizni tashkil qilmoqda. Chakana savdoda oziq-ovqat mahsulotlari importi salmog‘i 40 foizdan ziyod.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentimiz I.A.Karimov ta’kidlaganidek, “...iqtisodiy islohotlarni, mamlakatni modernizasiya qilishni davom ettirish hamda chuqurlashtirish, fuqarolik jamiyatini shakllantirish va shu asosda o‘z fuqarolari uchun munosib turmush sharoitini yaratishni o‘zining istiqboldagi muhim vazifalari deb biladi.”[1]

Qishloq xo‘jaligini erkin bozor iqtisodiyoti qonunlari talabi darajasida barqaror rivojlantirish uchun qishloq xo‘jaligida xo‘jalik yuritishning turli mulkchilik shakllarini va tadbirkorlik shakllarini barpo etishning zarurligi, yer-suv resurslaridan samarali foydalanish, sug‘oriladigan yerlar maydoni, sifati, moddiy-texnika resurslari, fan-texnika taraqqiyoti, ilg‘or texnologiyalar va ulardan samarali foydalanish, qishloq xo‘jaligining asosiy va aylanma fondlari, mehnat resurslari bozori, mehnat unumdorligini oshirish, investitsiyalar (kapital qo‘yilmalar) bo‘yicha davlatning siyosati, qishloqda servisni rivojlantirish, xarajatlarni tejash, mahsulotlarning va xizmatlarning baholarini belgilash va qishloq xo‘jalik korxonalarining daromadlarini ko‘paytirish yo‘llarini asoslab berish maqsadga muvofiqdir.

Agrar islohotlar natijasida qishloq xo‘jaligida xo‘jalik yuritishning bozor shakllariga o‘tildi va mustaqil tovar ishlab chiqaruvchilarning salmog‘i oshdi. Qishloq xo‘jaligi korxonalarini moliyaviy sog‘lomlashtirish, davlat byudjeti subsidiyalari orqali kredit tizimidan foydalanish, hosilni sug‘urtalash va boshqa bir qator ishlar amalga oshirilmoqda. Biroq, qishloq xo‘jaligining barqaror va jadal rivoji hozircha ta’minlangani yo‘q. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida innovatsiya, zamonaviy texnika va texnologiyalar hamda xo‘jalik yuritishning yangicha shakllaridan foydalanish orqali ushbu muammoni

---

[1] I.A.Karimov. BMT sammiti mingyillik rivojlanishi maqsadlariga bag‘ishlangan yalpi majlisdagi nutqi. Xalq so‘zi, 2010 y. 22 sentyabr

hal etish mumkin. Shu bilan bir qatorda, qishloq va boshqa ASM korxonalari mutaxassislarining iqtisodiy tayyorgarlik darajasiga keskin talablar qo'yilmoqda. Ushbu talablarga javob berish uchun «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fani bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lish muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligida olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar yo'nalishlarining mazmun va mohiyatini yoritishda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan qonunlarga, Prezident I.A.Karimov asarlariga, Prezident farmon va qarorlariga, Vazirlar Mahkamasining qarorlariga asoslandik. Agrar sohada amalga oshirilayotgan asosiy iqtisodiy munosabatlarning ahamiyatini Respublika Makroiqtisodiyot va Statistika qo'mitasi hamda qishloq va suv xo'jaligi vazirligi ma'lumotlaridan foydalangan holda jadvallar, rasmlar, diagrammalar, graliklar yordamida yoritilishga harakat qildik.

Darslik O'zbekiston Respublikasi kadrlar tayyorlash Milliy dasturi talablari va Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi o'quv-uslubiy birlashmalari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi kengashning qarori bilan tasdiqlangan (2008 yil 20 avgustdagi 4-sonli bayonnomasi asosida №BD-53401-4.01 bilan ro'yxatga olingan) «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fanining o'quv dasturi asosida yozilgan bo'lib, ushbu darslikda o'qitishning yangi usullari, zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanilgan holda har bir mavzuning maqsadi, mazmuni, mohiyati va ahamiyati yoritilgan, hamda mavzu bo'yicha nazorat va muhokama uchun savollar, tayanch iboralar va foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati keltirilgan.

«Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» darsligi asosan Oliy o'quv yurtlarining iqtisodiy ta'lim yo'nalishlari talabalari uchun mo'ljallangan. Bundan tashqari, qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti muammolari bilan shug'ullanuvchi o'qituvchilar, talabalar, tadqiqotchilar, aspirantlar va tadbirkorlar ham foydalanishi mumkin.

Ushbu darslik qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti bilan bog'liq muammolar, masalalar va ularni tarmoq ishlab chiqarishiga joriy etish uchun imkoniyatlarni kengaytirishga yordam beradi degan fikrdamiz.

«Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fanining darsligi sifatida unga bildirilgan fikr va mulohazalar hamda takliflarni minnatdorlik bilan qabul qilamiz va ularni keyingi nashrlarni tayyorlash va chop etish jarayonida e'tibordan qochirmaymiz. Shuningdek kitobni tayyorlash va chop etishda yordam berganlarning barchasiga samimiy minnatdorchilik bildiramiz.

I Bob. Qishloq xo‘jaligini jahon, respublika iqtisodiyotidagi o‘rni va ahamiyati. Fanning predmeti, maqsadi, vazifasi hamda tadqiqot usullari

O‘quv maqsadi: Qishloq xo‘jaligining jahon iqtisodiyoti va respublika xalq xo‘jaligida tutgan o‘rnini, qishloq xo‘jaligining o‘ziga xos hususiyatlarini, tarmoqning iqtisodiy-ijtimoiy ahamiyatini, erkin bozor iqtisodiyotini shakllantirish bosqichlaridagi o‘zgarishi, ularga ta’sir etuvchi omillarni tahlil qilishni, qishloq xo‘jaligini rivojlantirishga qaratilgan hukumatning tashkiliy, iqtisodiy va ijtimoiy chora-tadbirlarini va qishloq xo‘jaligini rivojlantirish Kontseptsiyasini yoritish, tarmoqni rivojlantirishda ob’yektiv tabiat, jamiyat va iqtisodiy qonunlar, kategoriyalar talablarini e’tiborga olish zarurligini, «Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti» fanining maqsadi, predmeti, vazifalarini va fanning mazmunini yoritishda qo‘llaniladigan tadqiqot usullarini o‘rgatishdan iborat.

Tayanch iboralar: moddiy ne’mat, mahsulotlar, ehtiyojlar, iqtisodiy mustaqillik, qishloq xo‘jaligining xususiyatlari, xalq xo‘jaligi, yalpi ichki mahsulot (YaIM), bozor iqtisodiyoti, ob’yektiv tabiat, fanning predmeti, tadqiqot usullari

1.1. Qishloq xo‘jaligi jahon iqtisodiyotining, respublika xalq xo‘jaligining muhim tarmog‘i

Qishloq xo‘jaligining jahon iqtisodiyotidagi o‘rni keyingi yillarda keskin ortib bormoqda. Shuning uchun ham qishloq xo‘jaligi mahsuloti ishlab chiqarishning asosiy omillari bo‘lgan yer, suv, mehnat resurslari va ularning o‘ziga xos xususiyatlarini rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar miqyosida o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Qishloq xo‘jaligi moddiy ishlab chiqarishning asosiy va eng qadimgi tarmoqlaridan biri bo‘lib, aholiga oziq-ovqat mahsulotlari va sanoat uchun xom-ashyoning asosiy qismini yetkazib beradi. Qishloq xo‘jaligi asosan, ikkita yirik tarmoq – dehqonchilik va chorvachilikdan iborat. Bu ikki soha aholi uchun dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari yetkazib beradi. Qishloq xo‘jaligi dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarini dastlabki qayta ishlaydigan bir qancha tarmoqlarni ham o‘z ichiga oladi. Iqtisodiy jihatdan faol aholining taxminan yarmi, kamroq taraqqiy etgan

mamlakatlarda esa ko‘pincha 80 90 foizidan ortig‘i qishloq xo‘jaligida band. Rivojlanayotgan mamlakatlarda esa bu ko‘rsatkich 10 foizni tashkil etadi. Qishloq aholisining ijtimoiy muammolari, joylashishi qishloq xo‘jaligi bilan chambarchas bog‘liqdir. Bir qancha mamlakatlarda o‘rmon xo‘jaligi ham qishloq xo‘jaligi tarkibiga kiradi.

Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishidagi natijalar Respublikamizni MDH ichida qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishi yuqori darajada o‘sayotgan davlatlar qatoriga kiritish imkonini berdi. (1.1 rasm).

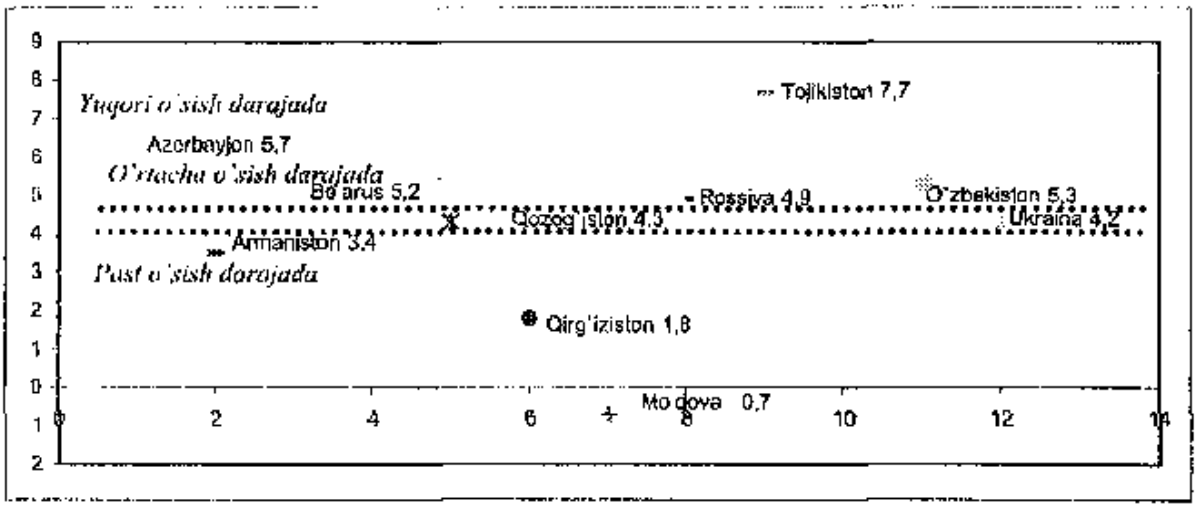

1.1 rasm. MDH davlatlarida qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining yillik o‘rtacha o‘sish darajasi, (2000 2009 yy.), %

Qishloq xo‘jaligi aholi uchun oziq ovqat mahsulotlari yetkazib berish bilan bir qatorda, sanoat tarmoqlari (oziq ovqat, omuxta em, to‘qima chilik, dori darmon, atir upa sanoati va boshqalar)ni xom ashyo, ot ulov (yilqichilik, tuyachilik va hokazo) bilan ta’minlaydi. Dehqonchilik tarmoqlari (g‘allachilik, paxtachilik, sabzavotchilik, mevachilik, uzumchilik va boshqalar) hamda chorvachilik tarmoqlari (qoramolchilik, cho‘chqachilik, qo‘ychilik, parrandachilik, pillachilik, baliqchilik kabilar) ni o‘z ichiga oladi. Bu tarmoqlarni birgalikda rivojlantirish moddiy va mehnat resurslaridan to‘g‘ri foydalanish imkonini beradi.

2005 yilga kelib jahon aholisi 6 milliarddan oshib ketdi. Bu ko‘rsatkich yil sayin ortib borishi kutilmoqda. Ularni oziq ovqat bilan to‘liq ta’minlash uchun har yili oziq ovqat mahsulotlari yetishtirish hajmini 3 4 foiz oshirib borish kerak. Har bir mamlakatda qishloq xo‘jaligining rivojlanishi o‘ziga xos ichki xususiyatlar e’tiborga olinishini talab qiladi. Bu esa tabiiy, ijtimoiy ixtisoslashuvni taqozo etadi.

Mustaqillikka erishganimizdan boshlab O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jalik mahsulotlarining eksport potentsialini kengaytirib bormoqda.

Meva va sabzavot mahsulotlari eksportiga qaraganimizda, YaIM eksport salmog‘i 1994 yilda 16,8% ni tashkil etgan bo‘lsa, 2010 yilga kelib 38 % ga yetgan. O‘zbekistonda yetishtirilgan meva-sabzavot mahsulotlari tashqi ko‘rinishi, mazasiga ko‘ra jahon bozorida eng xaridorgir hisoblanadi. Darvoqe, O‘zbekistonda yetishtirilgan uzumdagi qand miqdori 18-30%, pomidordagi quruq modda miqdori 5,5% ni tashkil etadi. Bu Evropa mamlakatlarida yetishtirilgan shu turdagi mahsulotlar tarkibidagi shunday moddalar miqdoridan ancha ko‘pdir.

Dehqonchilik tarmog‘ida 2000 yilda O‘zbekiston bo‘yicha 839,8 mlrd. so‘mlik mahsulot yetishtirilgan bo‘lsa, shundan 65 foizi dehqon, 29,8 foizi shirkat va 5,2 foizi fermer xo‘jaliklari ulushidir (1.1-jadval).

1.1-jadval

Ayrim turdagi qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bo‘yicha eksport va import ko‘rsatkichlari (%)

№	Mahsulot turlari	Eksport	Import
1.	Sabzavot	2,6	0,6
2.	Poliz	4,9	0,0
3.	Meva	7,1	1,8
4.	Uzum	11,7	0,0
5.	Go‘sht va go‘sht mahsulotlari	0,0	0,8
6.	Sut va sut mahsulotlari	0,0	0,2
7.	Tuxum	0,0	0,1
8.	Un	4,4	14,7
9.	O‘simlik yog‘i	0,0	9,6
10.	Shakar	0,0	48,1

«O‘zmevasabzavotuzumsanoat-holding» faoliyatining tahlili ko‘rsatishicha, tarmoqning eksport potentsiali talabga javob bermaydi.

Buning sababi quyidagilardan iborat:

Tovar ishlab chiqaruvchilar (dehqon, fermer xo‘jaliklari) o‘zlarining mahsulotlari sotiladigan bozor haqida yetarli darajadagi ma’lumotlarga ega emaslar.

O‘z navbatida meva va sabzavot mahsulotlarini yetkazib beruvchilar ham bu turdagi mahsulotlarga, jumladan, ularning sifatiga qo‘yiladigan talablar haqida yetarli tasavvurga ega emaslar.

Tovar mahsulotini qadoqlash yoki idish bilan ta’minlash yo‘lga qo‘yilmagan. Eksportni tashkil etish mexanizmi yaxshi ishlamaydi. Savdo bo‘yicha vakil va savdo uyi yo‘qligi ishga xalaqit bermoqda.

O‘zbekiston Respublikasida paxta xom-ashyosini eksport qilish maqsadida yirik infratuzilma tashkil etilmoqda. Bu o‘rinda eslatib o‘tish kerakki, respublikamizda yetishtirilgan paxta tolasini jahon bozoriga olib chiqish uchun bir nechta mamlakatlar bilan aloqalar o‘rnatish talab etiladi. Negaki, jahon bozoriga chiqish uchun, albatta, ikki yoki uchta mamlakat hududidan o‘tishga to‘g‘ri keladi. Bu, o‘z navbatida, mahsulot qiymatiga ta’sir etadi. O‘zbekiston paxta bo‘yicha bir nechta baza-terminallarni barpo etdi. Ushbu terminallarning har biri 10 ming tonna paxta tolasini saqlash imkoniyatiga ega. Paxta tolasini mamlakatimizning o‘zida xorijliklarga sotish va Amerika, Osiyo, Evropa mamlakatlariga jo‘natish imkoni yaratildi.

O‘zbekiston Respublikasida qishloq xo‘jaligi asosiy tarmoq hisoblanadi. Unda YaIM ulushi 19,4 foizni tashkil qiladi (rasm-1). Yer davlat mulki bo‘lib, undan foydalanuvchilarga, ya’ni fermerlarga shartnoma asosida 50 yilgacha muddatga ijaraga beriladi.

O‘zbekiston Markaziy Osiyoning qulay hududida joylashgan. Bu yerda azaldan insoniyat uchun nihoyatda kerakli hisoblangan turli xildagi qishloq xo‘jalik mahsulotlari ishlab chiqariladi. Chunki O‘zbekistonda buning uchun qulay tabiiy-iqlim sharoitlari mavjud. Jumladan, mamlakatimizda havo haroratining yillik o‘rtacha ko‘rsatkichi 25-35% ni tashkil etib, quyoshli soatlar 3000 dan ortiqdir, shu bois bir yilda bir necha marta hosil olish imkoni mavjud. O‘zbekistonning jami yer maydoni 44,4 mln. gektar (2009 y) bo‘lib, 50,8 foizidan qishloq xo‘jaligiga ixtisoslashgan turli korxona va tashkilotlar hamda dehqon xo‘jaliklari foydalanadilar. Ularning yig‘indisi mamlakat qishloq xo‘jaligi tarmog‘ini tashkil etadi. Asosiy maqsad tarmoqda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar bilan mamlakat aholisining iste’mol tovarlariga bo‘lgan talabini qondirishdir. Buning uchun:

– kundalik hayotda iste’mol qilinadigan qishloq xo‘jalik mahsulotlarini barcha aholi talablarini qondira oladigan darajada yetarli hamda sifatli qilib ishlab chiqarish;

– qayta ishlash sanoati korxonalarining qishloq xo'jalik mahsulotlariga bo'lgan talabini qondirish lozim.

Hozirgi davrda bu tarmoqda aholi iste'mol qilayotgan tovarlarning 85 foizidan ko'prog'i ishlab chiqarilmoqda. Ular o'simlikchilik hamda chorvachilik mahsulotlaridan iborat. 2009 yilda O'zbekiston Respublikasi yalpi ichki mahsulotining 19,7 foizi qishloq xo'jaligida yetishtirilgan. Shu yilda barcha sanoat tarmoqlarida mamlakat yalpi ichki mahsulotining 33,5 foizi, qurilishda esa, 7,5 foizi yaratilgan. Raqamlar qishloq xo'jaligi tarmog'ining mamlakat iqtisodiyotidagi o'rni ulkan ekanligidan dalolat bermoqda. Shu yilda qishloq xo'jaligida faoliyat ko'rsatayotgan barcha turdagi tadbirkorlar tomonidan 6346,7 mlrd. so'mlik yalpi mahsulot yaratilgan. U asosan 3535,4 ming tonna paxta, 8250,3 ming tonna don, 4513,3 ming tonna sabzavot, 1340,4 ming tonna meva, 1103,4 ming tonna go'sht, 546,3 ming tonna sut, 701,6 ming dona qorako'l teri, 2046,3 mlrd. dona tuxum va boshqa qishloq xo'jalik mahsulotlaridan iborat.

Barcha turdagi qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarishda Respublika iqtisodiyotida band bo'lgan mehnat resurslarining 40 foizga yaqini qatnashgan.

Respublikamiz jami aholisining uchdan ikki qismi qishloqlarda yashaydi. Ishlab chiqarilgan barcha mahsulotlar 25 mln. gektarga yaqin qishloq xo'jalik yerlaridan olingan, shundan 369,1 ming gektari ekinzordir.

Mamlakat dehqonchiligi sug'orishga asoslanganligi uchun katta miqdordagi suv resurslarini talab etadi. Lekin, bu talab ichki suv resurslari bilan atigi 60 foizgagina qondirilmoqda. Bunday hol Amudaryo hamda Sirdaryo havzalaridan katta miqdordagi suv resurslarini jalb etishni talab etadi. Hozirgi davrda qishloq xo'jaligida 42-46 mlrd. m^3 suv resurslaridan foydalanilmoqda. Tabiatda yer va suv resurslari cheklangan, ular takror ishlab chiqarilmaydigan resurslar hisoblanadi. Shuning uchun har bir gektar yerdan, har m^3 suvdan unumli foydalanish lozim, tadbirkorlik asosida fan-texnika yutuqlarini joriy etib, samarali natijalarga erishish mumkin.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirishda sanoat korxonalarida ishlab chiqarilayotgan ko'plab qishloq xo'jaligi texnikalari, kimyoviy vositalar, yoqilg'i, yonilg'i-moylash materiallari va boshqa vositalardan foydalanilmoqda. Masalan, tarmoqda 2008 yilda 85,3 mingga yaqin turli xildagi traktorlar, 31,6 mingtadan ko'proq yuk tashish mashinalari, 5,2 mingtaga yaqin g'alla o'radigan, bir mingtaga yaqin paxta teradigan

kombaynlar, ko‘plab boshqa texnikalardan foydalanilgan. Tarmoq miqyosida yerlarning unumdorligini, ekinlarning esa hosildorligini oshirish maqsadida 450,3 ming tonna mineral o‘g‘itlardan foydalanilgan. Qishloq xo‘jaligida ishlab chiqilayotgan mahsulotlarning jahon bozoriga chiqarilishi natijasida O‘zbekistonning mavqei tobora oshib bormoqda. Hozirgi davrda O‘zbekiston A va E tipidagi paxta tolasini ishlab chiqarish bo‘yicha jahonda Xitoy, AQSH, Hindiston va Pokiston davlatlaridan so‘ng beshinchi o‘rinni, tolani eksport qilish bo‘yicha esa ikkinchi o‘rinni egallab kelmoqda. Shu bilan birgalikda O‘zbekiston jahon bozoriga nihoyatda sifatli bo‘lgan qorako‘l terisi, pilla, sabzavot, poliz va bog‘dorchilik mahsulotlarini ham chiqaradi. Mazkur mahsulotlarni qayta ishlash maqsadida so‘nggi yillarda chet el investitsiyalarini jalb etish borasida katta ishlar amalga oshirilmoqda. Ularni kelajakda jadal sur‘atlar bilan rivojlantirish siyosiy, iqtisodiy hamda ijtimoiy jihatdan maqsadga muvofiqdir. Hozirgi davrda mamlakat aholisini qishloq xo‘jalik mahsulotlari bilan ta’minlash darajasi yil sayin ortib bormoqda. 2008 yilda respublika aholisining jon boshiga 180 kg.ga yaqin un mahsulotlari, 136 kg.paxta xom-ashyosi, 152 kg. sabzavot mahsulotlari, 38 kg.dan ko‘proq kartoshka, 41 kg. go‘sht, 173 kg. sut hamda 76 donaga yaqin tuxum ishlab chiqarilgan. Demak, mamlakat aholisining unga bo‘lgan talabi qondirilgan. Kelajakda esa unning sifatini yaxshilashga alohida e’tibor berish talab etiladi. Lekin boshqa mahsulotlar bo‘yicha xalqimizning meditsina me‘yorlariga oid talabi to‘liq qondirilganicha yo‘q. (1.2-jadval)

Bunday hol O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligini yanada jadal sur‘atlar bilan rivojlantirishni taqozo etadi. So‘nggi o‘n yil ichida bu borada muayyan ishlar amalga oshirildi. Jumladan, mamlakat qishloq xo‘jaligida erkin bozor iqtisodiyoti talablariga mos iqtisodiy munosabatlarni shakllantirish, bu munosabatlarning huquqiy asosini yaratish imkoniyatini beradigan hamda islohotlarni bosqichma-bosqich qat‘iy ishonch bilan amalga oshirilishini ta‘minlaydigan tadbirlar ishlab chiqilib, izchillik bilan hayotga joriy etilmoqda. Masalan, yer fuqarolarga umrbod meros qoldirish huquqi bilan bepul berilmoqda, fermer xo‘jaliklariga esa 30 yildan 50 yilgacha bo‘lgan muddatda foydalanish uchun ijaraga berilmoqda. Qishloqdagi mulk islohoti natijasida mulkdorlar sinfi shakllanmoqda.

1.2-jadval

Asosiy turdagi oziq-ovqat mahsulotlarining minimal iste'mol normasi

(1 kishi hisobiga)

№	Mahsulot turlari	O'lchov birligi	Minimal iste'mol normasi
1.	Sabzavot	kg/yil	109,2
2.	Kartoshka	kg/yil	54,6
3.	Poliz	kg/yil	19,6
4.	Meva	kg/yil	76,7
5.	Uzum	kg/yil	13,9
6.	Go'sht (so'yilgan vaznda sub mahsulot bilan)	kg/yil	40,2
7.	Sut	kg/yil	136,7
8.	Tuxum	dona/yil	296,0
9.	Un	kg/yil	99,0
10.	O'simlik yog'i	kg/yil	6,6
11.	Meva-sabzavot konservalari	kg/yil	13,0

Dehqonlarga paxta, g'alladan tashqari boshqa mahsulotlarni yetishtirish imkoni yaratildi, ularga o'z mahsulotlarini sotishda erkinlik berildi. Tadbirkorlarga ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun turli imtiyozli kreditlar berilmoqda. Lekin amalga oshirilayotgan tadbirlar o'sib borayotgan talabni to'liq qondira olmayapti. Shuning uchun qishloq xo'jaligida amalga oshirilayotgan barcha turdagi islohotlarni erkinlashtirish, ularni yanada chuqurlashtirish maqsadga muvofiqdir. Bu esa kelajakda qishloq xo'jaligining yuqori sur'atlarda rivojlanishini, respublika iqtisodiyotining yuksalishini ta'minlaydi.

1.2. Qishloq xo'jaligining tarmoq sifatida o'ziga xos xususiyatlari

Qishloq xo'jaligi ASM dagi eng muhim tarmoqlardan biri bo'lib, mamlakat aholisi uchun oziq-ovqat, qayta ishlash sanoati uchun xom-ashyo yetkazib beradi. Uning asosiy vazifasi mamlakat aholisining oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyojini qondirishdir (1.3-jadval).

Aholi iste'mol tovarlariga bo'lgan talabining deyarli ¾ qismi qishloq xo'jaligi mahsulotlari hisobidan qondiriladi. Qishloq xo'jaligi sanoatga xom-ashyo yetkazib beruvchi yetakchi tarmoqlardan biri hisoblanadi.

1.3-jadval

Mamlakat aholisining oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlanish darajasi (2009 yil)

№	Mahsulotlar turi	O'lchov birligi	Ichki iste'mol talabi	Ishlab chiqarish	Ta'minlanish darajasi, %
1.	Sabzavot	ming.tn	3812,4	5704,7	149,6
2.	Kartoshka	ming.tn	1761,4	1524,5	86,5
3.	Poliz	ming.tn	578,0	1071,0	185,3
4.	Meva	ming.tn	2417,0	1542,9	63,8
5.	Uzum	ming.tn	617,2	899,6	145,7
6.	Go'sht (so'yilgan vaznda sub mahsulot bilan)	ming.tn	1318,7	916,4	69,5
7.	Sut	ming.tn	4118,6	5779,0	140,3
8.	Tuxum	ming.dona	8214,4	2715,9	33,1
9.	Un	ming.tn	2747,4	3675,0	133,8
10.	O'simlik yog'i	ming.tn	222,7	236,1	106,0
11.	Meva-sabzavot konservalari	mln sh.b.	360,8	454,3	125,9

Qishloq xo'jalik mahsulotlarining 50 % dan ko'prog'i xom-ashyo sifatida ishlatiladi. Bu soha sanoatnig yengil, oziq-ovqat, omuxta em va boshqa tarmoqlari uchun xom-ashyo yetkazib beradi.

O'z navbatida qishloq xo'jaligi sanoat tovarlarining yirik iste'molchisi hamdir. Sanoat qishloqni traktorlar, avtomobillar, mashinalar, asbob-uskunalar, yoqilg'i-moylash materiallari, mineral o'g'itlar, omuxta em va boshqalar bilan ta'minlaydi. Sanoatda qilinadigan xarajatlarnig qariyb 40 foizi qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarishga sarflanadi. Shunday ekan, sanoatning ayrim tarmoqlari rivoji qishloq xo'jaligi bilan chambarchas bog'liq va ayni vaqtda qishloq xo'jaligida tovar ishlab chiqaruvchilarining maqsadga muvofiq faoliyat ko'rsatishi ham sanoatning qay darajada rivojlanganligida namoyon bo'ladi.

Xalq xo'jaligining har bir tarmog'ida ishlab chiqarish vositalaridan foydalaniladi, turli xil mahsulotlar ishlab chiqariladi, ishchi-xizmatchilardan yetarlicha malaka talab qilinadi. Xuddi shunday qishloq xo'jaligining ham o'ziga xos xususiyatlari borki, bu tarmoqda tad birkorlik faoliyatini olib borishda ushbu xususiyatlarni hisobga olish zarur.

AXBOROT RESURS MARKAZI
№ 441175

1. Tarmoqda yer eng asosiy, almashtirib bo'lmaydigan ishlab chiqarish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Boshqa ishlab chiqarish vositalaridan farqli o'laroq yerdan foydalanilganda u eskirmaydi, balki o'z sifatini saqlab qoladi. Qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yer resurslari o'zining unumdorligi va joylashish o'rniga qarab farqlanadi. Bu esa differentsial renta I mavjudligini taqozo etadi: mahsulot bozorlariga yaqin joylarda joylashgan yer maydonlari egalari qo'shimcha daromad (foyda) olish imkoniyatiga ega.

2. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish turli tuproq-iqlim sharoitlarida olib borilib, ishlab chiqarish jarayonini mexanizatsiyalash, kimyolashtirish va tarmoq melioratsiyasi, qishloq xo'jalik ekinlarining navini tanlash hamda naslchilikda ham ushbu xususiyatni e'tiborga olish muhim ahamiyatga ega.

3. Bu tarmoqda olinadigan natijalar ham tuproq-iqlim sharoitiga bog'liq bo'lib, ushbu omilning sanoat ishlab chiqarishiga ta'siri yo'q.

Bundan tashqari, tabiiy-iqlim sharoiti qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining joylashuvi va ixtisoslashuviga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ayrim qishloq xo'jaligi ekinlarini faqatgina muayyan sharoitlarda yetishtirish mumkin. Ob-havoning qulay yoki noqulay kelishi ham qishloq xo'jaligida muhim ahamiyat kasb etadi.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish mavsumiy xarakterga ega. Bunda ayniqsa, kuzgi g'alla yetishtirishda ishlab chiqarish davri bilan ish vaqti o'rtasidagi sezilarli farqni ko'rish mumkin. Kuzgi g'allani tayyorlash va ekish davri avgust, sentyabr oylaridan boshlanib, hosil kelasi yilning iyul oyida yig'ishtirib olinadi.

Ushbu davr oralig'ida ish vaqtida bir necha marta uzilishlar bo'ladi: ekin maydonlarini tayyorlash, ekish, ekinlar parvarishi, hosilni yig'ishtirib olish va boshqalar. Ishlab chiqarish davri esa ekinlarning tabiiy o'sishi va rivojlanishi sababli uzluksiz davom etadi. Mavsumiylik ishlab chiqarishni tashkil etishga, mehnat resurslari va texnikadan foydalanishga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, qishloq xo'jaligining mavsumiylik xarakteri qayta ishlash sanoatida ham aks etadi. Chunki, qishloq xo'jaligi xomashyosi yil davomida notekis taqsimlanadi.

1. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari keyinchalik ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish vositasi (urug'lik, em, organik o'g'itlar, yosh chorva mollariga ozuqa va boshqalar) sifatida ishlatiladi. Sanoatda esa xomashyo boshqa tarmoq korxonalaridan keltiriladi. Qishloq xo'jaligida

texnologik jarayon biologik omillar va tirik organizmlarga tayansa, sanoatda kimyoviy, fizik va mexanik jarayonlar asosida amalga oshiriladi.

2. Tarmoq yuqori fond sig'imiga ega bo'lib, aylanma kapital sekin aylanadi, investorlar uchun ushbu holat unchalik foydali bo'lmaganligi sababli bu tarmoqni rivojlashtirishda asosan davlatning roli muhim ahamiyat kasb etadi.

3. Ma'lumki, qishloq xo'jaligi texnikalari (traktorlar, mashinalar, kombaynlar va boshqalar) bir joydan ikkinchi joyga ko'chib yuradi, mehnat predmetlari (o'simliklar) esa ma'lum bir joyda joylashgan bo'ladi. Sanoatda aksincha, mehnat predmetlari (xom-ashyo) ko'chib yursa, asbob-uskuna, mashina va stanoklar bir joyga o'rnatilgan.

4. Ko'pchilik qishloq xo'jaligi korxonalari bir necha xil mahsulot ishlab chiqaradi. Dehqonchilik va chorva mahsulotlari aynan bitta xo'jalikda yetishtiriladi. Chunki, dehqonchilik chorva mollarini ozuqa bilan ta'minlasa, chorvadan olingan go'ng organik o'g'it sifatida xizmat qiladi.

5. Ko'p sonli qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari bozorda raqobat muhitini shakllantiradi. Birgina tovar ishlab chiqaruvchining o'zi bozor bahosiga ta'sir ko'rsata olmaganligi sababli, tarmoqda yakka hukmronlik kuzatilmaydi.

1.3. Erkin bozor munosabatlarini amalga oshirishda fanning predmeti va vazifalari

Fanning predmeti va vazifalari. Dastlab «iqtisodiyot» tushunchasi xo'jalik yuritishning qonuniyatlari va uy xo'jaligini boshqarish san'ati ma'nolarida muhim ahamiyat kasb etgan. Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi, xalq xo'jaligida turli tarmoqlarning shakllanishi natijasida ushbu tushunchaning ma'no-mazmuni anchayin kengayib, o'zgarib bordi. Bu quyidagilarda aks etadi:

Birinchidan, iqtisodiyot bu jamiyatni moddiy boyliklar va xizmatlar bilan ta'minlovchi xalq xo'jaligi tarmoqlarining majmuasidir.

Ikkinchidan, **iqtisodiyot** bu ishlab chiqarish jarayonida vujudga keladigan ishlab chiqarish munosabatlaridir. **Ishlab chiqarish munosabatlari** moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimot-almashuv va iste'mol jarayonlarida odamlar (guruhlar, jamoalar, toifalar) o'rtasida vujudga keladigan munosabatlardir. Ishlab chiqarish munosabatlari iqtisodiy qonunlar orqali tartibga solinadi. **Iqtisodiy qonunlar** deganda

iqtisodiy hodisa va jarayonlar o'rtasidagi doimiy, takrorlanib turadigan o'zaro bog'liq aloqalar tushuniladi. Jamiyatning, shuningdek iqtisodiy sub'yektlarning rivojini quyidagi qonunlar tizimi aniqlab beradi: qiymat qonuni, talab qonuni, taklif qonuni va boshqalar.

Rivojlangan ishlab chiqarish munosabatlari ishlab chiqarish kuchlaridan samarali foydalanishga yordam beradi. Ishlab chiqarish kuchlari – bu mehnat qilish jarayonida ishlab chiqarish vositalarini harakatga keltira oladigan insonlar.

Uchinchidan, iqtisodiyot – bu fan. Ushbu fan o'zining tadqiqot ob'ektlari va ko'lamiga ko'ra quyidagi qismlarga bo'linadi: makroiqtisodiyot, mikroiqtisodiyot, korxona iqtisodi, tarmoqlar iqtisodi (sanoat, transport, qurilish, savdo, qishloq xo'jalik va boshqalar).

Shuningdek, iqtisodiyot deganda ham fan, ham amaliyot tushuniladi. Iqtisodiyot fani amaliy iqtisodiyotni taqozo etib, quyidagi hayotiy muhim muammolarni hal etish bilan shug'ullanadi:

– nima ishlab chiqarish kerak, jamiyat ehtiyojini qanday tovarlar va xizmatlar to'plami yanada to'laroq qondira oladi;

– qancha ishlab chiqarish, ishlab chiqarish jarayonida qanday resurslardan, qancha miqdorda foydalanish maqsadga muvofiq;

– qanday ishlab chiqarish;

– kim uchun ishlab chiqarish – shaxsiy iste'mol uchunmi yoki daromad olish maqsadidami, ishlab chiqarilgan mahsulotni qanday taqsimlash kerak?

Ushbu muammolarni bozor iqtisodiyoti sharoitida birmuncha tezroq hal etish mumkin. Chunki bozor iqtisodiyoti ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar o'rtasida erkin almashuv bilan bog'liq. Bozor iqtisodiyoti turli mulk shakllariga va ishlab chiqarish o'rtasidagi erkin raqobatga tayanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarning bir to'xtamga kelishi moddiy, mehnat va moliyaviy resurslarning taqsimotini aniqlab beradi. Haqiqiy iqtisodiyot doimo o'z ichiga bozor va davlat sohalarini oladi, ayrim hollarda davlat tomonidan boshqariladi. Aynan boshqaruv darajasi iqtisodiyotning qanday xususiyatga ega ekanligini belgilab beradi.

Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti fan sifatida tarmoqda iqtisodiy qonunlarning namoyon bo'lishi, ularning qishloq xo'jaligi rivojiga ta'siri va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida iqtisodiy qonuniyatlarning ishlashini o'rganadi. Mamlakatimizda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar qishloq xo'jaligini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatimizda turli mulkchilikka asoslangan xo'jalik yuritish shakllari paydo bo'ldi, agrar sohada ko'p tarmoqli iqtisodiyot shakllandi. Bu esa agrosanoat majmuida ishlab chiqarish munosabatlarining o'zgarishiga olib keldi. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti fani tarmoq fani sifatida bozor sharoitida agrar sohada iqtisodiy munosabatlar tizimini ochib berish vazifasini bajaradi.

Shunday qilib, «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fanining predmeti – qishloq xo'jaligida iqtisodiy qonunlarning amal qilish mexanizmi, agrar sohada ishlab chiqarish munosabatlarini tadqiq qilish. Bundan tashqari, mazkur fan ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlarining rivojlanish tamoyillari hamda tovar ishlab chiqaruvchilar amal qilishining bozor mexanizmini tadqiq qiladi. Tadqiqot ob'yekti – bu mamlakat qishloq xo'jaligida turli qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqaruvchilarining tashkiliy iqtisodiy shakllari faoliyati.

Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti fan sifatida iqtisodiyot nazariyasiga tayanadi. Iqtisodiy nazariya fanning metodologik asosi bo'lib xizmat qiladi. Fan avvalo qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini tashkil qilish, ASM iqtisodiyoti, tadbirkorlik, marketing, iqtisodiy statistika, buxgalteriya hisobi fanlari bilan, qolaversa, boshqa iqtisodiy fanlar bilan chambarchas bog'liq. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti fani ushbu fanlarni o'rganishning *nazariy va uslubiy asosini tashkil qiladi.*

Qishloq xo'jaligining muhim vazifasi mamlakat aholisini oziq-ovqat bilan ta'minlash hisoblanadi. Ushbu masalani faqatgina qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligini oshirish orqali hal etish mumkin. Aynan ushbu samaradorlik darajasi aholining oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlanganlik darajasini belgilab beradi, shuning uchun ham «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fanining birinchi galdagi vazifasi bozor sharoitida tarmoqni rivojlashtirishning iqtisodiy asoslarini va xo'jalik yuritishning samarali usullarini ishlab chiqish hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligining rivoji ishlab chiqarish resurslari bilan qay darajada ta'minlanganligiga bog'liq bo'ladi. Resurslarning cheklanganligi va taqchilligi sharoitida fan oldida yana bir muhim masala turadi – bu resurslardan to'g'ri va samarali foydalanish, mahsulot ishlab chiqarishga ketadigan moddiy va mehnat xarajatlarini kamaytirish, ya'ni ishlab chiqarish xarajatlarini minimallashtirish. Shuningdek, agrar sohani isloh qilishning ustivor yo'nalishlarini ishlab chiqish, to'lovga qodir emas korxonalarni qaytadan tashkil etish bo'yicha uslubiy tavsiyalar berish

kabi muhim masalalarni hal etish fanning asosiy vazifalaridan hisoblanadi.

Yuqoridagilardan xulosa qilgan holda qishloq xo'jalik iqtisodiyoti fani tarmoq fani sifatida quyidagi vazifalarni bajaradi:

– agrar sohada ko'p ukladli iqtisodiyotni rivojlantirish;

– qishloq xo'jaligida raqobat muhitini yaratish;

– bozor holati, talab va taklifni tahlil qilgan holda resurslar (yer, kapital, ishchi kuchi, investitsiyalar) bozorini rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqish;

– ilg'or fan-texnika yutuqlaridan foydalangan holda ishlab chiqarishni intensivlashtirishning asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqish;

– qishloq xo'jaligida investitsion va innovatsion faoliyatning ustivor yo'nalishlarini ishlab chiqish;

– qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishni davlat tomonidan tartibga solish darajasi va yo'nalishlarini iqtisodiy jihatdan asoslab berish.

Yuqorida sanab o'tilgan vazifalar har bir hududning xususiyatini hisobga olgan holda hal etilishi lozim. Chunki, O'zbekiston Respublikasining har bir hududi tabiiy-iqlim, iqtisodiy va demografik sharoiti bilan bir-biridan farq qiladi.

1.4. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti fanining maqsadi va tadqiqot usullari

Iqtisodiy tadqiqotlar o'rganishning murakkab jarayoni hisoblanib, mavzuni asoslash, maqsad va vazifalarni belgilab olish, tahlil qilinadigan ob'ektlarni tanlab olish, tadqiqot natijalarini amaliyotda qo'llash bo'yicha nazariy va amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish kabilarni o'z ichiga oladi.

Iqtisodiy tadqiqotlar asosida uslubiyot yotadi.

Fanning uslubiyoti bu ilmiy bilimning tamoyillari tizimi, yo'llari, qonun-qoidalaridir. Tadqiqotlarning nazariy va uslubiy asosini mamlakatimiz va xorijiy iqtisodchi olimlarning ilmiy ishlari hamda iqtisodiy fan yutuqlari tashkil qiladi.

Uslubiyot fan tomonidan qo'llanilayotgan usullarga tayanadi. Uslubiyot umumilmiy tavsifga ega, lekin har bir fan o'zining predmetidan kelib chiqib, o'z ilmiy bilim usullariga ega bo'ladi. Shuning uchun uslubiyat umumilmiy va xususiy bo'ladi. Umumilmiy usullar: iqtisodiy-statistik, monografik, hisob-konstruktiv, balans, iqtisodiy matematik usullardir.

Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti fanini o'rganishda quyidagi usullardan foydalaniladi:

Ilmiy abstraktsiya usuli. Ushbu usulda o'rganilayotgan jarayonning asl mohiyatiga e'tibor qaratilib, tahlil vaqtida chalg'itishi mumkin bo'lgan ikkinchi darajali narsalar, voqea-hodisalar nazardan chetlashtirladi (masalan, talab qonuni o'rganilayotgan vaqtda faqatgina talab va baho o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tahlil qilinib, boshqa holatlar – davlatning narx siyosati, raqobat, bozorning to'yinganlik darajasi va boshqalar e'tiborga olinmaydi).

Induktsiya va deduktsiya usuli bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan, ammo o'zaro bog'liqlikdagi fikrlash usulidir. Fikrning xususiy faktlardan umumiy faktlarga tomon harakati induktsiya, aksincha, umumiy faktlardan xususiy faktlarga qarab harakatlanishi deduktsiya deb ataladi. Induktsiya va deduktsiya usullari gipoteza haqidagi fikrlarni ilgari suradi. Gipoteza – biror bir voqea-hodisaning ilmiy nazariya bo'la olishligi uchun uni tajribada sinab ko'rish va nazariy jihatdan asoslab berish uchun beriladigan ilmiy taklif.

Taqqoslama tahlil usuli. Eng yaxshi natijalarga erishish maqsadida xususiy va umumiy ko'rsatkichlarni taqqoslash. Tadbirkor o'zi qilgan xarajatlar bilan raqiblarining xarajatlarini solishtirishi, muqobil variantlarni topib taqqoslab borishi kerak. «Xarajatlar-natija» singari mashhur bo'lgan yondashuv ham taqqoslama tahlil usuliga asoslanadi.

Eksperiment (tajriba) usuli tabiiy fanlar ichida asosiylaridan hisoblanib, iqtisodiy voqea-hodisalarni o'rganishda keng qo'llaniladi. O'rganilayotgan voqea-hodisaga omillar ta'sirini, uning rivojlanish qonuniyatlarini bilishda qo'llaniladi. Qishloq xo'jaligida mehnatga haq to'lash, xo'jalik hisobi, ijara pudrati va boshqalarda eksperimentlar o'tkazilgan.

Hisob-konstruktiv usuli. Kelajakda muammoni hal etishning ilmiy asoslangan yo'llarini aniqlab beradi. Ushbu usul ASM tarmoqlarini rivojlashtirish dasturlarini ishlab chiqishda qo'llaniladi.

Iqtisodiy-matematik usul o'z ichiga matematik statistika, ishlab chiqarish funktsiyalari va iqtisodiy-matematik modellashtirishni oladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Respublika qishloq xo'jaligi jahon iqtisodiyotida qanday o'rin tutadi?
2. Qishloq xo'jaligi mamlakat iqtisodiyotida qanday o'rin tutadi?

3. Qishloq xo‘jaligining qanday o‘ziga xos xususiyatlari mavjud?

4. Qishloq xo‘jaligida erkin bozor munosabatlarini amalga oshirishdagi xususiyatlar nimadan iborat?

5. Hukumatning qishloq xo‘jaligini rivojlantirishga qaratilgan tashkiliy, iqtisodiy va ijtimoiy chora-tadbirlari nimalardan iborat?

6. Qishloq xo‘jaligini rivojlantirish kontseptsiyasi deganda nimani tushunasiz?

7. Qishloq xo‘jaligida rivojlangan davlatlarning tajribasini qo‘llash imkoniyatlari nimadan iborat?

8. “Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti” fanining maqsadi, predmeti va vazifalari nimalardan iborat?

9. “Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti” fanining qanday tadqiqot usullari mavjud?

Asosiy adabiyotlar:

1. Abdug‘aniev A., Abdug‘aniev A.A. Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti. - T.: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg‘armasi, 2004-304 b.

2. Salimov B.T. va boshqalar. Dehqon va fermer xo‘jaliklari iqtisodi.- T.: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg‘armasi, 2004-176 b.

3. Модель "Сельская профильная школа"- М.: АПК и ППРО, 2004-32 ст.

4. Экономика сельского хозяйства. Учебник, под.ред. Коваленко. Н.Я.М.: -Юркнига, 2004-392 ст.

5. Zokirov O., Pardaev, Qishloq xo‘jalik iqtisodiyoti. Darslik.- T.: UAJBNT markazi 2003-456 b.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. Karimov I.A. "Qishloq xo‘jaligini isloh qilish. Agrar munosabatlarning yangi turlarini shakllantirish". - T.: "O‘zbekiston", 1995.

2. Karimov I.A. "Dehqonchilik taraqqiyoti – farovonlik manbai".-T.: "O‘zbekiston" 1993 23 b.

3. Ziyovuddinov SH."Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti" O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg‘armasi-T.: 2004-143

4. Abdullaev A.A. Aybeshov X.A. "Fermer xo‘jaligi iqtisodi".-T.: "Aloqachi" 2008.-172.

5. Umurzoqov U.T. Toshboev A.J. Rashidov J. Toshboev A.A. "Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti va menejmenti"-T.: "Iqtisod-moliya" 2008-267.

6. Umurzoqov U.T. Toshboev A.J. Toshboev A.A. "Fermer xo'jaligi iqtisodi",-T.: "Iqtisod-moliya" 2008-276.

7. Глазовений Н.Ф. Гордеев А.В. Сдасюк Г.В. "Устойчивое развитие сельского хозяйства и сельских территорий" "КМК"-М.:2005-615 ст.

8. Ткач А.В. "Сельскохозяйственное кооперация", "Дашков И. К". - М.: 2006 G.-203 СТ. 12-26.

9. Свинен Ю. Пакус К. "Аграрные преобразования в странах с переходной экономикой". Вопросы экономики. 2001. №8 102-118 ст.

10. Juraev F. "Qishloq xo'jaligi korxonasida ishlab chiqarishni tashkil etish"-T.: "Istiqlol". 2004-344.

II Bob. Jahon, respublika qishloq xo'jaligi, uning joylashishi, ixtisoslashishi, kooperatsiyalashuvi, ularning rivojlantirilishi

O'quv maqsadi: Qishloq xo'jaligini jahon, respublika hududlarida maqsadga muvofiq joylashtirish, samarali ixtisoslashtirish hamda kooperatsiyalashtirishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatini, mehnat taqsimotini amalga oshirishda uning tutgan o'rni, qishloq xo'jaligini joylashtirish va ixtisoslashtirishning tamoyillari, omillarini, ixtisoslashtirish turlarini, tarmoqda kooperatsiyalashtirish va agrosanoatni integratsiyalashtirishning, gorizontal hamda vertikal integratsiyalashtirishning mazmunini, joylashtirish, ixtisoslashtirish darajasi va samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularni aniqlash uslubiyotini va jahon, respublika hududlarida qishloq xo'jaligini joylashtirish, ixtisoslashtirish va kooperatsiyalashtirishni rivojlantirish bo'yicha nazariy va amaliy bilimlarni shakllantirishdan iborat.

Tayanch iboralar: joylashtirish, ixtisoslashtirish, kooperatsiyalashtirish, mehnat taqsimoti, agrosanoatni integratsiyalashtirish, gorizontal va vertikal integratsiya, ixtisoslashtirish darajasi.

2.1. Qishloq xo'jaligini joylashtirishning, ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati

Qishloq xo'jaligini joylashtirish mehnatning ijtimoiy bo'linishi, geografik (hududiy) bo'linishining bir shakli bo'lib, u qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining o'ziga xos xususiyatlaridan yuzaga keladi. Umumiy ko'rinishda u o'zida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini hududlar bo'yicha ma'lum tamoyillar asosida va qator omillar ta'sirida shakllangan tabiiy, ijtimoiy, demografik, siyosiy sharoitlarga ko'ra taqsimlanishini ko'rsatadi.

Qishloq xo'jaligini joylashtirish bu alohida tur mahsulotlar ishlab chiqarishni mamlakatning viloyat, tuman va boshqa hududlari bo'ylab taqsimlash bo'lib, jarayon uzoq davom etuvchi ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishiga ko'ra o'zgaruvchandir. Qishloq xo'jaligining eng to'liq joylashtirilishi ushbu hududda ma'lum turdagi mahsulot ishlab chiqarish hajmi hamda u yoki bu turdagi yalpi va tovar mahsulotlarining umumiy hajmidagi alohida hududlarning hissasi kabi ko'rsatkichlar bilan izohlanadi.

Qishloq xo'jaligini joylashtirish quyidagi tamoyillarga asoslanadi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlari birligiga uni ishlab chiqarish hajmini o'stirishdagi mehnat va mablag'lar sarfini minimallashtirish. Yerdan, moddiy mehnat va moliyaviy resurslardan oqilona foydalanish ushbu hududda boshqalarga nisbatan qishloq xo'jalik mahsulotlarining eng kam tannarxini ta'minlashi kerak. Bu tamoyilni hayotga tadbiq etish O'zbekiston Respublikasidagi sub'yektlar, iqtisodiy tumanlar, tabiiy zonalarning ko'p yillik ma'lumotlari bo'yicha jiddiy tahlillar o'tkazishni taqozo etadi:

Bozor talablarini hisobga olish. Talab o'ta yuqori bo'lgan mahsulotni bozorga joylashtirish, hududda yuzaga kelgan ishlab chiqarish shartlari, past rentabelli mahsulot ishlab chiqarish paydo bo'lmasligini hisobga olgan holda qishloq xo'jaligining ixtisoslashuvi va kontsentratsiyalashuviga mos holda amalga oshirilishi kerak.

Hudud iste'molchilarini oziq-ovqat mahsulotlari bilan o'zini-o'zi ta'minlash darajasining mehnatni hududlararo va xalqaro bo'linishi bilan bog'liqligini hisobga olish kerak. Hududda alohida tur mahsulotlarni qayta ishlab chiqarish, ularning ichki va tashqi bozorlarga yetkazib berilishini ta'minlash lozim (2.1 – jadval)

Qishloq xo'jaligi va sanoat rivojlanishining optimal mutanosibligi. Qayta ishlash korxonalarini arzon xom-ashyo ishlab chiqariladigan zonalarga joylashtirish, ularni xom-ashyo zonasi bilan ta'minlash. Shu bilan birga qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi iste'molchilarga yaqinlashadi va yirik shaharlar, sanoat markazlari yaqiniga joylashadi. Bu esa yetkazib berish xarajatlarini minimallashtirib, mahsulotlar yo'qotishlarini kamaytirishga imkon beradi.

Transport xarajatlarini qisqartirish yo'l tarmoqlarining rivojlanishi, temir yo'l magistrallarining, suv yo'llarining yetarlicha uzunligi qishloq xo'jaligi korxonasini oqilona joylashtirish imkonini beradi, ishlab chiqarish tannarxi past bo'lgan tumanlardan mahsulotlarni aholi zich joylashgan iste'mol joylariga yetkazib berish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Mamlakatning oziq-ovqat mustaqilligini ta'minlash qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni oqilona joylashtirish, mamlakatning iqtisodiy mustaqilligini mustahkamlab, importga bog'lanib qolishining oldini oladi.

2.1 - jadval

Hududlar bo'yicha YAIM da qishloq xo'jaligi mahsulotlarining ulushi, % da

Hududlar nomi	2000 y	2005 y	2006 y	2007 y	2008 y	2009 y
O'zbekiston Respublikasi	**30,1**	**25,0**	**25,1**	**21,7**	**19,4**	**18,2**
Qoraqalpog'iston Respublikasi	21,3	28,0	30,7	27,1	22,4	22,3
viloyatlar:						
Andijon	44,6	33,3	31,3	28,0	25,5	30,0
Buxoro	34,1	33,4	28,0	32,7	30,0	34,7
Jizzax	48,8	50,9	50,5	49,0	41,9	48,8
Qashqadaryo	33,3	32,0	28,8	27,5	22,7	20,8
Navoiy	25,8	17,7	18,9	15,0	14,3	12,5
Namangan	42,6	42,6	37,2	38,6	37,0	40,7
Samarqand	45,4	48,4	50,1	45,6	40,2	46,5
Surxondaryo	53,2	45,2	47,5	45,5	43,2	51,7
Sirdaryo	43,7	54,2	50,4	43,9	41,5	51,9
Toshkent	39,9	30,5	31,7	26,4	24,9	30,0
Farg'ona	25,8	29,4	28,2	24,5	21,1	21,4
Xorazm	44,8	44,9	45,9	41,5	37,7	41,9

Mahsulot ishlab chiqarish muntazam ravishda o'sishi uchun korxonalar mehnat sarfi kamayishiga erishiladigan hududlarda barpo etilishi kerak. Shu maqsadda qator yillar dinamikasida zonalar bo'yicha iqtisodiy tumanlar, hududlarning mahsulot birligiga nisbatan mehnat sarfi va moddiy pul xarajatlari tahlil qilinishi kerak.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini oqilona joylashtirishning asosiy mezoni – mehnat sarfini maksimal darajada tejash.

Mamlakat hududi bo'yicha qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini joylashtirilishini baholash uchun bu jarayon ta'sirida yuz beradigan asosiy omillarni ajratish kerak.

Ishlab chiqarishni joylashtirish omili, deb qishloq xo'jaligi ob'ekti (korxona) yoki respublika tarmog'i, iqtisodiy hudud shuningdek, territorial ishlab chiqarish majmualari joylashadigan kuchlar yig'ilgan joyni hisobga olish qabul qilingan.

Qishloq xo'jaligini joylashtirishning asosiy omillari:

– hududning tabiiy potentsiali;

– yer bilan ta'minlanganlik (hudud aholisi jon boshiga to'g'ri keladigan haydaladigan shudgor, ozuqa yerlari ajratilgan holda qishloq xo'jaligi yerining maydoni);

– mahsulot sotish bozorlariga nisbatan xo'jalikning joylashgan o'rni;

xom-ashyolarni saqlash va transport vositalari bilan ta'minlanganlik darajasi;

– aholining tabiiy, tarixiy malakalarini hisobga olgan holda hududning ish bilan ta'minlanganligi;

– ilmiy-texnika taraqqiyoti va ishlab chiqarishning moddiy-texnika bazasini mukammallashtirish;

– hududda mahsulot ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi.

Qishloq xo'jaligining tabiiy potentsial (imkoniyat) larini baholashda quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi: tuproq sifati, quyosh kunlari davomiyligi, faol harorat miqdori (issiqlik bilan ta'minlanganlik) umumiy quyosh radiatsiyasi (yorug'lik bilan ta'minlanganlik), namlik sharoiti – yog'ingarchiliklar miqdori, suv resurslari bilan ta'minlanganlik, ob-havo sharoitining noqulay kelishi ehtimoli (qurg'oqchilik, sovuq urishi, shamol va suv eroziyasi), joylashish sharoitlari va boshqalar. Ushbu omillar qishloq xo'jaligining turli tarmoqlarga turlicha ta'sir etadi.

O'simlikchilik (ziroatchilik)da issiqlikni va namlikni ko'p talab qiluvchi ekinlarni tabiiy sharoitlarga qarab joylashtirish talab etiladi. Uncha katta bo'lmagan maydonlarga don uchun makkajo'xori, sabzavotlarning ba'zi turlari (baqlajon, uzum) mevali ekinlar (o'riklar, shaftolilar, sitrus mevalar, uzum) ekiladi. Tabiiy potentsiallari o'stirishga uncha bog'liq bo'lmagan va tabiat sharoitlari jiddiy farqlanadigan hududlarda yetishtiriladigan ekinlarda hosildorlik, mahsulot sifati, xarajatlar darajasi (lalmi va kuzgi bug'doy, qand lavlagi, kungaboqar) keskin farq qiladi.

Chorvachilikni joylashtirishda tabiiy omillar uncha jiddiy ta'sir qilmaydi, tabiiy iqlim sharoitlari asosan ozuqa zahiralariga ta'sir qilishi mumkin. Yaylovda boqiladigan chorvachilik (qo'ychilik, molchilik, yilqichilik va boshqalar) ham tabiiy omillarga eng ko'p bog'liq bo'lgan omildir. Bunda yaylovlarning mavjudligi, ularning o'lchami, o'simliklari tarkibi, ulardan foydalanish davrining davomiyligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Tabiiy sharoitlar bilan bir qatorda mehnatning hududlararo bo‘linishiga ta’sir etuvchi muhim omil – mamlakat yoki hududning oziq-ovqat bilan ta’minlanadigan aholisi sonining qishloq xo‘jalik yer maydoni va mahsulot eksporti orasidagi nisbatida namoyon bo‘ladi. Ushbu omilning miqdoriy tasnifi yer bilan ta’minlanganlik, ya’ni yaylov, o‘tloq, ko‘p yillik ko‘chatlar ajratilgan holda aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan qishloq xo‘jalik ekinlari maydonidir.

Mamlakatning iqtisodiy hududlari orasida yer resurslari serob, ekin maydonlari keng hisoblangan hududlar Qashqadaryo, Navoiy, Buxoro, Qoraqalpog‘iston bo‘lib, ularda aholi jon boshiga 2,4 ga qishloq xo‘jaligi yerlari, shu jumladan 1,5 ga shudgorlanadigan yer to‘g‘ri keladi. Eng kam ta’minlangan hudud esa Farg‘ona vodiysi bo‘lib, bu hududda kishi boshiga 0,44 ga qishloq xo‘jalik ekin yeri va 0,22 ga shudgorlanadigan yer to‘g‘ri keladi.

Binobarin, iqtisodiy tumanlarning hududiy kengligi va tabiiy-iqtisodiy sharoitlari xilma-xilligi tufayli ular orasida yer ta’minoti borasida ham jiddiy farqlar ko‘zga tashlanadi. Bu farqlar oziq-ovqat va xom-ashyo borasida o‘zaro bog‘liq hududlarni iqtisodiy zonalar orasidagina emas, ularning tarkibiga kiruvchi sub’ektlar orasida ham rivojlantirish zaruratini belgilab beradi. Hududlarni xususiy ishlab chiqarish hisobiga oziq-ovqat bilan ta’minlash talab darajasi va strukturasi bilan aniqlanadi. Bu ko‘rsatkichlar aholi daromadlari, milliy va maishiy an‘analar, demografik struktura, oziq-ovqatlarning yetarliligi, shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo‘jaliklarining o‘lchamiga ham bog‘liq.

O‘zbekiston Respublikasida inqirozgacha bo‘lgan davrda aholi jon boshiga ba‘zi asosiy oziq-ovqat mahsulotlarini nisbatan yuqori darajada iste’mol qilinishi kuzatila boshlandi. Mamlakatning ba‘zi hududlarida non va non mahsulotlari, kartoshka, shakar, tuxum, sut va sut mahsulotlari iste’molining ortib ketgani, go‘sht, o‘simlik yog‘i, sabzavotlar, mevalar iste’moli kamaygani bilan farqlandi. Shuningdek eng qimmat mahsulotlarning import narxi ko‘tarilishi sababli ularning iste’moli keskin kamaydi.

Korxonaning joylashish o‘rni qishloq xo‘jaligini joylashtirishning muhim omillaridan biridir. Mahsulotlarni saqlash va transportirovka qilish qishloq xo‘jaligi tarmog‘ining o‘ziga xos xususiyati bo‘lib, transport qatnov yo‘llari, saqlash joylari, qayta ishlash korxona-

larining joylashuvi kabilarni ham nazardan qochirmaslik, muhim omil sifatida ko'rib chiqish lozim.

Temir yo'llar, suv yo'llari, transport vositalari bilan ta'minlanganlik qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini oqilona joylashtirish, maxsus korxonalarni takomillashtirish, tovarlarni iste'molchilarga yetkazib berish muddatlarini kamaytirish va shu orqali yuklarni tashish bo'yicha xarajatlarni sezilarli qisqartirish imkonini beradi.

Transport vositalari va aloqa yo'llarining rivojlanishi ko'p tonnali va tez buziladigan mahsulotlarni saqlash va qayta ishlash joylariga zudlik bilan yetkazishni ta'minlaydi. Sut, sabzavot, meva va kartoshka kabi mahsulotlarning sifati tez buzilishini inobatga olgan holda bu kabi mahsulotlar ishlab chiqarishni to'g'ri joylashtirish juda muhimdir.

Nooqilona tashishga yo'l qo'ymaslik uchun bunday mahsulotlarni ishlab chiqarish yirik shaharlarning atrofiga jamlanadi, qayta ishlash korxonalarini esa (meva konservalari qiladigan, vinochilik va boshqalar) xom-ashyo ishlab chiqariladigan joylarga yaqinroq joylashtirish maqsadga muvofiq. Bu bilan qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarishda yo'qotishlar kamayishiga, ishlab chiqarish samaradorligi ortishiga erishiladi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini joylashtirishda alohida e'tibor hududlardagi mehnat resurslaridan samarali foydalanishga qaratiladi. Aholisi zich joylashgan zonalarda fondlar va energiya bilan ta'minlanish yetarli darajada bo'lganda, bunday joylarga mahsulot birligiga nisbatan sezilarli mehnat sarfi talab qilinadigan chorvachilik va dehqonchilikning intensiv tarmoqlarini joylashtirish kerak. Mehnat resurslari mavjudligini hisobga olgan holda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini tashkillashtirishning xo'jalik yuritish tizimi, tarmoqlar strukturasi, ekin maydonlari va boshqa elementlari shakllantirilishi kerak.

Qishloq xo'jaligini oqilona joylashtirish ushbu hududda yashovchi aholining tabiiy-tarixiy urf-odatlaridan foydalanishni ko'zda tutadi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini joylashtirish iqtisodiy samaradorligining asosi – yer maydoni birligidan chiqadigan mahsulot va yalpi daromad, mahsulot birligiga moddiy-pul va mehnat sarfi, daromad va rentabellikdir. (2.3-jadval)

2.2-jadval

Respublikamiz bo'yicha suvli maydonlarda 2009 yil uchun ekinlarni joylashtirish to'g'risida ma'lumot

Hududlar nomi	Sabzavot	Poliz	Kartoshka	Moyli ekinlar	Jami ozuqa ekinlari
Qoraqalpog'iston R.	44,5	3,5	0,6	4,5	17,6
Xorazm	5,1	3,2	0,8	4	5,13
Andijon	2,8	0,3	0,5	3,12	8,01
Namangan	4,3	0,8	2,5	2,5	6,7
Farg'ona	3,7	3,8	2,6	1,9	12,93
Navoiy	1,2	0,3	0,3	-	3,12
Buxoro	2,5	0,3	0,5	2,3	5,04
Samarqand	13,7	1,8	1,4	2	6,9
Qashqadaryo	6,9	3,6	5,4	2,5	39,6
Surxondaryo	0,1	-	0,03	1	3,51
Sirdaryo	1,2	1,6	0,2	2	5,45
Toshkent	10,6	0,8	1,1	2,13	15,8
Jizzax	3,3	2,6	0,3	2	17,7
Respublika bo'yicha	99,9	22,6	16,2	30,0	147,5

2.3-jadval

Respublikamiz bo'yicha suvli maydonlarda 2009 yil uchun ekinlarni joylashtirish to'g'risida ma'lumot

Hududlar nomi	Eski beda	Yangi beda	Makka silos	Xashaki lavlagi	Bir yillik o'tlar
Qoraqalpog'iston R.	9,1	1,8	6,5	0,2	224,4
Xorazm	3,1	0,6	1,4	0,03	61,5
Andijon	5,2	1	1,8	0,01	1,965
Namangan	1,5	0,3	4,9	0	11,7
Farg'ona	3,1	0,6	9	0,23	-0,13
Surxondaryo	2,6	0,5	0,4	0,01	16,1
Qashqadaryo	15,3	3,1	20,3	0,9	54,4
Navoiy	1,2	0,4	1,5	0,02	7,28
Buxoro	3,4	0,7	0,9	0,04	13,46
Samarqand	3,4	0,7	2,4	0,4	19,5
Sirdaryo	2,1	0,4	2,9	0,05	42,8
Toshkent	8,2	1,7	5,4	0,5	45,9
Jizzax	2,1	0,4	15	0,2	21
Respublika bo'yicha	**60,3**	**12,2**	**72,4**	**2,6**	**519,9**

Qishloq xo'jaligi islohotlarini jadallashtirishning ustuvor yo'nalishlari

– O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 28 noyabrdagi "Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlash, ularning barqaror ishlashini ta'minlash va eksport salohiyatini oshirish chora-tadbirlari dasturi to'g'risida"gi F-4058-sonli Farmoni asosida vazirlik tizimidagi korxonalarning samarali barqaror faoliyatini ta'minlash;

– Qishloq xo'jaligida sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, suvdan tejamli foydalanish texnologiyalarini qo'llash;

– Har bir hududning tuproq va iqlim sharoitini, kutilayotgan suv tanqisligi hamda iqlimdagi global o'zgarishlarni hisobga olgan holda sohada amalga oshiriladigan ilmiy-tadqiqot va amaliy ishlarning samaradorligini oshirish, urug'lik va selektsiya ishlarini yanada takomillashtirish, qishloq xo'jaligi ekinlarining serhosil, mahsuloti xaridorgir bo'lgan navlarini tanlash va joylashtirish, tejamkor, samarali agrotexnologiyalarni joriy etish;

– Ekologik toza va raqobatbardosh sabzavot, poliz, kartoshka, meva va uzum yetishtirishni modernizatsiyalash, yangilarini tashkil etish yo'li bilan aholining qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini to'laroq qondirish, ularning eksport hajmini oshirish.

2.2. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini ixtisoslashtirishning shakl va ko'rsatkichlari

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini oqilona joylashtirish asosiy tur mahsulotlarning hajmini ko'paytirish va agrosanoat kompleksining barcha tarmoqlarida iqtisodiy samaradorlikni oshirishga yordam beradi.

Qishloq xo'jaligining ixtisoslashuvi mehnatning ijtimoiy taqsimlanishi sifatida, alohida mahsulot turlarini ishlab chiqarishning ustuvorligi sifatida, ba'zan esa tayyor mahsulot ishlab chiqarishdagi alohida bosqichning bajarilishi sifatida ifodalanadi. Bu eng avvalo ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan ob'yektiv dinamik jarayon.

Qishloq xo'jaligini ixtisoslashtirish katta iqtisodiy ahamiyatga ega: birinchidan moddiy va moliyaviy resurslarni raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishga jamlash (kontsentratsiyalash) imkonini beradi; ikkinchidan, ilmiy-texnika taraqqiyoti, tarmoq rivojlanishining sanoat yo'liga o'tishi uchun zarur sharoit yaratadi; uchinchidan, mehnatni tashkil

etish shaklini mukammallashtirishga imkon beradi; to‘rtinchidan, ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi ortishiga yordam beradi.

Qishloq xo‘jaligini ixtisoslashtirish tarmoqlar xususiyatlariga bog‘liq:

Takror ishlab chiqarishning iqtisodiy va biologik qonunlarini qo‘shib yuborish ishlab chiqarishning mavsumiy va hududiy xarakteri, ko‘plab mahsulot turlarining qisqa muddatlarda kelib tushishi, tez buziladigan mahsulotlarning katta hajmi, mahsulotlar va boshqa ayrim narsalarning bir tekisda iste’mol etilishi. Bu xususiyatlar ixtisoslashuvning sur‘ati va umuman butun jarayonga kuchli ta’sir ko‘rsatadi.

Qishloq xo‘jaligida mehnatning bo‘linishi sanoatdagidek chuqur bo‘lishi mumkin emas, chunki unda ixtisoslashuv bilan bir qatorda mahsulotlarning alohida turlari bo‘yicha texnologik jarayonlar mavjud, ya’ni mahsulotning biror qismi yoki detallarini yaratish bo‘yicha ham mehnatni bo‘lish amalga oshiriladi. Uncha ko‘p bo‘lmagan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishgina tor doirada ixtisoslashgan korxonalarga jamlanib, butunlay mustaqil korxona sifatida ajratilishi mumkin. Bunga parrandachilik fabrikalari, mol va qo‘y go‘shti yetishtirish uchun bo‘rdoqiga boqish komplekslari, issiqxona kombinatlari, uzumchilik va bog‘dorchilik xo‘jaliklari va shu kabilar kiradi.

Qishloq xo‘jaligi korxonasini ixtisoslashtirish uning rivojlanishiga yordam beruvchi yoki rivojlanishini to‘xtatib qo‘yishga olib keluvchi ko‘plab omillar ta’siri ostida yuz beradi.

Ixtisoslashishni rivojlantiradigan omillar, bu – yerdan, texnika va mehnat resurslaridan oqilona foydalanish, o‘zini-o‘zi ta’minlashga intilish, qo‘shimcha mahsulotlardan foydalanish, xo‘jalikning iqtisodiy barqarorligini ta’minlash kabilardir. Bundan tashqari, yuzaga kelgan iqtisodiy sharoitlarda ixtisoslashuvni chuqurlashtirishning zarur texnika asoslari yo‘qligi ham ta’sir ko‘rsatadi.

O‘simlikchilikda tor doirada ixtisoslashuv samarasiz, chunki ko‘pgina dala ekinlari mavjud agrotexnika qoidalariga va biologik shartlarga ko‘ra, har yili bir joyga ekilavermaydi. Ularni almashlab ekish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Shu bilan birga, yer massivlarining tabiiy maydalanishi, tuproq tarkibi, relyefi va boshqa belgilari bo‘yicha ularning bir uchastkadan turlicha xo‘jalik yuritishda foydalanishni talab qiladi va bu ma’lum ekin va tarmoqlar yig‘indisiga ega bo‘lish zaruratini keltirib chiqaradi.

Qishloq xo'jalik korxonasini ixtisoslashtirish asosiy yoki yetakchi tarmoqni ajratish va ularning ustuvor rivojlanishi uchun sharoitlar yaratish hisoblanadi. Ixtisoslashuvning chuqurlashuvi quyidagilar hisobiga amalga oshirilishi mumkin:

– Tovar ishlab chiqarish tarmoqlari sonining qisqarishi;

– Intensifikatsiya asosida asosiy tarmoqda ishlab chiqariladigan mahsulotlar hajmini oshirish;

– Asosiy tarmoq tovarliligini oshirish.

Qishloq xo'jaligida ixtisoslashuvning **zonalar bo'yicha, xo'jaliklararo, xo'jalik ichidagi va tarmoq ichidagi** shakllari mavjud.

Zonalar bo'yicha ixtisoslashuv, bu – mehnatning geografik bo'linishi. U qishloq xo'jaligining hududiy joylashuvini aks ettiradi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi natijalarining iqlim va tuproq sharoitlariga bog'liqligi mehnatning geografik bo'linishi zaruratini keltirib chiqaradi. Yirik hududlar (iqtisodiy tumanlar, xo'jaliklar, viloyatlar) iqlim-tabiiy sharoitiga moslashuvi yetarli bo'lgan mahsulot turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashadi.

Xo'jaliklararo ixtisoslashuv qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqaruvchilari orasida mehnatning ijtimoiy taqsimlanishini aks ettiradi. Bozor sharoitida xo'jaliklar iqtisodiy jihatdan foydali mahsulotlar ishlab chiqarishga ixtisoslashadilar.

Xo'jalik ichidagi ixtisoslashuv – mehnatning xo'jalik ichidagi bo'limlar (bo'linmalar, brigadalar, tsexlar, fermalar) orasida bo'linishi. Bo'limlar mavjud resurslarni hisobga olib bitta yoki bir nechta turdagi mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashadi. Xo'jalik ichidagi ixtisoslashuv qishloq xo'jalik yalpi mahsulotining strukturasi bo'yicha belgilanadi.

Tarmoq ichida ixtisoslashuv turli korxonalarga jamlangan bir bosqichdagi yakuniy mahsulot keyingi bosqichdagi ishlab chiqarish uchun dastlabki bo'ladigan texnologik tsikllarni alohida bosqichlarga bo'lib tashlashga asoslanadi. Ixtisoslashuvning bu shakli ko'proq chorvachilikda keng tarqalgan. Masalan, parrandachilikda tuxum ishlab chiqarish inkubator xo'jaligiga, go'sht ishlab chiqarish broyler xo'jaliklariga taqsimlanadi. Xo'jalik ichida ixtisoslashuv asosida tashkil etilgan hamma xo'jaliklar odatda tor doirada ixtisoslashgan bo'ladi. Korxonalarning xo'jalik ichida ixtisoslashuvi ishlab chiqarishning intensifikatsiyasi va kontsentratsiyasi sharoitlaridagina muvaffaqiyatli rivojlanadi.

Ixtisoslashuv xo'jalik ishlab chiqarishining bosh yoki asosiy tarmoqlari yo'nalishlari bo'yicha aniqlanadi (paxtachilik, g'allachilik, bog'dorchilik, g'alla-chorvachilik va boshqalar). Korxonaning ishlab chiqarish yo'nalishi oxirgi uch yildagi tovar, qishloq xo'jaligi mahsulotlari strukturasi bo'yicha aniqlanadi.

Xo'jalikdagi yer, moddiy va mehnat resurslaridan oqilona foydalanish maqsadida bir nechta tarmoqning rivojlanishiga erishiladi.

Ishlab chiqariladigan mahsulotlarining turi va vazifasiga, qo'llaniladigan uskunalar va mehnat predmetlari, ishlab chiqarishning texnologiyasi va tashkil etilishi, ishchilarning kasb mahoratiga ko'ra farqlanadigan ishlab chiqarish iqtisodiy faoliyatni, uning ma'lum bir sohasini ifodalaydi. Mehnatning ijtimoiy taqsimoti har bir tur mahsulot ishlab chiqarishini va hatto texnologik davrlarni alohida tarmoqqa aylanishiga olib keldi, shuning uchun yirik tarmoq o'ta mayda tarmoqlarga bo'linib ketadi.

Mehnat taqsimotining ilk bosqichida faqat ikki tarmoq – chorvachilik va dehqonchilik mavjud bo'lgan. Keyinchalik dehqonchilik va chorvachilik ichida mahsulot ishlab chiqarishning mustaqil tarmoqlari (paxtachilik, g'allachilik, sabzavotchilik, bog'dorchilik, chorvachilikda esa qo'ychilik, yilqichilik kabilar) ajralib chiqdi.

Iqtisodiy ahamiyatiga ko'ra, qishloq xo'jaligi tarmoqlari asosiy, qo'shimcha va yordamchi tarmoqlarga bo'linadi.

Asosiy tarmoqlar deyilganda xo'jalik iqtisodiyotida muhim rol o'ynaydigan va tovar mahsulotda eng ko'p taqqoslama og'irlikka ega bo'lgan tarmoqlar tushuniladi. Ularning orasidan tovar strukturasidagi ulushi 50% dan oshgani asosiy tarmoq sifatida ajralib chiqishi mumkin.

Qo'shimcha tarmoqlar – asosiy tovar mahsulotiga o'xshaydi, lekin ular xo'jalik iqtisodiyotida kamroq ahamiyatga ega, u asosiy tarmoqlarning rivojlanishiga yordam beradi. Bu tarmoqlar mavjud ishlab chiqarish resurslaridan samaraliroq foydalanish va qo'shimcha foyda olish imkonini beradi.

Qo'shimcha tarmoqlar – notovar, asosiy va qo'shimcha tarmoqlar rivojlanishiga yordam beradi, masalan, ozuqa ishlab chiqarish.

Qishloq xo'jalik korxonasida qishloq xo'jalik tarmoqlaridan boshqa yordamchi ishlab chiqarish (ta'mirlash ustaxonalari, avtogarajlar, suv va energiya ta'minoti va boshqalar), qo'shimcha sanoat ishlab chiqarish (qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash bo'yicha qurilish materiallari, taralar va boshqalar) bo'lishi mumkin. Yordamchi ishlab

chiqarishning vazifasi shundaki, u butun tarmoq va bo‘linmalarning to‘xtovsiz ishlashini ta’minlaydi. Yordamchi ishlab chiqarish qish davrida mehnat resurslaridan to‘liqroq foydalanish va qo‘shimcha foyda olishga ham ko‘maklashadi.

Qishloq xo‘jaligi korxonalarilarining oqilona ixtisoslashuvi quyidagi tamoyillarga asoslanadi.

– minimal mehnat va mablag‘ sarfi bilan maksimal daromad olish uchun raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish;

– tuproq-iqlim sharoitini hisobga olish;

– texnologiya va tashkiliy tomondan bir-biriga bog‘liq tarmoqlarni ustuvor rivojlantirish, paxtachilik, g‘allachilik, bog‘dorchilik va asalarichilik, issiqxona va ochiq tuproqdagi sabzavotchilik ishlab chiqarishi (parrandachilik, bog‘dorchilik va sabzavotchilik, ikkala tarmoq ham sermehnat, lekin bularning qo‘shib olib borilishi iqtisodiy jihatdan oqlangan);

– qishloq xo‘jaligi ekin yerlaridan oqilona foydalanish va tuproq unumdorligini oshirish;

– mehnat resurslari va texnika vositalaridan samarali foydalanish;

– ishlab chiqarishning mavsumiyligini yengillashtirish va yil davomida pul mablag‘larining maqbul holda tushishini ta’minlash. (2.4-jadval)

Qishloq xo‘jaligi korxonasida tarmoqlar qo‘shilishining ilmiy asoslanganligi, o‘simlikchilik va chorvachilikning turlicha tarmoqlari orasida ishlab chiqarishning maqsadi, xo‘jalikning o‘ziga xos xususiyatlari, tabiiy-iqtisodiy sharoitlar hisobi, o‘rnashgan joyi, qishloq xo‘jalik ekin yerlarining strukturasidan kelib chiqib optimal proportsiyani topish bilan bog‘liq. (2.5-jadval).

Korxona ixtisoslashuvining asosiy ko‘rsatkichlari: uning darajasi va ixtisoslashuv koeffitsienti.

Ixtisoslashtirilgan qishloq xo‘jaligi tovar mahsulotlari ishlab chiqarishning asosi hisoblanadi. Shuning uchun qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining ixtisoslashtirish yo‘nalishi ularda yetishtirilgan tovar mahsulotining strukturasiga qarab aniqlanadi.

Ixtisoslashtirish darajasiga ko‘ra, xo‘jaliklar quyidagi guruhlarga bo‘linadi:

1) Tor ixtisosli xo‘jalik;
2) Ixtisoslashgan xo‘jalik;
3) Ko‘p ixtisosli (tarmoqli) xo‘jalik.

Birinchi guruhga qoidaga asosan tarkibida bitta tarmog'i bo'lib, uning tovar mahsulot strukturasidagi ulushi 90-100 foizni tashkil qilgan xo'jaliklar kiradi (*parrandachilik fabrikasi, bug'doychilik komplekslari,* parnik va teplitsa, meva ko'chati yetishtirish va shunga o'xshash xo'jaliklar).

a) Tarkibida bitta asosiy tarmoq bo'lib, uning tovar mahsulotidan nisbati 50 % dan yuqori bo'lgan xo'jaliklar kiradi (paxtachilik, chorvachilik, parrandachilik xo'jaliklari);

b) Tarkibida ikkita asosiy tarmoq bo'lib, ularning har biri tovar mahsulotidagi nisbati 20 % dan kam bo'lmay, birgalikda tovar mahsulotining yarmidan ko'proq qismini tashkil qilgan xo'jaliklar kiradi (don-paxtachilik, don-chorvachilik, sabzavot-sutchilik, bog'dorchilik-uzumchilik);

c) Tarkibida uchta asosiy tarmoq bo'lib, ularga xo'jalik tovar mahsulotining to'rtdan uch qismini tashkil qilgan hamda tarkibida bir nechta yordamchi tarmoqlar bo'lgan xo'jaliklar kiradi (don-paxta-*chorvachilik, don-kartoshka-chorvachilik* va hokazo).

Ixtisoslashtirishning rivojlanishi xo'jaliklarda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi samaradorligi oshishining asosidir.

Qishloq xo'jaligini ixtisoslashtirishning iqtisodiy samaradorligi tizim ko'rsatkichlari orqali aniqlanadi:

– 1 gektar qishloq xo'jaligiga yaroqli yer hamda asosiy va aylanma vositalarning har bir so'mi hisobiga to'g'ri kelgan yalpi va tovar mahsulot qiymati;

– bir tsentner mahsulot yetishtirish uchun sarflangan mehnat sarfi (odam-soat);

– bir tsentner mahsulot tannarxi, so'm;

– bir gektar qishloq xo'jaligiga yaroqli yer hisobiga to'g'ri kelgan daromad miqdori, so'm.

Korxonaning ixtisoslashuv darajasi tovar mahsulotlari strukturasidagi asosiy tarmoqning ulushi bilan aniqlanadi.

$$U_s = \frac{S_{tq}}{S_t}$$

Bu yerda S_{tq} - bosh (asosiy) tarmoq tovar mahsuloti qiymati, so'm; S_t – jami tovar mahsuloti qiymati, so'm.

2.4-jadval

Qoraqalpog‘iston Respublikasi va viloyatlarda maqbullashtirish natijasida fermer xo‘jaliklarining yer maydoni to‘g‘risida

Hududlar nomi	2009 yil 1 noyabr holatiga			Maqbullashtirish natijasida			Farqi (+;-)				
	Jami f/x soni	Jami maydoni, gektar	O‘rtacha bir f/x maydoni, gektar	Jami f/x soni	Jami maydoni, gektar	O‘rtacha bir f/x maydoni, gektar	Jami f/x		Jami maydoni, gektar	O‘rtacha bir f/x maydoni	
							Soni	%		Gektar	%
Qoraqalpog‘iston R.	4970	317932	64,0	3879	308143	79,4	-1091	-22,0	-9789	15,5	24,2
Andijon	9634	250050	26,0	7296	250825	34,4	-2338	-24,3	775	8,4	32,5
Buxoro	6693	647510	96,7	5168	647510	125,3	-1525	-22,8	0	28,5	29,5
Jizzax	6897	439254	63,7	5589	442428	79,2	-1308	-19,0	3174	15,5	24,3
Qashqadaryo	10538	587730	55,8	8599	565369	65,7	-1939	-18,4	-22361	10,0	17,9
Navoiy	3945	187766	47,6	2310	185082	80,1	-1635	-41,4	-2684	32,5	68,3
Namangan	6910	217365	31,5	6245	218510	35,0	-665	-9,6	1145	3,5	11,2
Samarqand	11903	524751	44,1	9108	524751	57,6	-2795	-23,5	0	13,5	30,7
Surxondaryo	6964	679874	97,6	5527	657537	119,0	-1437	-20,6	-22337	21,3	21,9
Sirdaryo	4966	230504	46,4	4241	221628	52,3	-725	-14,6	-8876	5,8	12,6
Toshkent	8394	419627	50,0	7422	419234	56,5	-972	-11,6	-393	6,5	13,0
Farg‘ona	14940	302178	20,2	10131	287987	28,4	-4809	-32,2	-14191	8,2	40,5
Xorazm	10602	206562	19,5	5794	206755	35,7	-4808	-45,3	193	16,2	83,2
Jami:	107356	5011103	46,7	81309	4935759	60,7	26047	-24,3	-75344	14,0	30,0

2.5-jadval

Qoraqalpog‘iston Respublikasi va viloyatlarda maqbullashtirish natijasida paxtachilik-g‘allachilikka ixtisoslashgan fermer xo‘jaliklarining ekin maydonlari to‘g‘risida

Hududlar nomi	2009 yil 1 noyabr holatiga			Maqbullashtirish natijasida			Farqi (+;-)				
	Jami f/x soni	Ekin maydoni, gektar	O‘rtacha bir f/x maydoni, gektar	Jami f/x soni	ekin maydoni, gektar	O‘rtacha bir f/x maydoni, gektar	Jami f/x		ekin maydo-ni, gektar	o‘rtacha bir f/x maydoni	
							Soni	%		Gektar	%
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	3152	293472	93,1	2831	287778	101,7	-321	-10,2	-5694	8,5	9,2
Andijon	3370	210977	62,6	2686	213474	79,5	-684	-20,3	2497	16,9	27,0
Buxoro	3790	191281	50,5	3223	191401	59,4	-567	-15,0	120	8,9	17,7
Jizzax	5732	398314	69,5	4501	401505	89,2	-1231	-21,5	3191	19,7	28,4
Qashqadaryo	7784	520773	66,9	6452	502161	78	-1332	-17,1	-18612	10,9	16,3
Navoiy	1957	81615	41,7	1318	82614	62,7	-639	-32,7	999	21,0	50,3
Namangan	3237	187358	57,9	2773	187468	67,6	-464	-14,3	110	9,7	16,8
Samarqand	4324	383842	88,8	3484	384086	110,2	-840	-19,4	244	21,5	24,2
Surxondaryo	3279	216893	66,1	2652	224915	84,8	-627	-19,1	8022	18,7	28,2
Sirdaryo	3181	207374	65,2	3159	191596	60,7	-22	-0,7	-15778	-4,5	-7,0
Toshkent	4166	304324	73,0	3617	305069	84,3	-549	-13,2	745	11,3	15,5
Farg‘ona	4081	242759	59,5	3214	230423	71,7	-867	-21,2	-12336	12,2	20,5
Xorazm	2410	178552	74,1	1990	178926	89,9	-420	-17,4	374	15,8	21,4
Jami:	**50463**	**3417534**	**67,7**	**41900**	**3381416**	**80,7**	**-8563**	**-17,0**	**-36118**	**13,0**	**19,2**

Ixtisoslashgan asosiy tarmoqning barcha tovar mahsulotdagi ulushi 50% dan ortiq bo'lsa, ikkita asosiy tarmog'i bo'lib, ulardan har biri 25 % dan kam bo'lmagan ulushga ega korxonalar kiradi. Uch va undan ko'p tarmoqqa ega bo'lgan qishloq xo'jalik korxonasi ko'p tarmoqli (ixtisoslashmagan) deyiladi.

Korxonaning ixtisoslashganini xarakterlovchi boshqa ko'rsatkich – *ixtisoslashuv koeffitsienti:*

$$K_s = \frac{100}{\sum U_i(2_i - 1)}$$

Bunda U_i – *alohida tarmoqlar tovar mahsulotlarining* ulushi %; $_i$ – realizatsiyadan tushgan tushum summasidagi ulushi bo'yicha zanjirlangan qatordagi tovar mahsuloti turining tartib raqami, 0,2 dan kam koeffitsient ixtisoslashuvning past darajasini, 0,2 dan 0,4 gacha o'rtacha, 0,4 dan 0,6 gacha yuqori, 0,6 dan yuqori bo'lsa chuqur ixtisoslashuvni bildiradi. *Faqat bir turdagi tovar mahsulotlari ishlab chiqariladigan* monotarmoqli korxonalarda ixtisoslashuv koeffitsienti 1 ga teng.

Qishloq xo'jaligi korxonalarining ixtisoslashganini xarakterlovchi bilvosita ko'rsatkichlar sifatida tarmoqlar ekin maydonlari bo'yicha moddiy-pul va mehnat xarajatlari strukturalaridan foydalaniladi.

Mamlakatning ko'pgina iqtisodiy tarmoqlarida ham ixtisoslashgan, ham ko'p tarmoqli xo'jaliklar keng tarqalgan. Xo'jalikning har bir turi o'z yutuqlari va kamchiliklariga ega. Ixtisoslashtirilgan korxonalarda odatda ishchi kuchi, texnikalar, kapital qo'yilmalar, ilmiy-texnika yutuqlaridan foydalanish uchun yaxshi sharoitlar yaratilgani, butun e'tiborni moliyaviy va moddiy resurslarni ma'lum turdagi mahsulotni ishlab chiqarishga qaratish, shu yo'l bilan xo'jalik faoliyatida yuqori natijalarga erishish imkoni tug'iladi. Bundan tashqari, tabiiy ofatlar, bozor konyukturasining o'zgarishi kabi xavflar paydo bo'lishi mumkin (2.1-rasm).

Nobarqaror bozor sharoitlarida ko'p tarmoqli modelning mahsulotlarini sotish ancha qulay, iqtisodiy barqaror bo'lib chiqdi. Ayniqsa, faqat qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish bilangina emas, balki uni saqlash, qayta ishlash bilan ham shug'ullanadigan, ya'ni agrosanoat tarmog'i talablari bo'yicha rivojlanayotgan qishloq xo'jalik korxonalarigina barqaror va samarali ishlaydi.

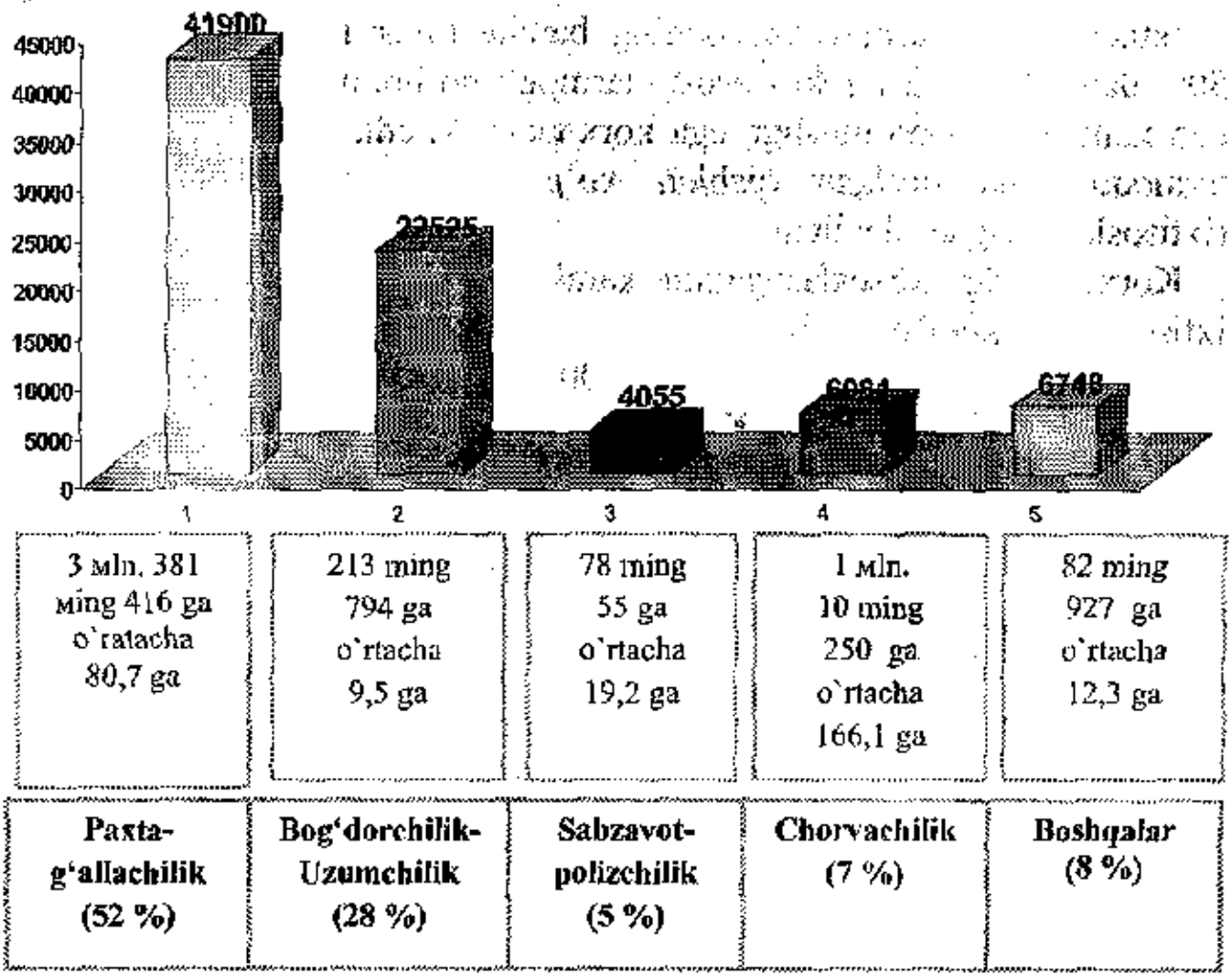

2.1-rasm. Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlarda 2010 yilning 1 yanvar holatiga ixtisoslashtirish to'g'risida ma'lumot

Yuzaga kelgan iqtisodiy sharoitda qishloq xo'jalik mahsulotlarining ko'plab turlarini, ayniqsa, chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish ko'pincha zarar keltiradi, shu bois ko'pgina korxonalar rentabelligi bo'lmagan mahsulot ishlab chiqarishdan bosh tortib, masalan, chorva moli sonini keskin qisqartiradi. Bu shunga olib keladiki, chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqaruvchi korxonalar ishlab chiqarish yo'nalishini o'zgartiradi. Ayrim sabzavotchilik, kartoshkachilik, bog'dorchilik korxonalari ham ishlab chiqarilayotgan mahsulotlari sermehnatligi va maxsus texnika sotib olishga imkoniyatlari yo'qligi bois o'z yo'nalishlarini o'zgartiradi.

Ko'pgina qishloq xo'jalik korxonalari anchagina rentabelli va cheklanmagan savdo bozori mavjud bo'lgani uchun o'simlikchilik mahsulotlari ishlab chiqarishga ixtisoslasha boshladi (g'alla, sabzavot, meva va boshqalar). Chorva bosh sonining qisqarishi ozuqa ekinlari ekilishining qisqarishiga mos holda almashlab ekish buzilishiga olib

keldi. Ayrim xo'jaliklar bir yoki ikkita tovar ekinlarini yetishtira boshladilar. Natijada, bularning hammasi xo'jalik iqtisodiyotiga salbiy ta'sir etdi.

Tovar ishlab chiqaruvchilarning samarali funktsiyalanishi qishloq *xo'jaligini ixtisoslashtirishnigina emas, shuningdek, uni xalq* xo'jaligining turli tarmoqlariga tegishli ishlab chiqarishlarni korxona doirasida birlashtirishni ifodalovchi diversifikatsiyalanishini ham ko'zda tutadi (firmalar, assotsiatsiyalar va boshqalar). **Ishlab chiqarish va mahsulot diversifikatsiyasi farqlanadi.**

Ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash bir-biri bilan bog'liq bo'lmagan ko'pgina turdagi ishlab chiqarishlarning bir vaqtda rivojlanishi, ishlab chiqariladigan mahsulotlar turining kengaytirilishidir

Mahsulotlarni diversifikatsiyalash – bir xildagi mahsulotni *modifikatsiyalash, sonini ko'paytirish. Mahsulotlarni real* diversifikatsiyalash alohida iste'molchilarning u yoki bu qiziqishlariga javob beradi. Biroq yondosh diversifikatsiya ham mavjud bo'lib, bunda tovarning sifat xarakteristikasi o'zgarishsiz qoladi, faqat dizayn va qadoqlash o'zgaradi, bozorda esa yangi tovar sifatida qimmatroq narxda taklif etiladi. Mahsulotlar diversifikatsiyasi bozorlarda turg'un talab va taklifga nisbatan kuchli raqobatga ega.

2.3. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishni kontsentratsiyalash

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini kontsentratsiyalash ishlab chiqarish vositalari va ishlab chiqarish kuchlarining yirik korxonalarga to'planishini bildiradi. Kontsentratsiyani chuqurlashtirish – yirik ishlab chiqarishning maydalari oldida ustunligi haqidagi amaldagi iqtisodiy qonunga bog'liq ob'yektiv jarayon. Yirik qishloq xo'jaligi korxonalarida qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligi va chorvachilik mahsuldorligi yuqori bo'ladi, mahsulot birligiga kamroq xom-ashyo sarflanadi, unga ketadigan mehnat sarfi va tannarx pastroq, ishlab chiqarish rentabelligi esa *balandroq ko'rsatkichni tashkil etadi. Ammo qishloq xo'jaligi ishlab* chiqarishini yiriklashtirish cheksiz davom etmaydi: ishlab chiqarish kuchlarining har bir bosqichdagi rivojlanishida chegaralar mavjud va bunda kontsentratsiyaning samaradorligi keskin pasayadi. Yirik ishlab chiqarishning maydalariga nisbatan ustuvorligi qonuni qishloq xo'jaligida mutloq ahamiyatga ega emas.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishni kontsentratsiyalash quyidagi bir necha yo'l bilan amalga oshirilishi mumkin:

– Markazlashtirish asosida, ya'ni bir necha mayda korxonalarni bitta yirigiga qo'shib yuborish;

– Intensifikatsiyalash yo'li bilan – o'zgarmaydigan ekin yer maydoniga qo'shimcha qo'yilmalar sarf etish hisobiga qishloq xo'jalik mahsulotini ishlab chiqarishning ko'payishi yuz beradi;

– Korxona ixtisoslashuvini chuqurlashtirish hisobiga sanoat texnologiyalari va mehnatni tashkil qilishning ilg'or formalarini qo'llash asosida ma'lum turdagi mahsulot ishlab chiqarish hajmini ko'paytirish;

– Yer va ishlab chiqarishning boshqa vositalarini ijaraga olish asosida ko'pgina fermerlar qishloq xo'jalik ekin yerlarini ijaraga olish hisobiga o'z xo'jaliklari o'lchamini kengaytiradilar;

– Agrosanoat integratsiyasini rivojlantirish hisobiga – bu korxona doirasida ishlab chiqarishni saqlash va qayta ishlashni tashkil qilish, binobarin, yetishtirilgan hamma mahsulotlardan oqilona foydalanish va ishlab chiqarish hajmini oshirish imkonini beradi.

– Kontsentratsiya darajasi ishlab chiqarish hajmi bilan xarakterlanadi.

Agrosanoat ishlab chiqarishi ko'rsatkichlari hajmi yalpi va tovar mahsulot qiymati, ekin maydoni, shu jumladan, haydaladigan yerlar (yaylovlar), ko'p yillik ko'chatlar, asosiy ishlab chiqarish fondining qiymati, energitika resurslari va texnikalar mavjudligi, ishchilar soni, chorva mollari soni va boshqalar bilan belgilanadi.

Korxonalar va ularning ishlab chiqarish bo'linmalari o'lchamining asosiy ko'rsatkichlari sifatida yalpi mahsulot qiymatini hisoblash lozim bo'ladi. Bu ko'rsatkich korxonaning ixtisosi, joylashuvi, ishlab chiqarishining jadalligi va boshqa o'ziga xos xususiyatlariga qaramay, o'lchami bo'yicha taqqoslashga imkon beradi. Korxona o'lchamlarini dinamikada taqqoslash uchun yalpi mahsulotni taqqoslama narxlarda, boshqa holatlarda esa joriy narxlarda ham aniqlash mumkin.

Korxonaning yuqorida sanab o'tilgan o'lchamlari ko'rsatkichlaridan qo'shimcha sifatida foydalanish mumkin. Tovar (realizatsiya qilingan) mahsulotlar qiymati ma'lum darajada korxonaning umumiy o'lchami xarakteristikasi uchun zarur, lekin ishlab chiqarish bo'linmalari o'lchamlarini aniqlashda bu ko'rsatkichlardan foydalanilmaydi. Qishloq xo'jaligi korxonasi va uning bo'linmalari o'lchamini ishlab chiqarilgan mahsulotlarning tabiiy holda ifodalangan hajmi bo'yicha aniqlash mumkin. Shu bilan birga mahsulot ishlab chiqarish hajmi natural holda

ham, qiymat ko'rinishida ham natijaviy ko'rsatkichdir. Unga qishloq xo'jalik ekinlarining hosildorligi, ekin maydonlarining hajmi, chorva mollarining mahsuldorligi, chorva mollari soni va boshqalar ta'sir qiladi.

Xo'jalik va uning bo'linmalari hajmining eng muhim ko'rsatkichi ishlab chiqariladigan mahsulot hajmiga bevosita ta'sir o'tkazadigan qishloq xo'jalik ekin maydoni (shudgorlanadigan, ekiladigan, ko'p yillik) hisoblanadi. Bu ko'rsatkich asosida korxonaning mehnat resurslariga, asosiy va aylanma mablag'larga, kapital qo'yilmalariga talabi aniqlanadi, u shuningdek, chorva mollari sonining miqdori ham hisobga olinadi. Yer maydoni bilan o'simlikchilikdagi ish hajmlari mustahkam bog'liq, shu bois, uning hisobi bilan mehnatni tashkil qilish va ishlab chiqarishning oqilona shakli ishlab chiqiladi.

Ishlab chiqarishning hajmiga asosiy ishlab chiqarish fondlarining qiymati ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi. Lekin asosiy ishlab chiqarish fondlarini har yili qayta baholashga to'g'ri keladi. Bu asosiy fondlar qiymatining ortishiga, ba'zan esa, hatto ularni natural ko'rsatkichlarda qisqarishiga ham olib keladi. Natijada bu ko'rsatkichdan korxonaning dinamik hajmini aniqlash uchun foydalanib bo'lmaydi.

Ishchilar soni korxonaning hajmini yetarlicha aniq ifodalaydi. Qishloq xo'jaligida kichik korxonalarga 60 nafargacha ishchisi bor (o'rindoshlarsiz va ro'yxat qilinmaydigan tarkibdan tashqari) korxonalar kiradi, sanoatda 100ta, ulgurji savdoda 50ta, chakana savdoda 30 nafargacha ishchi bo'lsa, kichik korxona hisoblanadi.

Chorvachilik korxonasining hajmi ma'lum darajada chorva mollari sonining miqdori bilan ifodalanadi. Chorva mollarining soni va mahsuldorligi chorvachilik mahsulotlarini yetishtirish hajmini belgilaydi. Chorva bosh soni bilan xo'jalikning ishchilar soniga, chorvachilik inshootlari, ozuqalarga talabi hisoblab chiqiladi.

Qishloq xo'jalik korxonalarining hajmi ko'pgina omillarga bog'liq. Ular: davlatning agrar siyosati, tabiiy-iqlim sharoiti, korxonaning ixtisoslashuvi, ASM tarmoqlari moddiy-texnika bazalarining rivojlanishi, mehnat resurslari bilan ta'minlanganligi va boshqalar. Mulk shakli va xo'jalik yuritishning tashkiliy-huquqiy shakllari isloh qilinib, endilikda qishloq xo'jaligida xususiy sektorni rivojlantirishga, fermer xo'jaliklarini yiriklashtirishga imkon yaratildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009 yil 22 oktyabrdagi F-8287-sonli farmoyishi asosida fermer xo'jaliklari ixtiyoridagi yer

uchastkalari maydonlarini maqbullashtirish natijasida ularning yer maydonlari kengaydi. (2.6-jadval.)

2.6-jadval

Paxta va g'allachilikka ixtisoslashgan fermer xo'jaliklari bo'yicha yiriklashtirish to'g'risida ma'lumot

№	Hududlar nomi	2008 yil 1 oktyabr holatiga			Yiriklashtirilgandan keyin		
		Soni, ming	yer maydoni, ming gektar	o'rtacha 1ta fermerga yer mayd., ga	Soni, ming	yer maydoni, ming gektar	o'rtacha 1ta fermerga yer mayd., ga
1.	Qoraqalpog'iston R	6,6	461,7	70	3,0	461,7	151
2.	Andijon	6,5	204,8	31	3,4	206,3	60
3.	Buxoro	7,9	360,7	45	3,6	534,8	148
4.	Jizzax	12,5	423,7	34	5,4	452,9	83
5.	Qashqadaryo	21,1	698,3	33	6,9	701,3	101
6.	Navoiy	3,7	136,9	37	1,7	139,3	81
7.	Namangan	5,8	228,1	39	3,1	233,7	75
8.	Samarqand	9,9	384	39	4,6	389,8	84
9.	Sirdaryo	6,5	222,5	34	3,1	222,5	71
10.	Surxondaryo	7,2	321,7	44	3,2	325,3	99
11.	Toshkent	5,4	223,1	41	2,8	240,9	85
12.	Farg'ona	9,4	272,5	29	3,9	272,5	69
13.	Xorazm	9,3	198,8	21	2,3	208,5	88
	Jami:	**112,2**	**4137,5**	**37**	**47,6**	**4390,1**	**92**

Korxonalar va ularning bo'linmalari o'lchamlari uchun ixtisoslashuv hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ixtisoslashuvning chuqurlashishi xo'jalik o'lchamining kengayishiga yordam beradi. Bunda tarmoqdagi mehnat sig'imi va mexanizatsiyalashuv darajasi ham muhim o'rin tutadi.

Ammo ayrim tarmoqlarda (sabzavotchilik, bog'dorchilik, kartoshka yetishtirish va boshqalar) mehnat sig'imi yuqori (sermehnat) va mexanizatsiyalashtirish darajasining pastligi ishlab chiqarishni kontsentratsiyalashtirishni sekinlashtiradi, shu jumladan, korxonani yiriklashtirishni ham.

Tabiiy-iqlim sharoiti mamlakatning iqtisodiy tumanlaridagina emas, shuningdek, ma'lum bir tuman miqyosida ham ko'rinadi. Shuning uchun, turli iqtisodiy tumanlarga joylashgan bir xil yo'nalishdagi xo'jaliklar ham o'lchamlariga ko'ra keskin farqlanadi.

Qishloq xo'jaligi korxonalarining va bo'linmalarining o'lchamlari oqilona bo'lishini asoslashda omillarning hamma kompleksi hisobga olinishi kerak.

2.4. Qishloq xo'jaligida ixtisoslashuv va kontsentratsiyalashning iqtisodiy samaradorligi

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini ixtisoslashtirish va kontsentratsiyalashning iqtisodiy samaradorligi tizim orqali aniqlanadi:

– qishloq xo'jaligi ekinlarining hosildorligi, ts/ga;
– chorva hayvonlarning mahsuldorligi, kg, gramm, h.q;
– bir gektar qishloq xo'jalik ekin maydoniga yalpi va tovar mahsuloti qiymati, so'm;
– asosiy ishlab chiqarish fondlarining 1 so'miga to'g'ri keladigan yalpi va tovar mahsuloti qiymati, so'm;
– bir birlik mahsulot yetishtirish uchun sarflangan mehnat sarfi (odam-soat, odam-kun);
– mahsulotlarning turlari bo'yicha tannarxi, so'm;
– mahsulotlar realizatsiyasidan olinadigan daromadlar, so'm;
– bir gektar qishloq xo'jalik ekin maydonlariga to'g'ri keladigan daromad miqdori, so'm;
– mahsulotlarning rentabellik darajasi, foizda va h.k.

Ixtisoslashtirish va kontsentratsiyalash agrosanoat ishlab chiqarishi samaradorligiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Ko'pgina olimlar tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar natijasiga ko'ra, ishlab chiqarishda ixtisoslashuv va kontsentratsiyalashni ma'lum (optimal) darajagacha chuqurlashtirish iqtisodiy samaradorlikning oshishiga yordam beradi.

Ixtisoslashtirilgan va yirik korxonalarda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining yuqoriroq iqtisodiy samaradorligiga jadal va resurslarni tejovchi texnologiyalarni qo'llash, ishlab chiqarishni kompleks mexanizatsiyalash, mehnatga haq to'lashni tashkil qilish va to'lashning ilg'or shakllarini qo'llash hamda mavjud ishlab chiqarish resurslaridan (yer, texnika, ishchi kuchi va boshqalar) oqilona foydalanish hisobiga erishiladi.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish va kontsentratsiyalash hozirgi davrda keng rivojlandi. Ko'p turdagi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish bo'yicha ixtisoslashgan yirik fermer xo'jaliklari tashkil qilindi: sut, paxta, g'alla, go'sht va yirik shoxli qoramollarni bo'rdoqiga boqish, parranda fabrikalari, sabzavotchilik, bog'dorchilik va boshqalar. Amalda yirik chorvachilik komplekslari deyarli ishlatilmayotir, ularning o'rnida fermer xo'jaliklari barpo etildi.

Yuzaga kelgan sharoitda ko'plab ixtisoslashtirilgan fermer xo'jaliklari (chorvachilik, paxtachilik, g'allachilik, sabzavotchilik va boshqalar) ishlab chiqarish yo'nalishlarini o'zgartiradi. Ularning ko'pchiligi eng rentabelli va kam mehnat talab qiladigan soha sifatida g'alla ishlab chiqarishga ixtisoslasha boshladilar. Natijada, qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotlaridan paxta – 100 %, g'alla – 90%, sabzavot – 40% fermer xo'jaliklari hissasiga to'g'ri kelmoqda.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, bozor iqtisodiyoti sharoitida faqat yirik fermer xo'jaliklari samarali faoliyat ko'rsatadi. Ular qishloq xo'jaligi mahsulotlarining asosiy ishlab chiqaruvchilari hisoblanadi. Masalan, AQSHda yirik fermalar (yillik mahsulot realizatsiya qilish hajmi 250 ming dollardan yuqori) barcha fermer xo'jaliklari sonining 5,3 foizini tashkil etib, qishloq xo'jaligi mahsulotlari hajmining 50 foizga yaqinini ta'minlaydi. Ularning ishlov beriladigan yerdagi va kapital qiymatidagi ulushi mos ravishda 24,7 va 22,1 foizga teng. Hamma fermer xo'jaliklarining 80,4 foizini tashkil etuvchi mayda fermalarga 100 ming dollargacha realizatsiya qilingan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining 25 foizdan kamrog'i to'g'ri keladi. Ular ishlov beriladigan hamma yerning 47,7 foizini band qiladilar va kapitalning umumiy qiymatidan 54,1 foizga egalar. Bu mahsulotlar AQSH qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishni kontsentratsiyalash yuqori darajadaligidan dalolat beradi.

AQSH fermalarida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligi, ularning o'lchami kengayib, yirik fermer xo'jaliklarining soni ham ortib bormoqda. Ularda 1 ga yer maydoni va 100 dollar kapitalga mos holda realizatsiya qilingan mahsulotning 649 va 48 dollar to'g'ri keladi va bu mayda fermalardagiga nisbatan 5 va 8 marta ko'p.

Mamlakatimizdagi va xorijdagi yirik va ixtisoslashgan fermer xo'jaliklarining ish tajribalari shuni ko'rsatmoqdaki, ishlab chiqarishni ixtisoslashtirmay va kontsentratsiyalashtirmay turib, qishloq xo'jaligida inqirozning oldini olish va uning iqtisodiy samaradorligini oshirish

mumkin emas. Yuzaga kelgan iqtisodiy sharoitlarda agrosanoat integratsiyasi asosida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini ixtisoslashtirish va kontsentratsiyalash muhim ahamiyatga ega.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yagona texnologiya asosida ishlab chiqarish, saqlash va qayta ishlashga ixtisoslangan yirik agrosanoat korxonalarida integratsiyalashmaganlariga nisbatan iqtisodiy samaradorlik yuqori. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga yetishtirilgan hamma mahsulotlar, shu jumladan, nostandart, tez buziladigan va transportirovkasi kam bo'lganlaridan ham oqilona foydalanish imkonini beruvchi qayta ishlovchi tsex va saqlash omborlarining mavjudligi sezilarli ta'sir qiladi. Bundan tashqari, agrosanoat korxonasida yil davomida ish kuchidan ancha oqilona foydalaniladi.

Shunday qilib, agrosanoat integratsiyasi asosida ishlab chiqarishni kelgusida ixtisoslashtirish va kontsentratsiyalash mahsulot ishlab chiqarishni sezilarli oshirish, tannarxni pasaytirish, uning sifatini orttirish, mehnat unumdorligini yuksaltirishga xizmat qiladi.

2.5. Qishloq xo'jaligini kooperatsiyalashtirish va agrosanoat majmuasini integratsiyalashtirish

Kooperatsiya hamkorlikni bildiradi va ko'plab tashkiliy shakllar orqali realizatsiya qilinadi.

Qishloq xo'jaligi kooperatsiyasi – bu qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqaruvchilari tomonidan o'zlarining iqtisodiy va boshqa talablarini qondirish maqsadida tashkil etilgan qishloq xo'jalik kooperativlari va ularning ittifoqlarining tizimi.

Qishloq xo'jaligi kooperativi – bu xo'jalik yuritishning tashkiliy-huquqiy formalaridan biri. U qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqaruvchilari tomonidan kooperativ a'zolarining moddiy va boshqa talablarini qondirish maqsadida pay badallarini birlashtirishga asoslangan hamkorlikdagi ishlab chiqarish va boshqacha xo'jalik faoliyat yuritish tashkilotlarini bildiradi.

Qishloq xo'jaligi kooperativlari boshqa kooperativlardan qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqaruvchilari tomonidan tuzilishi bilan farqlanadi.

"Qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchisi" tushunchasi kooperativni qishloq xo'jaligi **statusiga** nisbatan asos soluvchi yetakchisidir. U ishlab chiqaradigan mahsulot hajmining 50% dan ortig'ini qishloq xo'jaligi mahsulotlari tashkil etishi kerak.

Qishloq xo'jaligi kooperativlari quyidagi tamoyillar asosida tashkil etiladi va shakllanadi:

– a'zolikning ixtiyoriyligi;

– kooperativ a'zolari uchun o'zaro yordam va iqtisodiy foydaning ta'minlanganligi;

– kooperativning daromad va zararlarini a'zolarning shaxsan mehnat ishtiroki yoki kooperativning xo'jalik faoliyatida qatnashuvini hisobga olgan holda taqsimlash;

– kooperativ a'zosi bo'lmagan shaxslarning xo'jalik faoliyatida ishtirokini cheklash;

– kooperativ a'zolarning qo'shimcha pay badallari va uyushma a'zolarining pay badallari bo'yicha dividendlarni cheklash;

– kooperativ faoliyatini demokratik asosda, bitta a'zo – bitta ovoz tamoyili asosida boshqarish;

– kooperativning hamma a'zolari uchun uning faoliyati haqidagi axborotlarning yetkazilishi.

Bu tamoyillar jahon amaliyotida kooperatsiyaning 150 yillik tarixi davomida ishlab chiqilgan.

Kooperativ a'zolari asosiy va uyushma shakllariga bo'linadi. **Kooperativning asosiy a'zolari** kooperativ ustav (nizom)ida belgilangan o'lchamda va kooperativga ovoz berish huquqi bilan pay badali kiritgan jismoniy va yuridik shaxslar hisoblanadi. **Uyushma shaklidagi kooperativ a'zolari** esa dividend olish uchun pay badallari kiritadigan, lekin qonunda ko'zda tutilgan holatlardan tashqari ovoz berish huquqiga ega bo'lmagan jismoniy va yuridik shaxslar sanaladi.

Kooperativning asosiy a'zolari yoshi bo'yicha yoki salomatligi tufayli nafaqaga chiqishi, kooperativdan tashqarida saylanadigan lavozimga o'tishi, harbiy xizmatda bo'lishi va kooperativ nizomida ko'zda tutilgan boshqa holatlarga ko'ra, o'z a'zoliklarini uyushma asosida qayta rasmiylashtirishi mumkin.

Pay badallarining uchta turi mavjud: kooperativning **asosiy a'zolari uchun majburiy** va **qo'shimcha** hamda **kooperatsiyaning uyushma a'zolari uchun pay badallari.** Majburiy pay badali kooperativ a'zolari tomonidan majburiy to'lanadi. Uyushma a'zolarining pay badali o'lchami uyushma a'zosi bilan tuzilgan shartnomaning kuzatuv kengashi tomonidan tasdiqlangan nizomga mos ravishda aniqlanadi.

Kooperativ faoliyatida ishtirok etgani uchun uning a'zolari daromadlarning turli xilini oladilar: kooperativ to'lovlar, dividendlar va ish xaqi.

Kooperativ to'lovlar – kooperativning asosiy a'zolari orasida ularning kooperativ faoliyatiga qo'shayotgan hissasi, mehnatiga ko'ra taqsimlanadigan daromadning bir qismi.

Dividendlar – asosiy a'zolarning qo'shimcha paylari va kooperativning uyushma a'zolari paylari bo'yicha to'lanadigan kooperativ daromadining bir qismi.

Faoliyatlarini amalga oshirish uchun kooperativlar ishchilarni, kooperativning a'zosi bo'lmagan va ma'lum mutaxassislik, kasb yoki lavozimga mehnat shartnomasi (kontrakt) bo'yicha shaxslarni yollash huquqiga ega. Iste'molchilar kooperativlari o'z a'zolari orasidan ham ishchilar yollashi mumkin.

Qishloq xo'jaligi kooperativlari ishlab chiqarish va iste'molchilik shaklida tuzilishi mumkin.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish kooperativi – fermerlar tomonidan qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish, qayta ishlash va sotish bo'yicha hamkorlikdagi faoliyat uchun tuzilgan tijorat tashkiloti. Shuningdek u kooperativ a'zolarining shaxsiy mehnat ishtirokiga asoslangan, qonun bilan man etilmagan faoliyatlarni bajarish uchun ham tuziladi.

Ishlab chiqarish kooperativining boshqa o'ziga xos xususiyati shundaki, kooperativning asosiy a'zolari uning faoliyatida shaxsan o'z mehnatlari bilan ishtirok etadilar. Ishlab chiqarish kooperativi tijorat tashkiloti bo'lib, faoliyatining asosiy maqsadi daromad topishdir.

Ishlab chiqarish kooperatorlariga qishloq xo'jaligi korxonalari kiradi.

Kooperativ xo'jaligi dehqon va fermer xo'jaliklari boshliqlari va yoki shaxsiy yordamchi xo'jalik yurituvchi fuqarolar tomonidan yerga ishlov berish, chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish yoki qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish bilan bog'liq boshqa faoliyatlarni bajarish uchun tashkil etiladi.

Sanoat va qishloq xo'jaligi orasidagi aloqa integratsiyalash yo'li bilan amalga oshiriladi. Integratsiya ikki turga: gorizontal va vertikal integratsiyalanishlarga bo'linadi.

Gorizontal integratsiya bitta tarmoq ichidagi korxonalarning o'zaro aloqasini aks ettiradi. Uning rivojlanishiga umumiy ishlab chiqarish masalalarini hal qilish uchun korxonani kooperativlashtirish asosida erishadi. Qishloq xo'jaligida qo'llaniladigani, bu qishloq xo'jalik korxonalarining harakatlarini kooperatsiya shaklida, mahsulotlarini almashtirish yoki ishlab chiqarishni optimal kontsentratsiyalash va

ixtisoslashtirish asosida yuqoriroq mehnat unumdorligiga erishish uchun ishlab chiqarishni hamkorlikda tashkil etishdir.

Gorizontal integratsiya bir nechta qishloq xo'jaligi tashkilotlaridagina rivojlanadi. Uning uchun xarakterli misol, moddiy, moliyaviy va mehnat resurslarining bir qismini birlashtirish yo'li bilan ixtiyoriylik asosida tuzilgan xo'jaliklararo korxonalar va tashkilotlardir.

Gorizontal integratsiya ikki yo'nalishda amalga oshiriladi:

– birinchisi, alohida bo'lgan, umumiy ishlab chiqarish jarayonida o'ziga xos vazifani bajaruvchi ixtisoslashgan qishloq xo'jaligi korxonalari o'rtasida amalga oshiriladi;

– ikkinchisi, bir nechta xo'jaliklarning imkoniyat va mablag'larini yirik ixtisoslashgan korxona tashkil etish maqsadida birlashtirish.

Gorizontal integratsiya qishloq xo'jaligi va sanoat ishlab chiqarish aloqalarining mukammallashuviga ham ijobiy ta'sir etadi.

Vertikal integratsiya – tarmoqlararo aloqalarning rivojlanishini, o'zaro texnologik jihatdan qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish jarayonlarini va ularni sanoatda qayta ishlab chiqarilishiga aloqador bo'lgan qishloq xo'jaligi va sanoat ishlab chiqarish hamkorligining rivojlanishini ifodaydi. Bu aloqalar darajasi va xarakteri bo'yicha farqlanishi mumkin, zarur sharti – turli tarmoqlarning kooperatsiyalashuvi, vertikal integratsiya agrosanoati degan nom olgan.

Agrosanoat majmuida diversifikatsiyalangan shakllanish rivojlanadi va u o'z tarkibiga o'zaro ishlab chiqarish faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'lmagan korxonalar va tashkilotlar kiradigan integrallashgan guruhlarni birlashtiradi.

Integratsiyalashgan ishlab chiqarishga o'tish ishlab chiqarish kuchlari va tarmoqlararo aloqalarning rivojlanish darajasiga bog'liq bo'ladi. Integratsiya mehnatning tarmoqlararo bo'linishi asosida yuzaga kelgan tarmoqlararo o'zaro aloqadorlikning tashkiliy-iqtisodiy shakllari yetarlicha amaliy natija bera olmaydigan va ishlab chiqarishning kelgusida samaradorligi oshishini ta'minlay olmaydigan holatda ishlab chiqarish kuchlari alohida bosqichida rivojlana boshlashi yuzaga keladigan ijtimoiy-iqtisodiy jarayon sifatida qaralishi mumkin.

Agrosanoat integratsiyasi mahsulot sifatining ortishi, joriy xarajatlar iqtisodi, mahsulot sifatining ortishi va uni iste'molchiga yetkazib berish muddatining qisqarishi, natijada aholi talablarining to'liqroq qondirilishi bilan izohlanadi. Integratsiyaning samarasi quyidagi iqtisodiy ko'rsatkichlar orqali aniqlanadi:

– mahsulot hajmining ortishi;
– joriy xarajatlarning o‘zgarmasligi;
– iqtisodiy yalpi mahsulot;
– daromad rentabellik darajalari.

Hozirgi zamon sharoitida integratsiyalashni kengaytirish zarurati qator sabablardan kelib chiqqan: mulk shaklining almashuvi, qishloqda ishlab chiqarish va yerga bo‘lgan munosabatlarning o‘zgarishi, agrar sektordagi xo‘jalik faoliyatini boshqarishning o‘zgarishi, bozor iqtisodiyotining ta’siri va boshqalar. Agar rejali ma‘muriy iqtisodiyot sharoitida ASM tarmoqlari orasidagi o‘zaro munosabatlar davlat tomonidan boshqarilgan bo‘lsa, bozor munosabatlariga o‘tilishi bilan xo‘jalik jarayonlarini boshqarish va korxonalar orasida o‘zaro aloqa o‘rnatish to‘laligicha mulk egalari ixtiyoriga o‘tdi.

Agrosanoat integratsiyalashuvi quyidagilarga imkon beradi:

– ishlab chiqarishga ilmiy-texnika yutuqlarini joriy etishning jadallashtirilishi, bir xildagi va yuqori sifatli mahsulotlarni optimal ravishda ishlab chiqarish uchun zarur ustuvorliklar yaratish;

– olinadigan qishloq xo‘jalik xom-ashyolari va qayta ishlash quvvati orasida oqilona mutanosiblikni ta’minlash;

– mahsulotlarning bir texnologik fazadan boshqasiga o‘tishini tezlashtirish;

– ishlab chiqarish tsikli hamma tsikllarining yagona takror ishlab chiqarish jarayonini ta’minlash;

– qayta ishlashda olingan xom-ashyo va chiqindilardan to‘liqroq foydalanish;

– ASM da mavjud ishchi kuchi va ishlab chiqarish vositalaridan samaraliroq foydalanish;

– boshqaruv xodimlari sonini optimallashtirish va ular uchun qilinadigan xarajatlarni kamaytirish;

– narxni shakllantirish sohasidagi monopolistik strukturalarga qarshi turish;

– tovar ishlab chiqaruvchilarda sifatli mahsulot ishlab chiqarishga iqtisodiy imkoniyat yaratish;

– qishloqning ijtimoiy muammolarini jadal sur‘atlar bilan hal qilish va boshqalar.

Yuzaga kelayotgan sharoitlarga ko‘ra, integratsiyalanish darajalari bir xil emasligini, tarmoqlarning birlashuvi ko‘pchilik holatlarda qisman

integratsiyalanishdan to'liq integratsiyalanish yo'nalishi tomon ketayotganligini xarakterlovchi turlicha tashkiliy shakllar yuzaga kelmoqda.

To'liqsiz integratsiyada korxonalar xo'jalik mustaqilligini va yuridik shaxs huquqini to'liq saqlagan holda oldi-sotdi printsiplaridan foydalanib shartnoma asosida ishlaydilar. Moliyaviy, moddiy-texnika, mehnat resurslarining birlashuvi yoki umuman bo'lmaydi, yoki qisman yuz beradi. Shu bilan birga mulkchilikning turlicha shakllariga ishlab chiqarish va mehnat tavsifidagi farqlarga va boshqalarga ega bo'lishi mumkin.

To'liq integratsiya hamma tizimni ham, alohida shakllanishni ham, uning mablag'larini hisobga olgan holda rivojlanishi uchun integratsiyalangan tizimga kiruvchi va yagona yakuniy natijalar uchun ishlovchi tashkiliy, iqtisodiy, ijtimoiy shakllanish birligining to'liq ravishda shartnoma asoslariga o'tishini ifodalaydi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Qishloq ho'jaligini joylashtirish, ixtisoslashtirish va koopyeratsiyalashtirishning asosiy maqsadi nimadan iborat?
2. Qishloq xo'jaligini jahon va respublika xududida maqsadga muvofiq joylashtirish, ixtisoslashtirish, hamda koopyeratsiyalashtirishning ijtimoiy va iqtisodiy ahamiyati nimadan iborat?
3. Qishloq xo'jaligini joylashtirish va ixtisoslashtirishning tamoyillari, omillari va turlarini bayon eting?
4. Gorizontal hamda vyertikal integratsiyalashtirishning asosiy maqsadi nimadan iborat?
5. Xo'jaliklararo koopyeratsiyalash, deganda nimani tushunasiz?
6. Qishloq xo'jaligini joylashtirish, ixtisoslashtirish darajasi va samaradorligi qanday aniqlanadi?
7. Qishloq xo'jaligini joylashtirish, ixtisoslashtirish va koopyeratsiyalashtirish, istiqboldagi rivojlantirish yo'llarini bayon eting?

Asosiy adabiyotlar:

1. Abdug'aniev A., Abdug'aniev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. - T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg'armasi, 2004-304 b.

2. Salimov B.T. va boshqalar. Dehqon va fermer xo'jaliklari iqtisodi.- T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg'armasi, 2004-176 b.

3. Модель "Сельская профильная школа"- М.: АПК и ППРО, 2004-32 ст.

4. Экономика сельского хозяйства. Учебник, под.ред. Коваленко. Н.Я.М.: -Юркнига, 2004-392 ст.

5. Zokirov O., Pardaev A. Qishloq xo'jalik iqtisodiyoti. Darslik.-T.: UAJBNT markazi 2003-456 b.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Karimov I.A. "Qishloq xo'jaligi taraqqiyoti – to'kin hayot manbai".-T.: O'zbekiston" 1998.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni "Bozor islohotlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish sohasidagi ustuvor vazifalarning amalga oshirilishini jadallashtirish chora-tadbirlari". 2005, 14-iyun.

3. Juraev F. "Qishloq xo'jaligi korxonasida ishlab chiqarishni tashkil etish".-T.: "Istiqlol". 2004-344 b.

4. Ismoilov A., Murtazoev O. "Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti" - T.: 2003 y.

5. *Вахатов К.И, "Кооперация"-М.: 2007 г. -556 ст.*

6. Коваленко С.Б. Козенко З.Н. "Сельскохозяйственная кредитная кооперация" - М.: "Финансы и статистика" - 2005 -446 ст.

7. Аллахбердиев А.И. "Развитие форм кооперации в аграрном секторе АПК" "Экономика" 2003-253 ст.

8. Клочно Л.Н. "Сельскохозяйственная кооперация" - М.: "Дашновико" 2003-480 ст.

9. Радионова О.А. "Интеграция в сфере агропромышленного производства, тенденции, механизмы реализации" - М.: РАСХН. ВНИЕТУСК, 2000.

10. Назаренко В.И. Партсов А.Г. и др. "Кооперация в сельском хозяйстве зарубежом". - М.: ВНИИТЕ и АПК, 1991.

11. Макаренко А.П. "Теория и история кооперативного движения".-М.: ИВТС "Маркетинг" 2000.

12. Василенко М.П. "Организационно-экономические основы агропромышленной интеграции на сельскохозяйственных предприятиях и объединениях". -М.: МСХА. 1981.

13. Ткач А.В. "Сельскохозяйственная кооперация". "Дашновик" - М.: 2006-203 ст.

III Bob. Respublika agrosanoat majmuasi va uni inqiroz sharoitida rivojlantirish imkoniyatlari

O‘quv maqsadi: O‘zbekiston Respublikasining agrosanoat majmuasini barpo etishning zarurligini, mumkinligini, uning huquqiy, tashkiliy va iqtisodiy asoslarini, Respublika agrosanoat majmuasining maqsadi, vazifalari hamda tarkibi va bo‘g‘inlarini, uning ilmiy va amaliy asoslarini, majmua tarkibidagi bo‘g‘inlarning maqsadi, vazifalari, ularni hal etilish yo‘llarini, bo‘g‘inlararo tashkiliy, tarkibiy, iqtisodiy uzviy bog‘liqlikni, majmua tarkibidagi tarmoqlararo huquqiy, tashkiliy, iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar, ularning erkin bozor munosabatlari talabiga mosligini, agrosanoat majmuasiga oid chet el tajribalari, ularni mamlakat agrosanoat majmuasida qo‘llash imkoniyatlarini, agrosanoat majmuasini mamlakat oziq-ovqat va iste’mol majmuasi hamda davlat oziq-ovqat xavfsizligi bilan bog‘liqligini va istiqbolda bozor talablarini e’tiborga olgan holda rivojlantirish masalalarini, ular o‘rtasidagi munosabatlarni erkinlashtirish yo‘llarini o‘rgatishdan iborat.

Tayanch iboralar: Agrosanoat majmuasi, agrosanoat tarkibi va bo‘g‘inlari, ishlab chiqarish vositalari, ishlab chiqaruvchi tarmoqlar, xizmat ko‘rsatuvchi soha, mahsulotlarni qayta ishlash, mahsulot iste’molchilari, oziq-ovqat havfsizligi, iste’mol majmuasi.

3.1. Agrosanoat majmuasining zarurligi, maqsad va vazifalari hamda tarkibi

Agrosanoat majmuasining shakllanishi ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi, xalq xo‘jaligi tarmoqlarida rivojlanishning chuqurlashuvi, qishloq xo‘jaligi va sanoat aloqalarining kuchayishi bilan bog‘liq. Ushbu atama bizning mamlakatimizda XX asrning 60 yillarida paydo bo‘ldi.

ASM ning asosiy maqsadi – mamlakat aholisini sifatli oziq-ovqat va iste’mol tovarlari bilan talab darajasida ta’minlashdir. Bu muammo ulkan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lib, uning talab darajasida hal etilishi aholi turmush darajasini yuksaltiradi.

Agrosanoat majmui (ASM) – qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, qayta ishlash, taqsimot, ayirboshlash va iste’mol bo‘yicha xalq xo‘jaligi tarmoqlari o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlar majmuidir. ASM tarkibiga qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, qayta ishlash

saqlash, sotish ASM uchun ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish tarmoqlari kiradi (3.1-rasm).

Ishlab chiqarish va muomala sohasining turli davrlarida ASM xalq xo'jaligining ko'p tarmoqlari bevosita va bilvosita ishtirok etadi.

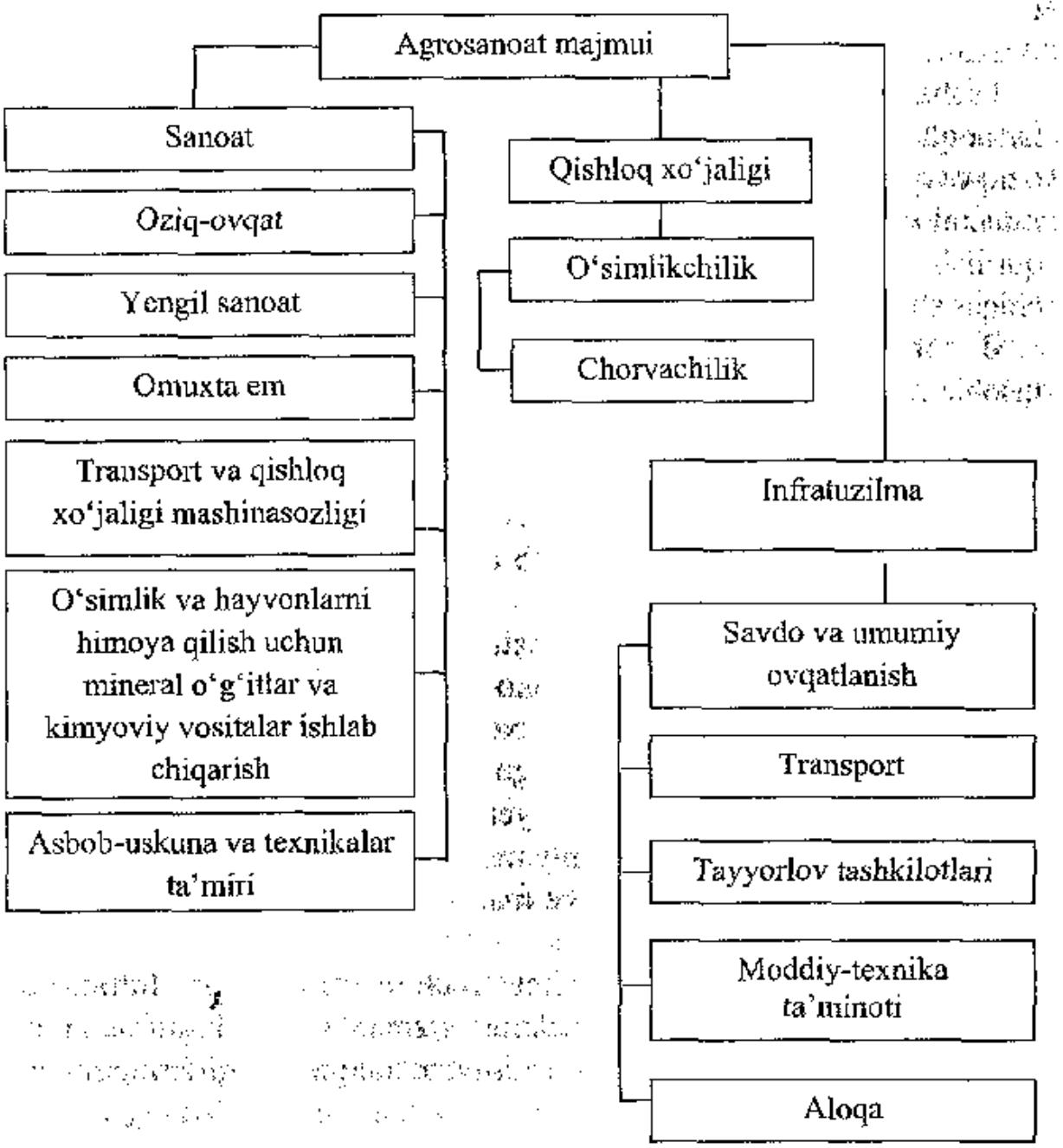

3.1-rasm. ASM ning tarmoq tuzilmasi bir-biridan farq qiladi.

ASMning asosiy tarmog'i – qishloq xo'jaligi ijtimoiy mehnat taqsimotining dastlabki davrlarida yuzaga kelgan bo'lib, u faqat dehqonchilik va chorvachilik tarmog'idan iborat bo'lgan. Keyinchalik dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish bo'yicha

alohida mustaqil tarmoqlar ajralib chiqa boshladi. Bular: paxtachilik, g'allachilik, sabzavotchilik, bog'dorchilik, qoramolchilik, qo'ychilik va boshqalar. Bu tarmoqlar ishlab chiqaradigan mahsulot turi, texnologiyasi, ishlab chiqarishni tashkil etish, qo'llaniladigan texnikalar tizimi ham o'ziga xosdir.

ASM 4 asosiy sohadan iborat.

I soha – ASM ni ishlab chiqarish vositalari bilan ta`minlaydigan sanoat tarmoqlarini o'z ichiga oladi: traktor va qishloq xo'jaligi mashinasozligi, oziq-ovqat va yengil sanoat mashinasozligi, kimyoviy vositalar va mineral o'g'itlar ishlab chiqarish, asbob-uskunalar va texnikalar ta'miri, qurilish. Soha hissasiga yakuniy mahsulotning 10 foizi, asosiy ishlab chiqarish fondlarining 15 foizi, ASM ishchilarning 20 foizi to'g'ri keladi.

II soha – qishloq xo'jaligi bo'lib, ASM ning markaziy bo'g'ini hisoblanadi. Qishloq xo'jaligi 80 ta tarmoqdan ishlab chiqarish resurslarini qabul qiladi va o'z mahsulotlarini 60 ta tarmoqqa tarqatadi. Qishloq xo'jaligida band bo'lgan har bir ishchi tarmoqdan tashqarida 5 ta kishining bandligini ta'minlaydi. Ushbu sohaga ASM yakuniy mahsulotining 50 foizga yaqini jalb qilingan va ASM ishchilarining 60 foizi band.

III soha – qishloq xo'jaligi mahsulotini tayyorlash, qayta ishlash, saqlash, tashish, shuningdek, yakuniy mahsulot realizatsiyasi bilan shug'ullanuvchi tarmoqlar va korxonalarni o'z ichiga oladi. Ushbu sohaga oziq-ovqat sanoati, (sut va go'sht sanoati), yengil sanoat (tekstil, jun-teri va poyafzal), omuxta yem sanoati; tayyorlov va savdo tashkilotlari kiradi. Sohaga yakuniy mahsulot umumiy hajmining 40 foizi, asosiy ishlab chiqarish fondlari va majmua ishchilarining 20 foizi to'g'ri keladi.

IV soha – ASM da infratuzilma muhim o'ringa ega. Infratuzilma tarmoqlari ASM ning barcha sohalariga xizmat ko'rsatadi. Infratuzilma – takror ishlab chiqarishni amalga oshiruvchi xalq xo'jaligi tarmoqlarining majmui.

Yakuniy mahsulot yalpi mahsulot (tovarlar va xizmatlar) qiymatidan ishlab chiqarish sarfi chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismidir. Yakuniy mahsulot, deganda iste'molga chiqib ketadigan mahsulotni tushunish mumkin. Korxona darajasida uning tovar mahsulotdan farqi yo'q. ASM da yakuniy mahsulot deganda majmuaning barcha sohalarida yaratilgan va yakuniy iste'mol hamda eksportga chiqib ketadigan mahsulot tushuniladi.

ASM ni jadal sur'atlar bilan rivojlantirishning asosiy shartlaridan biri, bu uchchala sohaning tenglik va mutanosiblikda faoliyat yuritishidir. Sohalar o'rtasidagi nomutanosibliklar haqida har bir sohaning yakuniy mahsulot qiymatidagi ulushidan bilib olish mumkin. Rivojlangan mamlakatlarda yakuniy mahsulotning asosiy qiymati III sohada yaratiladi. Bu sohada qishloq xo'jalik xom-ashyosini chiqimsiz qayta ishlash, tayyor mahsulotni saqlash, qadoqlash va o'rash ta'minlanadi.

U ASM korxonasi faoliyatini muvofiqlashtirib, katta miqdorda yakuniy mahsulot olishga yordam beradi. Infratuzilma tarmoqlari o'zi mustaqil mahsulot ishlab chiqarmasa-da, lekin ishlab chiqarishning yakuniy natijalariga ma'lum darajada ta'sir qiladi.

Infratuzilma 3 guruhga bo'linadi: ishlab chiqarish, ijtimoiy va bozor infratuzilmasi. Ishlab chiqarish infratuzilmasiga agrosanoat ishlab chiqarishiga xizmat qiladigan quyidagi tarmoqlar kiradi: transport, aloqa, moddiy-texnika ta'minoti tashkilotlari, o'simliklarni himoya qilish, hisoblash markazlari va boshqalar. Ijtimoiy infratzulmaga ishchilarning me'yordagi mehnat faoliyatini ta'minlaydigan va ishchi kuchini takror hosil qilishga xizmat qiluvchi quyidagi tarmoqlar kiradi: uy-joy kommunal xo'jaligi, tibbiyot va bolalar muassasalari, umumiy ovqatlanish tashkilotlari, sport sog'lomlashtirish, mehnatni muhofaza qilish, dam olish maskanlari va boshqalar. Ishlab chiqarish infratuzilmasi tarmoqlari ishlab chiqarishga xizmat qilsa, ijtimoiy infratuzilma aholining turmush sharoitini yaxshilashga xizmat qiladi. Bozor infratuzilmasiga ASM tarmoqlarida mahsulot ishlab chiqarishga ko'mak beruvchi bank-moliya muassasalari: tijorat banklari, mini banklar xizmatlari, birjalar va brokerlik idoralari xizmatlari, axborot-maslahat markazlari, reklama agentlari, auditorlik, konsalting markazlar, tijorat, ulgurji, savdo yarmarka markazlari va sug'urta tashkilotlari xizmati kiradi. Yakuniy mahsulotning to'liq nooziq-ovqat turlari farqlanadi. Yakuniy mahsulotning katta qismi oziq-ovqat kompleksida yaratiladi. Bunga oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish va iste'molchiga yetkazib berish bilan shug'ullanadigan ASM sohalarining barcha tarmoq va tashkilotlari kiradi.

Agrosanoat majmuasi tarkibi maqsad hamda vazifalaridan kelib chiqqan holda quyidagi 4 ta bo'g'indan tashkil topishi mumkin:

1-bo'g'in – agrosanoat majmuasi tarkibidagi korxonalar uchun ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlari.

2-bo'g'in – agrosanoat majmuasining asosiy tarmog'i hisoblangan qishloq xo'jaligidan tashkil topadi.

3-bo‘g‘in. U qishloq xo‘jaligini tashkil etish hamda rivojlanishiga xizmat ko‘rsatadigan tarmoqlar, jumladan, ekinlarni, chorva hayvonlarini suv bilan ta’minlaydigan, yerlarning meliorativ holati yaxshilanishini ta‘min etuvchi chora-tadbirlar tizimini amalga oshiradigan suv xo‘jaligi tarmog‘i; qishloq xo‘jaligida foydalanilayotgan barcha texnikalarga servis xizmati ko‘rsatadigan tarmoq; yirik bino-inshootlarni quruvchi, mavjudlarini ta‘mirlovchi tarmoq; zooveterinariya xizmati, shuningdek, hashorotlarga, zararkunandalarga, begona o‘tlarga qarshi kurashish maqsadida kimyoviy xizmat ko‘rsatadigan sohalarni o‘z ichiga oladi.

4-bo‘g‘in. Unga qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi, saqlovchi va iste’molchilarga yetkazib beruvchi tarmoqlar, jumladan, paxta tozalash, donni, kanopni, qand lavlagini, go‘sht va sutni, tamakini, sabzavot va poliz mahsulotlarini, meva, uzumni qayta ishlash, yengil va boshqa sanoat tarmoqlari; bozor talabini e’tiborga olgan holda tayyor mahsulotlarni ulgurji va chakana holda yetkazib beradigan savdo tarmoqlari kiradi.

Oziq-ovqat majmui o‘z ichiga yana sakkizta tarmoqni oladi: don mahsulotlari, kartoshka mahsulotlari, qand-lavlagi, mevasabzavot-konserva, uzumsharbat, go‘sht, sut, yog‘-moy. Sanab o‘tilgan 8 ta tarmoq yagona tashkiliy-huquqiy shaklga ega emas. Chunki, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, qayta ishlash va sotish bir necha o‘zaro bog‘liq sohalarga taalluqli mustaqil korxonalar tomonidan amalga oshiriladi.

O‘zbekiston oziq-ovqat sanoatida don, go‘sht va sut ishlab chiqarish tarmoqlariga yetakchilik qiladi. Ushbu tarmoqlarga jami ishlab chiqarilgan mahsulotning 50 foizi, asosiy ishlab chiqarish fondlarining 20 foizi, ishchi xizmatchilarning 40 foizi to‘g‘ri keladi.

O‘zbekiston ASM hududiy agrosanoat majmui (respublika va viloyat) va mikrokomplekslarga **(assotsiatsiyalar, agrofirmalar, agrosanoat korxonalari)** bo‘linadi.

ASM integratsiyasining dastlabki va eng sodda shakli uncha katta bo‘lmagan qayta ishlash tsexlariga ega xo‘jaliklardir. Bu xo‘jaliklardagi sanoat tarmoqlari yordamchi xo‘jalikdir. U agrosanoat korxonasi tuzish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Agrosanoat korxonasi ixtisoslashgan tashkilot bo‘lib, ishlab chiqarish sanoati, qayta ishlash va qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini saqlashga ixtisoslashgan. Agrar qayta tashkil etilishga qadar bunday shakllanishlar agrozavodlar deb atalgan. Ammo tarkibida mahsulotlarni qayta ishlash va saqlash bo‘linmalari bo‘lgan hamma xo‘jaliklar ham o‘zida bunday

korxonani ifodalayvermaydi. Agrosanoat korxonasi shtatida qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash, joylashtirish (upakovka) va saqlash bilan shug'ullanuvchi va ixtisoslashgan tarmoqlardan birining kamida 25% mahsulotini qayta ishlab berish bilan band bo'lgan ishchilari bo'lgan xo'jalik (ishlab chiqarish kooperativlari, davlat unitar korxona xo'jalik jamiyatlari va boshqalar) lar kiradi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash quyidagi tarzda tashkil etilishi mumkin:

– xususiy yoki qarz mablag'lari evaziga qayta ishlash tsexlarini qurish;

– qishloq xo'jalik korxonasini qayta ishlash korxonasiga qo'shib yuborish yoki aralashtirish yo'li bilan birlashtirish.

Integratsiyalashgan iqtisodning navbatdagi shakli – agrofirma, qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish.

Agrofirma – qishloq xo'jalik mahsulotlarini xo'jalik ichida (xo'jaliklararo) integratsiyalash asosida ishlab chiqarish, saqlash, qayta ishlash va realizatsiya qilish asosida ishlab chiqarishni, ya'ni xo'jalik faoliyatini amalga oshiruvchi korxona (birlashma)dir.

Agrofirmalarning tashkiliy-ishlab chiqarish strukturasi o'zida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash va savdo korxonalarining yagona texnologik, iqtisodiy va tashkiliy majmuasini ifodalaydi. ASM va birlashmalardan farqli ravishda agrofirmalar hududdagi korxona va tashkilotlarning kamroq sonini birlashtiradi.

Qishloq xo'jaligi va sanoat ishlab chiqarishi integratsiyasining eng murakkab shakli **agrosanoat kombinatidir**. Bu mahsulot ishlab chiqarish, sanoat ishlab chiqarishi, saqlash, qadoqlash va realizatsiya qilish bo'yicha ishlab chiqarish majmuidir. Kombinat tarmoqlar va ishlab chiqarishni kooperatsiyalash, integratsiyalash va qo'shish asosida shakllanadi.

Agrosanoat majmuiga qoidaga ko'ra, quyidagilar qo'shiladi: qishloq xo'jaligi korxonasi; qishloq xo'jaligi xom-ashyolarini qayta ishlash firmalari; qurilish va transport tashkilotlari; ixtisoslashgan savdo tarmog'i.

Qayta ishlash sanoatining muvaffaqiyatli rivojlanishi agrosanoat kombinatining atrofida xom-ashyo zonalarini tashkil etish bilan ta'minlanadi. Xom-ashyo bazasini shakllantirish transport taqqoslama xarajatlari va yo'qotishlarini maksimal darajada qisqartirish imkoniyatlari orqali, shuningdek tayyorlash, saqlash va tashishda mahsulot sifatini saqlab qolish bilan erishiladi.

Vertikal integratsiyaning shakllaridan biri **agrosanoat birlashmalaridir**. Ular qoidaga ko'ra, bitta ma'muriy tumandagi qishloq xo'jaligi va sanoat korxonalari asosida tashkil etiladi. Agrosanoat birlashmasi darajasidagi integratsiya qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi, transportirovka doirasi, mahsulotlarni qayta ishlash, saqlash va realizatsiya qilishda birlikni va balanslashganlikni ko'zda tutadi.

Alohida tumanlarda yuridik shaxs sifatida ro'yxatdan o'tgan agrosanoat birlashmalari muvaffaqiyatli faoliyat yuritadi.

Hozirgi davrda O'zbekistonda agrosanoat kombinatlari va birlashmalari shaklida yaratilgan integratsiyalashgan tuzilmalar holding kompaniyalari deb yuritiladi. Bunda mulkiy integratsiya bosh korxona aktsiyalari-nazorat paketlari vositasida qishloq xo'jaligi, qayta ishlash, xizmat ko'rsatuvchi va boshqa tashkilotlarni tashkiliy-moliyaviy birlashtirish asosida yagona tizim yaratish yuz beradi. Holding birlashmalar kapitalning bozorni tezroq tovarlar bilan to'ldirish maqsadida yuqori tezlikda harakatlanishini ta'minlaydi.

Holding kompagiyalari – bu qator qishloq xo'jaligi, sanoat korxonalari hamda muzlatgichli saqlash, transport, hattoki savdo xo'jaliklari yig'indisi bo'lib, ular ayniqsa, meva-sabzavot, konserva, uzumchilik, vinochilik va boshqa ishlab chiqarishda keng tarqalgan.

Agrosanoat ishlab chiqarishini tashkil etishning yana bir shakli – ishlab chiqarish (ilmiy-ishlab chiqarish) tizimlari. Ular o'zlarida ma'lum tur mahsulot ishlab chiqarish, qayta ishlash, saqlash bosh tashkilotning tashkiliy va texnologik rahbarligi ostida o'zaro mas'uliyat va manfaatdorlik tamoyillari bilan ilmiy-texnika yutuqlari va ilg'or tajribalar asosida faoliyatining boshqa turlari bilan ham shug'ullanishini amalga oshiruvchi korxona va tashkilotlar guruhining shartnomaviy munosabatlarini ko'rsatadi.

O'zaro bog'liq, lekin yuridik jihatdan mustaqil faoliyat yurituvchi korxonalarni integratsiyalash zarurligi va maqsadga muvofiqligini rivojlangan mamlakatlar tajribalari tasdiqlamoqda. Bunday yo'nalishlardan biri moliya-sanoat guruhlaridir. Ular tovar va xizmatlar bozori raqobatbardoshligini oshirish va kengaytirishga, ishlab chiqarish samaradorligini o'sishiga, yangi ish joylari yaratishga yordam beruvchi investitsion yoki boshqa loyihalarni realizatsiya qilish uchun yuridik jihatdan mustaqil shaxslarni iqtisodiy integrallash asosida tuziladi.

Agrar sohada moliya-sanoat guruhini tuzish korxonalarga xizmat ko'rsatadigan va qayta ishlaydigan qishloq tovar ishlab chiqaruvchilarini

oqilona kooperativlashtirish uchun zarur. Agrosanoat sohasi va moliyaviy strukturalarning korxonani integratsiyalash bo'yicha turlicha variantlari bo'lishi mumkin.

Hamkorlikdagi faoliyat haqidagi shartnoma asosida agrosanoat uyushmalari tuziladi. U sheriklarning xo'jalik faoliyatini muvofiqlashtirish (qishloq xo'jalik va qayta ishlovchi korxonalar savdo tashkilotlari) va mahsulot realizatsiyasidan tushgan foydani teng taqsimlash borasidagi bir xil huquqlariga asoslangan notijorat tashkilotidir. Uyushmalar ikki xil yo'nalishda tuziladi: tarmoq ichida va oziq-ovqat bo'yicha. Birinchisi tarmoq bo'yicha boshqarishni tiklashga yo'naltirilgan, ikkinchi holatda uyushmaning tashkilotlari va a'zolari mos keluvchi soha bo'yicha qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari va qayta ishlash korxonalari bo'ladi.

Amalda esa kam hollarda notijorat sheriklikning tashkiliy-huquqiy shakli ham qo'llaniladi.

ASM sohasidagi yana bitta integratsiyalanish kontserndir. Kontsern qatnashuv tizimi moliyaviy aloqalar, manfaatlar umumiyligi haqidagi shartnomalar vositasida amalga oshiriladigan birlashuv shaklidir. Integratsiyalashgan tuzilmalarga kiruvchi tashkilotlar nominal ravishda mustaqilligicha qoladi, aslida esa, yagona xo'jalik yurituvchi rahbarga bo'ysunadi. Parrandachilik fabrikasi (2 ta broyler, 1 ta tuxumchilik), omuxta em zavodi, bir qancha non (don) bazalari, shuningdek, xususiy savdo tarmog'i kiradi. Korxonalarni birlashtirish konsernga ishni yagona birlashtirilgan tsikl asosida (g'alla yetishtirishdan tortib parrandachilik mahsulotlarini realizatsiya qilishgacha) tuzish imkonini beradi.

Kapitalning kontsentratsiyalanish miqyosi ishlab chiqarish quvvati, ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash imkoniyatlariga ko'ra bunday tuzilmalar bozor konyukturalari tebranishlarida kuchli barqarorlik kasb etadi, u investitsiya resurslarini samarali taqsimlashga qodir, ularni eng rentabelli yo'nalishlarga jamlay oladi.

3.2. Agrosanoat majmuasi tarmoqlar tarkibi o'rtasidagi munosabatlar

ASM ning samarali faoliyatini ma'lum darajada iqtisodiy munosabatlar tizimi belgilab beradi. Iqtisodiy munosabatlar – bu ishlab chiqarish jarayonida korxonalarning iqtisodiy manfaatlarini ro'yobga chiqaruvchi munosabatlar shaklidir.

ASM da mahsulot ishlab chiqarish, tayyorlash, qayta ishlash, saqlash va sotish bilan shug'ullanadigan korxonalar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning asosiy shakli xo'jalik shartnomasi hisoblanadi.

Xo'jalik shartnomasi – ishlab chiqarish jarayonida ikkala tomonning majburiyatlarini belgilab beruvchi hujjat hisoblanadi. Ushbu hujjat orqali korxona va tashkilotlar ishlab chiqarilgan mahsulot va ko'rsatilgan xizmatlar hajmining bahosi va ta'riflarini tartibga soladi, mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish hajmi, sifati buzilganda, tovarlarni sotish muddati o'tib ketganda tegishli choralar ko'riladi.

Shartnomada tomonlarning huquq va majburiyatlari, aniq natijalar bo'yicha javobgarligi aks etadi. Shartnomaning bo'limlari quyidagicha: 1. Shartnoma sharti. 2. Tomonlarning majburiyatlari. 3. Hisob-kitob tartibi. 4. Shartnoma shartlari bajarilmaganda tomonlarning javobgarligi. 5. Tomonlarning manzili va bank rekvizitlari.

ASM da turli xil shartnomalardan foydalaniladi, jumladan, kontraktatsiya, oldi-sotdi, yetkazib berish, ijara, kredit, mulk sug'urtasi shartnomasi va boshqalar.

Kontraktatsiya shartnomasi. Bunda qishloq xo'jalik mahsulotini ishlab chiqaruvchi yetishtirilgan (ishlab chiqarilgan) mahsulotni tayyorlovchiga yetkazib beradi, tayyorlovchi mahsulotni qayta ishlash yoki sotish uchun ushbu tovarni olishi va belgilangan tartibda to'lovni amalga oshirishi zarur.

Demak, tomonlar qishloq xo'jaligi mahsulotini ishlab chiqaruvchisi va tayyorlovchidan iborat. Ishlab chiqaruvchi qishloq xo'jalik mahsulotini ishlab chiqaruvchi yuridik shaxs (tijorat tashkiloti), tadbirkor, jumladan, dehqon yoki fermer xo'jaligi rahbari bo'lishi mumkin. Tayyorlovchi – qishloq xo'jalik mahsulotini sotish yoki qayta ishlash uchun sotib oladigan tadbirkor (tijorat tashkiloti yoki yakka tartibdagi tadbirkor).

Kontraktatsiya shartnomasi kelgusidagi qishloq xo'jalik mahsulotlari uchun tuziladi (don, paxta, kartoshka, chorva mollari va boshqalar). Shuning uchun ham shartnomani tuzish va amalga oshirish muddatlari to'g'ri kelmasligi mumkin. Ishlab chiqariladigan mahsulot hajmini esa aniq raqamlar bilan ko'rsatib bo'lmaydi. Mahsulot hajmi eng oxirgi raqamlar bilan belgilanadi, ya'ni eng kam va eng ko'p. 90 yillar boshigacha kontraktatsiya shartnomasi qishloq xo'jaligi mahsulotlariga davlat xaridini amalga oshirishda keng qo'llanilgan. Bugungi kunga kelib ham bu o'z kuchini yuqotgani yo'q. Biroq, yangi iqtisodiy tizim

sharoitida qishloq xo'jaligi korxonalari o'z mahsulotini sotishda ko'proq oldi-sotdi va yetkazib berish shartnomalaridan foydalanmoqdalar.

Oldi-sotdi shartnomasi. Shartnomada bir tomon (sotuvchi) ikkinchi tomonga (sotib oluvchi) tovarni sotishi kerak. Sotib oluvchi esa ushbu tovarni ma'lum narxga sotib olishi kerak. Sotuvchi tovar ishlab chiqaruvchi ham bo'lishi mumkin yoki ulgurji va chakana (boshqa vositachi) tashkilotlar bo'lishi ham mumkin. Istalgan narsa tovar bo'la oladi, faqat oborotdan chiqarilgan yoki chegaralanganlardan tashqari (masalan, qishloq xo'jalik yerlari). Oldi-sotdi shartnomasi ayni vaqtda sotuvchida mavjud bo'lgan tovarga yoki kelgusida ishlab chiqariladigan tovarga tuzilishi mumkin. Sotuvchi tovarni shartnomaga muvofiq nomi, miqdori, sifati, o'rami, qadoqlanishiga qarab ko'rsatilgan muddatda va belgilangan joyga yetkazib berishi shart.

Yetkazib berish shartnomasi. Ushbu shartnomaga muvofiq tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanadigan sotuvchi – ta'minotchi (yoki yetkazib beruvchi) kelishilgan muddatda yoki tovar ishlab chiqariladigan yoki sotiladigan muddatda tijorat maqsadlarida foydalanish uchun tovarlarni yetkazib beradi.

Yetkazib berish shartnomasi – bu shartnomaning mustaqil turi emas, balki oldi-sotdi shartnomasining bir ko'rinishi. Bunda oldi-sotdi shartnomasi singari mulkdorlik huquqi xaridorda bo'ladi. Shartnomada tovarning miqdori, assortimenti, sifati, bahosi, to'lov turi, qadoqlanishi va shu kabi sifatlari haqidagi kelishuvlar aks etmaydi.

Biroq, ushbu shartnomaning o'ziga xos belgilari mavjudki, ular oldi-sotdi shartnomasining boshqa ko'rinishlarida uchramaydi. Bular: yetkazib berish shartnomasida sotuvchi – yetkazib beruvchi sifatida tadbirkor (tijorat tashkiloti yoki yakka tadbirkor) namoyon bo'ladi, oldi-sotdi shartnomasida – har qanday jismoniy yoki yuridik shaxs. Ikkinchi muhim belgi – tovarni sotib olish maqsadi. Yetkazib berish shartomasida tovar tadbirkorlik qilish maqsadida (Sanoatda qayta ishlash, keyingi sotuv va boshqalar) sotib olinadi. Ushbu maqsad shaxsiy, uy, oilaviy iste'mol bilan bog'liq emas. Aksincha, oldi-sotdi shartnomasida tovarlar oldi-sotdisi shaxsiy va oilaviy iste'mol uchun ham amalga oshiriladi. Shunday qilib, yetkazib berish shartnomasida ikkinchi tomon ham ko'pincha tadbirkor hisoblanadi. Ijara shartnomasi ASM korxonasi xo'jalik faoliyatida muhim o'rin eg'allaydi. Shartnoma bo'yicha ijaraga beruvchi ijarachiga mol-mulkni to'lov evaziga vaqtinchalik egalik qilish yoki foydalanishga berishi lozim.

Ijarachi tomonidan olingan mahsulot va daromadlar shartnomada kelishilganidek uning mulki hisoblanadi.

Ijaraga ishlab chiqarish jarayonida o'zining tabiiy xususiyatini yo'qotmaydigan narsalar beriladi. Bular: yer uchatskalari, korxonalar, bino-inshootlar, asbob-uskunalar, transport vositalari va boshqalar.

Shartnoma tomonlari – ijaraga beruvchi va ijarachi, ya'ni mol-mulkni ijaraga beruvchi va ijaraga oluvchi tomonlar. Mol-mulkni ijaraga berish huquqi uning mulkdoriga berilgan bo'lib, bundan tashqari, ijaraga beruvchilar qonun tomonidan ijaraga berish huquqi berilgan shaxslar bo'lishi mumkin.

Ijara shartnomasi shartnomada belgilangan muddatga tuziladi. Agar muddat ko'rsatilmagan bo'lsa, unda shartnoma noma'lum muddatga tuzilgan hisoblanadi. Bunday vaqtda har ikkala tomon istalgan paytida shartnomadan voz kechishi mumkin. Shartnomani bekor qilishdan bir oy oldin bir tomon ikkinchi tomonni ogohlantiradi, agar ko'chmas mulk ijarasi bo'lsa uch oy oldin ma'lum qilinadi.

Mulkdan foydalanganlik uchun ijara haqi belgilanadi. Shartnomada ijara haqining miqdori, to'lash tartibi, muddati ko'rsatiladi.

ASM ning iqtisodiy mexanizmi tovar ishlab chiqaruvchilarni o'zida mujassam etadi. Asosiy maqsad, ularni ishlab chiqarish va investitsiya faoliyatiga bo'lgan motivatsiyasini kuchaytirish, mexanizm asosini esa narx va moliya kredit munosabatlarining o'zaro bog'liqligi tashkil etadi. Uning asosiy vositalari – baho, soliqlar, kredit, sug'urta hisoblanadi.

ASM iqtisodiy mexanizmi qishloq xo'jaligi va sanoat o'rtasidagi teng almashinuvni, mahalliy ishlab chiqarishni samarali rivojlantirish hisobiga mahsulot bozorlarini to'yintirishni ta'minlab berishi kerak (3.2-rasm).

Bozor sharoitida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida yuqori samaradorlikka faqatgina iqtisodiy jihatdan asoslangan narx siyosati orqali erishish mumkin (3.3-rasm). Chunki, narx nafaqat bozor muvozanati orqali, balki ishlab chiqarish xarajatlari va har bir tovar ishlab chiqaruvchining iqtisodiy imkoniyatlari uyg'unligidan tashkil topadi (3.4-rasm).

Tovar ishlab chiqaruvchi uchun shu narsa muhimki, sotish baholari foyda olish va kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni amalga oshirish imkonini berishi lozim (3.5-rasm). Biroq ayrim qishloq xo'jaligi mahsulotlari narxlari hamma vaqt ham yetarlicha rentabellikka ega emas, ayniqsa, chorvachilikka sarflangan mehnat moddiy xarajatlarni oqlamaydi (3.6-rasm).

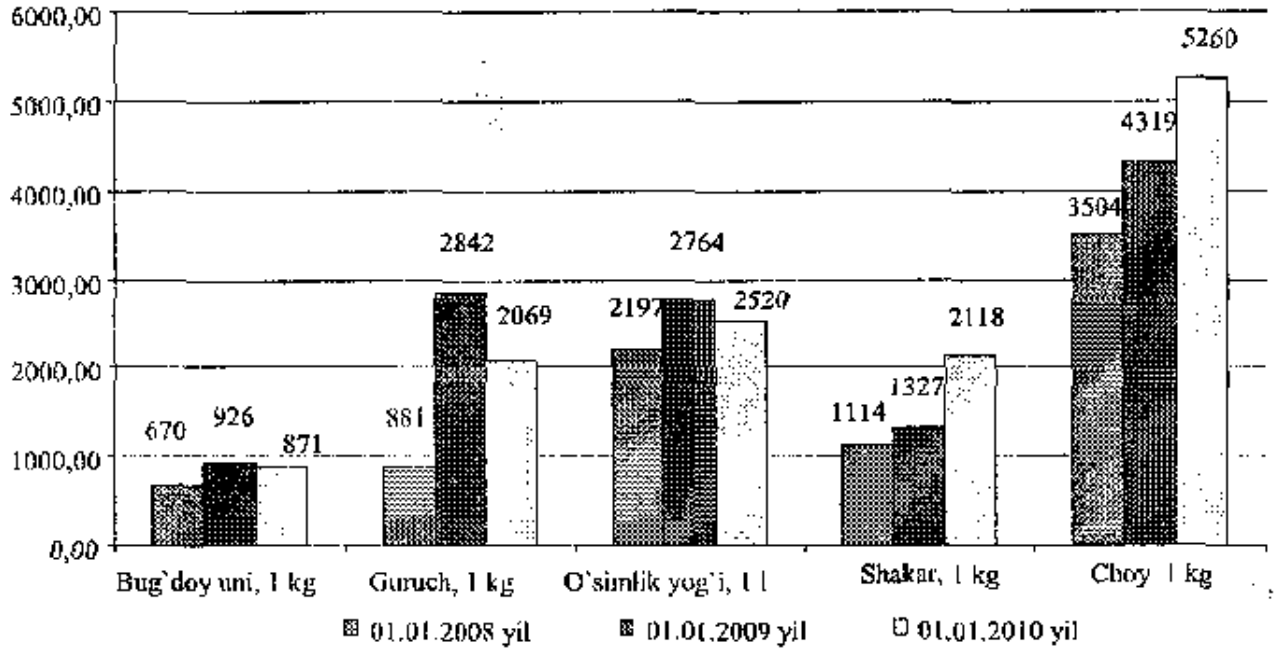

3.2-rasm. Ichki bozordagi asosiy oziq-ovqat mahsulotlarining o‘rtacha narxlari, so‘mda

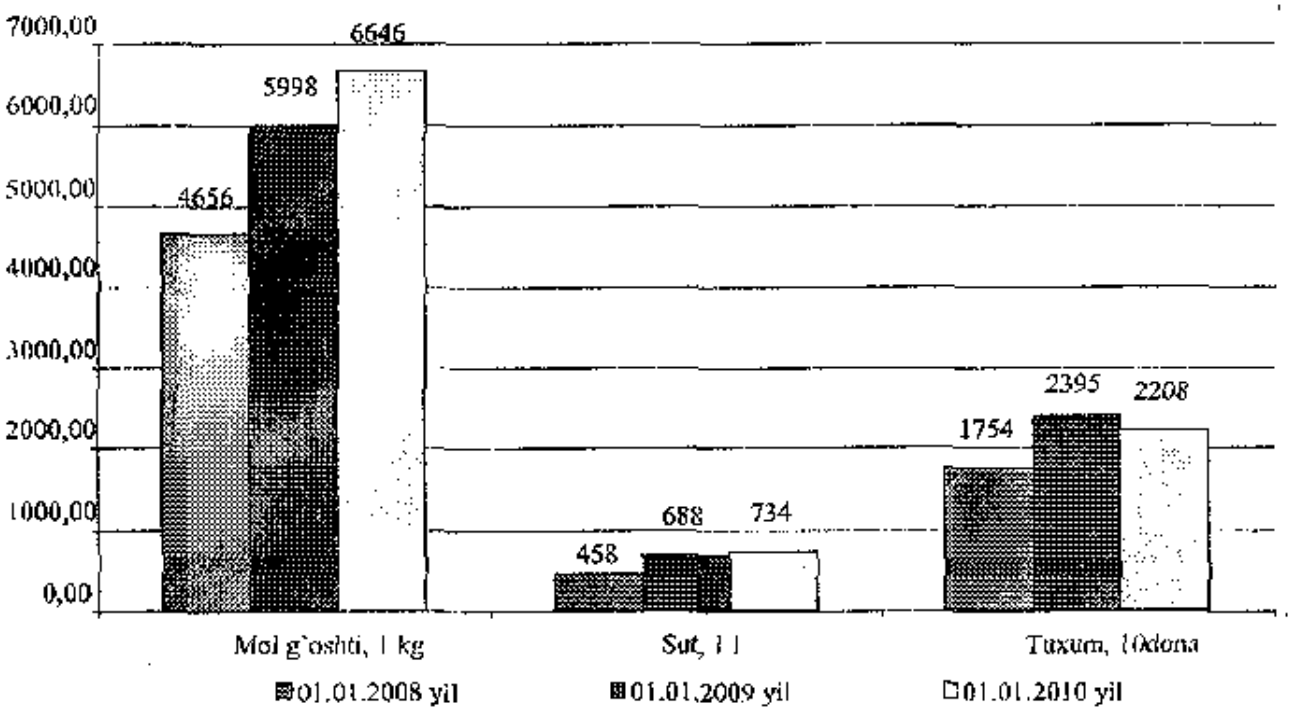

3.3-rasm. Chorvachilik mahsulotlarining o‘rtacha narxlari, so‘mda

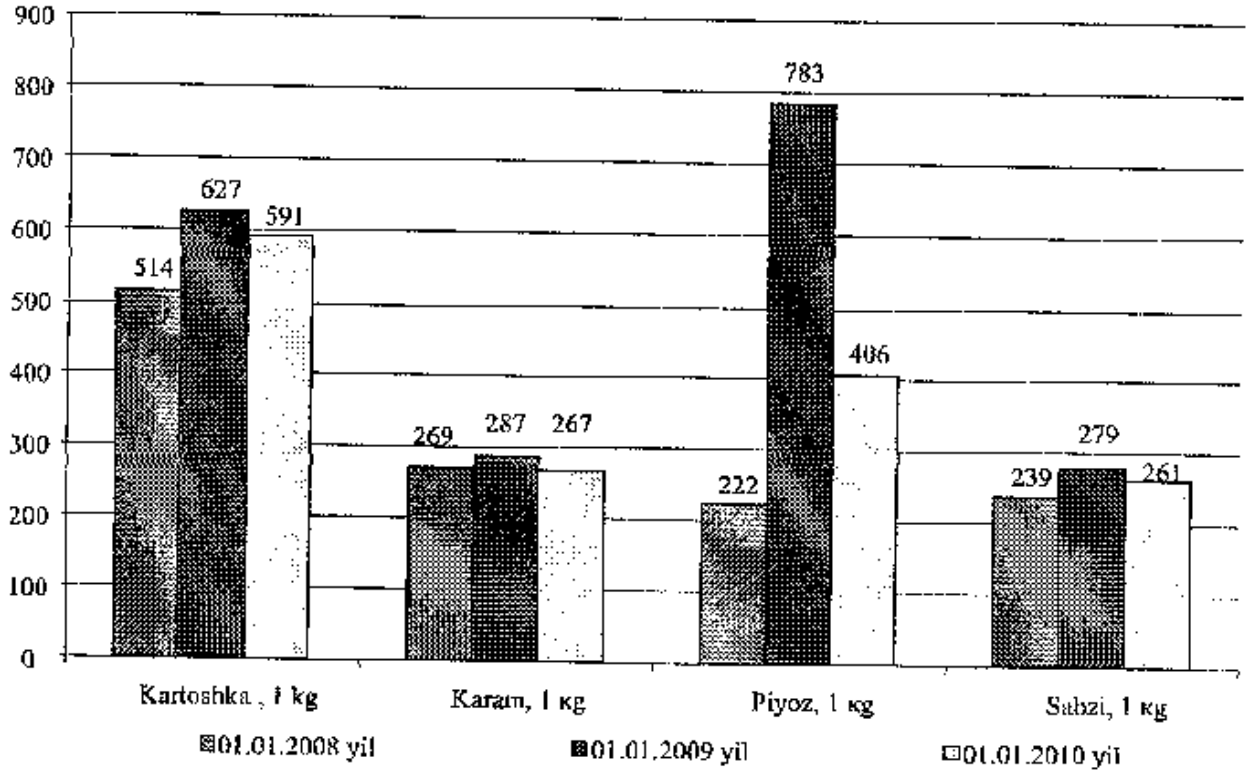

3.4-rasm. Dehqonchilik mahsulotlarining o‘rtacha narxlari, so‘mda

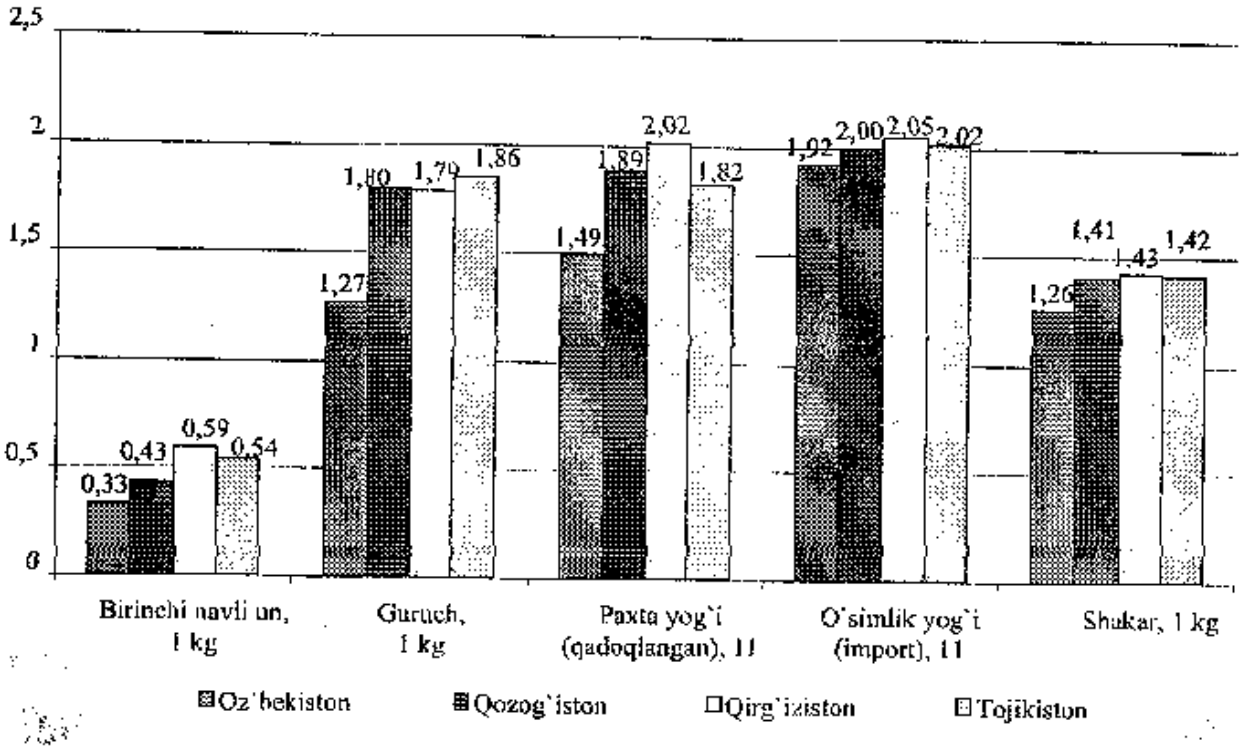

3.5-rasm. Chegaradosh davlatlarda asosiy oziq-ovqat mahsulotlarining o‘rtacha narxlari, AQSH dollari hisobida

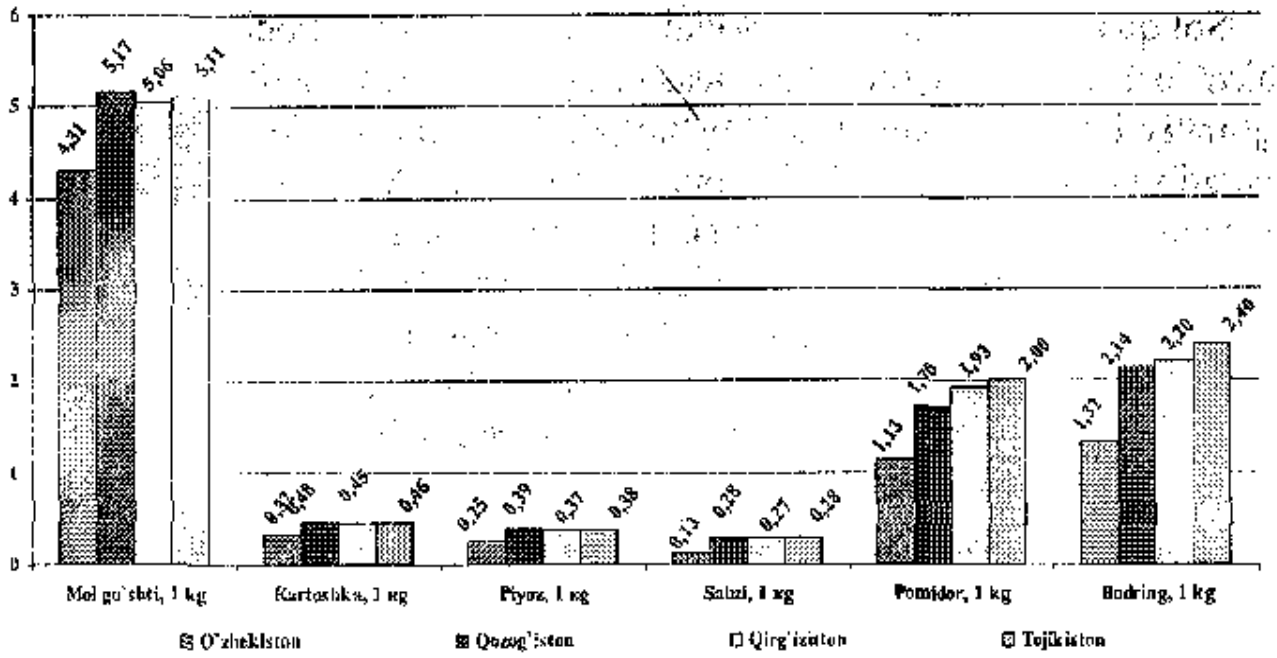

3.6-rasm. Chegaradosh davlatlarda asosiy oziq-ovqat mahsulotlarining o'rtacha narxlari, AQSH dollari hisobida (davomi)

Qishloq xo'jaligi yerlaridan oqilona foydalanish, tuproq unumdorligini oshirish, unumdorligi turlicha bo'lgan yerlardan foydalanishning ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarini tenglashtirish, qishloq xo'jalik korxonalarini moliyalashtiruvchi maxsus jamg'armalarni shakllantirish, qishloq xo'jaligi korxonasini soliqqa tortish va soliq to'lash mexanizmini soddalashtirish maqsadida Respublika Prezidentining Farmoni bilan, fermer xo'jaliklari tomonidan to'lanadigan to'qqizta soliq turi o'rniga 1999 yilning 1 yanvaridan boshlab qishloq xo'jaligi korxonalari uchun yagona yer solig'i joriy qilindi. (3.7-RASM)

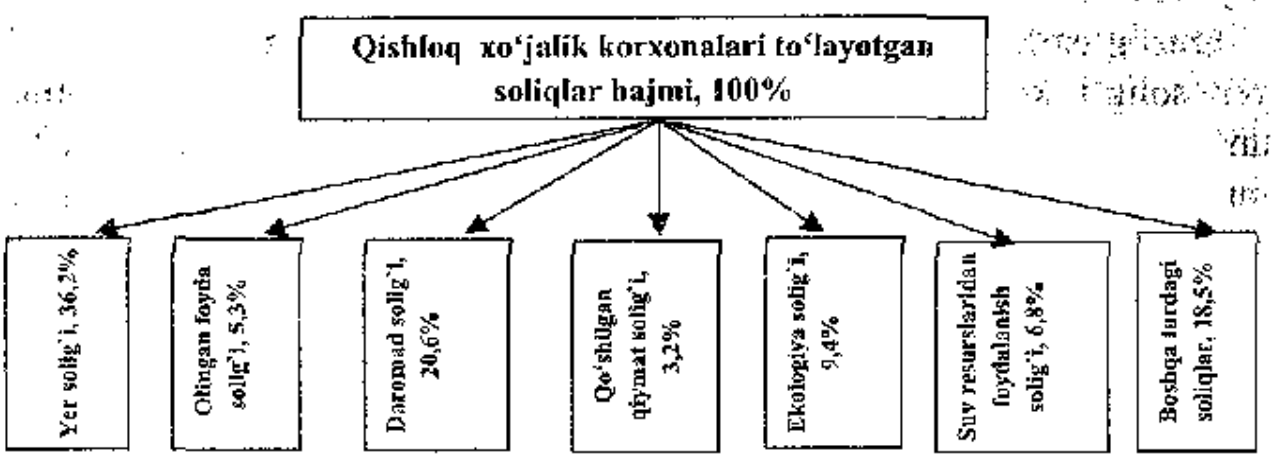

3.7-rasm.Soliq turlarining ulushi

Soliqqa tortishda soliq miqdorini yerning sifati (ball-boniteti) ga qarab hisoblash va bu jarayonga tabaqalashtirilgan ravishda yondoshish muhim ijtimoiy-iqtisodiy masala bo'lib, xo'jaliklarga bir xil iqtisodiy sharoit yaratib berishni ta'minlash imkoniyatini yaratdi. Avvalgi soliqqa tortish mexanizmida bu masalalar o'z yechimini topmagan edi.

Bu holatlarni qo'shni mamlakatlar misolida ko'radigan bo'lsak, **Tojikiston Respublikasi** Soliq kodeksiga asosan (1998 yil 12 noyabr) qishloq xo'jaligida bir nechta soliq solish ob'ektlari mavjud. Ular yuridik va jismoniy shaxslar daromadlaridan olinadigan soliq, ko'chmas mulk va boshqa ob'ektlar qiymatidan olinadigan soliq, yer solig'i, qimmatli qog'ozlar operatsiyasi, qo'shilgan qiymat, ayrim turdagi tovar va xizmatlar hamda boshqa faoliyatlardan olinadigan soliqlar hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligida asosiy soliq turi yer solig'i va yer ijara haqi bo'lib, ularning qiymati ekin maydonining joylashishi, uning tarkibi va sifatidan kelib chiqqan holda belgilanadi. Bundan tashqari, qishloq xo'jaligi korxonalari olingan daromaddan quyidagi 9 ta soliq turlarini to'laydi: qo'shilgan qiymat solig'i; daromad solig'i; transportdan foydalanilganlik uchun to'lov; yo'l fondiga ajratma; suvdan foydalanilganlik uchun to'lov; favqulodda holatlar fondiga ajratma; foyda solig'i; mulk solig'i; mahsulot (paxta) sotishdan tushgan to'lov solig'i.

Qirg'iziston Respublikasi qishloq xo'jaligida soliq solish ob'ektlari bo'lib, ular yuridik va jismoniy shaxslar daromadlaridan olinadigan soliq, yer va qo'shilgan qiymat solig'i hisoblanadi. Qishloq xo'jaligida asosiy soliq turi yer solig'i bo'lib, uning qiymati ekin maydoni hajmi, unumdorligi, suv bilan ta'minlanganligidan kelib chiqqan holda belgilanadi. Bundan tashqari, qishloq xo'jaligi korxonalari olingan foydadan 20 foiz va qo'shilgan qiymat solig'i (20 foiz) to'laydi.

Qozog'iston qishloq xo'jaligida soliq solish ob'ekti yer hisoblanib, yer solig'i ko'rinishida to'lanadi. Yer solig'i ekin maydoni hajmi, unumdorligidan kelib chiqqan holda yer iqtisodiy qiymatining 20 foizi miqdorida belgilanadi. Mamlakatimizda esa bu ko'rsatkich 5 foizni tashkil qiladi.

ASM tizimida kreditlash tobora muhim ahamiyatga ega bo'lib bormoqda. Bu bir qancha omillar bilan bog'liq. Birinchidan, turli mulkchilikka ega korxonalar, byudjet tashkilotlari, aholi va ishlab chiqarish ehtiyojlariga sarflanadigan pul zahiralarining oborotda qolib ketayotganligi; ikkinchidan, uzluksiz takror ishlab chiqarish jarayonini ta'minlash;

Uchinchidan, korxona va tashkilotlarning samarali boshqaruviga erishish.

Qishloq xo'jaligi kredit tizimining rivojlanishiga ishlab chiqarishning mavsumiyligi va omillarga bog'liqligi ta'sir ko'rsatadi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari va qayta ishlash korxonalari uchun kreditlashning asosiy shakli sifatida garov (yer, mol-mulk, tayyor mahsulot va boshqalar) evaziga kreditlash ham mavjud.

3.3. Agrosanoat majmuasi ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari

Respublika agrosanoat majmuasi tarkibidagi tarmoqlarning tashkiliy, texnikaviy, texnologik, iqtisodiy hamda ijtimoiy o'zaro bog'lanishi, ya'ni integratsiyalashuvi natijasida mehnat taqsimoti amalga oshirilmoqda. Bu hol agrosanoat majmuasi ixtiyoridagi barcha resurslardan, shu jumladan, cheklanganlaridan ham samarali foydalanilishni ta'minlashga, texnika va texnologiyalarni rivojlantirishga, ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalashtirishga, avtomatlashtirishga, elektrlashtirishga, kompyuterlashtirishga hamda tarmoqlarni boshqarishni takomillashtirishga qaratilgan. Ularning talab darajasida amalga oshirilishi natijasida xaridorgir, raqobatbardosh oziq-ovqat hamda xalq iste'moli mollari ishlab chiqarish hajmi ortadi. Ular iste'molchilarga sifatli va qulay usullar bilan yetkazib borilishi natijasida aholining shu mahsulotlar bilan ta'minlanish darajasi ortib, majmua tarkibidagi tarmoqlarning foydalari ko'payadi. Natijada agrosanoat majmuasining iqtisodiy samaradorligi yuksaladi.

Agrosanoat majmuasining iqtisodiy samaradorlik darajasini qator ko'rsatkichlar yordamida aniqlash mumkin.

Jumladan, Respublika **agrosanoat majmuasining yalpi mahsuloti.** Bu majmua tarkibidagi tarmoqlar korxonalar bir yil mobaynida ishlab chiqargan tayyor mahsulot va ko'rsatilgan xizmatlar miqdoridan tashkil topadi. Yalpi mahsulotning miqdori har bir tarmoq bo'yicha absolyut, ya'ni natural ko'rsatkichlar yordamida hisoblanadi (tonna, dona, banka, litr, shisha idishda, tonna.km, gektar.). Bu ko'rsatkichlar yordamida agrosanoat majmuasidagi tarmoqlar yalpi mahsulotining miqdori alohida-alohida aniqlanib, avvalgi yillardagi raqamlar bilan taqqoslanib, tarmoqlarning qanday holatdaligi aniqlanadi. Masalan, qishloq xo'jalik mashinasozligi korxonalari 1997 yilda 2852 dona traktor, 1049 dona paxta terish mashinalari ishlab chiqargan bo'lsa, 2000 yilda 954 ta traktor

va 337 dona terim mashinasi ishlab chiqargan. Bu raqamlar shu muddatda tarmoq mahsulotlarining kamayib borayotganligini isbotlaydi. Shu yillarda qishloq xo'jaligida g'alla yetishtirish 2,1 mln. tonnadan 5,2 mln. tonnaga yetgani uning hajmi 2,5 martaga oshganligini ko'rsatadi. Natijada non va non mahsulotlari ishlab chiqarish sezilarli darajada ko'paydi. Paxta xom-ashyosi yetishtirish hajmi 1991-2002 yillarda 4,1 mln. tonnadan 3,2 mln tonnaga tushgan, ya'ni 20 foizga kamaygan. Buning natijasida, paxta tolasining miqdori ham 1,2 mln tonnadan 1,05 mln tonnaga tushgan yoki 12,5 foizga kamaygan. Bunday hol o'simlik yog'i, sovun ishlab chiqarish hajmining kamayishiga olib kelgan. Shu yillarda spirtli ichimliklar ishlab chiqarish nisbatan oshgan.

Lekin bu natural ko'rsatkichlar agrosanoat majmuasining umumiy holatini ifodalay olmaydi. Buning uchun agrosanoat majmuasi yalpi mahsulotining qiymatini aniqlash lozim. Yalpi mahsulot qiymati majmua tarkibidagi barcha korxonalar bir yilda ishlab chiqargan tayyor mahsulotlarning, ko'rsatgan xizmatlarning bozor baholaridagi qiymatidan iborat. Ayrim korxonalarda ishlab chiqarilgan ba'zi mahsulotlarning ma'lum bir qismidan korxona ishlab chiqarishini rivojlantirish uchun foydalaniladi, ma'lum miqdordagisi esa shu yilning o'zida sotilmay qoladi.

Yalpi mahsulot qiymatini hisoblashda mahsulotlarning bir necha marta hisobga olinishini bartaraf etish maqsadida, agrosanoat majmuasining barcha tarmoqlarida yaratilgan qo'shilgan qiymat summasini hisobga olish maqsadga muvofiqdir. Chunki, qo'shilgan qiymat – bu korxona tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatidan yetkazib beruvchilardan sotib olingan va iste'mol qilingan xom-ashyo va materiallar qiymati (amortizatsiya summasidan tashqari) chiqarib tashlanganidan so'ng qolgan qismining bozor baholaridagi qiymatidir. Majmua yalpi mahsulotining haqiqiy baholardagi qiymatini respublika yalpi milliy mahsuloti tarkibidagi salmog'ini aniqlab, uning mamlakat iqtisodiyotidagi ulushi va o'zgarishini ham aniqlash mumkin. Agarda agrosanoat majmuasi yalpi mahsulotining respublika yalpi milliy mahsulotidagi salmog'i o'sayotgan bo'lsa, yalpi milliy mahsulot oshgan holda majmuaning mamlakat iqtisodiyotidagi o'rni yuksalayotganligidan dalolat beradi. Agrosanoat majmuasi yalpi mahsulotining haqiqiy baholarda hisoblangan qiymatidan shu yildagi asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlarni, jumladan, ishlab chiqarishning rentabellik darajasini, mehnat unumdorligini, fondlar qaytimini aniqlashda foydalanish

mumkin. Agrosanoat majmuasi iqtisodiyotining qator yillardagi o'zgarishini aniqlash uchun uning yalpi mahsuloti qiymatini o'zgarmas, ya'ni qiyosiy baholarda aniqlash maqsadga muvofiqdir. Hozirgi davrda qiyosiy baho sifatida 1996 yildagi o'rtacha baholar olinmoqda. Shu tartibda yalpi mahsulotning qiymati aniqlanib, uni avvalgi yillardagi raqamlar bilan taqqoslash orqali agrosanoat majmuasi yalpi mahsuloti qiymatining o'zgarishini aniqlash mumkin. Shunday qilib, yalpi mahsulot qiymatiga va boshqa ko'rsatkichlar darajasiga baholar o'sishining ta'siri bartaraf etiladi. Agrosanoat majmuasi yalpi mahsulotining 1996 yil baholaridagi qiymati majmuaning real yalpi mahsuloti ekanligidan dalolat beradi. Shu real yalpi mahsulot qiymati ko'rsatkichidan foydalangan holda agrosanoat majmuasida qator yillardagi mehnat unumdorligi, fondlar qaytimi, sig'imi kabi ko'rsatkichlar darajasini aniqlab, ularning o'zgarishini ham bilib olish, bu ko'rsatkichlarni majmua tarkibidagi tarmoqlar miqyosida aniqlab, ularning o'zgarishini tahlil qilish mumkin.

Agrosanoat majmuasining tarmoqlari bo'yicha mamlakat eksportidagi, ya'ni valyuta tushumidagi salohiyati, ya'ni ulushi. Buni bilish uchun agrosanoat majmuasi tarmoqlaridagi korxonalarning eksport qilgan mahsulotlariga, xizmatlariga olingan valyuta shaklidagi haq tushumlarining bir yillik yig'indisini aniqlash zarur. Uni yagona valyuta birligida ko'rsatish uchun AQSH dollarida davlat kursiga binoan aniqlash lozim, kelajakda o'z mavqesini oshirib borayotgan evroda ham hisoblash maqsadga muvofiqdir.

Agrosanoat majmuasi barcha valyuta tushumining respublika jami valyuta tushumiga nisbati bilan majmuaning salmog'ini aniqlash mumkin. Hozirgi davrda bu ko'rsatkichning salmog'i 60 foizga yaqinlashib qolgan. Shundan 24-26 foizini paxta tolasini sotishdan olinayotgan valyuta tashkil etmoqda.

Hozirgacha ishlab chiqarilayotgan paxta tolasining 95,3 foizi chetga eksport qilinmoqda. Shuning natijasida sezilarli miqdordagi valyuta respublikaga olib kelinmoqda. Agarda 1992 yilda ishlab chiqarilgan 1250,8 ming tonna paxta tolasidan 1066,9 ming tonnasi chetga eksport qilinib, 890,4 mln AQSH dollari miqdoridagi chet el valyutasi olingan bo'lsa, 2001 yili ishlab chiqarilgan 1250,8 ming tonna paxta tolasining 829,4 ming tonnasi chetga sotilib, 912,4 mln AQSH dollari miqdoridagi chet el valyutasi respublika g'aznasiga tushgan. Har bir tonna paxta tolasi 1100 AQSH dollariga sotilgan. Shu bilan birga ma'lum miqdordagi oziq-ovqat mahsulotlari ham chetga sotilmoqda. Ularni sotish natijasida

olingan valyuta 2000 yilda 76,2 mln, 2001 yili 58,2 mln AQSH dollarini tashkil etgan (3.1-jadval).

Demak, mamlakat eksport salohiyatini belgilovchi muhim ko'rsatkich bo'yicha qishloq xo'jaligi bilan «O'zpaxtasanoat» uyushmasining salmog'i katta. Bu yaxshi, lekin kelajakda paxta tolasini chetga sotishning maqsadga muvofiq miqdorini saqlagan holda uni qayta ishlab, iste'mol uchun tayyor aholi iste'moli tovarlari eksportga chiqarilishini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish lozim. Shu bilan birga, qishloq xo'jaligida sabzavot, poliz hamda bog'dorchilik, chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlash sohalarini rivojlantirib, olingan sifatli, ekologik jihatdan toza hisoblangan tayyor mahsulotlarni ham xorijiy davlatlarga sotishni rivojlantirishga alohida e'tibor berish vaqti keldi.

3.1-jadval

Ayrim agrosanoat mahsulotlari eksporti natijalari

Ko'rsatkichlar	O'lch. birl.	Yillar									
		1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Ishlab chiqarilgan paxta tolasi	Ming tonna	1250,8	1356,0	1253,2	1254,0	1175,0	1141,9	1147,1	1021,6	1025,2	957,1
Shundan: Eksport qilingani	Ming tonna	1066,9	1184,5	1187,6	1025,3	1077,7	980,3	908,6	1118,7	778,3	829,4
Eksportdan tushgan valyuta	mln AQSH dollar	890,4	1211,6	1516,7	1798,9	1748,3	1579,4	1361,0	906,2	897,1	912,4
Eksport qilingan agro oziq-ovqat mahsulotlari evaziga olingan valyuta	mln AQSH dollari	-	-	-	-	30,9	60,0	33,3	62,2	76,2	58,2

*Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Bu muammoni hal etish jarayonida respublikada qayta ishlash tarmoqlarining rivojlanishi, yangi ish joylarining tashkil etilishi, savdo sohalarining taraqqiyoti ta'minlanadi. Natijada nafaqat iqtisodiy, balki aholini ish bilan ta'minlashdek ijtimoiy ahamiyatga molik bo'lgan muammo ham ma'lum darajada hal etiladi.

Aholining oziq - ovqat va xalq iste'moli tovarlari bilan ta'minlanganlik darajasi. Bu ko'rsatkichning mutlaq darajasini aniqlash uchun agrosanoat majmuasida ishlab chiqarilib, iste'molchilarga sotilgan mahsulotlar (turlari bo'yicha) miqdorini respublika aholisining umumiy soniga taqsimlash lozim. Shunda jon boshiga to'g'ri keladigan mahsulot miqdori aniqlanadi. Agarda uning miqdori yil sayin ortib, tibbiyot me'yorlariga yaqinlashsa, bu, aholining yashash sharoiti yuksalayotganligidan, xalqning farovon hayot kechirishi ta'minlanayotganidan dalolatdir.

Agrosanoat majmuasi, tarmoqlari va korxonalarda foydalanilayotgan, sarflanayotgan ishlab chiqarish fondlarining, qilinayotgan xarajatlarning samaradorligi. Bu ko'rsatkichlarni aniqlash uchun agrosanoat majmuasining yalpi mahsulotini, milliy mahsulotini hamda sof foyda summasini ishlab chiqarish fondlariga, xarajatlar summasiga taqsimlash zarur. Shunda 1 so'mlik ishlab chiqarish fondlari xarajatlari evaziga olingan yalpi mahsulot, milliy mahsulot hamda sof foyda summasi aniqlanadi. Agarda, bu ko'rsatkichlarning mutlaq (absolyut) miqdori oshib borsa, u holda, bu fondlarning, xarajatlarning iqtisodiy samaradorligi oshayotganligidan dalolat beradi.

Agrosanoat majmuasi tarmoqlarining, korxonalarining rentabellik darajasi. Uni aniqlash uchun tarmoqlarning, korxonalarning sof foydasini jami xarajatlar summasiga taqsimlab, natijani 100 ga ko'paytirish lozim. Chunki bu ko'rsatkich foizda aniqlanadi. Shu bilan birgalikda agrosanoat majmuasining ijtimoiy samaradorligini aniqlashda bir qancha qo'shimcha ko'rsatkichlardan, jumladan, tarmoqlar bo'yicha bir kishining o'rtacha oyligi, kadrlarning malakasi, aholi jon boshiga ko'rsatilayotgan xizmatlar miqdori va boshqalardan ham foydalanish mumkin.

Respublika hukumatining eng muhim vazifalaridan biri aholining iste'mol tovarlariga nisbatan o'sib borayotgan talabini qondirishdir. Chunonchi, aholi oziq-ovqat hamda nooziq-ovqat mahsulotlari bilan to'liq ta'minlanishi natijasida ularning farovon hayot kechirishlari uchun asos yaratiladi. Bu muammoni agrosanoat majmuasi hal etadi. Agrosanoat majmuasida barcha tarmoqlar o'zaro uyg'unlashishi (integratsiyalashuvi) hamda ixtisoslashishi natijasida aholining ikki xil ehtiyojini

qondiradigan mahsulotlar ishlab chiqarilib, iste'molchilarga yetkazib berilishi zarur.

Ulardan birinchisi, oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish. U oziq-ovqat mahsulotlari majmuasiini tashkil etadi. Unga non va non mahsulotlari, qandolat, shakar, go'sht va go'sht mahsulotlari, choy, uzum vinosi, konyak, aroq, turli xildagi konservalar va boshqa mahsulotlar kiradi. Oziq-ovqat mahsulotlari inson organizmi uchun zarur moddalarni berib, uning sog'lom o'sishini ta'minlaydi.

Shu bilan birga, agrosanoat majmuasi aholi uchun hayot kechirish jarayonida foydalaniladigan tovarlar ishlab chiqaradi. U aholi iste'moli mollari majmuasini tashkil etadi. Unda poyafzal, kiyim-bosh, gazlamalar, sanoat spirti, texnika yog'lari va boshqa mahsulotlar ishlab chiqariladi. Shu majmua rivojlansa, aholining yashash sharoiti ham yaxshi tomonga o'zgaradi. Bunda aholining zarur bo'lgan boshqa buyumlar, vositalar, shuningdek, uy-joy bilan ta'minlanishi, unga turli xildagi xizmatlar ko'rsatilishi va boshqalar ham e'tiborga olinishi kerak.

Aholining oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlanishi davlatning oziq-ovqat xavfsizligiga ham bog'liq. Chunki mamlakat miqyosida oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi yuqori bo'lsa, unga bo'lgan mamlakat ehtiyoji tashqi omillarga (chet davlatlariga) bog'liq bo'lib qolmaydi. Bu esa mamlakat miqyosida siyosiy-iqtisodiy hamda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlaydi. O'zbekiston Respublikasi sobiq SSSR tarkibida bo'lgan davrda uning un va un mahsulotlariga bo'lgan talabi asosan chetdan keltiriladigan mahsulotlar evaziga qondirilardi. Bu holatni mustaqillikdan keyin saqlab qolish mutlaqo maqsadga muvofiq emas edi. Shuning uchun ham respublika hukumati o'tish davrining birinchi yillaridan boshlab g'alla mustaqilligi siyosatini izchillik bilan amalga oshirib kelmoqda. Bunga erishish uchun paxta xom-ashyosi ishlab chiqarish hajmini kamaytirishga harakat qilindi. Natijada «ikkinchi non» hisoblangan kartoshka yetishtirish ham rivojlantirildi. Hozirgi davrda mahsulotning bu turi chet eldan sotib olinayotgani yo'q. Lekin hozirgi davrda respublika aholsining go'sht va go'sht mahsulotlari, sut va sut mahsulotlari, yog' mahsulotlari bilan ta'minlanish darajasi tibbiyot me'yorlaridan ancha past. Bu masalani hal etish maqsadida agrosanoat majmuasi markaziy bo'g'ini hisoblangan qishloq xo'jaligining barcha tarmoqlarini intensiv rivojlantirishga alohida e'tibor berilmoqda. Bunda chorvachilik tarmoqlarini ustuvor sur'atlarda rivojlantirishga harakat qilinmoqda. Jumladan, parrandachilikni sanoat negizida rivojlantirishga alohida aha-

miyat berilmoqda. Qoramolchilik, qo'ychilik bilan shug'ullanadigan nodavlat korxonalari uchun har tomonlama iqtisodiy imkoniyatlar yaratilmoqda. Ularni moliyaviy mablag'lar bilan barqaror ravishda ta'minlash maqsadida imtiyozli kreditlar berish yo'lga qo'yilmoqda, soliq imtiyozlari berilmoqda, ularning ishlab chiqarishlari uchun zarur bo'lgan, chet ellardan keltirilayotgan vositalar bojxona to'lovlaridan ozod etilmoqda. Bularning hammasi xalq iste'moli mollari miqdorini ko'paytirishga yo'naltirilgan tadbirlar hisoblanadi.

Aholining oziq-ovqat va xalq iste'moli tovarlari bilan ta'minlanishini yuksaltirish uchun eng avvalo, agrosanoat majmuasi tarkibidagi barcha tarmoqlarning moddiy-texnika bazasi mustahkamlanishini, fan-texnika yangiliklari hamda ilg'or, samarali texnologiyalarning ishlab chiqarishga izchil joriy etilishini o'zaro bog'liq holda ta'minlash zarur. Shu bilan birga majmua tarkibidagi qayta ishlash tarmoqlari ko'lamini kengaytirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar assortimentini ko'paytirish, ularning raqobatbardoshligini ta'minlash, sifatini saqlab qolgan holda aholiga o'z vaqtida yetkazib berilishiga erishish lozim.

Yuqorida ta'kidlangan muammolarni hozirgi zamon talabi darajasida hal etish uchun:

– agrosanoat majmuasi tarkibidagi mashinasozlik, neft, kimyo va boshqa sanoat tarmoqlari qishloq xo'jaligini va uning mahsulotlarini qayta ishlovchi tarmoqlarni arzonroq, sifatli, unumdor ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlashlari zarur;

– qishloq xo'jaligi tarmoqlari o'zlarida mavjud bo'lgan barcha ishlab chiqarish vositalaridan oqilona foydalangan holda talabni qondiradigan miqdorda sifatli mahsulotlarni ishlab chiqarishlari;

– qishloq xo'jaligi tarmoqlarining rivojlanishini ta'minlash maqsadida ularga turli xildagi xizmatlarni vaqtida, sifatli va arzon narxlarda amalga oshirish, jumladan, ekinlarni suv bilan, texnikalar, kimyoviy vositalar, o'g'itlar, ozuqa-em, yoqilg'i, yonilg'ilar bilan ta'minlash, texnikalarni ta'mirlash va xizmatlar ko'rsatish;

– qishloq xo'jaligida yetishtirilgan mahsulotlarni nobud etmasdan vaqtida, sifatli tayyorlab, qayta ishlab, tayyor holda iste'molchilarga yetkazib berilishini ta'minlash lozim. Buning uchun mahsulotlarni sotib olib qayta ishlaydigan korxonalar ko'lamini rivojlantirishga alohida e'tibor berish, respublika Prezidenti I.Karimov ta'kidlaganlaridek, qishloqqa sanoatni olib kirish kerak. Shu bilan tarmoqdagi aholining ish bilan ta'minlanishi va real daromad olishi uchun katta imkoniyat yaratiladi;

– respublika agrosanoat majmuasi tarkibidagi tarmoqlar o‘rtasidagi barcha o‘zaro munosabatlarni (baholar, soliqlar, to‘lovlar) takomillashtirishga va ularni erkinlashtirishga qaratilgan tadbirlarni hamma bo‘g‘inlarda ishlab chiqib, ularning hayotga tadbiq etilishini ta’minlashga erishish kerak.

Bu tadbirlar tufayli aholining oziq-ovqat hamda iste’mol tovarlari bilan tibbiyot me’yorlari darajasida ta‘minlanishiga erishiladi. Bu esa davlatning oziq-ovqat xavfsizligi ta’minlanganligidan dalolat beradi.

Agrosanoat majmuasining iqtisodiy samaradorlik darajasini qator ko‘rsatkichlar yordamida aniqlash mumkin.

– Agrosanoat majmuasining yalpi mahsuloti;

– Agrosanoat majmuasining tarmoqlari bo‘yicha mamlakat eksportidagi, ya’ni valyuta tushumidagi ulushi;

– Aholining oziq-ovqat va iste’mol tovarlari bilan ta’minlanganlik darajasi.

– Agrosanoat majmuasi, tarmoqlari va korxonada foydalanilayotgan, sarflanayotgan ishlab chiqarish fondlarining, qilinayotgan xarajatlarning samaradorligi.

– Agrosanoat majmuasi tarmoqlarining, korxonalarining rentabellik darajasi.

3.4. Oziq-ovqat va aholi iste’moli mollari majmuasi. Davlatning oziq-ovqat xavfsizligi

O‘zbekiston mustaqillikka erishgan dastlabki yillardan boshlab hukumatimiz aholini muntazam ravishda oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlashni ijtimoiy siyosatning ustivor vazifalaridan biri qilib belgiladi. Ushbu siyosat izchillik bilan amalga oshirilib va takomillashtirilib borilmoqda. Jumladan, mustaqillikning dastlabki yillarida aholining 8 turdagi zarur mahsulotlar bilan ta’minlanganligi va ushbu mahsulotlar narxlarini nazorat qilib turilganligini misol qilib keltirish mumkin. So‘ngra aholi tomorqa yerlari hajmining kengaytirilishi, chorvachilik komplekslarini xususiylashtirish, shaxsiy tomorqa xo‘jaliklariga huquqiy maqom berilishi va shu asosda o‘zini-o‘zi oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlash ichki siyosatining qo‘llanilishi ham bu sohada amalga oshirilayotgan tadbirlarning nechog‘lik to‘g‘ri ekanligidan dalolat beradi (3.2 – jadval).

3.2 - jadval

Aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan asosiy turdagi oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish dinamikasi

Mahsulot turi	O‘lchov birligi	2000 y	2005 y	2006 y	2007y	2008 y	2009 y	2009 yilda 2000 yilga nisbatan, %
Don	kg	159,4	244,7	247,2	247,3	242,4	264,0	104,6
Kartoshka	kg	29,7	35,3	38,5	44,3	51,2	54,4	24,7
Sabzavot	kg	107,3	134,4	162,1	174,6	191,2	203,7	96,4
Meva va rezavor	kg	32,1	36,3	44,6	47,3	51,4	55,1	23,0
Uzum	kg	25,3	24,5	30,3	32,7	29,0	32,1	6,8
Poliz	kg	18,3	23,5	28,1	31,3	35,9	38,2	19,9
Go‘sht (tirik vaznda)	kg	34,1	40,6	43,0	45,0	47,2	48.8	14,7
Sut	kg	147,4	174,1	183,3	189,7	198,7	206.4	59,0
Tuxum	Dona	50,9	75,2	80,3	82,6	88,9	97.0	46,1

Shu bilan bir qatorda milliy oziq-ovqat ta‘minotini belgilovchi kopmleks choralar ishlab chiqish respublika oziq-ovqat mahsulotlari ta‘minotidagi murakkablik va oziq-ovqat mahsulotlarini xorijdan xarid qilishga bog‘liq bo‘lib qolish mumkinligi kabi muammolarga echimlar topish bugungi kundagi dolzarb masalalardan biri bo‘lib turibdi.

Ularga erishish uchun muhim yo‘nalishlar quyidagicha ifodalanadi:

– mamlakat va hududiy oziq-ovqat mahsulotlari fondini oziq-ovqat mahsulotlari va xom-ashyoning asosiy turlari bilan to‘liq hajmda (ta’minlashni) yo‘lga qo‘yish hamda agrosanoat majmuini eksportga yo‘naltirish uchun ishlab chiqarishni yetarli darajada barqaror rivojanishini rag‘batlantirish;

– oziq-ovqat mahsulotlari xarid qilish qobiliyatini oila byudjetidan sarf qilinadigan xarajatlar miqdorini 30-35 foizgacha qisqartirgan holda tibbiy me‘yorlar bo‘yicha (3500 kkl/kun) iste’mol qilish darajasigacha ko‘tarish;

– oziq-ovqat, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari (paxta-tola) eksporti hisobiga yetishmayotgan oziq-ovqat mahsulotlari va xom-ashyo importi

uchun zarur valyuta resurslari zahirasini yaratish va uning tarkiblarini takomillashtirish;

– oziq-ovqat mahsulotlari bilan o'zini-o'zi ta'minlash darajasini barqaror oshirish, import hajmini qisqartirish va import o'rnini bosuvchi ishlab chiqarishni rivojlantirishni ta'minlovchi tashkiliy-iqtisodiy chora-tadbirlar qabul qilish.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining barqarorligi va kelajakdagi o'sishi ichki bozordagi oziq-ovqat mahsulotlari va qishloq xo'jalik xom-ashyosiga talab va taklifni barqarorlashtirish hamda jahon bozorida faol faoliyatini amalga oshirishga bog'liq. Bunda davlatning agrar siyosati agrosanoat majmuini jumladan, oziq-ovqat mahsulotlari quyi majmui tarmoqlarini va mahsulotlarning aniq turlarini ishlab chiqarishni rivojlantirish iqtisodiy qo'llab-quvvatlashga qaratilgan choralar tizimini ishlab chiqishga qaratilgan bo'lishi lozim.

Bu siyosatning ustivor vazifasi – mamlakatni ijtimoiy rivojlantirish va iqtisodiy o'sishi hamda importni ratsional darajaga qisqartirgan holda agrosanoat majmuini eksportga yo'naltirish uchun mos ravishda zarur bo'lgan hajmlarda aholini oziq-ovqat mahsulotlari, sanoatni xom-ashyo bilan ta'minlash bo'yicha samarali agrosanoat ishlab chiqarishini yaratishdir.

Davlat oziq-ovqat siyosatining asosiy yo'nalishlari ustivor vazifasini amalga oshirishda quyidagi vazifalar hal qilinishi lozim:

– agrosanoat ishlab chiqarishini rivojlantirishning dasturiy-me'yoriy hujjatlarini hamda aniq dasturlarni davlat va hududlararo miqyosdagi qisqa va o'rta muddatli tadbirlarga ajratgan holda ishlab chiqish va amalga oshirish;

– oziq-ovqat mahsulotlari va xom-ashyo resurslarini, tovar ishlab chiqaruvchilarni iqtisodiy rag'batlantirish va bozor infrastrukturasini rivojlantirish asosida shakllantirishning samarali mexanizmini joriy qilish, jahon bozorida mamlakatimiz tovar ishlab chiqaruvchilari faoliyatini jadallashtirishni ta'minlash maqsadida tashqi iqtisodiy siyosatni erkinlashtirish;

– narxlar va daromadlar mutanosibligi, takomillashgan soliq, kredit, sug'urta va boshqa omillarni ta'minlash uchun qishloq xo'jaligi va sanoat mahsulotlari o'rtasidagi narxlash munosabatlarini tartibga solish mexanizmini ishlab chiqish, agrosanoat ishlab chiqarishini indiaktiv rejalashtirish va bashorat qilishning zamonaviy tizimini yaratish;

– yer-suv munosabatlarini takomillashtirish, yerdan foydalanishda davlat nazoratini kuchaytirish; yirik tovar ishlab chiqarishning buzilgan quvvatlarini tiklash, xo'jalik yuritishning barcha shakllarida huquqiy va iqtisodiy tenglikni ta'minlash;

– qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, qayta ishlash va sotishda, agroservis xizmatida, savdo va kreditlashda mulkchilikning turli shakllaridagi korxonalarning kooperatsiya va integratsiyasini rivojlantirishni rag'batlantirish;

– qishloq xo'jalik mahsulotlalarini ishlab chiqarish, saqlash va qayta ishlashning samarali, energiya quvvatlari va resurslarni tejaydigan texnologiyalarni keng qo'llash, agrosanoat majmuini davlat siyosatining yagona ob'ekti sifatida tashkiliy-huquqiy jihatdan rasmiylashtirish va ajratish, boshqaruv tizimini takomillashtirish;

– agrosanoat ishlab chiqarish va ASMni yuritish tizimini rivojlantirishning hududiy dasturini ishlab chiqish va tadbiq qilish asosida oziq-ovqat mahsulotlari muammolarini yechishda hududlarning ahamiyatini kuchaytirish va hokazo.

Islohotlarning navbatdagi bosqichida davlat boshqaruvi turli shakllardagi narxlanadigan va narxlanmaydigan usullardan bevosita va bilvosita foydalangan holda bozor iqtisodiyotini barpo qilish va rivojlantirishga yordam ko'rsatadi, tovar ishlab chiqaruvchilarning bozor sharoitiga ko'nikishlari va o'zini-o'zi boshqarishlari uchun zamin yaratadi.

Mamlakat oziq-ovqat ta'minotini yaxshilashda dastlabki qadamlar mahsulot ishlab chiqaruvchilar va davlat boshqaruvi o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni faollashtirish hisoblanadi.

Bu jarayon bevosita qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilariga bog'liq holda amalga oshirilishi lozim, biroq u davlat va mahalliy darajadagi qo'llab-quvvatlashni talab etadi. Birinchi navbatda davlatning ishtiroki ulgurji oziq-ovqat mahsulotlari bozori infratuzilmalarining kapital sig'imini yaratishda moliyalashtirish uchun juda zarur: mahsulotlarni saqlash bazalari, unga ishlov berish, saralash va tashish, shuningdek, axborotlar bilan ta'minlash shular jumlasidandir.

Respublikada oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini oshirish va import qilinayotgan oziq-ovqat mahsulotlari darajasini pasaytirish uchun quyidagi choralar majmuini ishlab chiqish va amalga oshirish zarur:

– oziq-ovqat ta'minoti Kontseptsiyasini, ichki bozorni mahalliy ishlab chiqarilgan oziq-ovqat mahsulotlari bilan to'ldirishning respublika va hududiy dasturini ishlab chiqish;

– oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmlarining o'sishini ta'minlash va ushbu mahsulotlarning ichki va tashqi bozorlardagi raqobatbardoshligini oshirish uchun ishlab chiqarish omillaridan (texnologiya, xom-ashyo, materiallar, qishloq xo'jaligi resurslari) dan foydalanish samaradorligini oshirish choralari;

– oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarayotgan tarmoqlarni ishlab chiqarish-texnologik jihatdan qurollantirishni tezlashtirish uchun chet el investitsiyalarini jalb qilish bo'yicha choralar;

– oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish bo'yicha zamonaviy texnologiyalarga egalik qilish uchun valyuta bozorlarini shakllantirish asosida mahalliy xom-ashyodan tayyorlangan oziq-ovqat mahsulotlari eksporti hajmini oshirish bo'yicha choralar;

– oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqaruvchi qishloq xo'jaligi va agrosanoat majmui tarmoqlarida bozor va tarkibiy islohotlarni chuqurlashtirish bo'yicha choralar;

– oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish bo'yicha zamonaviy mahalliy qayta ishlovchi uskuna va texnologiyalarni yaratish bo'yicha choralar va boshqalar.

Mustaqillik yillarida mamlakatimiz qishloq xo'jaligida amalga oshirilgan keng miqyosli iqtisodiy islohotlar agrar sohada tub o'zgarishlarga olib keldi. Eng avvalo, paxta yakkahokimligi barham topdi, agrar ishlab chiqarishni tashkil etishning o'zbek xalqining mentalitetiga mos va jahonning ilg'or tajribasiga asoslangan shakllari – dehqon va fermer xo'jaliklari tashkil etildi. Mahkamaviy boshqaruv tizimi bartaraf etilib, o'rniga bozor usullari tadbiq etila boshlandi. Bu esa o'z navbatida qayta ishlovchi tarmoqlarni qishloq xo'jaligi xom-ashyosi bilan, aholini esa oziq-ovqat mahsulotlari bilan to'la ta'minlashga asos yaratdi. Shuningdek, qishloq xo'jaligi eksport borasida ham yetakchi sohalardan biriga aylandi. Eng asosiysi, qisqa muddatda mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligiga erishildi.

Qishloq xo'jaligi korxonalarini qayta tashkil qilish jarayonida qishloqda xususiy mulkchilik shakllandi. Bundan tashqari, sho'rolar davrida iste'molining 80 foizi import hisobidan ta'minlab kelingan mamlakatimiz o'ta qisqa fursat ichida g'alla mustaqilligiga erisha oldi. Natijada, g'alla yetishtiriladigan maydonlar salkam ikki baravar yoki

703,6 ming gektarga, sug'oriladigan yerlarda esa bevosita 2,8 baravar yoki 875,6 ming gektarga oshdi. Paxta ekin maydonlari 268,1 ming gektarga qisqardi. Sug'oriladigan yerlarda qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirish ilmiy asoslangan parametrlarga yaqinlashtirildi: ekin maydonlari tarkibida g'alla ekinining ulushi 40,6 foizga, paxta maydonining ulushi esa 43,6 foizga yetkazildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 20 oktyabrdagi "Oziq-ovqat ekinlari ekiladigan maydonlarni optimallashtirish va ularni yetishtirishni ko'paytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni mazkur jarayonni yana davom ettirishni nazarda tutadi. Unga binoan, paxta yetishtiriladigan maydonlar qisqartirilib, boshoqli don ekinlari maydonini qariyb 50 ming gektarga, shuningdek, sabzavot, moyli o'simliklar va boshqa oziq-ovqat ekinlari maydonini yanada kengaytirish ko'zda tutiladi.

Demografik jarayonlar hamda yer-suv resurslari taqchilligi yanada murakkablashib borayotgan bir sharoitda, hosildor ekin maydonlari tarkibining bozor munosabatlari talablaridan kelib chiqib o'zgartirilishi sabzavot, kartoshka mahsulotlari miqdorining ko'payishi bilan bir qatorda, don va dukkakli o'simliklar, sabzavot, poliz, meva va uzum mahsulotlarining turlari hamda assortimenti kengayishiga asos bo'lib xizmat qildi.

Mustaqillik sharofati bilan moyli ekinlarga bo'lgan munosabat ijobiy tomonga o'zgardi. Ya'ni, paxta yakkahokimligi sharoitida ilgari mamlakatimizda yetishtirilmagan yoki yetarli e'tibor berilmagan kungaboqar, saflor, soya va qand lavlagi kabi moyli ekinlar maydonlari sezilarli darajada ko'paydi. Ushbu ekinlarni qayta ishlovchi maxsus ishlab chiqarish korxonalari tashkil etildi.

Erishilgan natijalar raqamlarda ifoda etiladigan bo'lsa, istiqlol yillarida don mahsulotlarini yetishtirish 5,3 baravar, kartoshka – 2,1 baravar, sabzavot, meva, uzum – 1,2 baravar, chorvachilik mahsulotlarini yetishtirish o'rtacha 1,2 – 1,3 baravarga ko'paydi.

Hukumatimiz tomonidan ishlab chiqilgan va amalga oshirilgan siyosat natijasida don mahsulotlari importi 2,5 baravarga qisqardi, aholi jon boshiga don ishlab chiqarish esa o'rtacha 1,9 baravarga oshdi.

Yurtimiz asrlar davomida oziq-ovqat mahsulotlari bilan nainki o'zini o'zi to'la boqib kelgan, balki qo'shni davlatlarga eksport ham qilib kelgan. Lekin mustamlaka davrida O'zbekiston sobiq tuzum yengil va to'qimachilik sanoatini arzon va sifatli paxta xom-ashyosi bilan

ta'minlovchi bazaga aylantirildi. Shu bois, yurtimizga oziq-ovqat mahsulotlarining muayyan qismi boshqa respublikalardan olib kelina boshlandi. 2001 yilga kelib O'zbekiston yana don eksport qilish darajasiga yeta oldi.

O'zbekiston tashqi savdo aylanmasining umumiy eksporti hajmida oziq-ovqat mahsulotlarining ulushi 1997 yilda atigi 3,2 foizni tashkil etgan bo'lib, 2007 yilda u 8,5 foizga yetdi. Va aksincha, davlatning oziq-ovqat importiga qaramlilik darajasi qisqarishi kuzatilmoqda. Ya'ni 1997 yilda oziq-ovqat mahsulotlari importi 12,5 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2007 yilda mazkur ko'rsatkich 7,9 foizga tushdi. Bunday natijaga nafaqat meva, sabzavot-poliz, konserva kabi mahsulotlarni keng hajmda ishlab chiqarilishi, balki un-non, go'sht va boshqa mahsulotlar ishlab chiqarish hisobiga ham erishildi.

Mamlakat agrar sektori ertapishar va kechpishar meva hamda sabzavot, poliz, yong'oq, pista-bodom kabi mahsulotlarni ishlab chiqarishda katta salohiyatga ega. Takliflar ichki talabdan yuqori bo'lib, eksport hajmini oshirish uchun qulay imkoniyat yaratadi.

Shu bois, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi samaradorligini oshirish maqsadida dehqon va fermer xo'jaliklari yetishtirgan meva-sabzavot mahsulotlarini sotib olish, ichki va tashqi bozorga olib chiqish va qayta ishlashni qo'llab quvvatlash maqsadida fermerlarning agrofirma kabi ixtiyoriy uyushmalari yana qaytadan tashkil qilindi. Agrofirmalar xorijiy davlatlarga qishloq xo'jaligi mahsulotlarini eksport qilish hajmlarining ko'payishiga muayyan hissa qo'shmoqda. Masalan, birgina 2007 yilning o'zida mavjud 195 ta agrofirmaning 64 tasi yil davomida 6 ming tonnaga yaqin mahsulot eksport qilishga erishdi.

Alohida ta'kidlash lozimki, O'zbekiston nafaqat xo'jaliklararo va agrosanoat kooperatsiyalari hisobiga oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlamoqda, balki u hamdo'stlik davlatlari oziq-ovqat bozoriga ham o'zining munosib hissasini qo'shib kelmoqda.

Hukumatimiz agrar sohaning barqaror rivojlanishi uchun katta ko'mak berib kelmoqda. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarining davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi quyidagilardan iborat: qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini rivojlantirishda yakka tartibdagi ishlab chiqaruvchilar ahamiyatini kuchaytirish; ularning huquq va majburiyatlarini himoya qilish; dehqon va fermer xo'jaliklariga samarali faoliyat olib borishlari uchun amaliy yordam berish; kichik va xususiy biznesning iqtisodiy asoslarini mustahkamlash borasida ko'mak berish;

ularni aholi turmush tarzini oshirish va iqtisodiy o'sishning muhim omiliga aylantirish; iste'mol bozorlarini qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan to'ldirish va ulgurji savdo tizimini yanada rivojlantirish; mamlakat hududlarida import o'rnini bosuvchi mahsulotlar hajmini ko'paytirish va eksportni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, jahonda iqtisodiy va oziq-ovqat inqirozlari tobora chuqurlashayotgan bir davrda mamlakatimizda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash uchun yetarli darajada chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Bunday agrar siyosat mamlakatimiz aholisi turmush darajasining oshishiga xizmat qilyapti.

Kelgusida davlat o'z aholisini ijtimoiy himoya qilish maqsadida asosiy turdagi oziq-ovqat mahsulotlarining narxini nazorat qilishi lozim. Hozirgi vaqtda jahonning barcha rivojlangan mamlakatlarida 40-50 foiz oziq-ovqat mahsulotlarining narxi davlat tomonidan nazorat qilinadi. Kichik biznes va tadbirkorlikning rivojlanish darajasi yuqori emasligini hisobga olib, ichki oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishdagi tadbirkorlik faoliyatini soliqning ortiqcha yukidan halos etish, imtiyozli kreditlar ajratish, zarur texnologik vositalarni olishda yordam ko'rsatish yo'llari bilan davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash siyosatini amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Nazorat va muhokama uchun savollar.

1. O'zbekiston Respublikasining agrosanoat majmuasini barpo etishning zarurligi va mumkinligini bayon eting?
2. Respublika agrosanoat majmuasining maqsadi, vazifalari, tarkibi hamda bo'g'inlari nimalardan iborat?
3. Agrosanoat majmuasi tarkibidagi tarmoqlarning maqsadi va vazifalariga nimalar kiradi?
4. Respublika agrosanoat majmuasining holati, o'zgarish va muammolari nimalardan iborat?
5. Agrosanoat majmuasiga oid chet el tajribalari, ularni mamlakatimizda qo'llash imkoniyatlarini bayon eting?
6. Respublika agrosanoat majmuasining mamlakat oziq-ovqat va iste'mol majmuasi bilan bog'liqligi nimalardan iborat?
7. Oziq-ovqat xavfsizligi deganda nimani tushunasiz?
8. Mamlakat agrosanoat majmuasini istiqbolda bozor talablarini e'tiborga olgan holda rivojlantirish yo'llarini bayon eting.

Asosiy adabiyotlar:

1. Abdug'aniev A., Abdug'aniev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. -T.: O'zbekistan Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg'armasi, 2004-304 b.

2. Salimov B.T. va boshqalar. Dehqon va fermer xo'jaliklari iqtisodi.-T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg'armasi, 2004-176 b.

3. Модель "Сельская профильная школа" - М.: АПК и ППРО, 2004-32 ст.

4. Экономика сельского хозяйства. Учебник, под.ред. Коваленко. Н.Я.М.: Юркнига, 2004-392 ст.

5. Zokirov O., Pardaev A. Qishloq xo'jalik iqtisodiyoti. Darslik.-T.: UAJBNT markazi 2003-456 b.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Karimov I. A. "Qishloq xo'jaligini isloh qilish. Agrar munosabatlarning yangi turlarini shakllantirish". -T.: "O'zbekiston" 1995.

2. Karimov I.A. "O'zbekiston: iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida"-T.: 1995.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni "Oziq-ovqat ekinlari maydonlarini optimallashtirish va ularni yetishtirishni ko'paytirish chora-tadbirlari to'g'risida". 2008 20-sentyabr. PF-4041-son.

4. Zokirov O., Pardaev A. "Qishloq xo'jalik iqtisodiyoti"-T.: UAJBNT, 2003 260.

5. Umurzoqov U.T. Toshboev A.SH. Rashidov SH. Toshboev A.A. "Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti va menejmenti"-T.: "Iqtisod-moliya" 2008-267.

6. Аллахбердиев А.И. "Развитие форм кооперации в аграрном секторе АПК" "Экономика" 2003-253 ст.

7. Боева В.Д. "Проблемы подъёма и развития агропромышленного комплекса в современных условиях" -М.: ВНИЕСК 2002-266 ст.

8. Глазовский Н.Ф., Гордиев А.В., Сдосюн Г.В. "Устойчивое развитие сельского хозяйства и сельских территорий" -М.: КМК 2005.

9. Гусаков В.Г. "Основные объективные законы, закономерности и принципы рыночной экономики". Минск. "Белоруская наука". 2006-86 ст.

10. Ульченко Н.Ю. Мамедова Н.М. "Особенности экономического развитие современных мусульманских государств (на примере Турции и Ирана). "Городец"-М.:2006.

11. П.Добрынин В.А. "Государственное регулирование агропромышленного производства"-М.: МСХА. РФ. 1998.

12. Оглоблин Е.С. "Пути повышение эффективности функционирования аграрных научных организаций"-М.: ВНИЕСХ 2000.

IV Bob. Bozor iqtisodiyotiga o‘tishda qishloq xo‘jaligida davlat rahbarligi va amalga oshirilayotgan agrar-iqtisodiy islohotlar

O‘quv maqsadi: Ma’muriy-buyruqbozlikka asoslangan rejali iqtisodiyot va erkin bozor iqtisodiyoti, uning mazmun-mohiyatini, davlatning agrar siyosat yo‘nalishlarini, qishloq xo‘jaligida iqtisodiy islohotlar tizimini va uning huquqiy asoslarini, tarmoqdagi agrar-iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishdagi asosiy tamoyillarni, qishloq xo‘jaligida agrar islohotlarning mazmuni va ularning natijalarini, islohotlar davrida tashkiliy va tarkibiy o‘zgarishlarning mazmunini, agrar-iqtisodiy islohotlarni yanada erkinlashtirish va chuqurlashtirish hamda takomillashtirish masalalarini o‘rgatishdan iborat.

Tayanch iboralar: Rejali iqtisodiyot, erkin bozor iqtisodiyoti, agrar siyosat, agrar-iqtisodiy islohotlar, yer, mulk, baho, soliq, moliya va kredit islohotlari, mulkdorlar sinfi, davlat buyurtmasi, dotatsiya va subsidiya.

4.1. Qishloq xo‘jaligida davlat rahbarligi. Erkin bozor iqtisodiyotida, uning mazmun va mohiyati

Qishloq xo‘jaligi respublikamiz iqtisodiyotining yetakchi tarmog‘i hisoblanadi. Chunki, bugungi kunda mamlakatimiz aholisining 60 foizdan ko‘prog‘i qishloq joylarida istiqomat qiladi, yalpi ichki mahsulotning 19,4 foizi, valyuta tushumlarining yarmidan ko‘prog‘i ichki tovar aylanmasining asosiy qismi ushbu sektor hissasiga to‘g‘ri keladi.

Shu bilan birga, agrar sohani isloh qilish jarayonida yuzaga keladigan qator muammolar qishloq xo‘jaligining barqaror rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Yer, suv va mehnat resurslaridan unumli foydalanishda samaradorlikning pastligi, qishloqda tez sur‘atlarda o‘sib borayotgan mehnat resurslarini ish bilan ta’minlashning talab darajasida emasligi, qishloq xo‘jalik mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarining bozor sharoitlariga moslashish jarayonlari sust kechayotganligi ana shunday muammolar jumlasidandir.

Agrar sohada ushbu muammolarni muvaffaqiyatli hal etish ko‘p jihatdan mulkchilik munosabatlarini samarali boshqarish, ularni maqsadga muvofiq ravishda rivojlantirish bilan bog‘liq. Prezidentimiz I. A. Karimov ta‘kidlaganlaridek, "Qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishining

samarasini oshirish, mulkchilik munosabatlari va shakllarini tubdan isloh qilish, fermer xo'jaliklarini rivojlantirish va mustahkamlash, qishloq-larimizni obod etish asosida qishloq xo'jaligi aholisining daromadlari va turmush darajasini yuksaltirish vazifalari doimiy e'tibor markazimizda turishi shart"[2]. Shu sababli, qishloqda mulkiy munosabatlarni takomillashtirish va hududiy mulkdorlar sinfini shakllantirish sohasidagi muammolar yuzasidan ilmiy-nazariy tadqiqotlar olib borish, amaliy takliflar hamda tavsiyalar ishlab chiqish o'ta muhimdir.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish bosqichida qishloq xo'jaligida haqiqiy mulkdorlar sinfini shakllantirish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish zaruriyati va agrar sohani isloh qilish bilan bog'liq muammolarni hal etish respublikamiz iqtisodiyoti uchun nafaqat ilmiy-nazariy, balki amaliy ahamiyatga ega.

Qishloq xo'jaligida mulkiy munosabatlarni rivojlantirish masalalari atroflicha tahlil etilgan bo'lsa-da, lekin yangi iqtisodiy tizim sharoitida, iqtisodiyotni erkinlashtirish davrida mulkiy munosabatlarni tizimli o'rganish, shakllanayotgan yangi mulk va xo'jalik yuritish shakllarining mohiyati va mazmuni, ularning xo'jalik mexanizmini samarali boshqarish bo'yicha chuqur tadqiqotlar olib borilmagan.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida mulkiy munosabatlarning iqtisodiy mazmuni jamiyat iqtisodiy tizimida mulklarni kim oshdi savdolariga qo'yish kabi shakl va usullar ko'rinishida amalga oshirilishi mumkin.

Rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tish muammolariga bag'ishlangan ilmiy ishlar tahlili ko'rsatishicha, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish natijasida institutsional o'zgarishlarni amalga oshirish bilan ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini barpo etish birgalikda yuz beradi.

Mulkchilik munosabatlarini isloh qilish borasida barcha hamdo'stlik mamlakatlarining iqtisodiyoti uchun quyidagi umumiy qonuniyatlar xosdir:

– ishlab chiqarish vositalariga davlat monopoliyasi o'rniga turli mulk va xo'jalik yuritish shakllarini vujudga keltirish;

– iqtisodiyotni erkinlashtirish;

– har bir mamlakat oldida turgan bozor iqtisodiyoti uchun xos bo'lgan vazifalar va ijtimoiy siyosatdan kelib chiqqan holda, iqtisodiyotda

---

[2] Karimov I.A. "Yangilash va barqaror taraqqiyot yo`lida yanada izchil harakat qilish, xalqimiz uchun farovon turmush sharoiti yaratish-asosiy vazifamizdir". "Xalq so`zi", 13 fevral, 2007 yil.

tuzilmaviy o‘zgarishlar qilish;

– ilg‘or texnika va texnologiyalarni joriy etishni rag‘batlantirish orqali tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish;

– makroiqtisodiy barqarorlikka erishish;

– bozor iqtisodiyoti talablariga mos tarzda moliya-kredit va byudjet tizimini isloh etish;

– milliy valyuta qadrini mustahkamlash va uning erkin konvertatsiyalanishini ta’minlash.

Yuqoridagi qonuniyatlar har bir mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy va tarixiy shart-sharoitlaridan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Iqtisodiyotni isloh etish borasida har bir mamlakatning o‘ziga xos bo‘lgan jihatlari mavjudligini e’tiborga olish lozim. Mazkur xususiyatlar aynan, islohot modellarida o‘z ifodasini topadi. Jumladan, Markaziy Osiyo davlatlari uchun iqtisodiyotni isloh qilishning uch modeli xosdir. Qirg‘iziston Respublikasida iqtisodiyotni isloh etishning radikal (shok-falaj), Qozog‘iston Respublikasida mo‘tadil-radikal modeli qo‘llanilayotgan bo‘lsa, O‘zbekistonda iqtisodiyotni isloh etishning bosqichma-bosqich modelidan foydalanilgan holda, islohotlar amalga oshirilmoqda[3].

O‘zbekistonda jahonning ilg‘or tajribasi va boshqa hamdo‘stlik mamlakatlari amaliyoti umumlashtirilib, mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy va tarixiy rivojlanish xususiyatlari sohasida tubdan o‘zgarishlarni amalga oshirish borasidagi o‘z modeli ishlab chiqildi. U haqli ravishda iqtisodiyotni isloh etishning "o‘zbek modeli" nomini oldi. Bu modelning o‘ziga xos tomoni shundaki, u bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o‘tishni ta’minlaydi. Iqtisodiyotni isloh etishning "o‘zbek modeli" mohiyati va mazmuni O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov asarlarida bayon etilgan bozor iqtisodiyotiga o‘tishning besh tamoyilida o‘zining yorqin ifodasini topdi. Bugungi kunda ushbu tamoyillar asosida o‘tish davrida iqtisodiyotni isloh etish borasida davlatning iqtisodiy siyosati amalga oshirilmoqda. Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning bosqichma-bosqichlilik tamoyili - iqtisodiyotni isloh etishning "o‘zbek modeli" uchun xos bo‘lgan jihatlardan biridir. Bu haqda Prezident I.A. Karimovning "O‘zbekiston: iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish

---

[3] Хуррамов А. Ф. "Государственная собственность в экономике России и других стран". Авторский коллектив. Под редакцией В.Н.Черковца. Вопросы истории и теории. Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. Москва. ТЕЭИС, 2002.-ст. 407-422.

yo‘lida" asarida quyidagilar ta‘kidlanadi: "Bizning bozor islohotlarini amalga oshirish dasturimiz ustuvor vazifalarni bosqichma-bosqich hal qilishga asoslanadi". [4]

Davlatimiz rahbarining yana bir boshqa asarida esa: "Biz iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning barcha inqilobiy usullaridan butunlay voz kechamiz. Biz iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning evolyutsion yo‘lidan boramiz"[5], deya ta‘kidlanadi.

Iqtisodiyotni isloh etishda "o‘zbek modeli" ning boshqa muhim xususiyatlari quyidagilar hisoblanadi:

– xususiylashtirishning to‘lovli tavsifga ega ekanligi;

– xususiylashtirishdan tushgan mablag‘lar esa, tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash, xususiylashtirilgan korxonalarni rivojlantirish uchun sarflanadi;

– xususiylashtirishning aniq maqsadga yo‘naltirilganligi;

– xususiylashtirish jarayonlarida aholini ijtimoiy himoyalash.

Hamdo‘stlik davlatlari orasida, faqatgina mamlakatimizda ishlab chiqarish sur‘atlarining nisbatan past darajaga tushib ketganligi (1995 yilda YAIM 1990 yilga nisbatan 81,7 % ni tashkil etgan bir davrda, bu ko‘rsatkich hamdo‘stlik davlatlari bo‘yicha 57,4 % ni, Rossiyada esa, 63,1 % ni tashkil etdi), 2002 yilda hamdo‘stlik mamlakatlarida YAIM hajmi 1990 yilga nisbatan 69,1 foizni tashkil etgan bir chog‘da, bu davlatlar o‘rtasida O‘zbekistonda birinchi bo‘lib, YAIM hajmining 1990 yilga nisbatan 6,8 foizga o‘sishi kuzatilganligi iqtisodiyotni isloh etishning o‘zbek modeli samaradorligini aks ettiruvchi muhim ko‘rsatkich hisoblanadi.

O‘zbekistonda nodavlat mulk shakllarini rivojlantirish quyidagi ikki usul orqali amalga oshirilmoqda:

1. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish.

2. Huquqiy va jismoniy shaxslar bilan nodavlat korxonalar tashkil etish.

Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish jarayonida birinchi usulga asosiy e’tibor qaratilmoqda. Avval ta‘kidlab o‘tganimizdek, mamlakatimizda mulkni xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarishning muhim jihati uni amalga oshirishning bosqichma-bosqichligidadir.

---

[4] I.A.Karimov, iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo`lida.-T.: "O`zbekiston", 1995-16 b.

[5] *I.A. Karimov. O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining XIV sessiyasidagi ma`ruzasi.* "Toshkent oqshomi", 16 aprel, 1999.

Qishloq xo'jaligining tarmoq tuzilmasi va uning ekin maydonlarida ham sezilarli o'zgarishlar yuz beradi. 1998 yilda paxta ekin maydonlari 13 % ga, 2001 yilda 22 % ga qisqardi, boshoqli don ekin maydonlari esa, 70 % ga oshdi.(4.1-jadval)

2006 yilda paxta ekinlari ekiladigan maydonlar 40,7 % ni tashkil etganligi, paxta yakka hokimligidan voz kechishdagi ijobiy siljishdan dalolat beradi.

4.1-jadval

1990-2009 yillarda O'zbekiston qishloq xo'jaligi mahsulotlari natural tarkibining o'zgarishi

№	Mahsulotlar	1990	1995	2000	2002	2003	2006	2009
1.	Paxta xom-ashyosi, ming tonna	5028	3934	3002	3122	2823	3600,3	3400,8
	1990 yilga nisbatan, foizda	100	78	60	62	56	72,0	67,8
2.	Sakkiz turdagi oziq-ovqat mahsulotlari, ming tonna	10999	12481	13555	15930	17097	18103	19340
	1990 yilga nisbatan, foizda	100	113	123	145	155	165	175
3.	Shundan: don, ming tonna	1899	3115	3929	5793	6262	6094,6	8039,6
	1990 yilga nisbatan ,foizda	100	164	156	205	330	321,0	423,3
4.	Go'sht, ming tonna	489	853	842	865	936	1139,6	1340,8
	1990 yilga nisbatan foizda	100	176	174	179	193	217	274,0
5.	Kartoshka, ming tonna	336	440	731	777	828	1018,9	1240,7
	1990 yilga nisbatan foizda	100	131	217	231	246	309	369,0
6.	Sut, ming tonna	3034	3665	3633	3721	4030	4855,6	5242,3
	1990 yilga nisbatan foizda	100	121	120	123	133	160	172,8

Shuningdek, boshoqli ekinlar hosildorligining o'sishi kuzatilgan bo'lsa-da, aksincha, paxta hosildorligi pasayganligini ko'rish mumkin. 1990 yil ishlab chiqarish hajmiga nisbatan 2006 yilda don ishlab chiqarish 321,0 %, paxta xom-ashyosi ishlab chiqarish esa 72,0 % ni tashkil etdi.

O‘zbekiston sobiq ittifoqdan agrar-insdustrial tavsifga ega bo‘lgan iqtisodiyotni meros qilib oldi. Bu esa YAIM ishlab chiqarishda qishloq xo‘jaligining nisbatan yuqori ulushga ega ekanligida o‘z aksini topadi. Bu ko‘rsatkich 1990-2009 yillar mobaynida quyidagicha ko‘rinishga ega bo‘ldi: (4.2-jadval).

4.2-jadval

O‘zbekiston qishloq xo‘jaligida yalpi mahsulotning ulushi

Ko‘rsatkichlar	Yillar						
	1990	1995	2000	2006	2007	2008	2009
YAIM da qishloq xo‘jaligi ulushi (foizda)	33,3	28,1	30,4	24,1	23,8	22,0	19,4

1990 yilda O‘zbekistan YAIM ning uchdan bir qismi qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarildi. Keyinchalik YAIM da qishloq xo‘jaligining ulushi beshdan bir qism darajasigacha qisqargan bo‘lsa ham, uning ulushi yuqoriligicha qolmoqda. YAIM ni yaratishda qishloq xo‘jaligi ulushiing yuqoriligi natijasi o‘laroq, YAIM o‘sishi va dinamikasining o‘zgarishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Masalan, 2000 yilda YAIM o‘sishining 38,5foizi, 2002 yilda 44,2 foizi qishloq xo‘jaligi hissasiga to‘g‘ri kelgan bo‘lsa, sanoatda bu ko‘rsatkich 15-20 % ni tashkil etdi.

Mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotida qishloq xo‘jaligining ulushi asta-sekin pasayib bormoqda. Masalan, 20 yil davomida u o‘zining 1990 yildagi 33,3 % darajasidan 2009 yilda 19,4 % gacha qisqardi. Bu iqtisodiyot industrial sektorining agrar sektordan bir muncha ilgarilab ketganligidan dalolat beradi. YAIMni yaratishda qishloq xo‘jaligining ulushi ishlab chiqarish kuchlari rivojlanish darajasiga nisbatan teskari bog‘liqdir. Masalan, rivojlanayotgan mamlakatlarda moddiy ishlab chiqarishda mazkur sohaning ulushi 1990 yildagi 36,3 % dan 2000 yilda 20,5 % gacha pasaydi.

Taraqqiy etgan mamlakatlar va hamdo‘stlikning ba‘zi davlatlari uchun YAIM da qishloq xo‘jaligi ulushi past ko‘rsatkichga egadir. Masalan, 2005 yilda jahon YAIM da qishloq xo‘jaligining ulushi 4,0 foizni, AQSHda 1,0 foizni, Frantsiyada 2 foizni, Yaponiyada 1foizni, Turkiyada 12 foizni va Rossiyada 6,5 foizni tashkil etdi. YAIM da qishloq xo‘jaligi ulushining yuqoriligi mazkur sohada ishlab chiqarish kuchlarining nisbatan past rivojlanganligini aks ettiradi. Bundan sohada mehnat

unumdorligi past va bandlik darajasi nisbatan yuqori, degan xulosaga kelish mumkin. Masalan, AQSH YAIM ida qishloq xo'jaligi ulushiga nisbatan Rossiya YAIM ida qishloq xo'jaligining unumdorligi 12 marta yuqoridir.

Agrar munosabatlar jamiyatdagi iqtisodiy munosabatlar tizimining ajralmas, muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Mazkur munosabatlar qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish borasida huquqiy va jismoniy shaxslar o'rtasidagi munosabatlarni ifoda etadi. Qishloq xo'jaligida asosiy ishlab chiqarish vositasi sifatida yerga bo'lgan mulkchilik munosabatlari agrar munosabatlarning yadrosi hisoblanadi.

Agrar munosabatlar – bu qishloq xo'jaligi sub'ektlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning keng doirasidir. Ayniqsa, mehnatda band aholining sezilarli darajada katta qismi qishloq xo'jaligida band bo'lgan mamlakatlar uchun agrar munosabatlar alohida ahamiyat kasb etadi. Jumladan, bugungi kunda mamlakatimizda iqtisodiyot sohalarida band bo'lgan aholining uchdan bir qismi qishloq xo'jaligi sohasida mehnat qilmoqda.

Agrar munosabatlar – bu qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, qayta ishlash, sotish va qishloq xo'jaligi vositalarini ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan turli-tuman sub'ektlar o'rtasidagi munosabatlardir.

Mamlakatimizda agrar islohotlarni amalga oshirish natijasida qishloq xo'jaligida turlicha mulk shakllari, iqtisodiy sub'ektlarning turli-tumanligi bilan tavsiflanuvchi turli xil xo'jalik yuritish shakllari qaror topdi. Bular mulkning davlat, hissadorlik, ishlab chiqarish kooperativlari shaklida namoyon bo'luvchi jamoa, yollanma va o'z mehnatidan foydalanuvchi xususiy mulk shakllaridir. Ayni paytda, sohadagi islohotlarning natijasi o'laroq, yangicha xo'jalik yuritish shakllari paydo bo'ldi. Bugungi kunda, qishloq xo'jaligida mulkdorlarning mutlaqo yangi sinfi – fermerlar maydonga chiqdi va ularning qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishidagi o'rni tobora mustahkamlanib bormoqda.

Agrar sohadagi islohotlar natijasida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning tarkibi ham tubdan o'zgardi. Agrar islohotlarni amalga oshirish, agrar sohaning instituttsional asoslarini yaratish asosida mamlakatimiz qishloq xo'jaligida quyidagi o'zgarishlar amalga oshirildi:

– qishloq xo'jaligi ob'ektlarini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish;

– ko‘p ukladli qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi tashkil etildi;

– haqiqiy mulkdorlar sinfini shakllantirish borasidagi ishlar izchillik bilan davom ettirilmoqda;

– asosiy qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilar o‘rtasida hamda ular bilan davlat o‘rtasidagi munosabatlar takomillashtirilmoqda.

Mazkur holatda nafaqat davlat va qishloq xo‘jaligi korxonasi o‘rtasidagi, balki qishloq xo‘jaligi korxonasi bilan ularning xodimlari o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlar tubdan o‘zgardi.

4.2. Qishloq xo‘jaligida yer va suv islohotlarining amalga oshirilishi

Agrar sektordagi asosiy ishlab chiqarish vositasi hisoblangan yer aholining asosiy hayot kechirish faoliyatining negizi hisoblanadi. Yerdan oqilona va samarali foydalanish ko‘p jihatdan mamlakatda yuzaga kelgan yer munosabatlari orqali belgilanadi. Ular o‘z navbatida, yerga egalik qilish, undan foydalanish masalasida qishloqdagi tovar ishlab chiqaruvchilar va davlat hokimiyati organlarining barcha darajalaridagi ijtimoiy munosabatlarda namoyon bo‘ladi.

Respublikaning umumiy tuproq sharoitlari, relyefi va boshqa o‘ziga xosligi sharoitida mavjud yer resurslaridan samarali foydalanish barqaror hosil olish, yerni suv resurslari bilan ta’minlash va mavjud suv resurslaridan oqilona foydalanish omillari bilan chambarchas bog‘liqdir. Respublika bo‘yicha sug‘oriladigan yerlar maydoni umumiy ekin maydonining 98,2 foizini tashkil qiladi. Ushbu maydonni sug‘orish uchun yiliga har bir gektarga o‘rtacha 50 m^3 ga yaqin suv sarflanadi. Suv resurslari taqchilligining kundan-kunga oshib borishi O‘zbekiston iqtisodiyotining agrar sektori rivojlanishini chegaralovchi asosiy omil hisoblanadi. Bu birinchidan, kam suvdan yillar davomida foydalanilishi, ikkinchidan, suv resurslarini taqsimlashda yuzaga keladigan davlatlararo muammolardan, uchinchidan, suv resurslarini xo‘jasizlarcha ishlatishdan kelib chiqadi.

Fermer xo‘jaliklarini tashkil qilishning ilk yillarida qabul qilingan **“Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida”**gi qonunga asosan, *“fermer xo‘jaliklariga yer uchastkalarini merosga qoldirish huquqi bilan umrbod egalik qilish, kamida 10 yil muddat bilan foydalanish yoki ijaraga yer uchastkalarini ajratish”* belgilangan bo‘lsa, 1998 yil avgust oyida qabul qilingan **“Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida”**gi qonunga muvofiq *“fuqarolarga fermer*

xo'jaliklarini yuritish uchun yer uchastkalari 50 yilgacha bo'lgan, lekin 10 yildan kam bo'lmagan muddatga ijaraga berilishi" ko'zda tutildi.

2003 yildan boshlab fermer xo'jaliklarini tashkil etish va ustuvor yo'nalish sifatida barqaror rivojlantirish jarayonlari boshlanib, yer uchastkalarini fermer xo'jaliklariga biriktirish, egalik qilish va undan foydalanish bilan bog'liq masalalar ko'lami kengaytirildi.

2004 yil avgust oyida qabul qilingan yangi tahrirdagi **"Fermer xo'jaligi to'g'risida"**gi qonuniga muvofiq *"fermer xo'jaliklari yuritish uchun yer uchastkalari tanlov asosida ijaraga 50 yilgacha bo'lgan, lekin 30 yildan kam bo'lmagan muddatga biriktirilishi"* belgilandi.

O'zbekistonda yer islohoti natijasida quyidagilarga erishildi:

– 2004 yildan boshlab barcha qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari uchun yer uchastkalaridan foydalanishning ijara shakli joriy qilindi;

– Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga yer uchastkalari faqat tuman hokimi tomonidan ijaraga berilishi belgilab qo'yildi;

– Yer uchastkalari ijaraga 30 yildan 50 yil muddatgacha berilishi qonuniy belgilab qo'yildi;

– Yer uchastkalaridan foydalanish huquqini meros qilib qoldirish tizimi joriy etildi;

– O'z mablag'i hisobidan yer maydonlarini o'zlashtirishni rag'batlantirish tizimi joriy etildi.

Yer islohotlarini bosqichma-bosqich olib borish, birinchi navbatda, sug'oriladigan yerlarga tegishlidir. Shu sababli, yerdan foydalanuvchilarni kerakli suv bilan ta'minlash, yerlarni ajratish mexanizmini ishlab chiqish masalasi yuzaga keladi. Avval suv xo'jaligi korxona byudjeti tomonidan moliyalashtirilgan bo'lsa, endi bozor munosabatlari sharoitida suv uzatish va gidromeliorativ tizimlarga texnik xizmat ko'rsatish uchun pul to'lash kerak bo'ladi. Yer munosabatlarini isloh qilish, o'z navbatida, suv xo'jaligi tizimida ham islohotlar o'tkazish zarurligini yuzaga keltirdi.

O'zbekistonda suvdan foydalanish islohoti natijasida quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirildi:

– Irrigatsiya tizimlarini boshqarish ma'muriy-hududiy printsipdan havza printsipiga o'tkazildi;

– Respublika bo'yicha 10 ta irrigatsiya tizimlari havza boshqarmalari va bitta Farg'ona vodiysi bo'yicha birlashtirilgan dispetcherlik markaziga ega bo'lgan magistral kanallari tizimi boshqarmasi tashkil etildi;

– Fermer xo'jaliklariga suvdan foydalanishni samarali yo'lga qo'yish va bu borada xizmat ko'rsatish sifatini yaxshilash maqsadida suvdan foydalanuvchilar uyushmalari tashkil etildi;

– Moliya vazirligi tasarrufida sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatlarini yaxshilash bo'yicha alohida maxsus jamg'arma tashkil qilindi. (O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007 yil 31 oktyabrdagi 718-sonli qarori. *2008-2012 yillarda sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash davlat dasturini amalga oshirish boshlandi. Dastur doirasida 2008 yilga 75 mlrd. so'm ajratilgan bo'lsa, 2012 yilgacha 604 mlrd. 663 mln. so'm ajratilishi ko'zda tutilgan).*

– Moliya vazirligi qoshida "O'zmeliomashlizing" davlat lizing kompaniyasi tashkil qilindi (*O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2007 yil 21 dekabrdagi 266-sonli qarori).*

Bizning fikrimizcha, bu jarayon quyidagi yo'nalishlarda olib borilishi kerak:

– suvdan pulli tartibda foydalanishni joriy qilish;

– bozor munosabatlari asosida suv xo'jaligini boshqarish va gidromeliorativ tizimlar faoliyatini takomillashtirish;

– yer-suv resurslaridan foydalanishni optimallashtirish bo'yicha tashkiliy-xo'jalik tadbirlar majmuasini ishlab chiqish va amalga oshirish, qishloq xo'jaligida rivojlanayotgan xo'jalik yuritish va mulkchilik shakllarining xilma-xilligi, qishloq xo'jaligidagi tovar ishlab chiqaruvchilarni suv bilan ta'minlash va meliorativ xizmat ko'rsatadigan yangi tashkiliy tuzilmalarni tashkil qilishni talab qiladi.

O'zbekiston Respublikasining "Suv va suvdan foydalanish to'g'risidagi" qonuniga asosan, suv davlat mulki, umummilliy boylikdir. Undan oqilona foydalanish lozim va u davlat tomonidan himoya qilinadi.

Suv jamlanmasiga tegishli yerlar, xo'jaliklararo inshootlar va kanallar, yer osti suvlarini chiqaruvchi qurilmalar mulkchilik shaklidan qat'iy nazar, yagona suv xo'jaligi tizimi sifatida ishlatiladi va ular xususiylashtirilmaydi.

Suv resurslarini himoya qilish, ulardan oqilona foydalanishning yagona siyosatini olib borish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining vakolatiga kiradi. U vazirliklar, muassasalar va huquqiy shaxslarning faoliyatini muvofiqlashtiradi, suv majmuasini tashkil qilish va undan foydalanish tartibini belgilaydi, suvdan foydalanish me'yorlarini va limitlarini tasdiqlaydi.

O‘zbekiston sharoitida yer munosabatlarini takomillashtirishda yer umummilliy boylik ekanligini e’tiborga olish lozim. Yer munosabatlari doirasida belgilanadigan va joriy etiladigan me’yoriy hujjatlar bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o‘tish jarayonida yerdan foydalanuvchilarning mustaqil va erkin xo‘jalik yuritishlari uchun keng imkoniyatlar yaratilishi yo‘nalishiga mos ravishda takomillashtirilib borilishi kerak. Qabul qilingan shirkat, fermer va dehqon xo‘jaliklari to‘g‘risidagi qonunlar va "Yer kodeksi" da yuqorida ta‘kidlab o‘tilgan shartlar to‘liq hisobga olingan.

Fermer xo‘jaliklarining tashkil etilishi jarayonini tahlil qilar ekanmiz, shuni ta‘kidlash lozimki, 1992-1998 yillar mobaynida fermer xo‘jaliklari ikki toifaga: mustaqil va ichki dehqon va fermer xo‘jaliklariga bo‘lingan holda o‘rganib kelindi.

Faqat 1998 yil O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining XI sessiyasida "Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida"gi va "Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida"gi qonunlarning qabul qilinishi bu masalaga aniqlik kiritdi. Bugungi kunda xo‘jalik yuritishning har ikkala shakli ham huquqiy shaxs maqomiga ega bo‘lib, to‘laqonli bozor sub‘ekti sifatida faoliyat ko‘rsatmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 24 martdagi "Qishloq xo‘jaligida islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim yo‘nalishlari to‘g‘risida" gi Farmoniga muvofiq, fermer xo‘jaliklari tuzish va ular faoliyatini tashkil etishning chora-tadbirlari ishlab chiqildi.

Agrar sohada istiqbolda belgilangan vazifalarni amalga oshirish uchun O‘zbekiston Respublikasi hukumati iqtisodiyot vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan "Qishloq xo‘jaligini 2007-2011 yillarda hududiy rivojlantirishning kompleks strategiyasini shakllantirish bo‘yicha davlat dasturi" ni qabul qildi. Bu qabul qilingan davlat dasturida qishloq xo‘jaligini barqaror rivojlantirish bo‘yicha kompleks tadbirlar rejasi ishlab chiqilgan. Dasturda qishloq xo‘jaligini 2007-2011 yillarda barqaror rivojlanishi uchun quyidagi yo‘nalishlarda islohotlarni izchil amalga oshirish rejalashtirilgan.

– agrar sohada mulk va xo‘jalik yuritish shakllarini yanada rivojlantirish;

– yer resurslaridan samarali foydalanish;

– suv ta‘minoti tizimlarini takomillashtirish va suv resurslaridan samarali foydalanish;

– dehqonchilik ekinlari tarkibini takomillashtirish, uning hosildorligini oshirish va mahsulot sifatini yaxshilash;

– chorvachilikni kompleks rivojlantirish.

Fermer xo‘jaliklarini rivojlantirishning asosiy bosqichlari quyidagilarda o‘z aksini topadi:

1-bosqich. 1991-1998 yillarda fermer xo‘jaliklarini tashkil etish va faoliyat yuritishining asosiy me’yoriy-huquqiy asoslari ishlab chiqildi;

2-bosqich. 1999-2002 yillarda zarar bilan faoliyat ko‘rsatayotgan shirkat xo‘jaliklarini tugatish, ular negizida fermer xo‘jaliklarini tashkil etish jarayoni rivojlandi;

3-bosqich. 2003 yildan fermer xo‘jaliklarini ustuvor yo‘nalish sifatida rivojlantirish belgilandi;

4-bosqich. 2008 yilda fermer xo‘jaliklarining yer uchastkalarini maqbullashtirish jarayoni amalga oshirilib, ularning iqtisodiy barqaror faoliyat ko‘rsatishiga zamin yaratildi.

1 - bosqich. 1991-1998 yillarda fermer xo‘jaliklarini tashkil etish va faoliyat yuritishining asosiy me’yoriy-huquqiy asoslari ishlab chiqildi.

1991-1997 yillar ichida qishloq xo‘jaligida mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish, turli mulkchilik va xo‘jalik yuritish shakllari yaratildi.

Mamlakatimizda yirik xo‘jaliklar ichida ichki fermer xo‘jaliklari, tuman hokimlarining qarori bilan mustaqil fermer xo‘jaliklari tashkil qilina boshlandi.

1992 yilda "Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida" qonun, 1998 yil 30 aprelda "Yer kodeksi", "Qishloq xo‘jalik kooperativi (shirkat xo‘jaligi) to‘g‘risida"gi, "Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida"gi "Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida"gi qonunlari qabul qilindi va shular asosida qishloq xo‘jaligida iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish uchun to‘la huquqiy asos yaratildi.

2 - bosqich. 1999-2002 yillarda zarar bilan faoliyat ko‘rsatayotgan shirkat xo‘jaliklarini tugatish, ular negizida fermer xo‘jaliklarini tashkil etish jarayonini rivojlantirish boshlandi.

1999-2002 yillarda amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq zarar bilan faoliyat ko‘rsatayotgan qishloq xo‘jaligi korxonalarini sanatsiyalash jarayoni boshlandi. Sanatsiyalash davridan so‘ng ham moliyaviy holati og‘ir bo‘lgan qishloq xo‘jaligi korxonalarini tugatish va ular negizida fermer xo‘jaliklarini tashkil etish jarayoni rivojlandi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002 yil 5 yanvardagi 8-*sonli* **"Qishloq xo‘jaligi korxonalarini fermer xo‘jaliklariga aylantirish to‘g‘risida"gi** qarori qabul qilindi.

3-bosqich. 2003 yildan fermer xo‘jaliklarini ustuvor yo‘nalish sifatida rivojlantirish belgilandi.

– O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 24 martdagi "Qishloq xo‘jaligida islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim yo‘nalishlari to‘g‘risida"gi PF-3226-sonli Farmoni qabul qilindi;

– O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 25 oktyabrdagi "2004-2006 yillarda fermer xo‘jaliklarini rivojlantirish Kontseptsiyasi to‘g‘risida"gi PF-3342-sonli Farmoni *(fermer xo‘jaliklarini ustuvor yo‘nalish sifatida rivojlantirish, yer-suv, mexanizatsiya, moliya-kredit, soliq, sug‘urta, infratuzilma ob’ektlarini rivojlantirish ko‘zda tutildi).*

– O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 23 martdagi "Shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo‘jaliklarida chorva mollarini ko‘paytirishni rag‘batlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PQ-308-sonli qarori *(kam ta’minlangan, ijtimoiy muhofazaga muxtoj oilalarga chorva moli berish, chorvachilikni va infratuzilma ob’ektlarini rivojlantirish masalalari);*

– O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 21 aprcldagi 842-son "Shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo‘jaliklarida chorva mollar ko‘paytirishni rag‘batlantirishni kuchaytirish hamda chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishni kengaytirish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida"gi qarori *(kuchli ozuqa yetkazib berish va sotishga ixtisoslashgan 13 ta hududiy va 170 ta tuman birlashmalari hamda 1484 ta hududiy shahobchalar tashkil qilindi).*

– O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007 yil 5 noyabr "Hosildorligi past yerlarda davlat ehtiyoji uchun qishloq xo‘jalik mahsulotlari yetishtirayotgan fermer xo‘jaliklarini qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi 725-sonli qarori *(hosildorligi past yerlarda davlat ehtiyoji uchun mahsulot yetishtirayotgan fermer xo‘jaliklarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmi amaliyotga joriy qilina boshlandi. Shu maqsadda joriy yilda 60 mlrd. so‘m, 2009 yilda 120 mlrd. so‘m ajratilishi ko‘zda tutilgan).*

4-bosqich. 2008 yilda fermer xo‘jaliklarining yer uchastkalarini maqbullashtirish jarayoni amalga oshirilib, ularning iqtisodiy barqaror faoliyat ko‘rsatishiga zamin yaratildi.

– 2008 yil 6 oktyabrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 3077-sonli **"Fermer xo‘jaliklari tasarrufidagi yer uchastkalarini maqbullashtirish chora-tadbirlari bo‘yicha takliflar ishlab chiqish maqsadida maxsus komissiya tashkil qilish to‘g‘risida"gi** Farmoyishi qabul qilindi. Unga asosan:

– Fermer xo‘jaliklari yer uchastkalarini maqbullashtirish jarayoni bilan mamlakatimizda fermerlik harakatini yanada rivojlantirishning to‘rtinchi bosqichi boshlandi (4.3-jadval).

– Qo‘yilgan maqsad eng avvalo:

– mahsulot yetishtirish miqdorini ko‘paytirish evaziga yuqori daromadga ega bo‘lgan fermer xo‘jaliklari sonini ko‘paytirish;

– yer va suvdan samarali foydalanishni ta’minlash;

– agrotexnik tadbirlarning o‘z vaqtida sifatli bajarilishiga erishish;

– tijorat banklarining kreditlaridan foydalanish uchun yetarli mulkka ega bo‘lishni ta’minlash;

– eng avvalo o‘z daromadi *(yoki bank kreditlari)* hisobidan texnika va boshqa vositalarni xarid qilinishiga erishish;

– qishloq xo‘jaligi tarmog‘i bilan birgalikda hududlarda kasanachilik va boshqa sohalarni rivojlantirish asosida yangi doimiy ishchi o‘rinlarini tashkil qilishdan iborat.

4.3-jadval

Respublika qishloq xo‘jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari (2006-2009 yillarda)

Mahsulotlar nomi	O‘lchov birligi	2006 yil	2007 yil	2008 yil	2009 yil	2009 yil 2008 yilga nisbatan, foizda
Sabzavot	ming tonna	4294,1	4669,9	5217.4	5704,7	109,3
Kartoshka	ming tonna	1021,0	1188,1	1398.7	1524,5	109,0
Poliz	ming tonna	744,1	840,0	981.2	1071,0	109,2
Meva	ming tonna	1182,2	1269,1	1402.8	1542,9	110,0
Uzum	ming tonna	803,6	880,3	791.0	899,6	113,7
Go‘sht	ming tonna	1139,6	1208,6	1287.9	1367,7	106,2
Sut	ming tonna	4855,6	5097,4	5426.3	5779,0	106,5
Tuxum	mln dona	2128,1	2214,7	2429.0	2715,9	111,7

4.3. Qishloq xo‘jaligida yer, mulk, baho, soliq, moliya, kredit islohotlari va ularning natijalari

Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoiti agrar sohadagi iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirishni taqozo etmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov qishloq xo‘jaligini isloh qilishning ahamiyatiga quyidagicha baho beradi: **“Agrar sektorni tubdan isloh qilish va jadal rivojlantirish muammolari islohotlarning dastlabki bosqichida hamda O‘zbekistonning bozorga o‘tish strategiyasida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Biz qishloqning ustun darajada rivojlanishini ta’minlashni, qishloq xo‘jaligini sifat jihatidan yangi asoslarda qayta tiklashni o‘z oldimizga vazifa qilib qo‘ydik”**[6].

Qishloq xo‘jaligini isloh qilish jarayonida ushbu sohada katta va ahamiyatli ishlar amalga oshirilmoqda. Mulkchilik munosabatlari tubdan qayta qurildi, ko‘p ukladli, mulkchilikning turli shakllariga asoslangan korxonalar vujudga keldi, ularning maqsadga muvofiq faoliyat ko‘rsatishi uchun huquqiy asoslar yaratilmoqda.

Qishloq xo‘jaligidagi islohotlarning **asosiy maqsadi** - inson omilining roli va ahamiyatini, uning ishlab chiqarishning pirovard natijalarini yuksaltirishdan manfaatdorligi va javobgarligini oshirishdan iborat.

Iqtisodiy islohotlarning mohiyati quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

– qishloqda mulkiy munosabatlarni takomillashtirish hamda haqiqiy yer, mahsulot va mulk egalarini shakllantirish;

– cheklangan yer-suv va boshqa moddiy resurslardan oqilona va samarali foydalanishga imkon yaratuvchi xo‘jalik yuritish tizimini joriy etish;

– fermer xo‘jaliklari va aholiga xizmat ko‘rsatuvchi tizim – ishlab chiqarish va bozor infratuzilmasini shakllantirish va rivojlantirish;

– shartnoma munosabatlarini takomillashtirish, xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlarning manfaatdorligini va javobgarligini ta’minlash;

– sanoat va aholini qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bilan barqaror ta’minlash.

Qishloq xo‘jaligidagi iqtisodiy islohotlarning yo‘nalishlari:

– Yerdan foydalanish islohoti;

– Suvdan foydalanish islohoti;

---

[6] I.A.Karimov, “O`zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo`lida”, T.: O`zbekiston, 1995, 59-60 b.

– Mulk islohoti;
– Moliya-kredit va soliq islohoti;
– Narx-navo islohoti.

Yerdan foydalanish islohoti

Fermer xo'jaliklarini tashkil qilishning ilk yillarida qabul qilingan **"Dehqon xo'jaligi to'g'risida"gi** qonunga asosan *"fermer xo'jaliklariga yer uchastkalarini merosga qoldirish huquqi bilan umrbod egalik qilish, kamida 10 yil muddat bilan foydalanish yoki ijaraga yer uchastkalari ajratish"* belgilangan bo'lsa, 1998 yil avgust oyida qabul qilingan **"Fermer xo'jaligi to'g'risida"gi** qonunga muvofiq *"fuqarolarga fermer xo'jaliklarini yuritish uchun yer uchastkalari 50 yilgacha bo'lgan, lekin 10 yildan kam bo'lmagan muddatga ijaraga berilishi "* ko'zda tutildi.

2003 yillardan boshlab fermer xo'jaliklarini tashkil etish va ustuvor yo'nalish sifatida barqaror rivojlantirish jarayonlari boshlanib, yer uchastkalarini fermer xo'jaliklariga biriktirish, egalik qilish va undan foydalanish bilan bog'liq masalalar ko'lami kengaytirildi. 2004 yil avgust oyida qabul qilingan yangi tahrirdagi **"Fermer xo'jaligi** to'g'risida"gi qonunga muvofiq *"fermer xo'jaliklari yuritish uchun yer uchastkalari tanlov asosida ijaraga 50 yilgacha bo'lgan, lekin 30 yildan kam bo'lmagan muddatga biriktirilishi "* belgilandi.

Yer islohoti natijasida:

– 2004 yildan boshlab barcha qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari uchun yer uchastkalaridan foydalanishning ijara shakli joriy qilindi;

– xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga yer uchastkalari faqat tuman hokimi tomonidan ijaraga berilishi belgilab qo'yildi;

– yer uchastkalari ijaraga 30 yildan 50 yil muddatgacha berilishi qonuniy belgilab qo'yildi;

– yer uchastkalaridan foydalanish huquqini meros qilib qoldirish tizimi joriy etildi;

– o'z mablag'i hisobidan yer maydonlarini o'zlashtirishni rag'batlantirish tizimi joriy etildi.

Suvdan foydalanish islohoti natijasida:

– irrigatsiya tizimlarini boshqarishning ma'muriy-hududiy printsipidan havza printsipiga o'tkazildi;

– respublika bo'yicha 10 ta irrigatsiya tizimlari havza boshqarmalari va bitta Farg'ona vodiysi bo'yicha birlashtirilgan

dispetcherlik markaziga ega bo‘lgan magistral kanallari tizimi boshqarmasi tashkil etildi;

– fermer xo‘jaliklariga suvdan foydalanishni samarali yo‘lga qo‘yish va bu borada xizmat ko‘rsatish sifatini yaxshilash maqsadida suvdan foydalanuvchilar uyushmalari tashkil etildi;

– moliya vazirligi tasarrufida sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatlarini yaxshilash bo‘yicha alohida maxsus jamg‘arma tashkil qilindi. (O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007 yil 31 oktyabrdagi 718-sonli qarori. *2008-2012 yillarda sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash davlat dasturini amalga oshirish boshlandi. Dastur doirasida 2008 yilga 75 mlrd. so‘m ajratilgan bo‘lsa, 2012 yilgacha 604 mlrd. 663 mln. so‘m ajratilishi ko‘zda tutilgan).*

– moliya vazirligi qoshida "O‘zmeliomashlizing" davlat lizing kompaniyasi tashkil qilindi *(O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2007 yil 21 dekabrdagi 266-sonli qarori).*

Mulk islohoti natijasida:

– davlat mulki tugatilib, xususiy, jamoa, hissadorlik yoki xorij sarmoyasi bilan shakllanadigan mulklar yuzaga keldi;

– qishloq xo‘jaligida mulk "davlat mulki" va "jamoa mulki" (shirkat va jamoa xo‘jaliklari) shaklidan "xususiy mulk" (dehdon va fermer xo‘jaliklari) shakliga o‘tkazilmoqda *(105 ta qora-ko‘lchilikka ixtisoslashtirilgan shirkat xo‘jaliklari va ilmiy-tadqiqot institutlarning tajriba xo‘jaliklaridan tashqari;*

– jamoa mulki bo‘lgan bog‘ va tokzorlar, chorva fermalari va mollari, texnikalar hamda boshqa mol-mulklar xususiylashtirildi;

– xususiy mulklarni himoya qilish va ularning rivojlanishini huquqiy jihatdan kafolatlash bo‘yicha me’yoriy hujjatlar qabul qilindi.

– qishloq xo‘jaligida nodavlat sektor tomonidan 99 foiz mahsulot ishlab chiqarilmoqda.

Moliya-kredit va soliq islohoti natijasida:

– davlat ehtiyojlari uchun xarid qilinadigan mahsulotlar yetishtirishni imtiyozli kreditlash tizimi orqali moliyalashtirish belgilanib, hosil o‘rib-yig‘ib olinguncha 60 foiz qismini ajratish, paxta xom-ashyosini xarid qilishda joriy yil oxirigacha 90 foiz qismini ajratish tizimi joriy qilindi;

– qishloq tadbirkorlarining kreditlarga bo‘lgan talabini qondirish maqsadida nodavlat kredit uyushmalari tashkil etilmoqda;

– qishloq xo‘jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari uchun barcha turdagi soliqlar umumlashtirilib, yagona yer solig‘i joriy qilindi. So‘nggi yillarda yagona yer solig‘ini aniqlash va to‘lash muddatlari ham takomillashtirilmoqda;

– respublikamizda ishlab chiqarilgan texnika vositalari va boshqa qishloq xo‘jaligi mashinalarini lizingga berish tizimi joriy etildi;

– fermer xo‘jaliklari uchun tijorat banklari, nodavlat moliyaviy institutlar va tashkilotlar tomonidan imtiyozli kreditlar ajratish tizimi yaratildi;

– yer ijarasi huquqini va bo‘lg‘usi hosilni garovga qo‘ygan holda kredit olish shakllanmoqda.

Narx-navo islohoti natijasida:

– davlat tomonidan sotib olinayotgan paxta xom-ashyosining narxini jahon bozoridagi narxdan kelib chiqqan holda belgilash tizimi joriy etildi.

– Davlat tomonidan sotib olinayotgan g‘alla narxini mintaqaviy bozorlardagi narxlardan kelib chiqqan holda belgilash tizimi joriy etildi.

– boshqa turdagi qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining narxlari bozordagi talab va taklifdan kelib chiqqan holda shartnoma asosida belgilanmoqda.

Qishloq xo‘jaligida islohotlarni jadallashtirishning ustuvor yo‘nalishlari

– *O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 28 noyabrdagi* “Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo‘llab-quvvatlash, ularning barqaror ishlashini ta’minlash va eksport salohiyatini oshirish chora-tadbirlari dasturi to‘g‘risida”gi F-4058-sonli Farmoni asosida vazirlik tizimidagi korxonalarning samarali barqaror faoliyatini ta’minlash;

– qishloq xo‘jaligida sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, suvdan tejamkor foydalanish texnologiyalarini qo‘llash;

– har bir hududning tuproq va iqlim sharoitini, kutilayotgan suv tanqisligi hamda iqlimdagi global o‘zgarishlarni hisobga olgan holda sohada amalga oshiriladigan ilmiy-tadqiqot va amaliy ishlarning samaradorligini oshirish, urug‘chilik va selektsiya ishlarini yanada takomillashtirish, qishloq xo‘jaligi ekinlarining serhosil, mahsuloti xaridorgir bo‘lgan navlarini tanlash va joylashtirish, resurs-tejamkor samarali agrotexnologiyalarni joriy etish;

– ekologik toza va raqobatbardosh sabzavot, poliz, kartoshka, meva va uzum mahsulotlarini yetishtirish, mavjud qayta ishlash korxonalarini ta'mirlash va modernizatsiyalash, yangilarini tashkil etish yo'li bilan aholining qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini to'laroq qondirish, ularning eksport hajmini oshirish;

– lalmi yer maydonlarida dehqonchilikni rivojlantirish, ularda moyli va dukkakli ekinlar salmog'ini oshirish hisobiga mahsulot ishlab chiqarish hajmlarini ko'paytirish;

– chorvachilikni rivojlantirish, jumladan uning ozuqa bazasini mustahkamlash, naslli mollar salmog'ini oshirish hisobiga chorva mahsuldorligini oshirish bo'yicha dasturda belgilangan tadbirlarni amalga oshirish;

– qishloq xo'jaligida infratuzilma shahobchalarining faoliyatini yaxshilash, ularning fermer xo'jaliklari bilan hisob-kitoblarini tartibga solish va shatnomaviy majburiyatlarning to'liq bajarilishini ta'minlash, fermer xo'jaliklarini iqtisodiy barqaror rivojlantirish va boshqalar.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Qishloq xo'jaligida rejali iqtisodiyot, erkin bozor iqtisodiyoti maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
2. Qishloq xo'jaligida davlatning agrar-iqtisodiy islohotlar yo'nalishlari qanday amalga oshirilmoqda?
3. Yer-suv islohoti qanday tartibda amalga oshirilmoqda?
4. Mulk, baho islohoti qanday natijalar berdi?
5. Qishloq xo'jaligida soliq, moliya va kredit islohotlarini amalga oshirishdagi asosiy tamoyillar nimalardan iborat?
6. Qishloq xo'jalik mahsulotlariga davlat buyurtmasi, davlat dotatsiyasi va subsidiyasi qanday amalga oshirilmoqda?
7. Qishloq xo'jaligida agrar-iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda chet el tajribalaridan qanday foydalanish mumkin?
8. Qishloq xo'jaligida agrar-iqtisodiy islohotlarni yanada erkinlashtirish va chuqurlashtirish bo'yicha nimalarga ahamiyat berish lozim?

Asosiy adabiyotlar:

1. Abdug'aniev A., Abdug'aniev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. - T.: O'zbekistan Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg'armasi, 2004-304 b.

2. Salimov B.T. va boshqalar. Dehqon va fermer xo'jaliklari iqtisodi.-T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg'armasi, 2004-176 b.

3. Модель "Сельская профильная школа"- М.: АПК и ППРО, 2004-32 ст.

4. Экономика сельского хозяйства. Учебник, под.ред. Коваленко. Н.Я.М.: Юркнига, 2004-392 ст.

5. Zokirov O., Pardaev A. Qishloq xo'jalik iqtisodiyoti. Darslik.-T.: UAJBNT markazi 2003-456 b.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Karimov I.A. "O'zbekiston buyuk kelajak sari"-T.: "O'zbekiston" 1998-211 b.

2. Karimov I.A. "O'zbekiston XXI asrga intilmoqda"-T.: "O'zbekiston" 1999-125 6.

3. Karimov I.A. "Iqtisodiyotni erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish eng muhim vazifa"-M.: "O'zbekiston" 2000 y.

4. Chjen V.A. "Bozor sharoitida mintaqaning tarmoq taraqqiyoti"-T.: 1997. "Sharq"-384 b.

5. Chjen V.A. "O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarning o'ziga xosligi"-T.: 1994. "Sharq".

6. Hakimov R. Otaqulov M. Yusupov E. Yusupov M. "Agrosanoat majmuasi iqtisodiyoti"-T.: 2004 - 159 b.

7. Аллахбердиев И.А. "Государственное регулирование экономики". "Махачкала" МИУБиГ. 1996-112 ст.

8. Саммуэлсон П. Норжоуэ В. "Экономика"-М.: 2000

9. Петранова Г.А. "Экономика и управление в сельском хозяйстве"-М.: Академия. 2003-296 ст.

10. Hamdamov Q.S. "Qishloq xo'jaligi korxonalari faoliyatini boshqarish". - T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi 2004-191 b.

V Bob. Qishloq xo‘jaligida mulkchilik va tadbirkorlik shakllari

O‘quv maqsadi: Bozor iqtisodi sharoitida qishloq xo‘jaligida turli xildagi mulkchilik turlarini barpo etishning zarurligini, qishloq xo‘jaligida tadbirkorlik shakllari va mulkiy munosabatlarning mazmunini, erkin bozor iqtisodi talablari va chet el tajribalarini qishloq xo‘jaligida xususiy va shaxsiy korxonalarni rivojlantirishda joriy etishni, tarmoqda xususiy mulkni shakllantirishda dehqon va fermer xo‘jaliklarini tashkil etishning ob’yektiv zarurligini, qishloq xo‘jaligidagi qo‘shma mulk va unga asoslangan qo‘shma korxonalarning iqtisodiy asoslari bo‘yicha bilimlarni shakllantirishdan iborat.

Tayanch iboralar: mulk, mulkiy islohotlar, jamoa, xususiy, shaxsiy, davlat va aralash mulk, tadbirkorlik shakllari, xususiy va shaxsiy korxonalar, qo‘shma korxonalar, dehqon va fermer xo‘jaliklar, qo‘shma mulk, kooperativ (shirkatlar), ko‘p ukladli iqtisodiyot.

5.1. Qishloq xo‘jaligida bozor iqtisodiyoti sharoitida turli mulkchilik shakllarini barpo etishning zarurligi

Mulk, uning mohiyati va jamiyat iqtisodiy tizimida egallagan mavqei borasidagi masalalar iqtisodiy nazariya fanining asosiy muammolaridan biri hisoblanadi. Ushbu masalaga iqtisodiy adabiyotlarda yetarlicha e’tibor qaratilgan bo‘lsa-da, ammo mulkchilik munosabatlariga oid bir qator muammolar mavjud bo‘lib, ular atroflicha tadqiq etishni taqozo etadi. Bu ayniqsa, MDH mamlakatlarida, jumladan, O‘zbekiston Respublikasining bozor iqtisodiyotiga o‘tishi va shu asosda mulkchilik munosabatlarini tubdan isloh etish sharoitida dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Mulk – bu barcha ne’matlarga egalik qilish va foydalanish borasida insonlar o‘rtasidagi mavjud munosabatlardir. Mulkchilik munosabatlari mulkka egalik qilish, foydalanish va uni tasarruf etish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlardir. Mulkchilik mazmunini oydinlashtirish uchun odatda, quyidagi sxemadan foydalaniladi:

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov ta’kidlaganidek “...xususiy mulkning huquq va himoyasini mustahkamlashimiz, har qaysi xususiy mulkdor qonuniy yo‘l bilan qo‘lga kiritgan yoki yaratgan o‘z

mulkining daxlsizligiga aslo shubha qilmasligini ta'minlaydigan ishonchli kafolatlar tizimini yaratishimiz zarur"[7]

Sub'ekt (ishlab chiqarish vositalari, ishchi kuchi yoki boshqa mulkning egasi) mulk sub'ektlari (mulkning boshqa egalari yoki mulkdor bo'lmaganlar) hayotiy ne'matlarga egalik qilish yuzasidan insonlar o'rtasidagi vujudga keluvchi munosabatlar, bu aynan mulk munosabatlarining o'zginasidir. Egalik qilish insonlarning turli xil hayotiy ne'matlarga nisbatan o'ziniki kabi munosabatda bo'lishidir.

Bevosita ishlab chiqarish – bu buyumlashgan o'zlashtirishdir. Hayotiy ne'matlarga egalik qilish borasida insonlar o'rtasidagi munosabatlar bevosita ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonidagi buyumlashgan egalik qilishdan farq qiluvchi, ijtimoiy munosabatlardir. Kishilar buyumlarni o'ziniki qilib olgandagina o'zlashtirishlari mumkin, chunki jamiyatda o'zganikini o'zlashtirib bo'lmaydi. Boylikning o'ziniki yoki o'zganiki bo'lishi kishilarni mulkdor yoki mulksiz qilib, ular o'rtasida ma'lum munosabatlarni yuzaga keltiradi. Mulkchilik hayotiy ne'matlarning egalari va begonalar o'rtasida o'zlashtirish asosida vujudga keluvchi ijtimoiy munosabatdir. Mulk o'z sub'ekti va ob'ekti mavjudligi bilan tavsiflanadi. Turli-tuman ko'rinishdagi hayotiy ne'matlar, ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi kabilar mulk ob'ektlarini ifoda etsa, hayotiy ne'matlar, korxonalarning mulkdori va mulkdori bo'lmagan jismoniy va huquqiy shaxslar, mulk sub'ektlari sifatida namoyon bo'ladi.

Ham moddiy, ham ijtimoiy ne'matlar mulk ob'ektlari bo'lib xizmat qiladi. Ammo, mulk munosabatlariga ta'sir ko'rsatish, o'zaro bog'liqlik nuqtai nazaridan, moddiy soha va birinchi navbatda, ishlab chiqarish vositalari ob'ekti bir muncha katta ahamiyat kasb etadi. Mulkning iqtisodiy mazmuni birinchi navbatda, ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan mulkchilik bilan aniqlanadi. Ishlab chiqarish vositalariga mulkchilik iqtisodiy tizimlar o'rtasidagi iqtisodiy farqlarni, sinflar va aholining turli ijtimoiy guruhlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tavsiflaydi. Iqtisodiy tizimlarni tavsiflash chog'ida ishlab chiqarish vositalariga mulkchilik va uni ishchi kuchi bilan birlashtirish usullariga iqtisodiy adabiyotlarda alohida urg'u beriladi.

---

[7] Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi. "Xalq so'zi" 2010 yil 13-noyabr.

Ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan mulkchilik iqtisodiy kategoriya sifatida mulk munosabatlarining asosini tashkil etadi. Ishlab chiqarish vositalariga mulkchilik har qanday jamiyatning iqtisodiy asosini tashkil etgani holda, barcha ishlab chiqarish munosabatlarini qamrab oladi. Mulkchilik munosabatlarining muhim unsuri sifatida ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan mulk borasidagi nazariy qoidalar keyingi paytlarda iqtisodiy adabiyotlarda bir qadar oqilona tanqidga uchramoqda.

Pul mablag'lariga, axborotlarga bo'lgan mulk ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan mulk kabi mulkchilik va uning ijtimoiy ahamiyatiga bir xil darajada ta'sir etadi, degan fikrga qo'shilish mumkin. Mulkchilik muammolariga bag'ishlangan ilmiy ishlardan birida bayon etilgan: "ishlab chiqarish vositalariga egalik qilish mulkchilikka oid iqtisodiy munosabatlarning muhim bo'g'ini bo'lib xizmat qiladi. Ishlab chiqarish munosabatlari tizimida ishchi kuchiga mulkchilik katta ahamiyat kasb etadi".

Ishlab chiqarish vositalariga va ishchi kuchiga bo'lgan mulkchilik ishlab chiqarish, taqsimot, ayirboshlash va iste'mol sohasidagi barcha iqtisodiy munosabatlarni qamrab oladi. Mulkning iqtisodiy mazmuni, ya'ni ishlab chiqarish vositalariga va ishchi kuchiga egalik qilish munosabatlari barcha ijtimoiy munosabatlarning mazmunini belgilab beradi. Ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi, ya'ni ishlab chiqarish kuchlariga egalik qilish munosabatlari qolgan barcha iqtisodiy munosabatlarning mohiyati va asosini tashkil etadi. Ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchiga mulkchilik munosabatlari, bu alohida ishlab chiqarish munosabatlari emas, aksincha yaxlit holdagi ishlab chiqarish munosabatlarining uzviy bir bo'lagidir.

Mulkni faqat iqtisodiy kategoriya sifatida talqin etish bir tomonlama qarash bo'lib qoladi, ayni paytda mulkni huquqiy kategoriya sifatida tushunish ham, bir tomonlamalikdan boshqa narsa emas. Mulk ayni bir paytning o'zida ham iqtisodiy kategoriya, ham huquqiy kategoriya sifatida namoyon bo'ladi. Biz yuqorida mulkni iqtisodiy kategoriya sifatida talqin etdik. Ammo mulk aytib o'tganimizdek, huquqiy kategoriya sifatida ham maydonga chiqadi, ya'ni iqtisodiy munosabatlar kimga, qaysi mulkka tegishliligi, mulk egalarining huquqlari nimalardan iborat ekanligi, ijara shartlari kabilar davlat qonunlari, O'zbekiston Prezidenti farmonlari ko'rinishini oladi. Mulk huquqi, bu mulk egalari va egalari bo'lmagan huquqiy va jismoniy shaxslar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning huquqiy jihatlarini aniqlashtirib beruvchi qonun va

qoidalarning davlat huquqiy hujjatlari va Prezident farmonlari bilan belgilab berilishidir. Huquqiy qonunlar, shu jumladan, mulkdan foydalanish borasidagi qonunlar, mulkiy munosabatlar bo'yicha huquqiy va jismoniy shaxslarning huquq va majburiyatlari qoidaga ko'ra, allaqachon tarkib topgan iqtisodiy munosabatlarni aks ettiradi.

Mulkiy munosabatlar ashyoviy munosabatlar tarzida huquqiy jihatdan boshqarilgan yoki rasmiylashtirilgandan keyin, ular mulk huquqi shaklini oladi.

Hozirgi kunda qishloq xo'jaligida turli mulkchilikka asoslangan xo'jaliklar faoliyat ko'rsatmoqda, ya'ni jamoa mulkiga asoslangan qishloq xo'jaligi korxonalari, xususiy va shaxsiy mulkka asoslangan fermer va dehqon xo'jaliklari (5.1 - jadval).

5.1 - jadval

Xo'jalik shakllari bo'yicha asosiy turdagi qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish tarkibi, %

Mahsulot turi	Qishloq xo'jaligi korxonasi				Fermer xo'jaliklari				Dehqon xo'jaliklari			
	2005	2007	2008	2009	2005	2007	2008	2009	2005	2007	2008	2009
Paxta xom ashyosi	34,0	1,0	0,9	0,3	66,0	99,0	99,1	99,7		-		
Don	27,1	1,8	1,3	1,3	55,4	81,6	79,2	81,4	17,5	18,4	19,5	17,3
Kartoshka	3,0	0,5	0,4	0,8	5,0	15,0	16,2	18,1	92,0	84,5	83,4	81,1
Sabzavot	9,1	0,9	0,6	0,8	13,7	33,2	32,9	35,0	77,2	65,9	66,5	64,2
Meva	21,8	2,1	1,5	1,3	18,5	45,7	46,3	47,8	59,7	52,5	52,2	50,9
Uzum	39,4	1,9	2,0	2,0	13,9	54,5	51,5	55,2	46,7	43,6	46,5	42,8
Poliz	5,4	1,7	1,3	1,6	33,4	49,5	47,1	50,1	61,2	48,8	51,6	48,3
Go'sht (tirik vaznda)	3,4	2,6	2,5	2,5	2,1	2,5	2,5	2,6	94,5	94,9	95,0	95,0
Sut	1,1	0,4	0,4	0,5	2,1	2,5	2,8	3,1	96,8	97,1	96,8	96,4
Tuxum	37,1	33,5	31,8	32,3	3,6	4,0	6,4	7,7	59,3	62,5	61,8	60,0
Jun	17,4	12,9	11,6	11,6	3,0	4,9	5,4	5,8	79,6	82,2	83,0	82,6
Qorako'l teri	39,7	31,3	35,0	30,2	3,6	4,7	4,3	4,7	56,7	64,0	60,7	65,1
Pilla	57,3	2,3	5,0	2,2	42,7	84,7	95,0	95,0	-	13,0	-	-

O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida birinchi marta mulk huquqi xususida tushuncha berilib, 164-moddaga asosan: "mulk huquqi shaxsning o‘ziga qarashli mol-mulkka o‘z xohishi bilan va o‘z manfaatlarini ko‘zlab egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish, shuningdek o‘zining mulk huquqini kim tomonidan bo‘lmasin har qanday buzilishini bartaraf etishni talab qilish huquqidan iboratdir, deya ta‘rif beriladi.

5.2. Qishloq xo‘jaligida davlat mulki va davlat korxonasi

O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligida yer davlat mulki hisoblanadi. Bu davlatimizning bosh qomusida o‘z ifodasini topgan. Shunga ko‘ra, unga egalik qilish munosabatlarining rivojlanishi natijasida qishloq xo‘jaligida bugungi kunga kelib xo‘jalik yuritishning turli-tuman shakllari vujudga keldi.

Xo‘jalik yuritish sub‘ektlarining turli-tumanligi tufayli, iqtisodiy manfaatlarga bog‘liq holda, ularning aniq ko‘zlangan maqsadlari ham turlichadir. Ammo, ayni paytda ular uchun mulk ob‘ektlaridan oqilona foydalanish, ularni istiqbolli rivojlantirish, fan va texnika yutuqlarini ishlab chiqarishga jadal joriy etish kabi umumiy jihatlar ham xosdir.

Davlat mulkini boshqarishni tashkil etishning samaradorligi ushbu faoliyatning hokimiyat va boshqaruv organlari o‘rtasida funktsional tarzda qanday taqsimlanganligiga bevosita bog‘liqdir. Bu o‘rinda, ya’ni munosabatlarning birinchi guruhida davlat sektorini rivojlantirish ustuvorliklari va buning uchun zarur mablag‘ manbalarini e’tiborga olgan holda uning faoliyatiga doir tashkiliy-huquqiy asos yaratish va davlat xazinasini to‘ldirish masalalari alohida ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksiga muvofiq, davlat mulki Respublika mulkidan va ma‘muriy-hududiy tuzilmalar mulkidan iborat bo‘ladi. Yer, yer osti boyliklari, suv, havo bo‘shlig‘i, o‘simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy resurslar, respublika hukumati va boshqaruvi tuzilmalari mol-mulki, davlatga qarashli madaniy va tarixiy boyliklar, byudjet mablag‘lari, oltin zahirasi, valyuta fondi va boshqa davlat fondlari respublika mulki hisoblanadi.

Xususiy va davlat sektori o‘rtasidagi chegaralarni aniqlashtirishda davlatning iqtisodiyotga aralashuvi darajasini aniqlash va mulkning xususiy davlat shakllari o‘rtasidagi nisbatlarini belgilashdan iboratdir.

Davlat mulki mavjud bo‘lishining ob’yektiv zaruriyati bozor nomukammalliklari bilan ham izohlanadi. Bunday bozor “kemtiklari” o‘rtasida quyidagilar alohida ajralib turadi: tashqi samara, tabiiy monopoliyalarning mavjud bo‘lishi, axborotlar assimetriyasi va shu kabilar.

Shu tariqa iqtisodiyotga davlat aralashuvi darajasi va davlat mulki o‘lchamlarini o‘zgartirish har bir davr va har bir mamlakat uchun iqtisodiy erkinlik va xo‘jalik aralashuvi, butun ijtimoiy xo‘jalikning mikro va makroiqtisodiy manfaatlari, xususiy va davlat tadbirkorligi o‘rtasida ma‘lum bir maqbul bo‘lgan nisbatlarini ta’minlash borasida iqtisodiy tizimning ichki intilishlarini aks ettiradi. Quyidagi amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan omillar qishloq xo‘jaligida davlat mulkining zaruriyat sifatida mavjud bo‘lishini belgilab beradi:

– xususiy sektorning faoliyat ko‘rsatishi uchun zarur bo‘lgan makroiqtisodiy shart-sharoitlarni yaratish, ya’ni an‘anaviy tarzda xususiy kapital uchun qiziqish uyg‘otmaydigan, tijorat jihatdan foydasiz bo‘lgan, ammo milliy xo‘jalik uchun takror ishlab chiqarishning umumiy shart-sharoitlarini belgilab beruvchi tarmoqlarni qo‘llab-quvvatlash;

– fan-texnika taraqqiyoti jarayonlarining jadallashuvini belgilab beruvchi va ushbu asosda mamlakatning jahon xo‘jaligida raqobatbardoshligining mustahkamlanishini ta‘min etuvchi ilm va kapital sig‘imli qimmatga va tavakkalchilik darajasi yuqori bo‘lgan loyihalarni amalga oshirish;

– ishchi o‘rinlarini yaratish yoki saqlab qolish, mahsulotlarga nisbatan past narxlarni belgilash, ijtimoiy-iqtisodiy nomutanosibliklar va ziddiyatlarni bartaraf etish maqsadida qoloq hududlarni rivojlantirish;

– milliy va ekologik xavfsizlikni ta’minlash;

– shartnoma va kelishuvlarning amalga oshishi uchun shart-sharoitlar yaratish va davlat kafilligini berish.

Respublikamiz qishloq xo‘jaligida davlat mulki g‘arb mamlakatlaridagi xo‘jalik yuritishning aynan shu shakliga nisbatan birmuncha samaraliroqdir, bu holatni faqatgina davlat mulkining keskin qisqarishi, xarajatlarning o‘sishi va ijtimoiy ziddiyatlarni keltirib chiqarishi mumkinligi bilan izohlab bo‘lmaydi. Bizningcha, hududlar o‘rtasidagi tafovutlarni bartaraf etish, yagona iqtisodiy makonni yaratish maqsadida milliy iqtisodiyotda davlat mulki ulushini ma‘lum nisbatlarda saqlab qolish maqsadga muvofiqdir.

Bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan mamlakatlarda iqtisodiyotni erkinlashtirish vazifasi davlat mulki monopoliyasini qisqartirishni taqozo qiladi. Chunki, sog‘lom bozor iqtisodiyoti davlat monopoliyasi bilan chiqishmaydi, monopoliya raqobatga to‘sqinlik qiladi. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish oqibatida iqtisodiyotda davlat mulkining hissasi kamayib, u asosan jamoa mulkiga, ayrim hollarda fuqaro mulkiga va xususiy mulkka aylanadi.

Shu sababli "iqtisodiy islohotlar birinchi bosqichining g‘oyat muhim vazifasi davlat mulki monopolizmini tugatish va bu mulkni xususiylashtirish hisobiga ko‘p ukladli iqtisodiyotni real shakllantirishdan iborat edi", deya ta‘kidlaydi Prezidentimiz I.A. Karimov. Respublikamizda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish bo‘yicha qishloq xo‘jaligida olib borilgan iqtisodiy islohotlar natijasida tarmoqda davlat mulki hissasi keskin kamayib bormoqda.

Ma’lumotlarga ko‘ra, qishloq xo‘jaligida davlat mulki hissasining keskin pasayishi mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning birinchi davri (1990-1994 yillar) ga to‘g‘ri keladi.

Bu davrda qishloq xo‘jaligidagi barcha davlat xo‘jaliklari jamoa va shirkat xo‘jaliklariga aylantirila boshlandi. Natijada davlat xo‘jaliklarining yalpi qishloq xo‘jaligi mahsulotidagi hissasi 1991 yilda 34,0 % dan 1996 yilga kelib, 2,2 % ga tushib qolganini kuzatish mumkin. Davlat mulki hissasi iqtisodiy islohotlarning keyingi davrlarida ham pasayish tendentsiyasiga ega. Bu qishloq xo‘jaligida davlat korxonalari sonining keskin kamayishida o‘z ifodasini topmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi hukumati qishloq xo‘jaligini rivojlantirishda navbatda turgan muhim vazifalarni e’tiborga olgan holda, bugungi kunda bir qancha muammolarni hal etishni o‘z zimmasiga olgan. Bu esa davlatning bosh islohotchi ekanligini isbotlamoqda. Hozirgi davrda respublika hukumatining asosiy e’tibori qishloq xo‘jaligining barcha sohalari yagona fan-texnika siyosatiga asoslangan holda, rivojlanishini ta’minlashga qaratilgan. Bu nihoyatda muhim masala hisoblanadi. Chunki ilm-fan, yangi, samarali texnika hamda ilg‘or texnologiya barcha yutuqlarning asosiy garovidir.

Qishloq xo‘jaligida fermer xo‘jaliklari shakliga to‘la o‘tilishi yerning meliorativ holati, uning gumus qatlami yaxshi saqlanib qolishi va asta-sekin yaxshilanib borishiga kafolat bera olmaydi. Bunga qishloq xo‘jaligida yer ball-boniteti respublikamiz miqyosida tadqiq etilayotgan davrda 3 ballga va ba‘zi viloyatlarda 7-9 ballga pasaygani, yerning

sho'rlanish darajasi oshib, yer maydonlarining ba'zi hollarda ekin maydonlari tarkibidan chiqib borayotgani misol bo'lishi mumkin.

Iqtisodiyot fanida o'tish davrida qishloq xo'jaligida davlat mulkining zarurligini belgilab beruvchi uchta omilni ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Qishloq xo'jaligida takror ishlab chiqarish jarayonini to'la qamrab olish imkoniyatlariga ega bo'lgan xususiy sektorning zaifligi.
2. Qishloq xo'jaligida xususiy kapital hajmlarining yetarli emasligi va kapital qo'yilmalar qaytimining uzoq muddatli tavsifga egaligi.
3. Qishloq xo'jaligida texnik modernizatsiyalash va moliyaviy sanatsiyalashni talab etuvchi ko'plab norentabelli korxonalarning mavjudligi.

Qishloq xo'jaligida davlat mulki saqlanib qolishining maqsadga muvofiqligi hamda hal etilishi lozim bo'lgan muammolar va soha sifatidagi o'rni:

– urug'chilik, naslchilik, ko'chatchilik, yangi sermahsul, tezpishar navlarni yaratish, ularni rivojlantirish muammolari;

– irrigatsiya-melioratsiya ishlarini rivojlantirish, yerning meliorativ holatini yaxshilash, yer erroziyasiga va sho'rlanishiga qarshi kurash muammolari;

– iqtisodiyotda erkin bozor munosabatlarini yaratish va ularni chuqurlashtirish bo'yicha tajriba eksperimental uchastkalarini tashkil etish va rivojlantirish muammolari;

– yangi, texnika, texnologiyalarni, agrotexnika tadbirlarini takomillashtirish, dehqonchilikda ilg'or texnologiyalarni yaratish va uni ishlab chiqarishga tadbiq etish muammolari va boshqalar.

Bugungi kunda iqtisodiy islohotlar davrida qishloq xo'jaligida davlat mulki hissasining kamayishi, tarmoq ishlab chiqarish samaradorligining pasayishiga olib keldi. Bu tadqiq etilayotgan davrda qishloq xo'jaligi korxonasida energiya ta'minoti darajasi ko'rsatkichlari o'z ifodasini topmoqda. (5.2-jadval).

5.2-jadval

Qishloq xo'jaligida davlat mulki hissasi bilan davlat investitsiyasi hajmi o'rtasidagi nisbat

Ko'rsatkichlar	1990	1995	2000	2002	2006	2009
Davlat korxonalari soni	786	261	47	39	28	12
Yalpi mahsulotda davlat mulki hissasi, %	34,0	2,2	1,0	0,6	0,3	0,1
Qishloq xo'jaligiga to'g'ri keladigan yalpi investitsiya hajmi,%	26,7	7,2	5,7	5,0	4,6	4,7

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, respublikamizda 1990-2009 yillarda qishloq xo'jaligida davlat mulki hissasi hajmining pasayishi, shunga mos ravishda tarmoqda davlat invesitsiyasi hajmining pasayganligini kuzatish mumkin. 1990-1995 yillarda qishloq xo'jaligida davlat mulki bilan yalpi investitsiya hajmi hissasi 34,0 % dan 2,2 % ga, tarmoqdagi davlat investitsiyasi hajmi 26,7 % dan 7,2 % ga keskin pasaygan va undan keyingi 2009 yilga kelib mos ravishda 0,1 va 4,7 % gacha pasayish tendentsiyasiga ega bo'lgan.

Qishloq xo'jaligida davlat mulki hajmining pasayishi, tarmoqda mehnat va xizmat ko'rsatish sohalari hamda investitsiya bozorlarining yaxshi rivojlanmaganligi, qishloq bozor infratuzilmasining takomillashmaganligi kabi muammolar undagi investitsion faollikning jadallashuviga to'siq bo'lib qolmoqda. Qishloq xo'jaligi mahsuloti yetishtirishda nodavlat sektorning ulushi 99 % ni tashkil etsa-da, biroq, sohaning rivojlanish darajasi davlat mulki hajmi yuqori bo'lgan sanoat tarmog'i rivojlanishidan ancha orqada qolmoqda. Bunga muhim sabablar sifatida qishloqda davlat mulki hajmining pasayishini ko'rsatish mumkin. Shuningdek, xorijiy investorlar uchun davlat kafolatlarining pasayishi natijasida chet ellik tadbirkorlarning bunday serdaromad sohaga bo'lgan e'tibori susaymoqda.

Iqtisodiy islohotlar amalga oshirilayotgan davrda shakllangan davlat mulki va ularga egalik qilish huquqi berilgan davlat korxonalari davlat mulki asosida to'liq xo'jalik yuritish huquqiga ega. Korxona mol-mulki bilan to'la xo'jalik yuritish huquqini amalga oshirar ekan, mazkur mulkka nisbatan o'z xohishi bilan qonun doirasida faoliyat yuritadi.

5.3. Qishloq xo'jaligida jamoa va shirkat xo'jaliklari hamda ularning rivojlanishi

Respublikamiz qishloq xo'jaligida shirkat xo'jaliklari jamoa mulkining pay ulushi shaklidagi mulk ko'rinishi hisoblanadi. Pay ulushi o'zida shunday mulk munosabatlarini ifoda etadiki, unga ko'ra, jamoa mulkining har bir a'zosi, pay ulushining egasi iqtisodiy faoliyatining yuqori samaradorlikka ega bo'lishidan manfaatdor bo'ladi.

Jamoa mulki paylari aktsiyalar, shaxsiy hisob raqamlari, omonatlar ko'rinishida bo'lishi mumkin. Ular quyidagi holatlarda tashkil topadi: hissadorlik jamiyatlarini tashkil etishda; mehnat jamoasi tomonidan korxona mulkini sotib olish va ularga mulkning bir qismini keyinchalik

xodimlarga pay ulushi tariqasida taqsimlash sharti bilan tekinga berish natijasida; ijara korxonalarining pay ulushi fondi hisobiga; qo'shma mulkni payli mulkka aylantirish hisobiga.

O'zbekistonda paychilik asosida shirkat xo'jaliklarini tashkil etish va uni shakllantirishning bosh asoschisi Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek, "Pudrat boshqa shakllardan shunisi bilan farq qiladiki, ijarachilar yerning vaqtincha egasi bo'lgani holda yetishtirgan mahsuloti va o'z mehnati natijasining to'laqonli egasi bo'ladi".

O'zbekiston Respublikasida mustaqillik yillarida jamoa mulkining o'ziga xos shakli – shirkat xo'jaliklari mulki vujudga keldi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 49-moddasiga asosan, huquqiy shaxslarni qayta tashkil etishning "biriktirish, qo'shib yuborish, ajratib yuborish, bo'lib yuborish va o'zgartirish" kabi bir nechta turlari mavjud bo'lib, ularning orasida bizning shart-sharoitga iqtisodiy samaradorlik yuzasidan eng maqbulini tanlash o'zgartirish usulidir. O'zgartirish – bu korxonaning yaxlitligini saqlab qolgan holda, uning tashkiliy-huquqiy shaklini almashtirishdir. Ya'ni, o'zgartirish usuli orqali korxona qayta tashkil etilganda, uning mayda bo'laklarga bo'linib ketishiga yo'l qo'yilmaydi. Bu esa, qayta tashkil etilayotgan korxona mol-mulkining talon-taroj bo'lishidan saqlaydi hamda ko'plab kapital qo'yilmalar sarflashni talab etmaydi. Zero, korxona qancha ko'p parchalansa, shuncha ko'p kapital sarf qilishga to'g'ri keladi.

Shu nuqtai nazardan mustaqillikning dastlabki yillarida Prezidentimiz tashabbusi bilan sobiq tuzum davridagi jamoa xo'jaliklari o'rnida o'zgartirish usuli orqali shirkat xo'jaliklari tashkil etildi. Hozirgi kunda iqtisodiy adabiyotlarda bu to'g'ri tanlangan usul, deb baholanmoqda.

Respublikamizda mustaqillikning birinchi yillarida shirkat xo'jaliklarini tashkil etishning ikkinchi muhim omili ijtimoiy sohaga katta e'tibor qaratilgan bo'lib, u xo'jalik yuritish shakli sifatida o'tish davri talablariga to'la mos keladi. Unda mulkchilikning xususiy va umumiylik xususiyatlari mujassamlashgan.

Bundan tashqari, rejali iqtisodiyot davri xo'jaliklari bir butunligini saqlagan holda, tashkiliy-huquqiy shakllarini o'zgartirish orqali shirkat xo'jaliklariga aylantirildi. Bundan respublikamiz qishloq xo'jaligida mavjud salohiyatning yo'qolib ketishiga yo'l qo'yilmadi, balki davlatimiz mulkiy munosabatlarini va xo'jalik qonunchiligini o'zgartirish orqali qishloqda yirik tovar mahsuloti ishlab chiqaruvchi bozor sub'ektlarini shakllantirishga erishildi.

Respublikamizda 1996 yilda 26 ta jamoa xo'jaligini yopiq turdagi qishloq xo'jaligi aktsiyadorlik jamoalariga aylantirish va ular faoliyatini bozor munosabatlari doirasida amalga oshirish hamda ular bo'yicha o't-kazilgan tajribadan keyin 1998 yilda "Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risida" gi qonun va "Qishloq xo'jaligini isloh qilishga oid qonun hujjatlariga muvofiq, qishloq xo'jalik kooperativlari (shirkat xo'jaliklari) tuzish chora-tadbirlari to'g'risida" gi Vazirlar Mahkamasining 299-sonli qarori qabul qilingandan so'ng, faoliyat ko'rsatib turgan jamoa xo'jaliklari shirkat xo'jaliklari sifatida qayta tashkil etila boshlandi.

Qishloqda haqiqiy mulkdorlar sinfini shakllantirish va shirkat xo'jaliklarini rivojlantirish nuqtai nazaridan respublikamiz iqtisodiy adabiyotlarda bir guruh olimlar tomonidan tayyorlangan mulkiy pay ulushi asosida qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) tuzish bo'yicha uslubiy tavsiyalar katta ahamiyatga ega bo'ldi.

O'zbekiston Respublikasida qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risidagi qonunda unga shunday ta'rif berilgan: "Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) bu, mahsulot yetishtiruvchi, pay usuliga va oila pudrati (ijarasi) ga, fuqarolarning ixtiyoriy ravishda birlashishiga asoslangan, yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan mustaqil xo'jalik yurituvchi sub'ektdir". Ushbu ta'rifdan shunday xulosaga kelinadi: birinchidan, xo'jalik shaklini, uning tashqi ko'rinishini, iqtisodiy mazmunini ifoda qilsa, ikkinchidan, mulkiy pay, xususiylik belgisi, xo'jalik a'zosi korxona mulkining ma'lum qismiga egalik qilishi, mulk egasi ekanligi va xo'jalik faoliyati yakuniga ko'ra, ma'lum darajada daromad olishini anglatadi. Uchinchidan, oilaviy pudrat (ijara) korxonaning ichki tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini ifoda etadi. U ma'muriyat bilan shirkat a'zolari o'rtasidagi munosabatlarni aks ettiruvchi, ishlab chiqarish bo'g'inlarida mehnatni tashkil qilishning asosiy shaklidir.

Pay mulklarga asoslangan shirkat xo'jaligi shaklini yaratish va rivojlantirishning ilmiy-nazariy asosi sifatida mulkni ko'p qirrali iqtisodiy kategoriya sifatida e'tiborga olgan holda, ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar pay mulk egalari, ya'ni a'zolar va xo'jalik boshqaruvi organlari o'rtasida sodir bo'ladigan mulkiy munosabatlar majmuini belgilash va uni mulkiy huquqlari doirasida takomillashtirish zarur. "Demak, payli mulkchilikka asoslangan munosabatlar bozor iqtisodiyotini yaratish va rivojlantirishning eng yuqori mahsuli hisoblanadi".

Payli mulkchilikka asoslangan, xo'jaliklarning ahamiyati va afzalliklari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

Birinchidan, yaratilgan mulk va yetishtirilgan mahsulotlar bevosita xo'jalik a'zolari, mulkdorlari tasarrufida bo'lishi va ularni ishlab chiqarish iqtisodiy pirovard natijalarini yaxshilashdan manfaatdorligi sababli, xo'jalik yuritish faoliyatlarida bozor mexanizmlari dastaklari va fan-texnika yutuqlarini tezroq o'rganish hamda joriy etishga majbur etadi.

Ikkinchidan, har bir a'zo umumiy mulkda o'z payiga ega bo'ladi va undan mulkiy paylari asosida ixtiyoriy ravishda foydalanish huquqini qo'lga kiritadi. Pay qanchalik katta bo'lsa, uning egasi oladigan divident ham shunchalik katta bo'ladi. Shuning uchun, har bir mulkdor o'z payini ko'paytirish bilan bir qatorda, dividend manbai hisoblanmish foydani o'stirish maqsadida o'zi ham tadbirkorlik bilan samarali mehnat qilishdan manfaatdor bo'ladi.

Uchinchidan, bu shakldagi xo'jalikda avvalgi mulkka nisbatan yagona tizim saqlanib qoladi va uni tashkil etgan ichki bo'linmalar a'zolarini ixtiyoriy asosda faoliyat ko'rsatadigan mustaqil va erkin xo'jalik yuritish haq-huquqlarini yangicha ma'noda amalga oshirish imkoniyati mavjud bo'ladi. Tadbirkorlik va tijorat ishlari uchun keng yo'l ochiladi. Sanoatlashgan yangi ish joylari tashkil etish uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlaydigan, tayyor mahsulotlarni qadoqlaydigan, o'raydigan uskuna-jihozlarni o'rnatish, mahsulotlarni saqlash va iste'molchilarga yetkazish kabi muammolarni birgalikda hal etish uchun katta imkoniyatlar yaratiladi.

To'rtinchidan, payli mulkdan olinadigan foydalarning muttasil o'sib borishi o'z navbatida, xo'jalik hududida markazlashgan maxsus jamg'armalar, kapital sarmoyalar hisobiga quriladigan ijtimoiy soha sub'ektlari kengayishiga, uning rivojlanishiga katta moliyaviy mablag'lar ajratishga va shu asosda qishloqlarni shahar tarzidagi darajaga ko'tarishga sharoit tug'diradi.

Yuqoridagilardan quyidagicha xulosa chiqarish mumkin: a'zolarning paybay mulklariga asoslangan xo'jalik yuritish sub'ektlari, deganda jismoniy va yuridik shaxslarning o'z mulklarini o'z huquqlari bilan birlashtirib, to'plangan mulk asosida ishlab chiqarishni tashkil etish va olingan daromadni mulkdorlarning orasida adolatli taqsimlash hamda foyda olishni nazarda tutish lozim.

Shirkat xo'jaligi jamoa mulki shakli sifatida milliy iqtisodiyotda yakka holda faoliyat ko'rsata olmaydi. U o'z faoliyati davomida xususiy, jamoa mulki shakllari va davlat mulki bilan hamkorlik qiladi va turli munosabatlarga kirishadi. (5.3 - jadval).

5.3- jadval

Qishloq xo'jaligi korxonalarining asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotida qishloq xo'jaligi korxonalarining ulushi	%	27,8	27,3	25,9	22,2	19,3	14,0	6,3	2,5	2,2	2,2
Sh.j..: o'simlikchilikda	%	23,3	23,3	21,6	18,4	16,7	11,9	4,3	0,8	0,7	0,8
Chorvachilikda	%	4,5	4,0	4,3	3,8	2,6	2,1	2,0	1,7	1,5	1,4
Qishloq xo'jaligi korxonasi soni	birlik			1955	1827	1533	1114				
Ekin maydonlari	mingga	2744,6	2361,4	2145,1	1967,0	1499,8	1064,9	472,0	105,5	97,8	82,8
Jami ekin maydonida qishloq xo'jaligi korxonalarining ulushi	%	72,7	68,6	60,6	51,9	40,6	29,2	13,0	2,9	2,7	2,3

Shirkat xo'jaligining faol ishlashini ta'minlash va ularni bozor munosabatlari talablariga moslashtirish orqali quyidagilarga erishish mumkin:

– shirkat xo'jaligi faoliyatining asosiga mehnatkashlar uchun tushunarli bo'lgan, shu bilan birga, bozor talablariga javob beradigan mexanizmlarni muvaffaqiyatli joriy etish asosida haqiqiy mulk egalarini shakllantirish;

– bozor munosabatlari sub'ekti sifatida shirkat xo'jaliklari samarali faoliyatini ta'minlovchi erkin shartnomaviy asoslarda va shunga mutanosib tarzdagi javobgarlik institutlarining faol ishlashiga erishish. Chunki, aynan shartnoma instituti shirkat xo'jaligining ichki va tashqi iqtisodiy munosabatlarini ro'yobga chiqaradi. Javobgarlik instituti esa, shartnomaning erkin, teng kuchli va jiddiyligini ta'minlaydi.

– shirkat xo'jaligi yirik qishloq xo'jaligi tovar mahsuloti ishlab chiqaruvchi sifatida xususiy, davlat va boshqa jamoa mulki shakllariga nisbatan bir qator afzalliklarga egaligi, ularning mamlakat qishloq xo'jaligidagi asosiy ukladlardan biri sifatida faoliyat ko'rsatishini belgilab beradi. Ya'ni, ular ilmiy-texnikaviy taraqqiyot yangiliklarini ishlab chiqarishga tadbiq etish borasida boshqa ukladlarga nisbatan ko'proq

imkoniyatlarga ega bo‘lish bilan birga, noqulay tabiiy va iqtisodiy omillarga kuchliroq qarshilik ko‘rsata olish xususiyatiga ega. Shuni unutmaslik kerakki, ko‘plab dehqon xo‘jaliklari o‘z faoliyati davomida shirkat xo‘jaliklari potentsialidan rasmiy va norasmiy ravishda foydalanib kelmoqda.

Shirkat xo‘jaliklari tashkil etish jarayonida jamoa xo‘jaliklari a‘zolarining manfaatlariga mos ravishda mol-mulkning beg‘araz, pay asosida bo‘lib berilishi, mulkni xususiylashtirish natijasida mulkni sotish va bepul berish shakllarini uyg‘unlashtirib olib borishga harakat qilindi.

Bugungi kunda shirkat xo‘jaliklari bozor munosabatlari sharoitiga to‘la moslasha olganicha yo‘q. Ularning ichki iqtisodiy mexanizmi hamda o‘zga iqtisodiy sub‘ektlar bilan aloqalari borasida eskicha yondashuvlar saqlanib qolmoqda. Bu esa, shirkat xo‘jaliklarining kutilgan darajada samaradorlikka erishishi hamda uning a‘zolari haqiqiy mulkdorlarga aylanishi uchun to‘sqinlik qilmoqda.

Shirkat xo‘jaliklarining xo‘jalik mexanizmidagi tor bo‘g‘inlari iqtisodiy-huquqiy muammolari respublikamizdagi bunday korxonalarning iqtisodiy faoliyatiga ta’sir etmay qolmadi. Bu ko‘pgina shirkat xo‘jaliklarining yildan-yilga xo‘jalik yilini katta moliyaviy zararlar bilan yakunlashiga olib keldi.

5.4. Dehqon va fermer xo‘jaliklari, ularning rivojlanishi

Bozor iqtisodiyotiga o‘tish davlat mulki mohiyatini o‘zgartirishni taqozo etadi, bu esa mamlakatimiz iqtisodiyotida davlat mulki mohiyatini yangicha uslubiy asosda qarab chiqishni talab etadi.

Mulk sub‘ekti mulk ob‘ektiga egalik qilish va undan foydalanish imkoniyatlarini ifoda etuvchi, mulk munosabatlarning faol tomonidir.

Qishloq xo‘jaligida xususiy mulkning mohiyati shundan iboratki, moddiy sharoitlarda ishlab chiqarish natijalari ayrim shaxslarga qarashli bo‘ladi. Bu turdagi mulkda mehnat natijalari o‘zlashtirishning xususiy mulkchilik qonuniga muvofiq, mulkdorning o‘ziniki hisoblanadi va u mustaqil xo‘jalik yuritib unga egalik qiladi.

Xususiy mulk fermer xo‘jaligi, dehqon xo‘jaligi, ijara, jamoa, korporativ korxonalari, aktsiyadorlik jamiyatlari, xo‘jalik assotsiatsiyalari (birlashmalari) mulklarini o‘z ichiga oladi. Xususiy mulk davlat mulki tarkibiga kirmagan barcha mulklardir.

Xususiy mulkchilik jamiyat rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Xususiy mulkchilik mulk egalarida undan unumliroq foydalanish qobiliyatini oshiradi. Mulkdor mulkidan qancha unumliroq foydalansa, o'zi shuncha ko'proq manfaatdor bo'ladi. U iqtisodiyotni barqarorlashtiradi, bozor iqtisodiyotida o'zaro raqobatni avj oldiradi va qiymat qonunining amal qilishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Xususiy mulkchilik ishlab chiqarishning ijtimoiy jihatdan rivojlanishiga olib keladi, davlatga qaramlikni yo'qotadi, mulkka o'z xohishicha munosabatda bo'lishini ta'minlaydi. Xususiy mulkchilik jamiyat oldida shaxsning erkinligini ta'minlaydi.

Shunday qilib, qishloq xo'jaligida xususiy mulk boshqa mulk shakllariga nisbatan quyidagi afzalliklarga ega:

– mulk egasi ishlab chiqarish vositalari bilan bevosita bog'lanish huquqiga ega bo'lib, ulardan qay shaklda foydalanishni o'zi hal qiladi va amalga oshiradi;

– ishlab chiqarish faoliyatida to'la mustaqilikka ega bo'ladi, xohlagan mahsulotini qancha yetishtirishini o'zi hal qiladi;

– doimo iqtisodiy va qonuniy javobgarlikni his etadi.

Respublikamiz qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish ko'p ukladli agrar iqtisodiyotni barpo etish asosida bozor munosabatlarini shakllantirish, qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari o'rtasida raqobat muhitini rivojlantirish orqali ishlab chiqarish omillaridan samarali foydalanish yo'nalishida amalga oshirilmoqda.

Bu jarayonda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Negaki, fermer xo'jaliklari o'z ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati va xo'jalik yuritish tamoyillari jihatidan bozor iqtisodiyoti talablariga to'liq muvofiq keladi. Bular quyidagilarda o'z aksini topadi:

– respublikamizda fermer xo'jaliklarining mustaqil tovar ishlab chiqaruvchi bozor sub'ekti sifatida faoliyat yuritishi uchun mustahkam huquqiy-me'yoriy asoslar yaratilgan;

– fermer xo'jaliklarining xususiy mulk asosida faoliyat yuritishi ularga mustaqil ravishda barcha iqtisodiy va moliyaviy xavf-xatarlarni o'z zimmalariga olgan holda, bozorlarni tanlash imkoniyatini beradi;

– fermer xo'jaliklarining bozordagi talab va taklifni hisobga olgan holda, mahsulot ishlab chiqarishni rejalashtirishi, kimga va qancha miqdorda mahsulot sotishni mustaqil hal etishi bozorda raqobat muhitini rivojlantirishga va shu orqali butun iqtisodiyotning samarali faoliyat ko'rsatishiga asos yaratadi;

– fermer xo'jaliklarining ishlab chiqarish natijalarini majburiy to'lovlar to'langandan so'ng, mustaqil o'zlashtirish va tasarruf etishi ishlab chiqarishni rivojlantirishga kuchli iqtisodiy rag'batlar paydo qiladi va bozor mexanizmining joriy etilishiga olib keladi.

Yuqoridagilardan shunday xulosa chiqarish mumkinki, fermer xo'jaligi tadbirkorlik faoliyatining muhim shakli sifatida iqtisodiy taraqqiyotga turtki beruvchi muhim omil hisoblanadi.

Shu munosabat bilan, O'zbekiston fermer xo'jaliklarini rivojlantirishga *agrar sohada amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning muhim* yo'nalishi sifatida qaralmoqda. Buning natijasida xo'jalik yuritish shakllari orasida fermer xo'jaliklarining mavqei yildan-yilga oshib bormoqda.

Ta'kidlash lozimki, fermer xo'jaliklari sonining o'sishi ularning faoliyati samaradorligi darajasi to'g'risida to'liq tasavvur bermaydi. Fermer xo'jaliklari faoliyati samaradorligini oshirish, mahsulot sifatini yaxshilash va mehnat unumdorligini oshirish uchun ularning ixtisoslashuv darajasi muhim ahamiyatga ega (5.4-jadval).

Fermer xo'jaliklari ixtisoslashuv jarayonining tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, 1992-1996 yillarda respublikada chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan fermer xo'jaliklari dehqonchilikka nisbatan ustun ravishda rivojlangan bo'lsa, 1996-1997 yillarda ularning deyarli tenglashganini, 1998-2009 yillarda dehqonchilikka ixtisoslashgan fermer xo'jaliklari ko'plab tashkil etilayotganligini, chorvachilikka ixtisoslashgan fermer xo'jaliklari salmog'i yildan-yilga kamayib borayotganligini kuzatish mumkin.

Buning sabablari birinchidan, hozirgi kunda chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan fermer xo'jaliklarining ozuqa bazasi o'ta nochor ahvoldaligi, nasldor mollar sotib olish imkoniyatining pastligi bo'lsa, ikkinchidan, chorvachilikka nisbatan kam e'tibor bilan qaralayotganligi hamda bu sohaga ixtisoslashgan fermer xo'jaliklariga belgilangan me'yorlar darajasida yer ajratib berilmayotganligidir, uchinchidan, keyingi yillarda chorva mollariga beriladigan omuxta emlar, kunjara va shcluxa kabilarning narxlari keskin darajada oshib ketishidir.

Qishloq xo'jaligida yer islohotlarini amalga oshirish yer resurslarini turli xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida qayta taqsimlash asosida amalga oshirilmoqda. Bundan asosiy maqsad yerga bo'lgan munosabatni o'zgartirish, dehqonlarda yerga egalik hissini kuchaytirishdan iborat.

5.4- jadval

Fermer xo'jaliklarining asosiy faoliyati ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	2000 y	2001 y.	2002 y.	2003 y.	2004 y.	2005 y.	2006 y.	2007 y.	2008 y.	2009 y.
Yalpi qishloq xo'jaligi mahsulotida fermer xo'jaliklarining ulushi	%	5,5	7,3	10,0	15,1	18,6	24,3	31,4	33,4	32,5	34,5
Sh.j.: o'simlikchilikda	%	4,9	6,6	9,0	14,0	17,3	20,6	31,1	60,3	57,6	32,9
Chorvachilikda	%	0,6	0,7	1,0	1,1	1,3	3,7	1,2	3,2	3,6	1,6
Fermer xo'jaliklari soni	birlik.	43759	55445	72406	87552	103921	125668	189235	217095	105033	103081
Ekin maydoni	ming ga	632,2	696,3	991,6	1401,9	1762,6	2140,7	2710,6	3001,6	3045,2	3052,9
Jami ekin maydonida fermer xo'jaliklari ulushi	%	16,7	20,2	28,0	37,0	47,7	58,7	74,7	84,3	84,4	84,6
Ishchilar soni	ming kishi	294,9	386,3	488,0	603,0	765,3	954,2	1381,1	1621,4	1710,2	1521,6
Shundan: yollanma ishchilar	ming kishi	0,0	40,0	37,0	52,4	95,2	280,8	382,5	456,1	455,7	465,8
O'rtacha bir fermer xo'jaligiga to'g'ri keladigan:											
- ishchilar soni	kishi	7	7	7	7	7	8	7	7	16	15
- ekin maydoni	ga	20,3	19,0	22,0	24,5	28,2	30,0	26,2	26,7	29,0	29,6

1998 yilga nisbatan 2009 yilda fermer xo'jaliklariga ajratilgan yer maydonlari hajmi 11,0 martaga o'sib, har bir fermerga to'g'ri keladigan o'rtacha yer maydoni 1998 yil 19,4 gektardan 2009 yilda 60,7 gektarga yetdi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, fermer xo'jaliklariga ajratilgan yer maydonlari va ularning yalpi qishloq xo'jalik mahsulotidagi ulushi o'rtasida muayyan nomutanosibliklar mavjud. Yuqoridagi jadvallar ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, 2003 yilda fermer xo'jaliklari jami

ekin maydonining 37,3 foizini egallagan holda ularning yalpi qishloq xo'jaligidagi ulushi atigi 14,1 foizni tashkil etadi, holos. 2009 yilga kelib bu nisbatda sezilarli o'zgarish bo'ldi va jami ekin maydonida fermer xo'jaliklarning ulushi 78,0% ni va yalpi qishloq xo'jalik mahsulotidagi ulushi 38,9% ni tashkil etdi. Chorvachilik tarmog'ida bu ko'rsatkich yanada pastroq.

Respublikada fermer xo'jaliklarining yer bilan ta'minlanish darajasi bilan yalpi mahsulot miqdori o'rtasidagi nomutanosiblikning yuzaga kelishiga olib kelgan quyidagi sabablarni keltirish mumkin:

Birinchidan, hozirgi kunda ham fermer xo'jaliklari aksariyat hollarda, o'zlariga ajratib berilgan yer maydonlaridan o'z ixtiyorlari bilan mustaqil holda foydalana olmayotganligi.

Ikkinchidan, fermer xo'jaliklari tomonidan yetishtirilayotgan mahsulotlarga davlat buyurtmasining yuqori darajada saqlanib qolayotganligi.

Uchinchidan, fermer xo'jaliklarida agrotexnik va texnologik jarayonlarni o'z vaqtida amalga oshirish uchun kerakli texnika vositalarining tanqisligi.

To'rtinchidan, fermer xo'jaliklari yetishtirayotgan qishloq xo'jalik mahsulotiga baho disparitetining mavjudligi. Tahlillar shuni ko'rsatadi, fermer xo'jaliklari tomonidan ishlab chiqarilgan paxta xom-ashyosi 2003 yilda 1061,5 ming tonnadan 2009 yilda 3400,4 ming tonnagacha yoki 320,3 foizga, g'alla ishlab chiqarish hajmi esa muvofiq ravishda 2030,3 ming tonnadan 9300,2 ming tonnagacha yoki 404,3 foizga o'sdi. Buning natijasida, fermer xo'jaliklarining jami paxta xom-ashyosi ishlab chiqarishdagi ulushi 2003 yilda 37,8 foizdan 99,9 foizgacha, bug'doy ishlab chiqarishdagi ulushi 36,1 foizdan 89,0 foizgacha o'sdi. Fermer xo'jalklarining poliz mahsulotlari yetishtirishdagi ulushida ham sezilarli o'sish bo'lganligini ta'kidlash lozim. Jadval ma'lumotlarini tahlil qilish natijalari shuni ko'rsatadiki, garchi keyingi yillarda muayyan darajada hosildorlikning o'sishi kuzatilsa-da, respublikamizda faoliyat ko'rsatayotgan fermer xo'jaliklarida 2004-2009 yillarda qishloq xo'jaligi mahsulotlarining hosildorligida keskin o'sishni kuzatish mumkin. Xususan, 1995-2009 yillarda g'alla hosildorligi 32,0 tsentnerga, kartoshka - 92,8, meva - 89,7, sabzavot 272,7 tsentnerga oshgan. Faqat paxta bo'yicha hosildorlik pasaygan. Bu Respublikamiz Prezidenti tomonidan ishlab chiqilgan "2004-2006 yillarda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish kontseptsiyasi to'g'risida" gi qarorga asosan olib borilgan davlat siyosati, fermer xo'jaliklarga berilayotgan erkinliklar va imtiyozlar natijasidir.

Dehqon xo'jaliklari to'g'risida ilmiy adabiyotlarning ko'pligiga qaramasdan, haligacha uning ijtimoiy-iqtisodiy tabiati to'g'risida umumiy qabul qilingan ta'rif yo'q. Uning mohiyati, agrar munosabatlar tizimidagi o'rni va tuzilmasi muttasil tarzda shakllanib, aniqlashtirilib borilmoqda. So'nggi yillarda dehqon xo'jaligi muammolariga bag'ishlangan bir qator ilmiy monografiyalar va ilmiy risolalar chop etildi va bozor iqtisodiyoti sharoitida agrar munosabatlar tizimida dehqon xo'jaliklarining ob'yektiv zarurligi asoslab berildi.

Dehqon xo'jaligi milliy iqtisodiyotning oddiy bo'g'ini sifatida asosan moddiy va xizmat ko'rsatish sohalaridan tashkil topgan bo'lib, bugungi kunda dehqon xo'jaligi ishlab chiqarish faoliyati, norasmiy xo'jalik pozitsiyasiga asosan uy xo'jaligida jamlangan. Shu bilan birga, ba'zi bir uy xo'jaliklari boshqa turdagi, ya'ni uy xo'jaligi doirasidan tashqaridagi yo'nalishlarda faoliyat yuritishi mumkin. Bular uy xo'jaliklari tomonidan mebel, uy xo'jaligi buyumlari ishlab chiqarish, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash, transport vositalarini va jihozlarni ta'mirlash, qurilish faoliyati, tikuvchilik, savdo va hokazo faoliyat yo'nalishlaridir.

Shaxsiy yordamchi xo'jalik tarkibiga xo'jalik binolari, mol, parranda, asalari, ko'p yillik mevali daraxtlar, tomorqa uchastkasi va mayda qishloq xo'jaligi inventarlari kiradi. Shaxsiy yordamchi xo'jalik xarakterini va uning rivojlanish darajasini to'laligicha ijtimoiy ishlab chiqarish belgilab beradi.

Dehqon xo'jaligi milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarishda resurslardan tejamli foydalanadigan xo'jalik shakli sifatida xarakterlanadi. Dehqon xo'jaligining bu xarakteri oilaning pul xarajatlarini kamaytiradi va bu bilan oila byudjetini mustahkamlaydi. Dehqon xo'jaligida qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarishning tashkil etilishi, davlatning ijtimoiy ishlab chiqarish sektorida ushbu mahsulotlarni ishlab chiqarish xarajatlarini va shu bilan birga aholiga xizmat ko'rsatish xarajatlarini kamaytiradi.

Dehqon xo'jaligi va uy xo'jaligida ishlab chiqarish faoliyati organik jihatdan bir- biriga mos keladi. Dehqon xo'jaligi tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotning ma'lum qismi uy xo'jaligi tomonidan qayta iste'mol qilinadi. Shu bilan birga dehqon xo'jaligi mahsulotlarning ma'lum qismidan uy xo'jaligidagi qora mol va parranda uchun ozuqa-em sifatida foydalaniladi. Shuning uchun dehqon xo'jaligi bilan uy xo'jaligi ishlab chiqarish jarayoni texnologik jihatdan bir-biriga bog'liq hisoblanadi.

Dehqon xo'jaligi sub'ektlari uchun mehnat jarayoni ketma-ket uy xo'jaligida, keyinchalik dehqon xo'jaligi faoliyatini shakllantirgan holda davom etishini ifoda etadi. Shuning uchun dehqon va uy xo'jaliklari iqtisodiy jihatdan bir-biriga bog'liqdir. Mahsulot sotishdan tushgan daromadlar nafaqat dehqon xo'jaligining ishlab chiqarishini kengaytirishga, shu bilan birga oilani uy xo'jaligi jihozlari bilan ta'minlashga sarf etiladi.

Amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida, so'nggi yillarda respublikamizda dehqon xo'jaliklari soni yildan-yilga ortib bormoqda (5.5-jadval).

5.5-jadval

Dehqon xo'jaliklarining asosiy ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	2000 y	2001 y.	2002 y.	2003 y.	2004 y.	2005 y.	2006 y.	2007 y.	2008 y.	2009 y.
Yalpi qishloq xo'jaligi mahsulotida dehqon xo'jaliklarining ulushi	%	66,7	65,4	64,1	62,7	62,1	61,7	62,3	64,1	65,3	63,3
Sh.j.: o'simlikchilikda	%	22,1	21,7	20,1	19,0	18,7	20,6	21,5	22,9	22,0	23,4
Chorvachilikda	%	44,6	43,7	44,0	43,7	43,4	41,1	40,8	41,2	43,3	39,9
Dehqon xo'jaliklari soni	birlik.	3243602	3312360	4177619	4377112	4481989	4544420	4631675	4673210	4703433	4759174
Ekin maydoni	ming ga	401,5	386,8	404,1	421,2	433,3	441,9	454,8	458,0	466,7	472,8
Jami ekin maydonida dehqon xo'jaliklari ulushi	%	10,6	11,2	11,4	11,1	11,7	12,1	12,5	12,9	12,9	13,1

Dehqon xo'jaligini tashkil etadigan va yuqorida keltirilgan predmet, ob'yektlariga, uy xo'jaligi ob'yektlari, uy, mebel, elektr uskunalari, idish-tovoq va hokazolar kiradi. Uy xo'jaligi ob'yektlari, uyda yashash uchun yaxshi shart-sharoitlar yaratadi, unga uyni yig'ishtirish jihozlari, iste'mol mahsulotlari, sifatli kiyim-kechak va boshqalar kiradi. Uy xo'jaligiga tegishli yer qishloq xo'jaligi uchun qanday xizmat qilsa, uy xo'jaligining o'ziga ham shunday xizmat qiladi, ya'ni bir vaqtning o'zida uy dehqon

xo‘jaligi predmeti va ishlab chiqarish vositasi vazifasini bajaradi. Uy ta‘mirlanganda, tozalanganda mehnat predmeti vazifasini va unda yashaganda dehqon xo‘jaligini yuritish vositasi vazifasini bajaradi. Uy xo‘jaligi insonlar hayot faoliyatining zaruriy elementi bo‘lib hisoblanadi.

Dehqon xo‘jaligida ishlab chiqarish va maishiy xizmat munosabatlaridan tashqari oilaviy nikoh munosabatlari mavjud, ularga har bir oilaning o‘ziga xos xususiyatidan kelib chiqadigan ota-onalar va farzandlar o‘rtasidagi munosabatlar ham kiradi. Lekin bu alohida sotsiologiya va psihologiya fanlariga oid tadqiqotlarga kiradi.

O‘zbekiston Respublikasining 1998 yil 30 aprelda qabul qilingan "Dehqon xo‘jaliklari to‘g‘risida" gi qonuni ularni rivojlantirishda huquqiy asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Mazkur qonunga muvofiq dehqon xo‘jaliklari tomonidan huquqiy shaxs maqomini olish jarayoni davom etmoqda va ular soni yildan yilga o‘sib borsa-da, ammo bu jarayon sust bormoqda. Bizning fikrimizcha, bu jarayonni tezlashtirish uchun quyidagi masalalarni hal etish zarur;

– dehqon xo‘jaliklari o‘rtasida huquqiy shaxs maqomini olgan holda faoliyat yuritishning afzalliklarini aniq belgilab berish;

– dehqon xo‘jaliklarining huquqiy shaxs maqomini olishi bilan bog‘liq va so‘nggi bosqichlarda yuz beradigan majburiy yig‘im va to‘lovlar mexanizmini qayta ko‘rib chiqish.

Bundan tashqari, dehqon xo‘jaliklarini rivojlantirishda bir qator muammolar mavjud. Ularni chorva mollari uchun em-xashak va kontsentrat ozuqalar bilan ta’minlash, ularni sotib olishdagi byurokratik muammolar.

Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida qabul qilingan qonunda tomorqa yer uchastkasini dehqon xo‘jaligining boshqa dehqon xo‘jaligiga ijaraga berish huquqi ko‘zda tutilmagan. Bu narsa ham huquqiy hujjatlarda belgilab qo‘yilsa, maqsadga muvofiq bo‘lar edi.

Qonunda dehqon xo‘jaligiga yollanma mehnatdan doimiy asosda foydalanish huquqi berilmagan. Lekin chorvachilik, sabzavotchilik va boshqa sohalar bilan shug‘ullanuvchi dehqon xo‘jaliklarida chetdan jalb qilinadigan ishchi kuchiga butun yil davomida zarurat sezilmoqda. Shuning uchun dehqon xo‘jaliklarida mehnat kodeksi talablari asosida yollanma mehnatdan foydalanishni qonuniy tarzda belgilab qo‘yish zarur.

1998 yilda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasining "Dehqon xo‘jaliklari to‘g‘risida"gi qonunida Respublikamizda dehqon

xo‘jaliklarining maqomini aniqlashtirish, dehqon xo‘jaliklarini rivojlantirishning qonuniy mexanizmlarini takomillashtiriladi.

Birinchidan, aholining dehqon xo‘jaliklari dehqon xo‘jaligi sifatida qayta nomlandi va uning tashkiliy mohiyati, maqomi tashkiliy-iqtisodiy hamda huquqiy asoslari mustahkamlab qo‘yildi.

Ikkinchidan, dehqon xo‘jaligining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati, maqomi, tashkiliy-iqtisodiy asoslari va uning qishloq xo‘jaligi bilan shug‘ullanuvchi tadbirkorlar sub‘ekti sifatidagi xususiyatlari aniq belgilab berildi.

Uchinchidan, Vazirlar Mahkamasining 1998 yil 15 iyuldagi 300-sonli qarori bilan faoliyat ko‘rsatayotgan dehqon xo‘jaliklarini dehqon xo‘jaliklariga o‘zgartirish tartibi tasdiqlandi.

To‘rtinchidan, "Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida" gi qonunda ularni davlat yo‘li bilan va boshqa tarzda qo‘llab-quvvatlash hamda ularning faoliyatini tartibga solish mexanizmi belgilab beriladi.

Respublikamizda dehqon xo‘jaliklarini tashkil etish va rivojlantirishdan asosiy maqsad, qishloq xo‘jaligida barqarorlikni ta’minlash va uning o‘sish sur‘atlarini tezlatish orqali qishloq aholisining turmush darajasini ko‘tarishdir. Prezidentimiz I.A.Karimov qayd qilganlaridek, "maqsad" – qishloq xo‘jaligi sohasida ishlab chiqarish samaradorligini keskin oshirish, qishloqda yashayotgan halqimizning turmush darajasini ko‘tarish, ular uchun munosib shart-sharoitni yaratishdan iborat bo‘lmog‘i kerak"

Odamlarga yer berilishi iqtisodiy islohotning dastlabki eng qiyin yillarida zarur bo‘lib, u nihoyatda keskin muammolarni hal qilishda juda muhim rol o‘ynaydi. Dehqon xo‘jaliklarini mustahkamlash va ularni shakllantirish borasida muhim chora-tadbirlar ko‘rish hisobiga:

– birinchidan, mehnatga yaroqli aholining ish bilan band bo‘lmagan ortiqcha qismini, ijtimoiy foydali mehnatga jalb qilishga erishildi;

– ikkinchidan, aholining real daromadlarini oshirishga shuningdek, shartnomalar asosida qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish bilan shug‘ullanib kelganlarga mehnat daftarchasi berish hamda ular qariganda nafaqa olish huquqini berish bilan ko‘pgina qishloq aholisi uchun ijtimoiy kafolatlarni mustahkamlashga erishildi;

– uchinchidan, aholini hayotiy muhim oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlashdagi keskinlikka barham berishga erishildi. Yer uchastkalari olgan oilalar kartoshka, sabzavot, meva, chorvachilik mahsulotlariga bo‘lgan o‘z ehtiyojlarini qondiribgina qolmay, balki ularni shaharlardagi

dehqon bozorlarida sotishni ancha ko‘paytirib, oziq-ovqat muammosini hal qilishga o‘z hissasini qo‘shadi;

– to‘rtinchidan, yakka tartibda uy-joy qurilishi ko‘lamini ancha kengaytirishga muvaffaq bo‘lindiki, bu hol aholini uy-joy bilan ta’minlash, respublika aholisini kommunal maishiy va uy-joy sharoitlarini yaxshilash sohasidagi anchagina muammolarni hal qilishga yordam berdi;

– beshinchidan, faqat ijtimoiy nizolarning sababi va manbalarini bartaraf etish hisobigagina emas, balki yerlarni obodonlashtirishda faol qatnashish, o‘zi va oilasi manfaatini ko‘zlab foydali mehnat bilan shug‘ullanish barqarorligini ta’minlashga hissa qo‘shdi.

Umuman olganda, dehqon xo‘jaliklari haqidagi qabul qilingan qonun milliy iqtisodiyotda quyidagi beshta muhim masalani hal qilib berdi.

1. Qishloq xo‘jaligida mulkchilik masalasi.
2. Dehqonlarda, mulkka egalik hissini shakllantirish va mustahkamlash masalasi.
3. Qishloq joylarida bozor iqtisodiyotini shakllantirish masalasi.
4. O‘zbekistonda mulkdorlar qatlamining paydo bo‘lishiga mustahkam huquqiy asos yaratdi.
5. Qishloq xo‘jaligida tadbirkorlikning rivojlanishiga iqtisodiy-huquqiy asos yaratdi.

Dehqon xo‘jaligi qishloq xo‘jaligi sohasida faoliyat yurituvchi tadbirkorlik shakllaridan biri sifatida bir qator afzalliklarga ega.

– ishlab chiqarish hajmining kichikligi bozordagi talab va taklif nisbatiga tez moslashishi va ko‘p mablag‘ sarflamay o‘z faoliyati yo‘nalishlarini qayta shakllantirish imkonini beradi;

– oila mehnatiga tayanish uy bekalari, qariyalar va bolalar mehnatidan ham unumli foydalanish hamda asrlar davomida shakllanib kelgan dehqonchilik madaniyatini avloddan-avlodga o‘tkazib borishga sharoit yaratadi;

– xususiy mulk egaligi hamda yerni meros qilib qoldirish huquqi bilan umrbod egalikka berilishi mulkdan oqilona foydalanishga yo‘l ochadi.

“Dehqon xo‘jaligi xususiy mulkka asoslangan bo‘lib, tegishli yer maydonida, oila a‘zolari bilan hamkorlikda qishloq xo‘jaligi mahsuloti ishlab chiqarib, oila a‘zolarining ehtiyojini qondirish va yuqori daromad olishga intiluvchi, davlat va boshqa bozor sub‘yektlari tomonidan tashqi ta’sirini sezuvchi bozor iqtisodiyoti sub‘yektidir”.

Dehqon xo'jaligining asosiy vazifasi qishloq aholisini foydali mehnat va tadbirkorlik faoliyatiga keng jalb etish orqali ishlab chiqarish kuchlaridan oqilona foydalanishga erishish hamda shu asosda eng kam sarf-xarajat birligi evaziga mahsulot yetishtirishni har tomonlama ko'paytirishdan iborat. Shuningdek, yer resurslaridan unumli foydalanish, mamlakat aholisining oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyojini qondirishga hissa qo'shish, o'zi joylashgan hududlarning ijtimoiy rivojlanishini ta'minlashda ishtirok etish kabi bir qator vazifalarni yechishda ham dehqon xo'jaliklari o'z hissalarini qo'shishlari lozim.

Dehqon xo'jaliklari asosan iste'mol mahsulotlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Bugungi kunda respublikamizda qishloq xo'jaligi mahsulotlarining umumiy hajmida dehqon xo'jaliklari ulushi o'sib bormoqda. Respublikada 2009 yilda yetishtirilgan kartoshkaning 87,9 foizi, sabzavotning 66,3 foizi, poliz ekinlarining 5,3 foizi, go'shtning 94,6 foizi, sutning 97 foizi, tuxum ishlab chiqarishning 80,7 foizi, qorako'l terining 65,6 foizi dehqon xo'jaliklari hissasiga tog'ri kelmoqda. Natijada 2009 yilga kelib, mamlakatda aholi jon boshiga go'sht iste'moli 1990 yilga nisbatan 109,4 %, kartoshka iste'moli 138,8 %, meva iste'moli 139,1 %, sabzavot va poliz mahsulotlari iste'moli 108,4 % ni tashkil etdi. Demak, bu boradagi barqarorlik mamlakatimizda dehqon xo'jaliklari hisobiga saqlab qolishga erishilgan.

Respublikamizda dehqon xo'jaliklari soni yildan-yilga o'sib bormoqda. 1998 yilda ularning soni 3137 ming bo'lgan bo'lsa, 2009 yilga kelib 4,7 mln.ga yaqin dehqon xo'jaliklari faoliyat ko'rsatmoqda. Shunga mos ravishda bu xo'jaliklarga tegishli yer maydonlari tadqiq etilayotgan davrda 503,7 ming gektardan 1050,3 gektarga yetdi.

Respublika bo'yicha dehqon xo'jaliklariga to'g'ri keladigan yirik shoxli qoramolning ulushi 92,8 % ni, qo'y va echkining ulushi 75,3 % ni va parrandaning ulushi 68,6 % ni tashkil qiladi. Bu har o'nta dehqon xo'jaligiga 23 bosh mol, shu jumladan, 6 bosh yirik va 17 bosh mayda shoxli mollar to'g'ri kelishini anglatadi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari hosildorligi bo'yicha ham dehqon xo'jaliklari shirkat va fermer xo'jaliklariga nisbatan yuqori ko'rsatkichlarni ko'rsatadi. Ko'rsatkichlar orasidagi o'zaro farqlar sezilarli darajada yuqori bo'lib, shirkat va fermer xo'jaliklariga nisbatan 1,4-2,5 marta ko'proqdir.

Dehqon xo'jaliklarida jon boshiga mahsulot ishlab chiqarish hajmi yuqoriligining asosiy omillaridan biri, bu ularda bir gektar ekin maydonida yetishtirilayotgan mahsulot hajmining kattaligidir. Bu davr

O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligida har bir gektar ekin maydonidan olinadigan mahsulot hajmining o‘sishi bilan xarakterlanadi. Qishloq xo‘jaligi bo‘yicha bir gektar ekin maydonidan olinadigan mahsulot hajmining o‘sishi 15,4 % ni tashkil etdi.

Bu ko‘rsatkich bo‘yicha shirkat xo‘jaliklarida eng yuqori daraja 27,4 % ni tashkil etadi. Buning asosiy sabablari sifatida keyingi yillarda zarar bilan ishlayotgan shirkat xo‘jaliklarini fermer xo‘jaliklari sifatida qayta tashkil qilishni qayd etish mumkin.

Dehqon xo‘jaliklari yirik xo‘jaliklarda foydalanish o‘ta mushkul bo‘lgan moddiy va mehnat resurslarini xo‘jalik muomalasiga kiritish va ishga solish borasida nisbatan yuqori samaradorlikka ega. Ularda xo‘jalik doirasida murakkab iqtisodiy vaziyatga moslashish, tadbirkorlik, tashabbuskorliklarini namoyon etish imkoniyatlari boshqa xo‘jaliklarga nisbatan katta. Bularning barchasi iqtisodiy qiyin sharoitda xo‘jalikning ushbu toifasi ahamiyatining sezilarli darajada o‘sishini belgilab berdi. Boshqa bir tomondan mamlakat iqtisodiy tizimining bozor tavsiyasiga ega ekanligi ham, bu tipdagi xo‘jaliklarning rivojlanishini rag‘batlantirdi.

Shunday qilib, qishloq xo‘jaligida dehqon xo‘jaligi boshqa mulk shakllariga nisbatan quyidagi afzalliklarga ega:

– mulk egasi ishlab chiqarish vositalari bilan bevosita bog‘lanish huquqiga ega bo‘lib, ulardan qay shaklda foydalanishni o‘zi hal qiladi va amalga oshiradi;

– ishlab chiqarish faoliyatida to‘la mustaqillikka ega bo‘ladi, xohlagan mahsulotini qancha yetishtirishini o‘zi belgilaydi;

– doimo iqtisodiy va qonuniy javobgarlikda bo‘ladi. Qonunga xilof har bir ish, ortiqcha sarflangan har bir so‘m mulk egasini o‘z mulkidan ajralishiga olib kelishini yaxshi anglaydi.

1998 yilda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasining "Dehqon xo‘jaliklari to‘g‘risida"gi qonunida Respublikamizda dehqon xo‘jaliklarning maqomini aniqlashtirish, dehqon xo‘jaliklarini rivojlantirishning qonuniy mexanizmlari takomillashtirildi.

Birinchidan, aholining dehqon xo‘jaliklari dehqon xo‘jaligi sifatida qayta nomlandi va ularning maqomi tashkiliy-iqtisodiy, huquqiy jihatdan mustahkamlab qo‘yildi.

Ikkinchidan, dehqon xo‘jaligining ijtimoiy-iqtisodiy maqomi, tashkiliy-iqtisodiy asoslari va uning qishloq xo‘jaligi bilan shug‘ullanuvchi tadbirkorlik sub‘ekti sifatidagi xususiyatlari aniq belgilab berildi.

Uchinchidan, "Dehqon xo'jaligi to'g'risida"gi qonunda ularni davlat yo'li bilan va boshqa tarzda qo'llab-quvvatlash hamda ularning faoliyatini tartibga solish mexanizimi belgilab berildi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Qishloq xo'jaligida bozor iqtisodiyoti sharoitida turli xildagi mulkchilik turlarini barpo etish zarurligi nimadan iborat?
2. Qishloq xo'jaligida mulkiy islohotlar deganda nimani tushunasiz?
3. Qishloq xo'jaligida mulkchilikning qanday shakllari mavjud?
4. Qishloq xo'jaligida qanday mulk sub'ektlari mavjud?
5. Qishloq xo'jaligida mulk ob'ektlariga nimalar kiradi?
6. Qishloq xo'jaligi kooperativlari (shirkatlari), jamoa xo'jaliklari haqida tushuncha bering.
7. Dehqon va fermer xo'jaliklarning ta'riflarini bering?
8. Xususiy, shaxsiy va qo'shma korxonalar haqida tushuncha bering?
9. Qishloq xo'jaligida ko'p ukladli iqtisodiyotning shakllanishi deganda nimani tushunasiz?

Asosiy adabiyotlar:

1. Abdug'aniev A., Abdug'aniev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. - T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg'armasi, 2004-304 b.

2. Salimov B.T. va boshqalar. Dehqon va fermer xo'jaliklari iqtisodi.- T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg'armasi, 2004-176 b.

3. Модель "Сельская профильная школа"- М.: АПК и ППРО, 2004-32 ст.

4. Экономика сельского хозяйства. Учебник, под.ред. Коваленко. Н.Я.М.: -Юркнига, 2004-392 ст.

5. Zokirov O., Pardaev A. Qishloq xo'jalik iqtisodiyoti. Darslik.-T.: O'AJBNT markazi 2003-456 b.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Karimov I.A. "Davlatimiz mulkini xususiylashtirish va ko'p ukladli iqtisodiyot asoslarini shakllantirish"-T.: "O'zbekiston".1995 y

2. Karimov I.A. "Qishloq istiqboli - yurt istiqboli" -T.: "O'zbekiston" 1996 y.

3. O‘zbekiston Respublikasining "Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to‘g‘risidagi qonuni" - T.: "Adolat". 1997 y .

4. O‘zbekiston Respublikasining "Mulkchilik to‘g‘risida" gi qonuni-T.: "Adolat". 1997 y.

5. Umurzoqov O‘.P. Toshboev A. SH. Toshboev A.A. "Fermer xo‘jaligi iqtisodiyoti"-T.: "Iqtisod-moliya" 2008-276 b. (24-33).

6. Jo‘raev F. "Qishloq xo‘jaligi korxonalarida ishlab chiqarishni tashkil etish"-T.: "Istiqlol" 2004 y (15-57 b.).

7. Серова Е.В. "Аграрная экономика"-М.: ГУВШЕ. 1999 г.

8. Магамедова А.Х. "Основы направление формирование много укладной экономики в аграрном секторе АПК. Osnovnы napravlenie formirovanie mnogo ukladnoy ekonomika v agrarnom sektore APK". Махачкала 1992-183 ст.

9. Аллахвердиев А.И. «Развитие форм кооперации в аграрном секторе АНИ» «Экономика» 2003-253 ст. (149-174,175-256).

10. Ю.«Многоукладная экономика АПК» (вопросы теории и практика) - М.: Колос. 1998.

VI Bob. Yer-suv resurslari, ulardan samarali foydalanish

O‘quv maqsadi: Respublikaning yer-suv fondi va qishloq xo‘jaligida foydalaniladigan yer-suv resurslari, ularning iqtisodiy-ijtimoiy ahamiyati, miqdori, turlari, tarkibi va sug‘oriladigan yerlar miqdori va sifatini tahlil qilish, yer-suv munosabatlarining huquqiy asoslarini, yer-suv resurslaridan oqilona va samarali foydalanishga oid hukumat chora-tadbirlarining ahamiyatini, yer kadastrining mazmun-mohiyatini, yer-suvdan foydalanish darajasini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimini o‘rganish, irrigatsiya va melioratsiya tadbirlarini amalga oshirishda davlatning roli hamda suv resurslaridan oqilona foydalanishda yangi sug‘orish usullarini, texnikalarni joriy etishni o‘rgatish.

Tayanch iboralar: yer-suv fondi, yer-suv resurslari, sug‘oriladigan yerlar, yer-suv munosabatlari, yer kadastri, irrigatsiya va meliorat-siya, suvdan foydalanuvchilar uyushmasi, almashlab ekish, tuproq unumdorligi, havza usul, suv islohoti.

6.1. Respublikaning yer-suv fondi, qishloq xo‘jaligida foydalaniladigan yer-suv resurslari, ularning iqtisodiy-ijtimoiy ahamiyati

Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyotining asoslaridan biri bu tabiiy resurslardir. Tabiiy resurslarning eng kerakli unsurlariga esa yer kiradi. Yer qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarishning asosiy omili, mehnat yo‘naltirilgan ob‘ekt sifatidagi mehnat predmeti, shuningdek, turli xil mahsulotlarning joylashuv makoni, insonlar uchun turar joy hamda hayvonot va o‘simliklar dunyosining yashashiga mo‘ljallangan mehnat qurolidir. Har bir halq va millat yerni asosiy boyligi sifatida e’tirof etadi, bir nechta shart va omillarni birlashtirgan holda qishloq xo‘jaligidagi afzalliklarni yer orqali tavsiflaydi.

Yer resurslari – bu quruqlik yuzasining jami yig‘indisi bo‘lib, uning tarkibiga boshqa tabiiy ob‘ektlar ham kiritiladi. Bular: o‘rmonlar, o‘simlik va boshqa tirik organizmlar, suv ob‘ektlari. Yer resurslarining suv ob‘ektlari o‘z ichiga ko‘llar, ko‘lmak va hovuzlar, ariqlarni qamrab oladi. Okean, dengizlar va daryolar esa suv resurslari tarkibiga kiradi.

Har bir davlatning yer-suv resurslari tabiat va jamiyatda yashash manbaidir, shuningdek, yer va suv bir-birining mavjudligini taqozo qiladi.

Yer resurslari ham boshqa resurslardek o‘z xususiyatlariga ega.

Birinchidan, yer – tabiat mahsuli, in‘omi hisoblanib, u inson mehnati bilan yaratilmaydi. Inson faqatgina yerga mehnatini yo‘naltirib, yo yerning ahvolini yaxshilaydi, yoki umuman yomon ahvolga solishi mumkin. Lekin inson o‘z xohishi bilan yer resurslarini hosil qilolmaydi.

Ikkichnidan, yer chegaralangan tabiiy resursdir. Inson xohlagancha yerni ko‘paytira yoki kamaytira olmaydi. Shu sababli, bosh maqsad yerdan samarali va to‘g‘ri foydalanishdir. Bir mamlakat miqyosida yer miqdori uning chegaralari bilan aniqlansa, umuman hududlar sifatida esa yer miqdori quruqlik yuzasi bilan belgilanadi.

Yer resurslari jismoniy nuqtai nazardan murakkab majmua hisoblanadi. Bu majmua turli omillar (kimyoviy, fizik, biologik) birlashmasi bilan xarakterlanadi. Yer resurslari turli yer uchastkalaridan iborat bo‘lib, ular bir-biridan tuproq turlari, relyefi, miqdori va boshqa xarakteristikasi bilan farqlanadi.

Uchinchidan, yer abadiy ishlab chiqarish vositasidir. Shuningdek, yer har doim ishlab chiqarishdagi eng asosiy omil sifatida o‘z o‘rnini yo‘qotmaydi. Undan mablag‘ni ko‘paytirish, ishlab chiqarishda zamonaviy texnologiyalar orqali qishloq xo‘jalikdagi yerlardan unumli va samarali foydalanish, shuningdek sanoat va uy-joy qurilishi maqsadida foydalanish mumkin. Shu bilan birga, texnika taraqqiyoti yuksak cho‘qqilarga ko‘tarilganiga qaramay yerni boshqa ishlab chiqarish omillari bilan almashtirib bo‘lmaydi.

6.2. Yer-suv resurslari, ularning miqdori, turlari va tarkibi, sug‘oriladigan yerlar miqdori, sifati

Yer-suv resurslari jamoa mulki hisoblanib, ulardan hech qachon alohida shaxs manfaatlari uchun foydalanilmaydi. Yer barcha uchun birdek muhim va ahamiyatli resurs bo‘lsa, suv hayot manbaidir. Shu sababli davlat organlari yer-suv resurslaridan foydalanishni tartibga solib, taqsimlaydilar.

Yer resurslarining asosiy qismi qishloqlarga to‘g‘ri keladi. Statistika ma’lumotlarga qaraganda, AQSH qishloq xo‘jaligiga mamlakatdagi mavjud yerlarning 90 foizini ajratadi. Evropa ittifoqi mamlakatlarida mavjud maydonning 80 foizi, Rossiya Federatsiyasida esa 90 foizga yaqini qishloq xo‘jaligiga yo‘naltirilgan.

O‘zbekiston Respublikasining jami yer maydoni 44,74 mln. gektar. Shundan 36,6 mln gektari yaylov va pichanzorlar, yerlarning 16 foizi yoki 30-32 mln. gektari haydaladigan yerlarni tashkil etadi, 3 foizi esa foydalanilmaydigan yerlar, chunki bu yerlarda namlik juda kam hisoblanadi (6.1-jadval).

Yer-suv resurslaridan foydalanish usullari turlicha bo‘lib, ayniqsa yer *fondidan foydalanish uchun insonlar va jamoalar bir-biri bilan raqobat* qiladilar. Ular o‘z manfaatlari yo‘lida, shuningdek davlatga foydalari tegishi maqsadida yerlardan foydalanadilar.

Yer fondlarini taqsimlash va davlat hisobidan o‘tkazish davlatlarda yer kategoriyalari hamda yer bonitetlariga qarab amalga oshiriladi.Yer kategoriyalari bu yer fondining bir qismi bo‘lib, ular maqsadli ravishda huquqiy rejim asosida taqsimlangan. Qonun hujjatlari asosida yer kategoriyalari quyidagilarga bo‘linadi (6.2-jadval):

6.2-jadval

O‘zbekiston er fondining toifalar bo‘yicha taqsimlanishi

№	Yer fondining toifalari	Jami maydon		Shundan sug‘oriladigani	
		Ming, ga	Jami yerga nisbatan foizi	Ming, ga	Jami yerga nisbatan foizi
1.	Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar	22264,6	50,13	4213,8	9,49
2.	Aholi punktlarining yerlari	235,4	0,53	49,7	0,11
3.	Sanoat, transport, aloqa, mudofaa va boshqa maqsadlarga mo‘ljallangan yerlar	1968,0	4,43	11,7	0,03
4.	Tabiatni muhofaza qilish, sog‘lomlashtirish, rekreatsiya maqsadlariga mo‘ljallangan yerlar	75,5	0,17	0,6	0,001
5.	Tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar	0,4	0,001	0	0
6.	O‘rmon fondi yerlari	8661,2	19,50	29,4	0,07
7.	Suv fondi yerlari	815,8	1,84	4,5	0,01
8.	Zahira yerlar	10389,4	23,40	1,9	0,004
	Jami yerlar:	**44410,3**	**100**	**4311,6**	**9,71**

6.1-Jadval

O‘zbekiston Respublikadagi jami foydalaniladigan yerlar

(2009 yil 1 yanvar holatiga) 2-jadval (ming ga)

№	Respublika viloyatlarining nomi	Umumiy maydon		Ekin yerlari		Ko‘p yillik daraxtzorlar		Bo‘z yerlar		Pichanzor va yaylovlar		Qishloq xo‘jalik yerlari		Tomorqa yerlari		O‘rmonzorlar		Bog‘dorchilik va sabzavotchilik, yushmalarining yerlari		Butazorlar	Boshqa yerlar
		Jami	Shundan sug‘oriladigani	Jami	Shundan sug‘oriladigani	Jami	Shundan sug‘oriladigani	Jami	Shundan sug‘oriladigani	Jami	Shundan sug‘oriladigani	Jami	Shundan sug‘oriladigani	Jami	Shundan sug‘oriladigani	Jami	Shundan sug‘oriladigani	Jami	Shundan sug‘oriladigani		
1.	Qoraqalpog‘iston Respublikasi	16135,8	504,5	420,3	420,3	8,8	8,8	9,5	9,5	4749,7	30,2	5188,3	468,8	47,0	34,8	989,6	0,8	0,1	0,1	68,3	9842,5
2.	Andijon	430,3	273,5	200,9	200,9	28,7	28,7	2,9	0,5	21,5	0,9	254,0	231,1	50,5	38,2	3,9	3,9	0,3	0,3		121,6
3.	Buxoro	4193,7	275,1	200,4	200,4	20,4	20,4	6,9	6,9	2660,3		2888,0	227,7	58,3	45,3	219,1	1,9	0,3	0,2	45,4	982,6
4.	Jizzax	2117,9	300,1	485,2	264,1	13,3	12,4	8,4	0,7	758,4		1265,3	277,2	31,7	18,1	164,2	4,8	0,1			656,6
5.	Qashqadaryo	2856,8	515,0	681,6	423,8	33,8	31,9	23,1	4,9	1457,3	0,1	2195,8	460,7	78,9	48,4	115,6	5,6	0,4	0,3		466,1
6.	Navoiy	10937,5	123,7	109,6	89,5	10,4	10,3	6,9	6,7	8770,0		8896,9	106,5	21,2	15,2	1240,5	1,7	0,8	0,3		778,1
7.	Namangan	718,1	282,6	199,2	199,2	35,0	35,0	2,6	2,6	152,7		390,5	237,8	48,6	39,8	24,5	4,9	0,3	0,1		254,2
8.	Samarqand	1677,3	379,2	436,3	253,9	60,0	56,4	5,4		793,9		1295,6	310,3	86,1	62,5	13,1	6,0	0,7	0,4		281,8
9.	Surxondaryo	2009,9	325,4	281,3	241,3	32,7	31,4	0,3		861,3		1175,6	272,9	61,7	49,6	200,2	2,9			0,1	572,3
10.	Sirdaryo	427,5	292,7	255,9	255,9	6,3	6,3	11,1	11,1	22,2		296,5	274,3	19,0	15,0	3,3	3,3	0,1	0,1		108,7
11.	Toshkent	1525,8	395,5	341,0	304,0	37,1	30,7	0,9	0,3	433,9	1,5	812,9	337,4	62,4	51,6	81,5	2,8	3,7	3,7	1,2	564,1
12.	Farg‘ona	700,5	351,9	249,3	249,3	42,8	42,8			23,8	4,3	315,9	295,4	71,2	52,8	14,7	11,8	0,9	0,9		297,8
13.	Xorazm	646,4	276,6	208,6	208,6	13,6	13,6	4,5	4,5	141,2	6,4	367,9	233,1	51,0	43,0	57,5	0,4	0,1	0,1		169,9
14.	Toshkent sh.	32,7	5,8	0,6	0,6	0,1	0,1					0,7	0,7	6,7	4,0	1,4	1,1				23,9
	Jami:	44410,3	4311,6	4071,2	3313,9	344,0	329,8	82,5	47,8	20846,2	43,4	25343,9	3734,9	694,3	518,3	3129,1	51,9	7,8	6,5	115,0	15120,2

Qoraqalpog‘iston Respublikasi va viloyatlardagi sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yo‘qlama (inventarizatsiya)dan o‘tkazish ishlarining yakuni to‘g‘risida 2009 yil 1 iyun holatiga bo‘lgan

MA‘LUMOT

6.3-jadval

№	Viloyat (hudud) lar nomi	Holati yomonlashgan yerlar	Shundan					Foydalanishning ahvoli	
			Yer osti sizot suvlari ko‘tarilishi natijasidameliorativ holati yomonlashgan yerlar	Sho‘rlanish darajasi yuqori yerlar, ikkilamchi sho‘rlangan yerlar	O‘ta toshloq va gips qatlami mavjud yerlar	Suv ta’minoti yetishmaydigan va sug‘orish inshootlari yaroqsiz holga kelgan yerlar	Qishloq xo‘jalik ekinlari ekilmasilik oqibatida yaroqsiz holatga tushgan yerlar	Qishloq xo‘jalik ekinlari ekilib kelinayotgan yerlar	Surunkali ravishda 2000 yildan buyon foydalanilayotgan yerlar
1.	Qoraqalpog‘iston Respublikasi	134871	23032	48265		54990	8584	26904	107967
2.	Andijon	18572	11854	2020	1131	3567		18559	13
3.	Buxoro	19927	4417	3840	4244	7426		18760	1167
4.	Jizzax	37446	14851	4200	41	18354		32250	5196
5.	Qashqadaryo	38706	6818	8138	234	23516			38706
6.	Navoiy	10494	1596	872	1916	5725	385	5485	5009
7.	Namangan	16804	2550	5016	2241	6967	30	13903	2901
8.	Samarqand	20593	6086	2579	1795	10133		17459	3134
9.	Surxondaryo	19594	7812	1990	1289	8138	365	11659	7935
10.	Sirdaryo	16703	1671	9765		5267		16249	454
11.	Toshkent	14334	4130	1142	1106	7934	22	11497	2837
12.	Farg‘ona	38525	8207	16317	956	12891	154	37659	866
13.	Xorazm	27143	8551	9456	188	8307	638	22124	5019
	Jami:	**413712**	**101575**	**113603**	**15141**	**173215**	**10178**	**232508**	**181204**

– qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan;

– sanoat, energetika, transport, aloqa, televidenie, radio, informatika, mudofaa va boshqa maqsadlarga mo'ljallangan;

– qo'riqxonalar uchun ajratilgan territoriya va ob'ektlar (Davlatning tabiat muhofazasiga mo'ljallangan yerlari, parklar, botanika bog'lari, kurort va boshqa yerlar).

Yer ekin maydoni bu shunday yerlarki, u aniq maqsad yo'lida, xo'jaliklar shaklida foydalanishga yaroqlidir. Yer kategoriyalari yig'ma va shartli tushuncha bo'lsa, ekin maydoni ma'lum chegara, maydon va joylashuvga ega. Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yer kategoriyasining asosini ham unumdor yerlar" tashkil qiladi. Quyida respublikamizning 2000-2009 yillardagi qishloq xo'jalik ekin maydonlari tarkibi berilgan (6.4-jadval)

6.4-jadval

O'zbekistonda 2000-2009 yillarda qishloq xo'jalik ekin maydonlari tarkibining o'zgarishi (ming ga.)

№	Ko'rsatkichlar	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
I.	Jami ekin maydoni shundan:	3778,9	3444,6	3540,8	3790,1	3694,2	3646,3	3637,4	3561,0	3608,7	3608,5
1.1.	Jami donli ekinlar, shu jumladan:	1614	1393,7	1533,4	1790,9	1667,1	1616,1	1618,0	1538,9	1559,0	1610,6
1.1.1.	Bug'doy	1355,8	1219,8	1282,6	1507,6	1470,4	1439,7	1448,5	1382,8	1373,6	1354,6
1.1.2.	Guruch	131,8	39,5	64,4	121	66,1	52,5	60,6	47,9	33,8	43,5
1.1.3.	Makka don uchun	49,2	38,7	35,1	34,7	34,8	33,6	32,8	34,3	32,3	30,1
1.2.	Texnika ekinlari: Shu jumladan	1512,5	1500,3	1462,2	1445	1518,5	1518,4	1478,2	1477,0	1507,2	1423,2
1.2.1.	Paxta	1444,6	1452,1	1421	1393	1456,3	1472,3	1448,2	1452,6	1425,0	1347,1
1.3.	Kartoshka va poliz ekinlari, shundan:	222,8	219,3	216,1	237,7	224,4	221,4	244,4	253,9	264,4	272,2
1.3.1.	Kartoshka	52,2	50,8	48,9	49,2	52,1	49,8	52,6	56,0	59,9	62,8
1.3.2.	Sabzavotlar	130	131,2	127,5	145,6	137,6	137,7	154,4	159,8	162,3	165,4
1.3.3.	Poliz ekinlari	37	35,6	37,3	41,3	34,7	33,9	37,4	38,1	42,2	44,0
1.4.	Yem-xashak	429	331,3	329,1	316,5	284,2	290,4	296,4	290,3	278,2	302,5

O'zbekiston Respublikasining ma'muriy chegarasidagi yer maydoni 44896,9 ming gektarni tashkil qiladi. 2000 yil holatiga respublikamiz bo'yicha korxona, tashkilot, muassasalar va fuqarolar foydalanishidagi jami yerlar 44410,3 ming gektarni tashkil etadi. Respublika bo'yicha sug'oriladigan yerlar 4303,0 ming gektar, bu esa umumiy maydonning 9,7 % ni tashkil qiladi. Yuqorida aytilgan yer kategoriyalari (toifalari) bo'yicha yer fondining taqsimlanishi raqamlar asosida quyidagi jadvalda kengroq yoritilgan (6.5-jadval).

6.5-jadval

Respublika yer fondining asosiy yer turlari bo‘yicha taqsimlanishi

№	Yer turlari	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2009-2008 yilga nisbatan
1.	Ekin yerlari	4056,6	4052,7	4042,7	4049,0	4057,2	4064,2	4068,1	4071,2	+3,1
	Shu jumladan: sug‘oriladigani	3313,6	3307,4	3297,7	3296,3	3303,6	3308,5	3311,8	3313,9	+2,1
2.	Ko‘p yillik daraxtzorlar	352,9	336,4	337,0	338,8	335,8	339,0	341,0	344,0	+3,0
	Shu jumladan: sug‘oriladigani	339,7	323,1	323,5	325,3	322,7	325,5	327,7	329,8	+2,1
3.	Bo‘z yerlar	80,7	85,0	84,5	83,9	83,6	82,6	82,6	82,5	-1,0
	Shu jumladan: sug‘oriladigani	46,5	48,4	48,3	48,1	48,4	48,3	47,9	47,8	-0,1
4.	Pichanzor va yaylovlar	22263,4	21367,0	21217,1	21215,7	21207,3	20858,0	20836,2	20846,2	+10,0
	Shu jumladan: sug‘oriladigani	44,1	43,9	43,9	43,9	43,4	43,3	43,3	43,4	-0,1
5.	Qishloq xo‘jalik yer turlari	26753,6	25841,1	25681,3	25687,4	25683,9	25343,8	25343,8	25343,9	-0,1
	Shu jumladan: sug‘oriladigani	3743,9	3722,8	3713,4	3713,6	3718,1	3725,6	3728,8	3734,9	+6,1
6.	Tomorqa yerlar	642,9	667,3	677,3	679,7	691,3	691,6	693,3	694,3	+1,0
	Shu jumladan: sug‘oriladigani	481,9	500,9	507,6	511,1	522,0	521,1	520,2	518,3	-1,9
7.	O‘rmonzor va butazorlar	1511,9	2375,4	2817,7	2808,1	2811,4	3219,6	3119,4	3129,1	+9,7
	Shu jumladan: sug‘oriladigani	44,6	47,2	47,7	47,8	48,8	49,7	50,8	51,9	+1,1
8.	Bog‘dorchilik-uzumchilik uyushmalari	8,5	8,1	7,8	7,7	7,5	7,7	7,7	7,8	+0,1
	Shu jumladan: sug‘oriladigani	7,2	7,1	6,6	6,5	6,4	6,6	6,6	6,5	+0,1
9.	Meliorativ qurilish holatidagi yerlar	79,3	79,5	79,5	78,7	78,6	77,1	76,2	76,5	-0,3
10	Boshqa yerlar	15414,1	15438,9	15149,7	15148,7	15137,6	15070,5	15090,3	15120,2	+29,9
	Jami yerlar	44410,3	44410,3	44410,3	44410,3	44410.3	44410,3	44410,3	44410,3	-
	Shu jumladan: sug‘oriladigani	4277,6	4278,9	4275,3	4279,0	4295,3	4303,0	4307,5	4311,6	+4,1

O‘zbekiston Respublikasida yiliga 72,4 km^3 suvdan foydalaniladi, shundan 61 km^3 oqava suvlarni, 113 km^3 yer osti suvlarini tashkil etadi. Iqlimimiz keskin kontinental ekanini, respublikamiz qurg‘oqchilik zonasida joylashganini hisobga olib, shuni aytib o‘tish kerakki, yoz oylari yerdagi suv namlari parlanib havoga chiqib ketadi. Ekinlarimizning ham ko‘p qismi nobud bo‘lishi, sifatsiz bo‘lishi yuqoridagi omilga, suvsizlikka bog‘liq.

O‘zbekiston Respublikasidan tashqari O‘rta Osiyodagi qolgan yana uchta – Qirg‘iziston, Tojikiston, Qozog‘iston respublikalari ham hududimizdan oqib o‘tuvchi ikki daryo – Amudaryo va Sirdaryo daryolarning suvlarini iste’mol qiladi. Turkmanistongina bundan mustasno. Bu ikki daryoning yillik suv o‘tkazish quvvati 121690 mln. m^3 bo‘lib, shundan eng ko‘p – 63020 mln m^3 qismidan O‘zbekiston foydalanadi. Qirg‘iziston 5140 mln. m^3, Tojikiston 13230 mln. m^3, Qozog‘iston 25010 mln. m^3 suv iste’mol qiladilar. Bu suv resurslaridan qishloq xo‘jaligi uchun - 85,6 foizi, sanoat va maishiy xizmat sohalariga 14,4 foizi sarflanadi. Qishloq xo‘jalik ekinlari yetarli suv bilan ta’minlanmasa, hosildorlik pasayib, turli kasalliklar ortadi, shu bilan birga mahsulot sifati yomonlashadi. Mahsulot sifatini yaxshilash esa qishloq xo‘jaligidagi asosiy muammolardan biridir.

6.3. Yer-suv resurslaridan foydalanish darajasini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimi

Iqtisodiyotda muhim iqtisodiy ko‘rsatkichlar mavjudki, ular yer-suv resurslaridan foydalanishda ham muhim rol o‘ynaydi. Eng avvalo, suv resurslaridan foydalanish darajasini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimiga to‘xtalamiz. Chunki yer resurslariga chuqurroq va batafsilroq to‘xtalishga to‘g‘ri keladi.

Xalq xo‘jaligida suvdan foydalanish asosan to‘rt turga bo‘linadi:

1. suvdan asosiy maqsadga muvofiq foydalanish;
2. suvdan umumiy va maxsus foydalanish;
3. suvdan birgalikda va tanho holda foydalanish; -
4. suvdan birlamchi va ikkilamchi foydalanish.

Suvdan umumiy va maxsus foydalanishning 2 xili mavjud:

1. Suvdan umumiy foydalanish – suvning holatiga ta’sir qiladigan inshootlar yoki texnikaviy qurilmalarni qo‘llamay turib foydalanish;

2. Suvdan maxsus foydalanish inshootlarini yoki qurilmalarini qo‘llash yo‘li bilan foydalanish.

Suv resurslaridan foydalanish samaradorligini aniqlashda bevosita qishloq xo‘jalik korxonasida ishlatilgan suv ko‘rsatkichlari aniqlanadi. Suvdan foydalanuvchilar uyushmasi yoki irrigatsiya tizimi boshqarmalarida inshoot va qurilmalarni qo‘llashdagi ko‘rsatkichlar asosida suv samaradorligi aniqlanadi.

Qishloq xo'jaligida suvdan unumli foydalanish darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi quyidagilardan iborat:

- limit bo'yicha suv hajmi, m^3;
- suvdan foydalanish darajasi, %;
- suv bilan ta'minlanganlik darajasi, %;
- suv bilan ta'minlash xarajatlari, so'm;
- sug'orish uchun ajratilgan pul mablag'i, so'm;
- sug'orish suvidan foydalanish unumdorligi, so'm;
- sof foyda, so'm;
- rentabellik, %.

Yer resurslaridan samarali foydalanish, davlat organlari tomonidan yer va soliq siyosatining ratsional ravishda olib borilishi uchun avvalo yer bahosini bilish zarur. Buning uchun eng avvalo davlat tomonidan yer uchastkalarining kadastr bahosi hisobga olinadi (6.6-jadval).

Kadastr qiymati deganda hisobdagi rentadan kelayotgan daromad ham tushuniladi. Albatta quyidagi ko'rsatkichlar tizimi yer resurslaridan foydalanishda ishlatiladi:

- ekin hosildorligi, ts/ga;
- unumdorlik 1 ga olinadigan yalpi mahsulotning natural va qiymat shaklidagi ko'rinishi;
- 1 ga sarflangan xarajatlar, so'm;
- 1 ga olingan yalpi mahsulot qiymati, so'm;
- 1 ga yerning kadastr qiymati, so'm;
- yerni iqtisodiy baholash ko'rsatkichi ball boniteti, ball;
- sof foyda, so'm va hokazo.

Qishloq xo'jalik yerlaridan samarali foydalanish ko'rsatkichlariga esa yer qaytimi, yer sig'imi, yo'qotilgan hosil; qishloq xo'jalik yerlaridan foydalanish koeffitsenti, fond bilan ta'minlanganlik, tovar qaytimi kabi ko'rsatkichlar kiritiladi.

Asosiy iqtisodiy ko'rsatkich yerni iqtisodiy baholash, quyidagi formula yordamida topiladi.

$$Xk = \frac{YAM}{MT}$$

Bunda X_k - xarajatlarni qoplash;
YAM - yalpi mahsulot;
MT - mahsulot tannarxi.

6.6-jadval

O‘zbekiston Respublikasi tuproqlarining sifat bahosi (sug‘oriladigan qishloq xo‘jaligi yerlarì bo‘yicha, ga)

Viloyatlar	Yomon yerlar		O‘rtachadan past yerlar		Yaxshi yerlar		Yaxshi yerlar		Eng yaxshi yerlar		Jami	O‘rtacha ball boniteti
	I klass	II klass	III klass	IV klass	V klass	VI klass	VII klass	VIII klass	IX klass	X klass		
	BONITET BALLI											
	0-10	11-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71-80	81-90	91-100		
Qoraqalpog‘iston Respublikasi		1919	29810	237202	69846	46458	24497	6801			416533	41
Andijon		311	9593	34322	39801	45187	50547	38267	6015	35	224078	57
Buxoro		1038	16521	57391	42070	55294	40843	19456	83		232696	50
Jizzax			2132	22885	143493	60887	28974	10178	1398		269948	51
Qashqadaryo			3455	71977	198976	87416	50375	25003	8177		445379	51
Namangan		235	13499	45776	47117	36667	32553	33383	18181	1301	228712	59
Navoiy		3358	9618	15253	17668	18200	20423	12853	2099		99472	52
Samarqand		41	2044	29478	72263	89756	57187	38321	16770	547	306407	57
Surxondaryo		704	11047	43203	59838	79317	50049	20985	6915		272058	56
Sirdaryo			1738,9	36343,9	93771,8	60918,1	51580,1	7694,3	8		252055,1	51,5
Toshkent			2631	37586	86361	67968	74385	45380	14600	29	328940	59
Farg‘ona		1426	8043	59139	56142	58386	67580	33001	5570	452	289739	56
Xorazm		625	8839	46296	34932	82052	49291	11848	102		233985	53
Respublika bo‘yicha:		**9680**	**118902**	**714830,8**	**935202**	**814159**	**62619**	**298929**	**75497,5**	**2337**	**3595715**	**55**

Qishloq xo'jalik ekinlarining samaradorligi va sof foyda quyidagicha hisoblanadi:

SF = YAM-Mt;

bunda SF - sof foyda;

YAM - yalpi mahsulot;

MT - mahsulot tannarxi.

Yerning iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari asosan qiymat *ko'rsatkichlaridir. Bunga yer sig'imi, yer qaytimi, iqtisodiy samara* ko'rsatkichlari kiradi.

Yer sig'imi bu qishloq xo'jalik yerlari bahosining yalpi mahsulotga nisbatidir:

$$E_s = \frac{EB}{YAM};\ so'mda$$

Yer qaytimi esa bu yer sig'imiga teskari ko'rsatkich bo'lib, yalpi mahsulotning yer resurslari bahosiga nisbatidir (so'mda ifodalanadi).

$$E_k = \frac{YAM}{EB};\ so'm$$

Iqtisodiy samaradorlik yalpi va tovar mahsulot hajmi orqali ifodalanib, dehqochilikda ekin maydoniga nisbatan hisoblanadi:

$$S_1 = \frac{YAM(TM)}{S} \quad \text{yoki} \quad S_1 = \frac{YAM_o(TMo')}{S}$$

S_1 - samaradorlik S - ekin maydoni

YAM - yalpi mahsulot YAM_o - o'simlikchilikdagi yalpi mahsulot

TM - tovar mahsulot

Yerlarning samaradorligini hisoblashning 2-usuli quyidagicha aniqlanadi:

$$S_2 = \frac{YAD}{S};$$

bu yerda YAD - yalpi daromad, so'm
S - ekin maydoni, ga, bunda
YAD = YAM-MX
(MX-moddiy xarajatlar)
Yerlarning samaradorligini hisoblashning 3-usuli quyidagicha:

$$S_3 = \frac{SF}{S};$$

SF - sof foyda, so'm
S - ekin maydoni, ga
Bunda SF = YAM - T (T-tannarx) yoki SF = YAM -MH (MH - mehnat haqi)
Samaradorlikni hisobalashning 4 usuli quyidagicha:

$$S_4 = \frac{F}{S}; \qquad F = UT\text{-}TT$$

F – foyda, so'm; S - ekin maydoni, ga, bunda: UT - umumiy tushum, so'm, TT - to'la tannarx, so'm.
Qishloq xo'jaligida tovar qaytimi quyidagicha hisoblanadi:

$$T_q = \frac{YAM \text{ yoki } TM}{S};$$

bunda: Tq - tovar qaytimi, so'm;
YAM - yalpi mahsulot, so'm;
TM - tovar mahsulot, so'm;
S - ekin maydoni, ga.
Qishloq xo'jaligida fond bilan ta'minlanganlik ko'rsatkichi quyidagicha hisoblanadi;

$$F_t = \frac{AF}{S};$$

bunda; F_t - fond bilan ta'minlanganlik, so'm;
AF - asosiy fondlar, so'm;
S- ekin maydoni, ga.
Qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirishdagi natural ko'rsatkichlar – bu hosildorlik va yalpi mahsulotdir. Yerdan intensiv foydalanish orqali

mahsulot ishlab chiqarish samaradorligi oshib, bu holat qishloq xo'jaligi yerlaridan foydalanish koeffitsienti orqali aniqlanadi:

1. Yer resurslaridan foydalanish koeffitsienti:

$$YERF_K = \frac{Q/Xe}{S};$$ bunda

YERFk - yer resurslaridan foydalanish koeffitsienti;

Q/Xe - qishloq xo'jalik yerlari, ga;

S - ekin maydoni, ga

2. Qishloq xo'jaligi yerlaridan foydalanish koeffitsienti:

$$Q/X_{efk} = \frac{HS}{Q/Xe};$$

Q/X_{efk}-qishloq xo'jaligi yerlaridan foydalanish koeffitsienti;

HS - haydaladigan yer maydoni, ga;

Q/X_e - qishloq xo'jaligi yerlari, ga.

Yer fondidan intensiv foydalanish uchun qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini yer resurslari bilan joylashtirish; mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash; mavjud resurslardan oqilona foydalanish; bozor talabi bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish. Yer resurslarining holatini hisobga olmasdan ishlab chiqarishni tashkil etish salbiy oqibatlarga olib keladi. Masalan, tuproqning yomonlashib ketishi oqibatida hosildorlik tushib ketadi, ekinlarni joylashtirish samaradorligi pasayadi va hokazo. Shunday holatlardan biri – tuproq unumdorligining kamayishi natijasida yo'qotilgan hosil quyidagicha aniqlanadi:

$$HY = \frac{Hos\ o'r \cdot Tupb}{Tubb}$$

Bunda: Hy - yo'qotilgan hosil, ts/ga;

Hos o'r - joriy yilda ushbu yerdan olingan o'rtacha hosildorlik, ts/ga;

Tupb - tuproq unumdorligining pasayishi, ts/ga;

Tubb - tuproqning umumiy ball boniteti, ball.

Bonitet - tuproqning tabiiy unumdorligi bo'lib, 100 ballik shkalada baholanadi. Yerni iqtisodiy jihatdan baholash quyidagi formula bilan aniqlanadi.

$$V = \frac{H \cdot 100}{YAMQ};$$

Bunda:

V - baholanadigan yerning bonitet bali, ball;

H - 1 gektardan olingan hosil, ts/ga

YAMQ - yalpi mahsulot qiymati, so'm.

Yuqoridagi ko'rsatkichlarning barchasi yer resurslaridan samarali foydalanishda nihoyatda ahamiyatli hisoblanadi.

6.4. Qishloq xo'jalik yerlarini baholash, irrigatsiya va melioratsiya tadbirlarini amalga oshirishda davlatning roli

Qishloq xo'jalik yerlari xalqimiz uchun nihoyatda ahamiyatlidir. Qishloq xo'jalik yerlaridan samarali foydalanish tuproqning sifat jihatdan baholanishiga bog'liq. Chunki tuproq unumdorligi yuqori bo'lsa, mahsulotning sifatli yetishtirilishi shuncha yaxshi bo'ladi. Yerning sifat jihatdan baholanishi ekin maydoni – dalaning har bir kartasiga ko'ra sifat ko'rsatkichlari o'tgan 3-5 yilning yakunlariga solishtiriladi. Bu usulni odatda yerni pasportlash deyiladi. Yer kadastrlari deb, dalalar kartalarini bir-biriga har tomonlama solishtirish asosida ularni iqtisodiy baholashga aytiladi.

Qishloq xo'jaliklariga suvni o'z vaqtida yetkazib berishni tashkil etish uchun boshqaruv tizimini bozor munosabatlarida shakllantirib, iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish lozim. Qishloq xo'jalik korxonalariga suvni yetkazib berish va undan foydalanishda yerning meliorativ holatiga, shuningdek melioratsiya tizimiga e'tibor berish kerak.

Irrigatsiya deganda, suv resurslari bilan ta'minlash va suv inshootlari faoliyati tushuniladi. Melioratsiya esa yerning tabiiy unumdorligini yaxshilash chora-tadbirlarining jamlanmasidir.

Yer-suv resurslaridan foydalanishda davlat roli nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi. Davlat tomonidan yer va suv xo'jaligiga doir iqtisodiy islohotlar olib boriladi, qonunlar, qaror va farmoyishlar ishlab chiqariladi.

O'zbekiston Respublikasida yer resurslaridan unumli foydalanish uchun "Yer to'g'risida" gi Qonun va "Yer kodeksi" Vazirlar Mahkamasining "Yer monitoringi to'g'risida" gi Nizomi kabilar, suv resurslaridan samarali foydalanish uchun "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida" gi qonunlar qabul qilingan.

Yer monitoringi – yer tarkibidagi o'zgarishni vaqtida aniqlash, salbiy jarayonlar oldini olish, yerlarni baholash, salbiy oqibatlarni tugatish

uchun yer fondining umumiy holatini kuzatish tizimidir. O‘zbekiston Respublikasining barcha yerlari, (mulkchilik va xo‘jalik shaklidan qat‘iy nazar) qanday maqsadda foydalanilishiga qaramay monitoring ob‘yekti sifatida tan olingan.

Davlat yer kadastrlari yuritish, yer resurslaridan foydalanish, yer tuzish, yer fondidan belgilangan maqsadda va oqilona foydalanish ustidan davlat nazoratini amalga oshirish, yerlarni muhofaza qilishni axborot bilan ta’minlash yer monitoringi asosida amalga oshiriladi.

Yer monitoringi O‘zbekiston Respublikasi yer resurslari davlat qo‘mitasi, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi "Geodeziya, kartografiya va davlat kadastrlari" bosh boshqarmasi, O‘zbekiston Respublikasi qishloq va suv xo‘jaligi vazirligi va tegishli vazirlik hamda tashkilotlarning bevosita ishtirokida amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Yer resurslari davlat qo‘mitasi yer monitoringi ma’lumotlarini umumlashtiradi. Monitoring tadqiqotlarini olib borishda asosiy maydonlarni tanlash, vaqt o‘tishi bilan tuproqlarning asosiy xususiyatlari o‘zgarishini tahlil etish; tadqiqot olib boriladigan ekologik maydonlarda tuproqning holatini isbotlovchi ko‘rsatkichlarni asoslash, tuproqning holatini kuzatish va ma’lumotlarni to‘plash hamda ularga o‘zgarishlar kiritish ishlarini olib boradi. Qishloq xo‘jalik yerlari tuproqning suv, shamol erroziyasi ta’siri oqibatida o‘zgarishi monitoringi; qishloq xo‘jalik yerlari tuproqlari sho‘rlanganlik darajasining o‘zgarishi jarayoni monitoringi; yerlarning zaharlanganlik darajasining o‘zgarishi monitoringi; qishloq xo‘jalik yerlari tuproqlarining texnogen o‘zgarishi monitoringi; o‘simliklarning zaharli ximikatlar bilan zaharlanish darajasi monitoringi; organik va mineral o‘g‘itlardan foydalanish natijasida tuproq tarkibidagi o‘zgarishlar monitoringi amalga oshiriladi.

Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yer kadarstrini tuzishda quyidagi jarayonlar amalga oshiriladi;

– yerdan foydalanishni davlat ro‘yxatidan o‘tkazish;
– yerning sifati va miqdori bo‘yicha hisobdan o‘tkazish;
– yerni baholash, bunda bonitetlash va iqtisodiy baholash ham hisobga kiritiladi.

Ro‘yxatdan o‘tkazish, yerlarni xususiylashtirish, ularga egalik qilish, foydalanish va ijaraga berish tuman hokimlari tomonidan qaror qabul qilingach, yer uchastkalarining chegaralarini aniqlab, hujjatlarni rasmiylashtirib berilgandan keyin shu asosda amalga oshiriladi.

Yerning sifati va miqdori bo'yicha hisobdan o'tkazish, yer mulkining ob'ektlari bo'yicha, foydalanuvchilar yer uchastkalariga qarab, shuningdek, ekin maydoni turlariga ko'ra amalga oshiriladi.

Yerni iqtisodiy baholash orqali esa yerning ishlab chiqarishga qanchalik yaroqliligini ko'rish mumkin. Bunda albatta tuproq unumdorligi ham rol o'ynaydi.

Tuproq unumdorligi hosildorlik, mahsulotni sotish bahosi, tannarx orqali aniqlanadi. Tuproq unumdorligini aniqlashda ball bonitetiga e'tibor qaratiladi.

Yer bonitirovkasi – bu tuproqning unumdorligiga ko'ra yerlarni bir-biriga taqqoslash, solishtirish bahosidir. U agrotexnik tadbirlar va yerga ishlov berish intensivligi darajasida o'tkaziladi. Bonitirovka qilishdagi ko'rsatkichlar tizimda qishloq xo'jalik ekinlarining hosildorligi bilan birgalikda tuproq turlari va tarkibi, xususiyatlari (fizik holati, gumus, mineral o'g'itlar, namlik o'tkazuvchanligi) ham e'tiborga olinadi. Natijada ball bonitet hisoblanib, guruhlar bo'yicha hisob-kitob qilinadi. Shunga ko'ra bonitet – tuproqning tabiiy unumdorlik ko'rsatkichi bo'lib, u 100 ballik shaklda baholanadi.

Qishloq xo'jalik korxonasini suv bilan ta'minlash esa suv ob'ektlaridan suvni me'yorlar bo'yicha olishni tashkil etish va foydalanishni tartibga solishdan iborat. Davlat bu ishlarni nazorat qilish maqsadida1993 yilda "Suv va Suvdan foydalanish to'g'risida" gi qonunni qabul qildi. Qonun 29 bob, 119-moddadan iborat bo'lib, suvga doir munosabatlarni tartibga solish, suvdan oqilona foydalanish, suvni bug'lanib ketishdan saqlash, unga zararli ta'sirlarning oldini olish, suv ob'ektlarining holatini yaxshilash, shuningdek suv ta'minoti korxonasi bilan suv iste'molchilari o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilash, suvdan unumli foydalanishning huquqiy asoslaridan iborat.

Suv uchun haq to'lash, suvdan limit bo'yicha foydalanish, nazorat qilishni Vazirlar Mahkamasi belgilaydi. Shuningdek, yer monitoringi kabi suv monitoringi degan tushuncha ham mavjud. Qishloq xo'jaligida foydalaniladigan suvni monitoring qilish orqali salbiy jarayonlarning sabablari va oqibatlarini o'rganib, suvdan foydalanish samaradorligini oshirish mumkin.

Suvdan foydalanuvchilar qonunlarda belilangan tartibda irrigatsiya va melioratsiya ishlarini bajarishga jalb etiladilar.

Davlat yer va suv resurslarini isrof qilmasdan, ulardan unumli foydalanishni soliqlar bilan ham nazorat qilib turadi. Umumiy aytganda yagona yer solig'i bilan tartibga solib turadi.

Yagona yer solig'ining maqsadi yerdan ratsional foydalanishni yo'lga qo'yish, yer muhofazasi va unga mulk sifatida qarash, tuproq unumdorligini oshirish hamda turli toifa yerlarda ijtimoiy-iqtisodiy shaklda tenglik tamoyili asosida xo'jalik yuritishni yo'lga qo'yishdan iborat. Yagona yer solig'iga har yili yer egalari, yerdan foydalanuvchilar va mulk egalari tortiladilar. Ijara haqi vaqtincha foydalanish uchun ijaraga olgan sub'ektning yer egasiga beradigan haqidir. Uning miqdori shartnomada ko'rsatilgan bo'ladi.

Yer bahosi esa yer munosabatlarini amalga oshirish va yo'lga qo'yishda, yerni mulkka aylantirishda meros qilishda va hokazolarda ahamiyatlidir.

6.5. Suv iste'molchilari uyushmasi. Yer-suv resurslaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llari

O'zbekiston Respublikasida suvga bo'lgan talabni qondirish muammolarini yechish barchaning zimmasidagi vazifadir. Qishloq xo'jalik korxonasini suv bilan ta'minlashda suv ob'ektlaridan tejamli foydalanish, suvni me'yorlar bo'yicha olishni tashkil etish va foydalanishni tartibga solish zarurdir. Suv bilan ta'minlash va sug'orish ishlarini magistral kanallar, suv omborlari va boshqa suv xo'jaligi ob'ektlari bajaradi. Suvlardan foydalanish ishlari ichki xo'jalik va suv tizimi rejalariga asosan amalga oshiriladi.

Suvdan maxsus foydalanish ruxsatnomasi bo'lganlarga suv limit bo'yicha beriladi. Suvdan foydalanish tartibi suv xo'jaligi organlari tomonidan ishlab chiqiladi. Vazirlar mahkamasi esa suv uchun haq to'lash, suvdan limit bo'yicha foydalanish, nazorat qilishni amalga oshiradi. Suv olish va uning hisob-kitobini yuritish suv xo'jaligi organi bilan tuzilgan shartnomaga binoan amalga oshiriladi. Suvdan foydalanuvchilar sug'orishni ichki suv yo'llari, drenaj, suv chiqarish quduqlari yordamida amalga oshiradilar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 24 martdagi "Qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim yo'nalishlari to'g'risida" gi PF-3226-sonli Farmoniga asosan respublikada fermer xo'jaliklarini rivojlantirish ustuvor yo'nalish deb

belgilandi. Farmonga muvofiq respublika qishloq va suv xo'jaligida o'tkazilayotgan islohotlarni yanada chuqurlashtirish, soha boshqaruvini takomillashtirish maqsadida Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 28 iyundagi 290-sonli va 21 iyuldagi 320-sonli qarorlari qabul qilindi. Respublika suv xo'jaligida muhim o'zgarishlar yuz berdi. Suv resurslarini ma'muriy-hududiy boshqarishdan havzaviy boshqarish printsipiga o'tkazildi.

Qishloq xo'jaligi korxonasini qayta qurish jarayoni tamoyilida suv resurslarini boshqarishni takomillashtirish va sohani bozor munosabatlari printsiplariga asosan qayta qurishni taqozo etmoqda.

Respublikada suv xo'jaligi kompleksini qayta qurish jarayoni ***uch yo'nalish*** bo'yicha amalga oshirilmoqda.

Birinchi yo'nalish. Qayta qurilayotgan qishloq xo'jaligi korxonasi negizida tashkil etilgan fermer xo'jaliklariga suv xizmati tuzilmasining bozor munosabatlari sharoitiga mos shaklini barpo qilish.

Ikkinchi yo'nalish. Respublika suv xo'jaligi kompleksini boshqarishni takomillashtirish.

Uchinchi yo'nalish. Suv xo'jaligi ob'ektlarini zamonaviylashtirish.

Hozirgi kunda tugatilgan qishloq xo'jaligi korxo'nalari negizida tashkil etilayotgan fermer xo'jaliklariga suv xizmati ko'rsatuvchi tuzilmaning bozor munosabatlari sharoitiga mos shaklini barpo qilish, xo'jalik ichki sug'orish tarmoqlarida suvdan foydalanuvchilar soni ko'payib, suvning hisob-kitobini olib borish hamda suvdan oqilona va maqsadli foydalanishni yo'lga qo'yish muhim vazifalardan biriga aylanib bormoqda. Vazirlar Mahkamasining 2002 yil 5 yanvardagi 8-sonli qaroriga asosan "Qayta tashkil etilayotgan qishloq xo'jaligi korxonasi hududida o'zaro suv xo'jaligi munosabatlarini tartibga solish to'g'risida" gi tartib tasdiqlandi.

Mazkur tartibga asosan tugatilgan xo'jaliklar hududida joylashgan barcha ikkilamchi suvdan foydalanuvchilar birlashtirilib, sug'orish tarmog'i bo'yicha ularning "Uyushmasi" tashkil etilishi belgilab qo'yildi. Suv iste'molchilari uyushmasi (SIU) zimmasiga xo'jalik ichki sug'orish tarmoqlarini bir maromda ishlatish, ikkilamchi suvdan foydalanuvchilar o'rtasida adolatli suv taqsimotini o'rnatish, sug'orishning ilg'or texnologiyalarini joriy qilish vazifalari turadi. Shuningdek, ular bir sug'orish tarmog'ida joylashgan barcha ikkilamchi suvdan foydalanuvchilarning ixtiyoriy ravishda birlashgan tashkilotidir.

Suv iste'molchilari uyushmalariga qator imtiyozlar yaratilgan. Chunonchi, SIUlari notijorat shaklda faoliyat ko'rsatgani uchun O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi bilan notijorat tashkilotlariga berilgan barcha imtiyozlardan foydalanadilar. Respublika Vazirlar Mahkamasining 2002 yil 5 yanvardagi 8-sonli qaroriga asosan suvdan solig', foyda va mulk solig'i hisoblanishi va to'lanishidan 2 yil muddatga, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 27 oktyabrdagi PF-3342-Farmoniga asosan suvdan foydalanuvchilar uyushmasining xizmatlari qo'shilgan qiymat solig'i, daromad va mulk solig'ini qo'shish va to'lashdan 3 yil muddatga ozod qilingan.

Suv iste'molchilari uyushmasi (SIU) bir yoki undan ortiq kanal atrofidagi suvdan foydalanuvchilarning xohish-irodasi bilan tuziladigan va ular tomonidan boshqariladigan notijorat tashkilotdir.

Suv iste'molchilari uyushmasi muayyan miqdorda suv olish, undan foydalanish va oqavaga chiqarish bilan bog'liq xo'jalik faoliyatini va boshqa faoliyatni amalga oishruvchi yangi tashkil etilgan fermer xo'jaliklari va boshqa yuridik jismoniy shaxslar birlashmasi(uyushmasi)dir.

Suv iste'molchilari – fermer, dehqon xo'jaliklari, tomorqa egalari va boshqalar bo'lib, adolatli suv taqsimoti hamda irrigatsiya-melioratsiya tarmoqlaridan samarali foydalanishni yo'lga qo'yish orqali uyushma hududida sug'orma dehqonchilikni rivojlantiradilar va buning uchun o'zlarining moliyaviy va texnik imkoniyatlarini birlashtiradilar.

Suv iste'molchilari – cheklangan miqdordagi suvni olish, undan va ichki suv xo'jaligi ob'ektlaridan foydalanish bilan bog'liq xo'jalik hamda boshqa faoliyatlarni amalga oshruvchi fermer va dehqon xo'jaliklari hamda boshqa yuridik va jismoniy shaxslardir (Vazirlar Mahkamasining 2002 yil 5 yanvardagi 8-sonli qaroridan).

SIU o'z a'zolari bo'lgan suvdan foydalanuvchilarga sug'orish tarmog'idagi suvni taqsimlash va uyushmani demokratik asosda boshqarishda faol qatnashish imkoniyatini beradi. Suv iste'molchilari SIU ning moliyaviy boshqaruvini oshkora tashkil etishlari uyushma faoliyatining barqaror rivojlanishini ta'minlaydi. Bu qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarni birlashtirgan holda nafaqat suv xo'jaligi, balki qishloq xo'jaligi bilan bog'liq umumiy muammolarni hal qilishda ham yordam beradi. Bundan tashqari suvdan samarali foydalanish hisobiga qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligining oshishi fermerda ertangi kunga bo'lgan ishonchini orttiradi.

Qishloq xo‘jaligida foydalaniladigan suvni monitoring qilish orqali salbiy jarayonlarning sabab va oqibatlari o‘rganilib, suvlardan foydalanish samaradorligi oshiriladi.

Suv iste’molchilari qonunlarda belgilangan tartibda irrigatsiya-melioratsiya ishlarini bajarishga jalb etiladilar. Suv resurslaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini oshirish yo‘llari quyidagilar:

1. Suv resurslaridan foydalanishda suvning aniq hisob-kitobini joyiga qo‘yish;

2. Suv o‘lchash qurilmasi, ya’ni gidropostlar qurilishini tashkil etish;

3. Qishloq xo‘jalik korxonasida ekin maydonlari atrofidagi ariq, kanal

va zovurlar tozaligini doimiy nazorat qilish;

4. Eng asosiysi, suv sarfi isrofgarchiligiga yo‘l qo‘ymaslik.

5. Belgilangan suv limitlari asosida suvdan tejamli foydalanishni yo‘lga qo‘yish va hokazolar.

Xo‘jaliklardagi miroblarning roli pasayib, xo‘jalik boshliqlari irrigatsiya ishlarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zlari bilgancha bajarishi oqibatida suv ta‘minotining buzilishi kundan-kunga ko‘paymoqda. Hatto xo‘jalik ichidagi suv bo‘linadigan inshootlarning darvozalari e’tiborsizlik tufayli yaroqsiz holga kelib qolgan. Suv taqsimoti ayrim xo‘jaliklarda eski usul bilan taxminiy ravishda bajarilayotganini inobatga olib, shu kamchiliklarni tugatish bilan suv resurslaridan oqilona foydalanishni yo‘lga qo‘yish mumkin. (6.1-rasm).

Shuningdek, suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish uchun suv ta‘minoti tizimini zarur asbob-uskunalar, texnika va mablag‘lar bilan ta‘minlanishni yo‘lga qo‘yish lozim. Qishloq xo‘jaliklariga suvni o‘z vaqtida yetkazib berishni tashkil etish uchun boshqaruv tizimini bozor munosabatlariga mos ravishda shakllantirib, iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish maqsadga mubofiqdir. Suv ta‘minoti korxonalarining asosiy vazifasi iste’molchilariga suvni o‘z vaqtida shartnoma asosida yetkazib berish va suv uchun sarf-xarajatlarni kamaytirishdan iborat.

Respublikamizdagi mavjud suv xo‘jaligi tashkilotlari, xizmat ko‘rsatuvchi tuzilmalar hamda ularning hududiy bo‘linmalari negizida irrigatsiya tizimlari havza boshqarmasi tuzildi. Havza boshqarmasining vazifasi xalq xo‘jalik tarmoqlari hamda qishloq xo‘jalik korxonasida mahsulot yetishtirish uchun suv bilan ta’minlash va suv xo‘jaliklariga servis xizmati ko‘rsatishdan iborat.

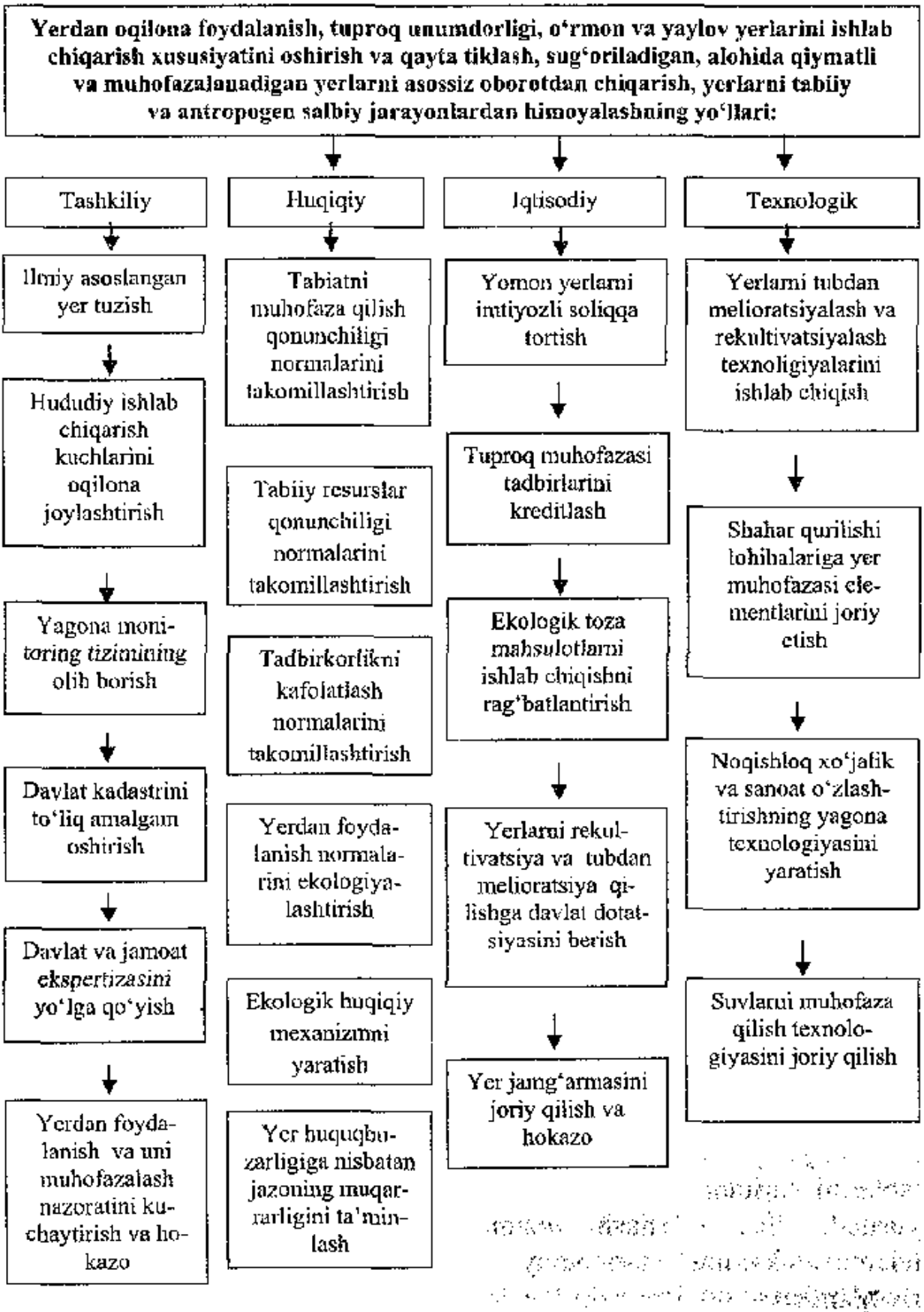

6.1-rasm. Qishloq xo'jalik yerlaridan maqsadli va samarali foydalanish bo'yicha chora-tadbirlar tizimi

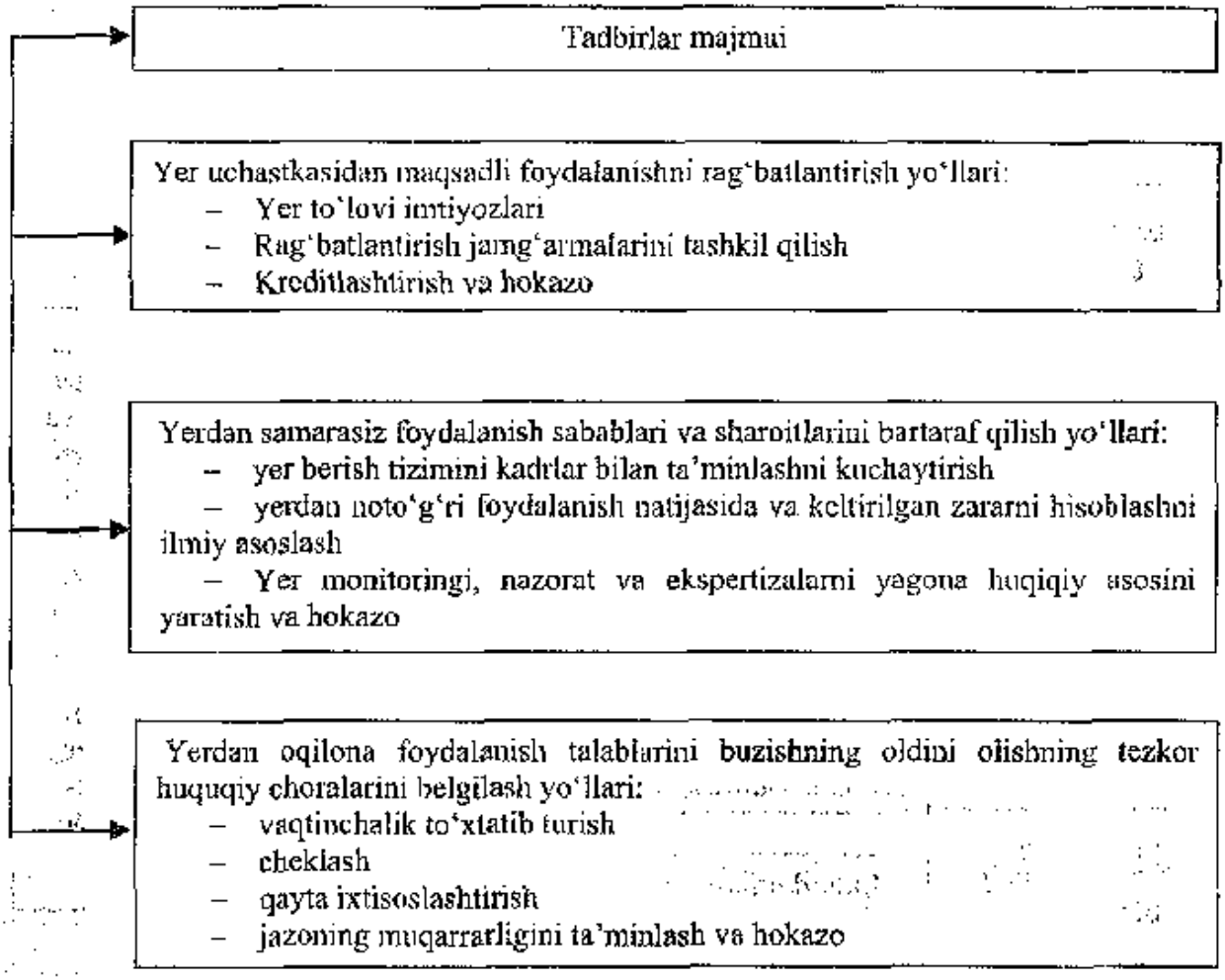

6.2-rasm. Yerdan maqsadli va samarali foydalanishni ta'minlash yo'llari

Havza boshqarmasi o'z funktsiyalariga ega bo'lib, suvdan foydalanish bashoratini umumlashtiradi, O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligiga suv limitlari bo'yicha takliflar kiritib, tasdiqlangan limitlar asosida viloyatlar qishloq va suv xo'jaligi boshqarmalari, irrigatsiya tizimlari boshqarmalari, magistral kanal (tizim) lar, suv xo'jaligi ob'ektlari, irrigatsiya tizimlari, viloyat va tumanlar bo'yicha suv olish limitlarini belgilab beradi. Shuningdek, suv xo'jaligi va suvdan foydalanuvchilar o'rtasidagi hisob-kitob ishlarini yuritadi, suv resurslari balansini tuzadi, suv kadastrlarini yuritadi. Suv o'lchash vositalari ta'minoti, aloqa, avtomatika, telemexanikaning zamonaviy tizimlarini joriy etadi; tizimlarni rivojlantirish bo'yicha takliflar tayyorlaydi va ularni amalga oshiradi; havza suv xo'jaligini istiqbolli rivojlantirish strategik rejalarni tuzadi; investitsiyalar kiritadi; irrigatsiya tizimlari va inshootlarini jihozlash

va rekonstruktsiya qilish bo'yicha takliflar tayyorlaydi, suv resurslarining byudjet mablag'larini belgilab beradi va hokazo (6.2-rasm).

Yer resurslaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun esa yerdan foydalanuvchilar ham bir qancha qonun-qoidalarga rioya etishlari kerak.

Bular quyidagilar:

– yer resurslaridan qat'iy belgilangan maqsadda foydalanish;

– tabiiy resurs-ob'ekt bo'lmish yerga zarar yetkizmaslik;

– yer uchastkasini ko'z qorachig'idek asrab-avaylash, uning unumdorligini saqlash va oshirish yuzasidan sarf-xarajatlar qilish;

– agar ijaraga olish shartnomasida boshqa muddat belgilangan bo'lmasa, yer uchastkasini bir yil ichida o'zlashtirish;

– yer uchastkalarida qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirishda uning holatiga, unumdorligiga e'tibor berish;

– yer uchastkalarini turli kimyoviy o'g'itlar, zahri qotil ximikatlar bilan zararlantirib, nochor ahvolga solmaslik;

– yerga sarflanayotgan mablag'larni to'g'ri taqsimlash va undan kelayotgan daromadni to'g'ri sarflash va hokazo.

6.6. Yer-suv resurslaridan foydalanishni rag'batlantirish mexanizmlari

Yer resurslari, umuman tabiiy resurslar har bir mamlakatning, umuman olganda butun jahon boyligining bir qismidir. Yer abadiy mavjud va ajdodlardan avlodlarga o'tib keladi. Yer resurslarining sifati qishloq xo'jalik yerlarining hosildorligiga bog'liq bo'lib, odamlarning oziq-ovqat mahsulotlariga, yashash va dam olishga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi. Masalan, qishloq xo'jalik yerlaridan noratsional foydalanish ularning hosildorligi tushib ketishiga sabab bo'ladi, bu esa o'z navbatida qishloq xo'jaligi mahsulotlari sifati va darajasiga salbiy ta'sir qiladi.

Yerlarga kimyoviy elementlar, ximikatlar yordamida ishlov berish ularni zararlantiradi, bu esa yerlarni boshqa maqsadlarda ham ishlatib bo'lmasligiga olib keladi. Shuning uchun jamiyat yerlarni hozirgi kunda va kelajak avlodlar tomonidan foydalanilishi uchun asrash va muhofaza qilish chora-tadbirlarini ishlab chiqishi kerak.

Yer-suv resurslaridan foydalanish salbiy va ijobiy natijalarga bog'liq. Ekin maydoniga yaqin joy yoki qo'shni yer uchastkasidagi keraksiz qurilishlar unga qo'shni bo'lgan boshqa yer uchastkalariga soya bo'lishi, quyoshni to'sib qo'yishi bilan salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Qishloq xo'jalik yerlarida kimyoviy o'g'itlarning ko'p ishlatilishi nafaqat mahsulotlar sifatiga, balki yer osti suvlarining ifloslanishiga, tuproq unumdorligining pasayishiga, ko'l va daryolardagi baliqlarning nobud bo'lishiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Qishloq xo'jaligida an'anaviy texnologiyalardan foydalanish, qishloq joylarida azaliy hayot tarzining saqlanib qolishi har doim ijobiy natija bergan. Chunki bu orqali tabiatni asrash va qishloq xo'jaligining afzalliklari namoyish etiladi. Vaqtlar o'tishi, jamiyatning rivojlanishi natijasida qishloq aholisi turmush tarzida ham o'zgarishlar yuz beradi, ayrim holatlarda nimalardandir voz kechishga to'g'ri keladi, jamiyat va davlat bu nimalarningdir o'rnini to'ldirish bo'yicha ham rag'batlantirilishlarni yo'lga qo'yadi, imoratlarning qurilishi, yashash shart-sharoitlari (suv, gaz, elektr energiya, madaniy maskanlar) ning yaxshilanishi qishloq aholisiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bunday rahbatlantirish jamiyat manfaatlari uchun yer-suv resurslaridan unumli foydalanishda o'z aksini topadi. Ayniqsa, davlat tomonidan qishloqlarda olib boriladigan islohotlar qatoriga yuqoridagi kabi dam olish maskanlari, sihatgohlar, istirohat bog'lari, tabiat manzarasiga boy tibbiy sanatoriyalar, kinoteatrlar qurish va ishga tushirish kabilar ham qo'shiladi.

Bulardan tashqari jamiyatimiz oldida turgan maqsadlarimizdan yana biri yer mulkchiligi bilan bog'liq daromadlarning to'g'ri taqsimlanishidir. Davlat yer-suv resurslaridan foydalanuvchilari uchun shunday tartibni yo'lga qo'yishi kerakki, bundan faqat yer egasi – mulkdorgina emas, balki yerda yollanib ishlovchilar ham manfaatdor bo'lsinlar.

Yer-suv resurslaridan foydalanishni rag'batlantirishda quyidagi maqsadlar ko'zda tutiladi:

– yer-suv resurslarini yanada yaxshilash va muhofaza qilish.

– atrof-muhit muhofazasi va inson hayoti uchun kerakli shart-sharoitlar yaratish;

– yer-suv resurslaridan ijobiy natijalar keltiruvchi omillar sifatida foydalanish va yer resurslarini taqsimlashda tenglik tamoyiliga rioya qilish;

– yerga bo'lgan huquqlarga kafolatlar yaratilishi;

– yer resurslarini ishlatishdan kelgan daromadning to'g'ri taqsimlanishi.

Ushbu asosiy maqsadlardan kelib chiqib, davlatning rag'batlantirish yo'nalishlari belgilab berilgan, bu yo'nalishlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

– yer-suv resurslaridan foydalanishni nazorat qilish;
– yer-suv resurslarini taqsimlash ustidan nazorat o‘rnatish;
– yer-suv resurslaring soliq siyosatini olib borish;
– yer resurslarini ishlatish va taqsimlash;
– xususiy mulk egalarining yerlaridan jamiyat manfaatlari yo‘lida foydalanish uchun olish va hokazo.

Yer-suv resurslaridan foydalanishni rag‘batlantirish uchun davlat yer siyosatini amalga oshiradi. Umuman olganda, yer islohoti, suv islohoti kabilar amalga oshiriladi.

Yer islohoti bu yer munosabatlarining shakllanishi bo‘lib, odamlar orasida yerdan foydalanish, taqsimlash va egalik qilish borasidagi munosabatlar yig‘indisidir. Respublikamizda yer islohotlarining asosiy yo‘nalishlari iqtisodiyotning agrar sektoriga qaratildi. Ayniqsa 1998 yil 30 aprelda qabul qilingan "Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida"gi, "Dehqon xo‘jaligi to‘grisida"gi Qonunlar yer uchastkalarining fermer va dehqonlarga taqsimlanishida asosiy dasturulamal bo’ldi. Bu qonunlar orqali haqiqiy yer egalari, mulkdorlar sinfi shakllantirilib, ham aholiga, ham davlatga katta foyda keltirish imkoniyatlari ko‘rsatildi.

Ko‘pchilik davlatlarda agrar yer siyosati oilaviy xo‘jaliklar–fermer va dehqonlarga yo‘naltirilgan. Qoidalar ishlab chiqishda ko‘pincha fermer, dehqonlar manfaatlari hisobga olinadi, chunki ular yer islohotiga hammadan ko‘ra muhtoj va mas‘uldirlar. Yer islohotida ko‘pincha yer uchastkalari bilan bogliq masalalarda turli cheklanishlar ham qo‘llaniladi. Masalan, alohida talablarni ilgari suradigan masalalar qatoriga sotish va sotib olish, ijaraga olish, yerlarni meros qilish kabi masalalarni kiritish mumkin. Shunga ko‘ra yer miqdori turli davlatlarda turlicha belgilangan. Masalan, Daniyada bu miqdor 150 gektarni, Germaniyaning janubiy hududlarida 400-500 gektarni, Shveytsariyaning ba‘zi hududlarida 20-30 gektarni tashkil etadi.

Suv islohoti suvdan foydalanish, suvni to‘g‘ri taqsimlash va bu boradagi munosabatlar majmuidir.

O‘zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo‘jaligi vazirligining Suv xo‘jaligi bosh boshqarmasi ushbu vazirlikning tarkibiy qismi hisoblanadi. Bosh boshqarma yer usti suvlaridan foydalanishni tartibga solish hamda respublika iqtisodiyoti va aholini suv bilan ta’minlashga doir zarur tadbirlarni amalga oshiradi. Bunday tadbirlarga quyidagilar kiradi:
– suv islohotlarini joriy etish;
– suv resurslaridan maqsadli va samarali foydalanishni tashkil etish;

– suv xo'jaligida yagona texnika siyosati o'tkazish;
– suvni tejash uchun ilg'or texnologiyalar joriy etish;
– iste'molchilarni o'z vaqtida suv bilan uzluksiz ta'minlash;

Yuqoridagilar qatorida boshqarmaning yana bir qator vazifalari belgilangan bo'lib, ular quyidagilardan iborat;

1. Suv xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, mulkchilik shakllarini rivojlantirish ishlarini muvofiqlashtirish va ularni amalga oshirilishining monitoringini olib borish;

2. Suv to'g'risidagi qonunlarga rioya etilishi ustidan nazorat o'rnatish, qonun buzilishiga yo'l qo'ygan shaxslarni belgilangan tartibda javobgarlikka tortishni ta'minlash;

3. Suv resurslaridan foydalanish va drenaj oqova suvlarini oqizib yuborish, yangi korxonalar qurish, ishlayotgan korxonalarni rekonstruktsiya qilish loyihalari bo'yicha xulosalar berish;

4. Suvdan foydalanish uchun maxsus ruxsatnomalar berishni va suv chiqarish inshootlarini ro'yxatga olish, suvdan foydalanuvchilar uyushmalari va ulardan boshqa birlashmalarni tashkil etish va rivojlantirishda, ichki xo'jalik suv hisobini tashkil etishda uslubiy va amaliy yordam berish va hokazo.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Respublika yer-suv fondiga nimalar kiradi?
2. Qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yer-suv resurslarining iqtisodiy-ijtimoiy ahamiyatini bayon eting.
3. Yer-suv resurslari, ularning miqdori, turlari va tarkibi nimalardan iborat?
4. Yer-suv munosabatlarining huquqiy asoslari nimalardan iborat?
5. Yer kadastri, qishloq xo'jalik yerlarini baholash qanday amalga oshiriladi?
6. Irrigatsiya va melioratsiya tadbirlarini amalga oshirishda davlatning roli qanday?
7. Yer-suv resurslaridan foydalanish darajasi va samaradorligi qanday aniqlanadi?
8. Suv iste'molchilari uyushmasi (SIU) haqida tushuncha bering.
9. Yer-suv resurslaridan foydalanishda iqtisodiy samaradorlikni oshirishning qanday yo'llari bor?
10. Yangi sug'orish usullarini, texnikalarni joriy etish qanday amalga oshiriladi?

11. Yer-suv resurslaridan foydalanishni rag‘batlantirishni bayon eting.
12. Suv islohoti nima?

Asosiy adabiyotlar:

1. Abdug‘aniev A., Abdug‘aniev A.A. Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti. - T.: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg‘armasi, 2004-304 b.

2. Salimov B.T. va boshqalar. Dehqon va fermer xo‘jaliklari iqtisodi.- T.: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg‘armasi, 2004-176 b.

3. Модель "Сельская профильная школа"- М.: АПК и ППРО, 2004-32 ст.

4. Экономика сельского хозяйства. Учебник, под.ред. Коваленко. Н.Я.М.: Юркнига, 2004-392 ст.

5. Zokirov O., Pardaev A. Qishloq xo‘jalik iqtisodiyoti. Darslik.-T.: O‘AJBNT markazi 2003-456 b.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining "Yer kodeksi" va boshqa qishloq xo‘jaligiga oid qonun hujjatlari (yer kodeksi, shirkat xo‘jaligi, fermer xo‘jaligi, dehqon xo‘jaligi yer kadastri to‘g‘risidagi qonunlar)-T.:

2. O‘zbekiston Respublikasining qonuni "Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida"-T.: "Sharq" -1998.

3. Karimov I.A. "O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari"- T.: "O‘zbekiston", 1998.

4. Hamroev SH., Sheraliev N. Va boshqalar. "Qishloq xo‘jaligida islohotlarni chuqurlashtirishda suvdan foydalanuvchilar uyushmasining o‘rni"-T\: "Talqin" 2006-288 b.

5. Umurzoqov O‘.P. Toshboev A.SH, Toshboev A.A. "Fermer xo‘jaligi iqtisodiyoti"-T.: "Iqtisod-moliya", 2008-276

6. Abdug‘aniev A. "O‘tish davridagi yer munosabatlari" - T.: TDIU, 1997.

7. Umurzoqov O‘.P. Toshboev A.SH. Rashidov SH., Toshboev A.A. "Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti va menejmenti"-T.: "Iqtisod-moliya", 2008-267 bet.

8. Hakimov R, Otaqulov M., Yusupov E., Yusupov M. "Agrosanoat majmui iqtisodiyoti" - T.: 2004 O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti 159 b.

9. Соколова Ш.Е., Каменецкая О.В., Эффективность использования водных ресурсов в мировом сельском хозяйстве (глобальные экономические и политичекие аспекты)"-М.: ТСИ и ТЭИ АГЖ ВНИИЭСХ, 2006-111 ст.

10.«Государственное регулирование развитие АПК и земельные отношения в России», - М.: «ГЭИС», 2005 - 221 ст.

VII Bob. Qishloq xo‘jaligining moddiy-texnika resurslari, fan-texnika taraqqiyoti, ilg‘or texnologiyalar va ulardan samarali foydalanish

O‘quv maqsadi: Qishloq xo‘jaligining moddiy-texnika resurslari, fan-texnika taraqqiyoti va intensiv texnologiyalarning mazmun-mohiyati, qishloq xo‘jaligida moddiy-texnika resurslarining hususiyatlarini, fan-texnika taraqqiyotining yo‘nalishlari va unga oid chet el ilg‘or tajribalarini o‘rganish, moddiy-texnika resurslaridan oqilona, to‘liq va samarali foydalanishda ilg‘or, intensiv texnologiyalarni qo‘llashning ahamiyatini va moddiy-texnika resurslarining iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlarini aniqlashni o‘rgatish.

Tayanch iboralar: moddiy-texnika resurslari, fan-texnika taraqqiyoti, intensiv texnologiya, tuproq unimdorligi, chorva xayvonlarining mahsuldorligi, mehnat unumdorligi, mexanizatsiyalash, elektrlashtirish, avtomatlashtirish, kimyolashtirish.

7.1. Moddiy-texnika resurslari haqida tushuncha, ularning ahamiyati, xususiyatlari va turkumlashtirilishi

Xo‘jalik faoliyatining zarur elementi sifatida moddiy-texnika resurslari muhim ahamiyatga ega. Moddiy-texnika resurslari tarkibiga ko‘p turdagi unsurlar kiritiladi: ishlab chiqarishning moddiy vositalari bo‘lmish binolar, inshootlar, mashinalar, urug‘liklar, o‘g‘itlar, qurilish materiallari va yoqilg‘i kiradi.

Moddiy-texnika resurslarisiz qishloq xo‘jalik mahsulotlari (tovar va xizmatlari) ishlab chiqarishni tashkil etib bo‘lmaydi. Qishloq xo‘jaligida moddiy-texnika resurslari va boshqa turdagi resurslar o‘rtasida juda katta bog‘lanish mavjudki, bu bog‘lanish bevosita ishlab chiqarishga ta’sir qiladi. Masalan, ishlab chiqarishda bir turdagi moddiy-texnika vositalaridan (yem-xashak, o‘g‘itlar, qurilish materiallari va hokazo) foydalanish moddiy biologik resurslar (mahsuldor chorva va parranda, baliq, suv, o‘tlar, o‘simliklar va hokazo) bilan birgalikda mahsulotning moddiy asosini tashkil etadi. Boshqa turdagi moddiy-texnika resurslari (ish qurollari, mashinalar, texnologik uskunalar, yoqilg‘i moylash materiallari, veterinar preparatlar, o‘simliklarni himoyalash vositalari, xo‘jalik asbob-uskunalari va hokazo) esa tayyor mahsulotni shakllantirishda faol ravishda ishtirok

etadi. Moddiy-texnika resurslarining yana bir qismi (energitik mashina, uzatish uskunalari, transport vositalari, ishlab chiqarish bino va inshootlari va hokazo) ishlab chiqarish jarayonining umumiy shart-sharoitlarini ta'minlaydi. Yana bir qismi esa xo'jalik yuritishdagi shart-sharoitlarni ta'minlab beradi. Bular umumxo'jalik xizmatlari uchun uskunalar va binolar, ta'mirlash ustaxonalari, omborxonalar va hokazo.

Shu bilan birga, qishloq xo'jaligi iqtisodiyotining ba'zi bir tarmoqlarida (chorvachilik, o'simlikchilik, o'rmonchilik, baliqchilik va boshqalar) moddiy-texnika resurslarining bevosita yordami bilan mahsulot ishlab chiqarishning tabiiy-biologik jarayonlari amalga oshiriladi. Ba'zi tarmoqdarda esa (ovchilik, suv resurslarini qayta tiklash, sanoat va hokazo) chet mamlakatlarda inson qatnashmay turib, moddiy-texnika resurslari yordamida ishlab chiqarish amalga oshiriladi, ya'ni avtomatlashtirish, mexanizatsiyalash orqali moddiy-texnika resurslarining o'zi ishlab chiqarishni amalga oshiradi.

Albatta, qishloq joylarida ishlab chiqarishni malakali ishchi kuchisiz, yer-suv, biologik va mineral resurslarsiz, umuman tabiiy resurslarsiz amalga oshirib bo'lmaydi. Moddiy-texnika resurslariga ega bo'lish uchun esa moliyaviy resurslar zarur bo'ladi.

Yerning cheklanganligi va biologik resurslarning muhim xususiyatlari ishlab chiqarishga yo'naltirilgan moddiy-texnika resurslarining muhim xususiyatlari ishlab chiqarishga yo'naltirilgan moddiy-texnika resurslarining, shuningdek ishlab chiqarish texnologiyasining sifati va miqdoriga, ularning o'zaro birikib ishlashlariga bo'lgan talablarini yanada kuchaytiradi. Maqsad – mahsulotni sifatli qilib, xarajatlarni kamaytirish ekan, avvalo resurslardan yuqori saviyada va tejamli foydalanish kerak.

Moddiy-texnika resurslariga bino-inshootlarning ichida joylashgan barcha mashina, transport vositalari, materiallar bilan birga ekin uchun urug'liklar, ko'p yillik o'simlik va daraxtlar, ko'chatlar, o'rmon, suv omborlari va hokazolar ham kiritiladi. Shuningdek, ishlab chiqarish – texnik potentsial degan tushuncha mavjudki, u qishloq xo'jaligida istiqbolda ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun mavjud bo'lgan va yaratilajak moddiy-texnika resurslarining baholanishi, boshqa resurslar bilan bo'lgan munosabatlar, ishlab chiqarishdagi kuch quvvati va boshqa xususiyatlari bilan xarakterlanadi.

Moddiy-texnika resurslarining muhim ahamiyatga ega ekanini yuqoridagi fikr-mulohazalardan bilib oldik. Ularning xususiyatlari

to‘g‘risida gapirsak, eng avvalo qishloq xo‘jaligida moddiy-texnika resurslarining o‘ziga xos bo‘lgan xususiyatlariga to‘xtalish lozim:

Birinchidan, resurslar tarkibida kelib chiqishi, ishlatilishi, vazifalari va turlariga ko‘ra xilma-xillikka ega bo‘lgan vositalar mavjudki, ularsiz ishlab chiqarish sodir bo‘lmaydi. Xususan, qishloq xo‘jalikgining moddiy-texnika resurslari tarkibida energetik va ishchi mashinalar, texnologik uskunalar, traktor (universal va haydaydigan), o‘zi yurar shassi, statsionar issiq dvigatellar, yer qazuvchi meliorativ va boshqalar, texnologik mashinalar; yuk avtomobillari va boshqalar, transport mashinalar, traktor tirkamalari, chorvachilik fermalari uchun uskunalar, yerga ishlov berish va hosil yig‘ish uchun maxsus ishchi mashinalari borki, ularsiz ishlab chiqarish to‘xtab qoladi. Faqatgina energetik mashinalarning o‘zi qishloq xo‘jaligida energetik quvvatning 80 foizini yaratadi. Ushbu mashinalarning alohida vazifasiga ko‘ra yoki tizimli ravishda ishlashi insonni og‘ir va charchatuvchi mehnatdan ozod qilib, qo‘l mehnati bilan bajarib bo‘lmaydigan ishlarni texnologik jarayonlar vositasida amalga oshiradi. Shuning bois alohida tarmoqlar uchun qishloq xo‘jalik resurslari tarkibida kompleks mashinalardan foydalanish zaruriyati tug‘iladi.

Ikkinchidan, moddiy-texnika resurslari qayta yaratilishi mumkin. Bu hodisa esa sanoat ishlab chiqarishi hisobida sodir bo‘ladi. Shu bilan birga, xo‘jalik faoliyati jarayonida ushbu resurslarning jismonan va ma‘naviy eskirishini hisobga olib, ularni yangi usul va texnologiyalar asosida yanada sifatliroq va miqdor jihatdan ko‘proq qilib yaratish talab etiladi.

Uchinchidan, qishloq xo‘jaligida moddiy-texnika resurslari joriy etish cheklangan hisoblanadi. Bu cheklanish iqtisodiy shart-sharoitlardan kelib chiqib, qayta ishlanishiga zamin yaratadi. Asosiy cheklanish omillariga sanoat quvvatlari, resurs ishlab chiqaruvchilar taklifi, qishloq xo‘jalik mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarning to‘lov qobiliyati, tovar ayirboshlash shart-sharoitlari kabilarni kiritish mumkin.

To‘rtinchidan, qishloq xo‘jaligi uchun hududiy birlik xarakterlidir, shunga ko‘ra moddiy-texnika resurslarning ko‘p sonli qishloq joylarda birdek xizmat ko‘rsatish kontsentratsiyasi ta’minlanadi.

Beshinchidan, moddiy-texnika vositalarining qishloq xo‘jaligi maqsadlariga mo‘ljallangan hissasi boshqa alohida tarmoqlarnikiga ko‘ra kattaroq bo‘ladi. Bulardan tashqari, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishda moddiy-texnika vositalaridan foydalanishning yana quyidagi xususiyatlari mavjud:

– qishloq xo'jaligining o'zi mavsumiy xarakterga egaligini inobatga olib, moddiy-texnika vositalaridan foydalanish ham mavsumiy xarakterga egadir. Bu esa, ulardan foydalanish samaradorligini oshirish bilan bog'liq muammolarni keltirib chiqaradi;

– moddiy buyumlashgan ko'rinishdagi moddiy-texnika resurslari tabiiy sharoitlar ta'siriga uchraydi va ularni saqlash ma'lum miqdorda sarf-xarajatlarni talab etadi;

– qishloq xo'jalikda foydalaniladigan moddiy-texnika resurslari tarkibiga jonli organizmlar, o'simliklar va chorva mollari ham kiradi;

– ishlab chiqarishda foydalaniladigan ayrim moddiy resurslar shu xo'jalikning o'zida yaratiladi (chorvachilikda foydalaniladigan yem-xashak, o'simlikchilikda urug'lik, organik o'g'itlar va boshqalar).

Qishloq xo'jaligida moddiy-texnika resurslarining turkumlanishi asosan: kelib chiqishi, moddiy-ashyoviy turi, faoliyat turi, mulk shakllari, xo'jalik sub'ektlari taqsimoti, amalda foydalanish imkoniyatlari va boshqalarga qarab amalga oshiriladi. Quyidagi chizmada moddiy-texnika resurslarining turkumlanishi berilgan:

Chizmadan ko'rinib turibdiki, kelib chiqishiga ko'ra moddiy-texnika resurslari tabiiy va sun'iy moddiy resurslariga bo'linadi. Sun'iy moddiy-texnika resurslari asosan sanoatda va qisman qishloq xo'jalik ishlab chiqaruvchilari yordamida ishlab chiqariladi (7.1-rasm).

Tabiiy moddiy-texnika resurslariga biologik, mineral resurslari, quyosh energiyasi, yer, shamol, suv energiyasi, yer-suv resurslari kabilar kiradi. Mineral resurslar, o'z navbatida, o'z ichiga yoqilg'i-energitika qazilmalari (neft, gaz, ko'mir va hokazo), foydali ruda qazilmalari (temir, rangli metall, oltingugurt va hokazo), shuningdek, boshqa mineral resurslarni (qum, tabiiy tosh, loy, bo'r, torf, ohak va hokazo) qamrab oladi. Moddiy-ashyoviy tarkib bo'yicha resurslarning turlanishi resurslarning miqdoriga ko'ra umumiy texnik o'lchovlar bilan belgilanadi. Bunday resurslarga ishchi mashinalar, ishlab chiqarish inshootlari, texnologik uskunalar, traktorlar, avtomobillar kiradi.

Faoliyat turi bo'yicha moddiy-texnika resurslari asosan alohida tarmoqlarga ixtisoslashgan bo'lsa, bajarayotgan vazifasiga ko'ra, resurslarning taqsimlanishi ko'zda tutilgan resurslarni o'z ichiga oladi. Masalan, sanoat korxonasi uchun alohida resurslar talab etilsa, qishloq xo'jalik uchun boshqa resurslar kerak bo'ladi.

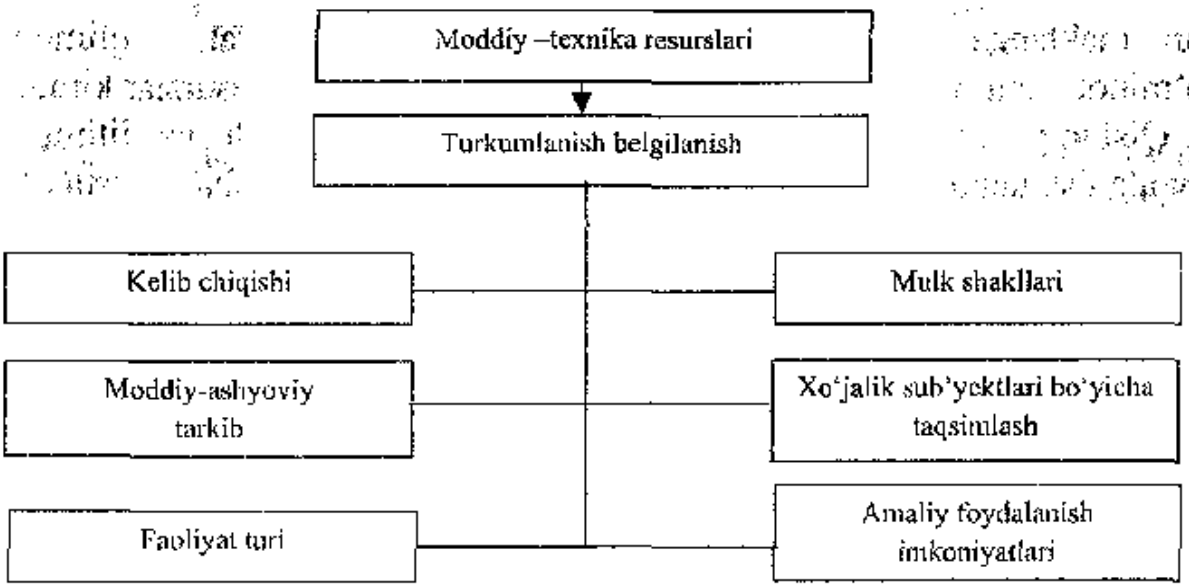

7.1-rasm. Qishloq xo'jaligida moddiy-texnika resurslarining turkumlanishi

Mulk shakllariga ko'ra, resurslar ham turkumlanadi. Masalan, fermer o'zi texnika vositasini sotib oladi yoki uni ijaraga oladi va hokazo. Xo'jalik sub'ektlari bo'yicha taqsimlashda resurslarning kim tomonidan foydalanishi e'tiborga olinadi. Masalan, qishloq xo'jaligida ekish ishlariga kompyutyer kerak emas, chorvachilik mahsuloti ishlab chiqarishda o'rim kombayni kerak emas. Shunga ko'ra, xo'jalik sub'ektlarining o'zi resurslarning kerakligini, talabga javob beradiganini tanlaydi.

Amaliy foydalanish imkoniyati bo'yicha resurslarning turkumlanishi asosan fan-texnika taraqqiyotiga bog'liq bo'ladi. Masalan, yangi ixtiro qilingan kombayn yoki traktor sinovdan o'tgach, amalda undan qancha muddat sifatli foydalanish mumkin bo'ladi, buni albatta ishlab chiqarish jarayoni belgilab beradi.

Yuqoridagilar bilan birga moddiy-texnika resurslari qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish va ijtimoiy ob'ekt bo'yicha taqsimlanadi. Bular quyida chizmada aks ettirilgan (7.2-rasm):

Ko'rinib turibdiki, ishlab chiqarish qatlamiga mansub bo'lgan moddiy-texnika resurslari tarkibiga asosan qishloq xo'jalikda mahsulot ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etuvchi resurslar kiradi. Masalan, qishloq xo'jalikning o'zi (dehqonchilik va chorvachilik), qishloq xo'jalikni qayta ishlovchi va mahalliy sanoat, o'rmon xo'jaligi, baliqchilik, qishloq xo'jaligi qurilishi, savdo-sotiq va hokazo tarmoqlarga bo'linadi, moddiy-texnika resurslariga esa uy xo'jaliklari, uy-joy qurilish xo'jaliklari, o'zini-o'zi boshqarish xo'jaliklari, sog'liqni saqlash maskanlari, ta'lim va

fan, maktabgacha tarbiya muassasalari, madaniyat, ijtimoiy ta'minot, jamoat transporti va hokazoga xizmat qiluvchi resurslar kiradi.

Qishloq xo'jalik infrastrukturasi esa ishlab chiqarish va ijtimoiy rivojlanish uchun qishloq xo'jaligida yaratilgan jami shart-sharoitlarni o'z ichiga oladi. Bunga, ishlab chiqarish uchun va insonlar yashashiga zarur sharoitlar – issiqlik energitikasi, gaz, yorug'lik bilan ta'minlanganlik, omborxonalar va hokazo resurslar kiradi.

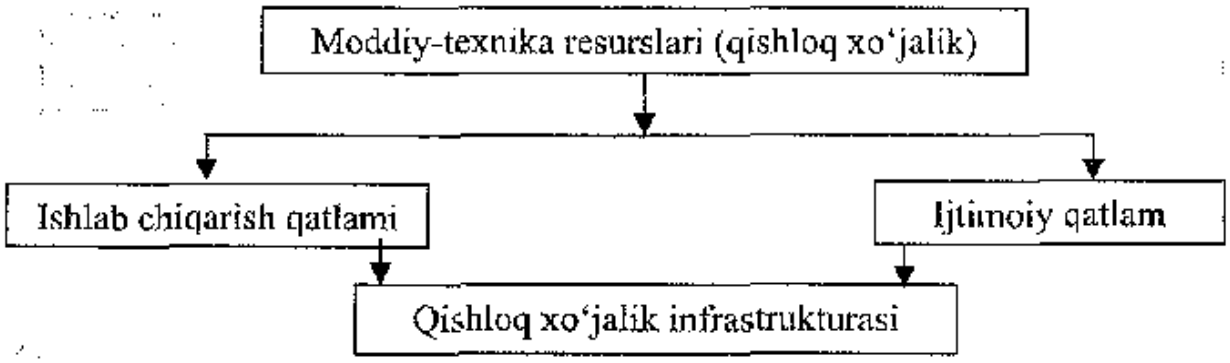

7.2-rasm. Qishloq xo'jaligida moddiy-texnika resurslarining obyektlar bo'yicha taqsimlanishi

Qishloq xo'jaligida islohotlarning chuqurlashtirilishi, fermerlik harakatini qo'llab-quvvatlash, moddiy va moliyaviy bazani mustahkamlash, ularga yanada keng yo'l ochib berish, bu borada yangi imtiyoz va imkoniyatlarni to'g'diradi, qisqacha aytganda, qishloqda paydo bo'ladigan mulkiy munosabatlarni, yangi o'rta sinf vakillari – mulkdorlar, tadbirkor va ishbilarmonlarning manfaatlarini himoyalash bugungi kunda eng katta ahamiyatga ega.

Misol uchun fermer xo'jaliklari moddiy-texnika bazasining tarkibiy tuzilmasi quyidagilardan iborat:

– fermer xo'jaliklari tasarrufidagi yer uchastkalari;
– fermer xo'jaliklaridagi ko'p yillik daraxtlar va uzumzorlar;
– chorva fermalarining mahsuldor va ishchi xayvonlari;
– fermer xo'jaliklaridagi bino-inshootlar, texnikalar, mashinalar va boshqa ish qurollari;
– fermer xo'jaliklaridagi aylanma mablag'lar (urug'lik, ozuqa, YOMM, mineral o'g'itlar va kimyo);
– fermer xo'jaliklarining hisob raqamidagi pul mablag'lari, qimmatbaho qog'ozlar;
– fermer xo'jaliklarining ta'sischiligi asosida tashkil qilingan muqobil MTP, SIU va agrofirmalar hisobidagi mol-mulki;

7.2. Fan-texnika taraqqiyoti, uning yo'nalishlari va intensiv texnologiyalar

Har bir davlat iqtisodiyotining yuksalishida fan-texnika taraqqiyoti muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, qishloq xo'jaligida moddiy-texnika resurslarining shakllantirilishi va yanada rivojlantirilishida fan-texnika taraqqiyoti katta rol o'ynaydi.

Umuman olganda, fan-texnika taraqqiyoti yirik ishlab chiqarish uchun xaraktyerli bo'lgan fan va texnikaning muttasil ravishda va o'zaro bog'liq holda rivojlantirilishidir. Insoniyatning kundan-kunga ortib boruvchi ehtiyojlarini qondirish uchun fan-texnika taraqqiyotini yanada jadallashtirish tabiiy jarayon bo'lib bormoqda.

Fan-texnika taraqqiyoti intellektual ong rivojlanishining mahsuli bo'lib, qishloq xo'jaligida u bilan bog'liq bo'lgan jami fanlardagi o'zgarishlar, rivojlanishlar, ularning yanada taraqqiy etishi, texnika-texnologiyalarni yaratish va u bilan shug'ullanuvchi malakali kadrlar tayyorlash natijasida yanada yuksakliklarga erishish demakdir. Uning asosiy maqsadi esa samarali, yangi qishloq xo'jalik texnikalarini, ekologik, jismonan va ma'nan talablarga javob beruvchi uskunalarni, texnologiyalarni, kimyoviy vositalar, o'simlikchilikda yangi navlarni, chorvachilikda yangi zotlarni yaratish, mavjud vositalar va texnologiyalarni takomillashtirib, mehnat unumdorligini oshirishdan iborat. Shuningdek, qishloq xo'jaligida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar miqdorini oshirish va sifatini yaxshilash ularni qayta ishlash va iste'molchilargacha yetkazib berish jarayonni muammosiz tashkil etish ham fan-texnika taraqqiyotining maqsadlaridan biridir. Ushbu maqsad negizida esa respublika iqtisodiyotini yuksaltirish yotadi.

Fan-texnika taraqqiyotining mohiyati fan va texnikaning yuksak sur'atlar bilan o'sishi uchun bir-biri bilan uzviy ravishda bog'lanib, taraqqiy etishidan iborat. Uni jadallashtirish zaruriyati bir nechta sabablarga asoslanadi;

Birinchidan, fan-texnika taraqqiyoti tufayli bir birlik qishloq xo'jalik mahsuloti ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan mehnat sarfini kamaytirish va mehnat unumdorligini oshirishga erishish;

Ikkinchidan, yaroqsiz holga keltirilgan va eski, lekin ishlatilayotgan qishloq xo'jalik texnika, asbob-uskunalari, texnologiyalarini yangi, zamonaviy va sifatlisiga almashtirish hamda shu orqali moddiy-texnika resurslaridan oqilona foydalanashiga erishish. Ayniqsa, xom-ashyoni

qayta ishlab to tayyor mahsulot yaratgunga qadar bo'lgan jarayonlarda yangi texnika-texnologiyalardan foydalanishda, fan-texnika taraqqiyotining ahamiyati beqiyos.

Uchinchidan, qishloq xo'jalik va sanoatda ishlab chiqarishni tashkil etishda ixtisoslashtirish, korxonalarni bir joyda to'plashning o'z o'rni bor. Ana shuni ta'minlash uchun ham fan-texnika taraqqiyoti zarurdir.

To'rtinchidan, qishloq xo'jaligini, umuman ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish, rivojlantirish uchun kadrlarni to'g'ri tanlash ham muhim. Fan-texnika taraqqiyoti esa yangi-yangi kasblarning vujudga kelishini talab qiladi va ishlovchilarning kasb mahoratini oshirishga undaydi.

Beshinchidan, fan-texnika taraqqiyoti orqali iqtisodiyotning, xalq xo'jaligining barcha tarmoqlari alohida-alohida va bir-biri bilan uzviy ravishda bog'liq holda rivojlantiriladi.

Fan-texnika taraqqiyotini rivojlantirish, texnika-texnologiyalarga tub o'zgartirish kiritish negizida albatta mehnat unumdorligini oshirishga erishiladi. Fan-texnika taraqqiyoti ikki shaklda amalga oshiriladi: 1) evolyutsion yoki bosqichma-bosqich shakl (bunda fan va texnika me'yori bilan, sekinroq va qisman takomillashib boradi); 2) revolyutsion yoki inqilobiy shakl (bunda qonun-qoidaga asosan yangi texnika va texnologiyani vujudga keltirish hamda jamiyat ishlab chiqaruvchi kuchlarni tubdan o'zgartirishga erishiladi).

Fan-texnika taraqqiyotining jadal sur'atlar bilan rivojlantirilishi iqtisodiyotni har tomonlama intensivlashtirish hisobiga mahsulot sifatini qat'iy yaxshilashning hal qiluvchi vositasi hisobiga sodir bo'ladi. Qishloq xo'jaligini texnikaviy jihatdan yangilash, yangi-yangi texnologiyalar yaratish, undagi moddiy-texnika bazasini tubdan o'zgartiradi. Bular bilan bir qatorda ishlab chiqarishni elektlashtirish, kimyolashtirish, kompyutyerlashtirish, avtomatlashtirish va mexanizatsiyalash kabi fan-texnika taraqqiyotining yo'nalishi orqali fan va texnika ishlab chiqaruvchi kuchga aylanadi.

Fan-texnika taraqqiyotining yana boshqa yo'nalishlari ham mavjud, bular: energitikani rivojlantirish, transport, aloqa turlarining yangilarini vujudga keltirish; har hil turdagi texnologiyalarni o'zlashtirib, fan va ishlab chiqarishga tadbiq etish; yangi konstruktiv materiallarni kashf qilish va foydalanishini yo'lga qo'yish; biotexnologiya, chiqitsiz texnologik jarayonlarni ishlab chiqarishga tadbiq etish va hokazo.

Qishloq xo'jaligida esa fan-texnika taraqqiyotining yo'nalishlari xalq xo'jaligidagi yo'nalishlardan ozroq farq qiladi. Bular quyidagilar: yangi yerlarni o'zlashtirish, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, yangi sifatli sug'orish vositalari va texnologiyalarini yaratish, dehqonchilikda kam suv talab etadigan, tezpishar va yuqori hosil beruvchi urug' navlarini, sermahsul chorva mollarini yaratish, mavjud intensiv texnologiyalarni takomillashtirish; qishloq xo'jaligiga servis xizmatlarini ko'rsatish, mahsulotlarni qayta ishlash, sifatli saqlash va iste'molchilarga o'z vaqtida yetkazib berish qobiliyatiga ega bo'lgan texnologiyalar va tadbirkorlik sub'ektlarini shakllantirish hamda fan-texnika taraqqiyotini qishloq xo'jalik ishlab chiqarishga o'z vaqtida joriy etishga xizmat qiluvchi raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash va ularni rag'batlantirish kabilar.

Fan-texnika taraqqiyoti ishlab chiqarishni intensivlashtirish va uning samaradorligini oshirishdagi hal qiluvchi yo'nalishlaridan biri. Intensivlash-umumlashtirish, serunumlilik degan ma'nolarni anglatadi.

Fan-texnika taraqqiyoti joriy qilinib, yangi texnikani kiritish natijasida mahsulot tannarxi ham kamayadi, bu esa quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$\Delta S = (T_1 - T_t) A_t$$

Bunda ΔS - yangi texnikani joriy qilib, tannarxni kamaytirishdan kelib chiquvchi samaradorlik.

T_t- yangi mahsulot tannarxi (t yildagi)

T_1- eski mahsulot tannarxi

A_t - yangi mahsulotning t yildagi hajmi,

Bundan esa foyda qay darajada o'zgarishi formulasi ham kelib chiqadi.

$$\Delta F_{o't} = (B_t - T_t) - (B_t - T_t) \cdot A_t$$

$\Delta F_{o't}$ - yilda foydaning o'sishi, so'm hisobida;

B_t - texnika kiritgandan keyingi ulgurji baho;

T_t - texnika kiritgandan keyingi bir birlik mahsulot tannarxi;

B_t - yangi texnika kiritmasdan oldingi ulgurji baho;

T_t - yangi texnika kiritmasdan avvalgi bir birlik mahsulot tannarxi;

A_t - yangi mahsulotning t yildagi hajmi.

7.3. Qishloq xo'jaligida zamonaviy, samarali, ekologik jihatdan foydali hisoblangan texnikalarni, kimyoviy vositalarni, texnologiyalarni yaratish

Moddiy-texnika resurslarining qishloq xo'jaligidagi asosiy xususiyatlaridan yana biri shundaki, ularning umumiy to'liq va talabga javob beruvchanligini batafsil va oqilona o'rganishdir. Bunda esa ularning baholanish ko'rsatkichlari mavjud.

Moddiy-texnika resurslarini baholashda natural, qiymat va miqdor ko'rsatkichlaridan foydalaniladi, hamda sifati bo'yicha izohlanadi.

Moddiy-texnika resurslarining natural baholanishi qishloq xo'jaligida ularning miqdori, fizik shakli, quvvati ko'rsatkichlari asosida amalga oshiriladi. Masalan, traktorlar miqdori birliklarda, shu bilan birga, quvvati ot kuchi bilan hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash uskunalari, texnologik liniyalari tarmoqlar asosida, ularning quvvati asosida bir smenada ishlab chiqarilgan qishloq xo'jaligi mahsulotiga qarab hisoblanadi.

Ishlab chiqarishda qatnashadigan moddiy-texnika resurslari ishlab chiqarish fondlari tarkibiga kiritiladi. Ishlab chiqarish fondlari bu mehnat predmetlari va vositalari yig'indisi bo'lib, ular yordamida xo'jalik faoliyati amalga oshiriladi. Ishlab chiqarish jarayoni sodir bo'lgach, tayyor mahsulotga qiymatini o'tkazish jihatidan ishlab chiqarish fondlari 2 ta asosiy va aylanma fondlarga bo'linadi.

Asosiy fondlar ishlab chiqarishda uzoq vaqt ishtirok etadigan moddiy-ashyoviy, qimmatbaho buyumlarni o'z ichiga oladi: bino-inshootlar, mashinalar, uskunalar, transport vositalari, ishchilar va mahsuldor chorva mollari, daraxtzorlar va hokazo. Aylanma fondlarga esa shunday ishlab chiqarish vositalari kiradiki, ular bir ishlab chiqarish tsiklida to'liq qatnashib, o'z qiymatini to'lig'icha ishlab chiqariladigan mahsulotga o'tkazadilar. Bularga yem-xashak, ozuqa, o'g'itlar, urug'lik, yoqilg'i-moylash materiallari, elektroenergiya va hokazolar kiradi.

Asosiy fondlarning qiymati asosiy vositalar bahosi bilan aniqlanadi. Aylanma fondlar aylanma vositalar bilan birgalikda muoamala fondlarini ham hisobga oladi. Hamma asosiy ishlab chiqarish vositalari ham qiymat bahosiga ega emas. Ulardan ba'zilari to'liq bo'lmagan qiymat bahosiga ega, ba'zilari esa umuman ega emas va tashkilotlar balansida hisobga olinmaydi.

Moddiy-texnika resurslarining qiymati shuningdek, asosiy va aylanma kapital tarkibida hisobga olinadi. Asosiy kapital ishlab chiqarish kapitalining bir qismi bo'lib, u o'z qiymatini ishlab chiqarilayotgan mahsulotga qisman o'tkazadi. Aylanma kapital esa bu ishlab chiqarish kapitalining xom-ashyoga, materiallar va ishchi kuchiga qilinadigan sarf-xarajatlar ko'rinishidagi qismi bo'lib, ishlab chiqariladigan mahsulotga qiymatini to'liq o'tkazadi.

Moddiy-texnika resurslarining sifat bo'yicha baholanishi bir qator ko'rsatkichlar yordamida amalga oshiriladi: yangi texnika va uskunalarning zamonaviy turlari bo'yicha hissasi; bino va inshootlar turlari; ishlab chiqarishda zamonaviy texnologiyalar qo'llanilgandagi taqqoslama og'irligi; asosiy vositalar eskirishi ko'rsatkichlari; bino va inshootlarning taqqoslama og'irligi hamda ularning kapital remont talab qilinishi yoki eskirgan ko'rsatkichlari; asosiy moddiy-texnika vositalarining xizmat qilib berish muddati va hokazo. Alohida tarmoqlarda va faoliyat turlarida baholanish o'zining maxsus ko'rsatkichlari yordamida amalga oshiriladi. Masalan, muhandislik kommunikatsiyalari sifati ularning uzoq muddat xizmat qilib berishi, ishonchliligi, xavfsizligi atrof-muhitga zarar yetkazish darajasi va hokazo ko'rsatkichlar yordamida baholanadi.

Asosiy fondlarni baholash uchun quyidagi shakllardan foydalaniladi:

– asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati (yoki to'liq qiymati) bo'yicha baholash asosiy fondlarni sotib olish yoki qurish, ularni olib kelish va o'rnatishga ketgan barcha xarajatlarni o'z ichiga oladi;

– asosiy vositalarni qayta tiklash qiymati bo'yicha baholash - bir xil vazifani bajaruvchi, lekin turli yillarda ishga tushirilgan asosiy fondlarni joriy yil baholarida aynan shu fondlarni takror ishlab chiqarish qiymati bo'yicha qayta baholash va taqqoslama ko'rinishga keltirish. Qayta tiklash qiymati asosiy fondlarning bozor qiymatiga ham mos keladi va tekinga olingan asosiy fondlarni hisobga olishda ham foydalanilishi mumkin;

– asosiy vositalarning qoldiq qiymati bo'yicha baholanishi - asosiy fondlarning boshlang'ich yoki qayta tiklash qiymatidan hisoblangan eskirish summasini (amortizatsiya ajratmalari) ayirib tashlash orqali baholanishi mumkin;

– balans qiymati bo'yicha baholanishi asosiy fondlarning buxgalteriya balansida aks etadigan qiymati;

– tugatish qiymati bo‘yicha baholanishi asosiy vositalarning moddiy yoki ma‘naviy eskirishi va boshqa sabablarga ko‘ra tugatilayotgan asosiy fondlarning tugatish qiymatini baholashda ishlatiladi.

Moddiy texnika resurslarining qishloq xo‘jaligidagi ahamiyati ularning qishloq joylarida ham mavjudligi bilan belgilanadi. Moddiy-texnika resurslari bilan ta’minlanganlikka oid ko‘rsatkichlar quyidagicha: alohida resurs turlarining umumiy hajmi bo‘yicha (hissasi); aholi soni bilan ularning to‘g‘ri kelish-kelmasligi, boshqa resurslar bilan aloqadorlik nisbati ko‘rsatkich dinamikasi va hokazo. Xususan, qishloq xo‘jalik mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarining moddiy-texnika resurslari bilan ta’minlanganlik darajasi quyidagi ko‘rsatkichlar bilan aniqlanadi: mehnatning fond bilan qurollanganligi, ya’ni ishchilarning fond bilan qurollanganligi, fond bilan ta’minlanganlik, energiya bilan qurollanganlik, energiya bilan ta’minlanganlik va hokazo. Ushbu ko‘rsatkichlar me’yoriy hujjatlar bilan solishtiriladi, shu bilan birga milliy va chet el tajribasi asosida solishtiriladi.

Mehnatning fond bilan qurollanganligi ko‘rsatkichi bir ishchi hisobida foydalanilayotgan moddiy-texnika resurslarining qiymati asosida aniqlanadi:

$$F_q = \frac{AFQ}{N};$$

Bu yerda

F_k – fond bilan qurollanganlik, so‘m/kishi

AFQ - asosiy ishlab chiqarish fondlarining qiymati so‘m;

N – ishchilar soni, kishi.

Fond bilan ta’minlanganlik ko‘rsatkichi ishlab chiqarish ob‘ekti yoki asosi ishlab chiqarish resursi birligi yoki ishlab chiqarish maydoni hisobiga moddiy-texnika resurslarining to‘g‘ri kelishi, qiymatini bildiradi. Xususan, fond bilan ta’minlanganlik qishloq xo‘jaligida asosiy fondlarning qishloq xo‘jalik tadbirlariga ishlatilishi jihatidan baholanadi. Bunda yoki 100 gektar, 1000 gektar qishloq xo‘jalik ekin maydoniga fondlarning to‘g‘ri kelishi bo‘yicha baholanadi.

$$F_t = \frac{AFQ}{S_q};$$

Bu yerda:

F_t – fond bilan ta’minlanganlik

AFQ - asosiy ishlab chiqarish fondlarining qiymati so‘m;

S_q- qishloq xo‘jaligi ekinlari maydoni ga.

Mehnatning energiya bilan qurollanganligi bir kishiga to‘g‘ri keladigan energiya quvvati miqdori bilan aniqlanadi:

$$E_q = \frac{EnyerQ}{N};$$

Bu yerda:

E_q- energiya bilan qurollanganlik, ot kuchi / kishi

Enyer Q - energiya quvvati, ot kuchi

N - ishchilar soni, kishi.

Energiya bilan ta’minlanganlik ishlab chiqarilayotgan ob‘ekt yoki ishlab chiqarish resursi birligiga yoki ishlab chiqarish maydoniga nisbatan hisoblanadi:

$$E_t = \frac{EnQ}{S};$$

Bunda: E_t- energiya bilan ta’minlanganlik, ot kuchi / ga

EnQ - umumiy energiya quvvati, ot kuchi

S - ekin maydoni, ga

Bulardan tashqari, qishloq xo‘jaligida moddiy-texnika resurslaridan to‘liq va samarali foydalanishni baholashda resurslar bilan ta’minlanganlik darajasi ko‘rsatkichi muhim ahamiyatga ega bo‘lib, u quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$MTR_t = \frac{Q / x_{ck} + (AV_{o'q} - AV_{o'ek}) + A_yV_{o's} - BT_{o's}}{S};$$

Bunda:

MTR_T - moddiy-texnika resurslari bilan ta’minlanganlik darajasi, so‘m;

Q/x_{eq}- qishloq xo‘jalik yerlarining qiymati, so‘m;

$AVo‘_O$- asosiy vositalarining o‘rtacha yillik qiymati;

$AVo‘_{ek}$- asosiy vositalarning o‘rtacha yillik eskirish qiymati, so‘m;

$A_YV_{o's}$- aylanma vositalarning o‘rtacha yillik summasi, so‘m;

$BT_{o's}$ - bog‘ va tokzorlarning o‘rtacha yillik summasi, so‘m;

S - ekin maydoni, ga.

Ushbu ko‘rsatkich xo‘jalikning mavjud ekin maydoniga to‘g‘ri keladigan moddiy-texnika resurslarini aniqlab beradi.

Ishlab chiqarish jarayonlarining mexanizatsiyalashuvi darajasi – traktor-mashinalar yordamida bajarilgan jami ish miqdorini korxona bo‘yicha bajarilgan jami ish hajmiga bo‘lib aniqlanadi.

$$M_{yo} = \frac{MT_{bi}}{I_{mik}};$$

Bunda: M_{yo} - mexanizatsiyalashganlik darajasi;

MT_{bi} - mashina-traktorlar yordamida bajarilgan ish, (etalon ga);

I_{mik} - xo‘jalikda jami bajarilgan ish miqdori (etalon ga);

Mashina traktor parkidan foydalanish koeffitsenti quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$MTP_{fk} = \frac{FMT}{MMT};$$

Bunda: MTP_{fk} - mashina traktor parkidan foydalanish koeffitsenti;

FMT - foydalanilgan mashina- traktorlar soni, (dona);

MMT - mavjud bo‘lgan mashina-traktorlar soni (dona).

Ishlab chiqarishda asosiy fondlardan samarali foydalanish ko‘rsatkichlariga yana fond qaytimi va fond sig‘imi kabi ko‘rsatkichlar kiradi.

Fond qaytimi qishloq xo‘jaligida yetishtirilgan yalpi mahsulot qiymatini asosiy vositalarning o‘rtacha yillik qiymatiga nisbati bilan aniqlanadi:

$$F_{kt} = \frac{YAMQ}{AF_{yq}};$$

Bunda: F_{kt}- fond qaytimi

YAMQ - yalpi mahsulot qiymati, so‘m

AF_{yq}-asosiy vosita (fond) larning o‘rtacha yillik qiymati, so‘m

Fond sig‘imi fond qaytimiga teskari bo‘lgan ko‘rsatkich bo‘lib, quyidagicha aniqlanadi:

$$Fs = \frac{AF_{yq}}{YAM_k}$$

Asosiy vositalar o‘rtacha yillik qiymatining yetishtirilgan qishloq xo‘jalik yalpi mahsuloti qiymatiga nisbati bilan aniqlanadigan ko‘rsatkich fond sig‘imidir. Foyda me‘yori asosida ishlab chiqarish fondlarining iqtisodiy samaradorligi aniqlanadi:

$$FM = \frac{YAF}{AF + A_yF}$$

FM - foyda me'yori YAF - yalpi foyda, so'm
AF - asosiy fondlar qiymati, so'm A_yF - aylanma fondlar qiymati, so'm

Qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarining moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlanishi bir qancha omillarga borib taqaladi. Kelib chiqish xarakteriga ko'ra ikki asosiy manba: sanoat ishlab chiqarishi va qishloq xo'jaligida resurslar ishlab chiqarish manbalariga ko'ra moddiy-texnika resurslari ta'minoti amalga oshiriladi.

Sanoat ishlab chiqarishi shunday muhim faoliyatki, xoh o'zimizning, xoh import tovar ishlab chiqarish bo'lsin, uning hammasi umumiy ishlab chiqarish jarayoniga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qiladi. Shuningdek, bu ishlab chiqarishning muhim xususiyati shundaki, uning (sanoatning) barcha tarmoqlarida mehnat vositalari va iste'mol tovarlari yaratilib, fan-texnika taraqqiyoti aniqlanadi, jami ijtimoiy mahsulot chiqariladi va yaratiladi.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning jadallashuvi birinchidan iqlimga bog'liq bo'lsa, ikkinchidan albatta, mehnat resurslari bilan zamonaviy, ilg'or texnologiyalarga bog'liq. Qishloq xo'jaligida resurslar ishlab chiqarish tarkibiga turli materiallar, ishchilar, mashina va inventarlar tayyorlash, texnika vositalarini yangilash, alohida ehtiyot qismlar ishlab chiqarish, texnika va uskunalarni kompleks ishlatish, yem-xashak ishlab chiqarish, urug'liklar, ko'chatlar, shuningdek ko'p yillik daraxtzorlar yaratish, bog' va tokzorlar yaratish, chorva mollari mahsuldorligini oshirish, parrandachilik va baliqchilikda, o'rmon xo'jaligida yangiliklar yaratish va ishlab chiqarish jarayonini yanada intensivlashtirish kabilar kiritiladi. Qishloq xo'jaligida moddiy-texnika resurslarini ishlab chiqarish ishlab chiqarishni ta'minlash maqsadida olib boriladi.

Moddiy-texnika resurslarining zamonaviy ko'rinishi ikki manba orqali ko'zga tashlanadi: 1) mamlakatimizda fan-texnika taraqqiyoti yuksalishi natijasidagi ishlanmalar hamda 2) import, ya'ni chet el ilg'or texnologiyalari kirib kelishi natijasida.

Ikkinchi turdagi ishlab chiqarish orqali qishloq xo'jaligining' ko'pgina qirralari rivojlantirilmoqda. Masalan, AQSH tajribasi (mashina-uskunalar keltiriladi); Gollandiya tajribasi (kartoshka va boshqa poliz sabzavot ekinlari); Kanada, Angliya, Frantsiya va Germaniya tajribalari (yuqori

unumli minizavodlar, ilg‘or texnologiyalar); Xitoy tajribasi (yuqori quvvatli minizavodlar) va hokazo. Qishloq xo‘jaligida moddiy-texnika resurslarining shakllanishi quyidagicha tasvirlanadi, (7.3-rasm).

Moddiy-texnika resurslarining qishloq xo‘jaligida shakllantirishdagi asosiy xarakteristikasi, bu ishlatilayotgan moddiy-texnika resurslari hajmini o‘zgartirish, shunga ko‘ra zamonaviy, sifatli yuqori samaraga ega bo‘lgan, ekologik jihatdan foydali hisoblangan texnik resurslarni kimyoviy vositalarni texnologiyalarni yaratishdir. Bunga yana quyidagilarni qo‘shimcha qilish kerak: hozirgi fan-texnika yuksalayotgan bir davrda ratsional, iqtisodiy va ekologik jihatdan ilg‘or bo‘lgan moddiy-texnika resurslari nafaqat qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida, balki umuman qishloq hayoti va atmosferasi uchun hayotiy zaruratdir.

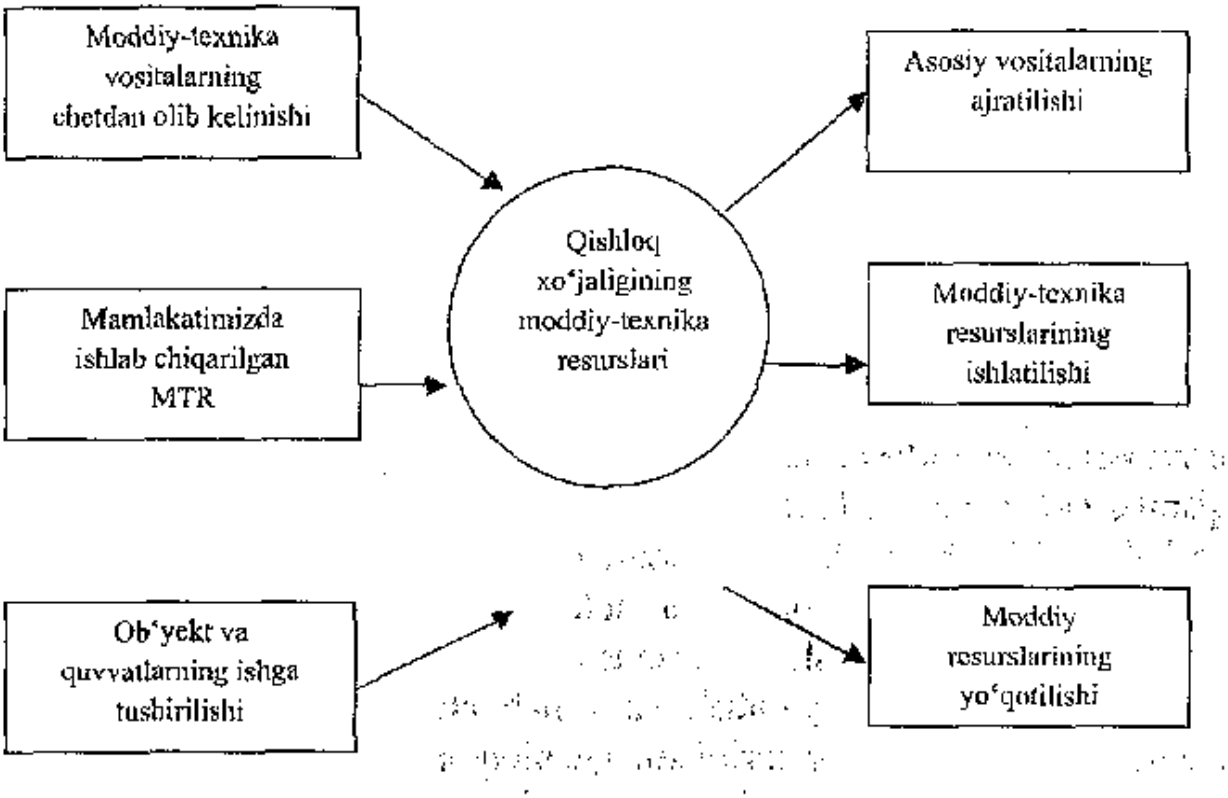

7.3-rasm: Qishloq xo‘jalik iqtisodiyotida moddiy-texnika resusrlarining shakllanishi

Qishloq xo‘jaligida moddiy-texnika resurslarining shakllanishiga ta’sir etuvchi omillar quyidagilar: moddiy-texnika vositalari bilan ta’minlanganlik, qishloq xo‘jalik ishlab chiqaruvchilarining umumiy iqtisodiy ahvoli va daromadliligi, investitsiya faoliyatini faollashtirish, moddiy-texnika ta‘minoti tizimliligi, ishlab chiqarish va muhandislik infrastrukturasining rivojlanish darajasi, fan-texnika taraqqiyoti,

davlatning qishloq xo'jaligidagi moddiy-texnika ta'minoti borasidagi siyosati va hokazo.

Moddiy-texnika resurslari shakllanishi, shuningdek, moliyaviy vositalar yordamida amalga oshiriladi. Bu moliyaviy vositalar zamonaviy, samaradorligi yuqori bo'lgan hamda ekologik jihatdan foydali hisoblangan texnikalarni, ilg'or texnologiyalarni yaratishda investitsiyalar va joriy kapital qo'yilmalar shaklida safarbar etiladi. Joriy kapital qo'yilmalar ishlab chiqarish jarayonida takror ishlab chiqarishning qaytarilishini ta'minlash uchun xom-ashyo va materiallarni yetkazish uchun foydalaniladi.

7.4. Fan-texnika yutuqlarini joriy etish va ulardan samarali foydalanish

Tarixdan ma'lumki, jahondagi iqtisodiy faoliyatning hozirgi darajaga yetishigacha qancha ilmiy-texnikaviy taraqqiyot davri o'tdi. VII-VIII asrlarda iqlimning isishi oqibatida epidemiyalar tarqalishi kamaydi va demografik o'sish kuzatildi. XI asrda hunarmandchilik rivojlanib, ishlab chiqarish asta-sekin rivojlantirildi va yer bilan ishlash birmuncha osonlashdi. Qo'l mehnatidan foydalanish kamaydi va mahsulot ishlab chiqarish jarayoni yangi-yangi cho'qqilarga erishdi. Fan-texnika taraqqiyoti natijasida mehnat unumdorligi oshdi, ayniqsa texnologiyalar borasidagi siljishlar natijasida sanoatda ham, qishloq xo'jaligida ham ijobiy o'zgarishlar yuz berdi.

XIII asrda butun Yevropada sanoat shaharlari barpo etilib, yengil sanoat, to'quvchilik sanoati rivojlandi. Angliyada qishloq xo'jaligi rivojlanib, chorvachilikdan olingan jun butun Yevropa bo'ylab sotildi. Jun evaziga XIV asrda Shimoliy Italiya, Venetsiya, Genuya va Florentsiya sanoat mollari savdo-sotig'ini yo'lga qo'ydi. Shu asrda qurolsozlik, mashinasozlik, yangi texnologiyalar kashf qilinib, fan-texnika taraqqiyoti yanada ilgariladi.

Fan-texnika taraqqiyoti XIX-XX asrlarda yuksalish davriga erishdi. Butun iqtisodiyot tez sur'atlar bilan rivojlantirildi. Qishloq xo'jaligida yangi navlar, ko'chatlar, uzoq yil umr ko'ruvchi zotdor mollar, nasldor chorvalar, daraxtzorlar yaratildi.

Fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish, texnika va texnologiyalarga tub o'zgarishlar kiritish barcha texnikaviy tashkiliy, iqtisodiy va ijtimoiy omillarni safarbar etish negizida mehnat unumdorligini ancha oshishiga

erishildi. Fan-texnika taraqqiyotini yanada jadallashtirishda texnikaning yangi-yangi avlodlarini, printsipial jihatdan yangi texnologiyalarni joriy etishni ta'minlovchi mashinasozlik yetakchi rol o'ynaydi. Fan bilan ishlab chiqarish integratsiyasi kuchaymoqda, ular o'rtasida o'zaro hamkorlikning yangi, samarali shakllari vujudga kelmoqda, texnika yangiliklarini ilmiy kashfiyotlar va ixtirolarni xalq xo'jaligida, qolaversa, qishloq xo'jaligida o'zlashtirish muddatlari qisqarmoqda.

Fan-texnika taraqqiyoti samaradorligini aniqlash uchun yangi texnikani qo'llash natijasida olingan iqtisodiy samarani uni ishlab chiqarishga qilingan barcha xarajatlar miqdoriga bo'lish kerak:

$$FTTs = \frac{YATis}{I/chx}$$

FTTs - Fan texnika taraqqiyoti samaradorligi;

YATis - yangi texnika natijasida iqtisodiy samara, so'm;

I/ch x - ishlab chiqarish xarajatlari, so'm.

Fan texnika taraqqiyoti samaradorligi orqali yillik iqtisodiy samaraga erishiladi. Yillik iqtisodiy samara deganda, xalq xo'jaligi miqyosida olingan iqtisodiy tejam tushuniladi.Yangi texnikaning iqtisodiy samaradorligini belgilovchi ko'rsatkichlar qatoriga esa foydaning o'sishi, tannarxning kamayishi kabi ko'rsatkichlar kiradi. Bular ham yangi texnikani qo'llash natijasida amalga oshiriladi.

Yangi texnikani ixtiro qilish va foydalanishdan kelib chiqadigan xo'jalik hisobi samarasi quyidagicha aniqlanadi:

$$E^t_x = \sum \Delta F_t - E_n \sum \Delta K_t$$

Bunda: E^t_x - yig'ma xo'jalik hisobi samarasi, t yildagi;

$\sum \Delta F_t$ - t yilda yangi texnika bo'yicha qilingan tadbirlar natijasida foydaning o'sishi, so'm;

E_n- yangi texnika samaradorligining normativ koeffitsienti (E_n=0,15)

K_t- t yilda tadbirlar uchun sarflangan kapital mablag', so'm.

Respublikamiz mustaqillikka erishgach, iqtisodiy, siyosiy ijtimoiy muammolarni yechish bilan birga fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish va undan oqilona foydalanish masalasini hal etishni ham o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi. Rivojlangan mamlakatlar tajribasi shundan dalolat beradiki, nazariy tadqiqotlar kengligi va samaradorligi asosan davlat tomonidan doimiy va o'sib boruvchi moliyaviy madadga bog'liqdir.

Yangi texnika va ishlanmalarni yaratish va ularni keng ko'lamda amaliyotga joriy etish, albatta bozor mexanizmini qo'llash natijasida,

ya'ni xo'jalik shartnomalari asosida amalga oshiriladi va olingan natijalar mahsulot sifatida qabul qilinadi.

Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligini va iqtisodiy samaradorlikni oshirishda ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish muhim rol o'ynaydi.

Qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalashtirish – bu qo'l mehnatini mashina mehnatiga, kam samarali mashinalarni o'ta mukammallashganlariga, buzilgan mashinalarni yangi mashinalar tizimiga almashtirish jarayonidir.

Mexanizatsiyalashtirishning uchta darajasi mavjud:

– qo'l mehnatining sezilarli ulushini saqlagan holda ishlab chiqarishning alohida jarayonlarini qamrab oluvchi qismi;

– mashinani qo'l bilan boshqarish saqlab qolingani holda hamma jarayonlarning mexanizatsiyalanuvchi kompleksi;

– avtomatlashtirish – inson ishtirokisiz ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish, nazorat qilish va boshqarishni amalga oshiruvchi qurilma qo'llaniladi.

Alohida ishlab chiqarish jarayonlarini va aniq mahsulot ishlab chiqarishni yoki tarmoqni mexanizatsiyalash jarayoni darajasini aniqlash uchun qator ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

Alohida ishlab chiqarish jarayonlarining mexanizatsiyalanish darajasi texnik vositalar O_m yordamida hamma ish hajmiga O_{ob} % bajarilgan ish hajmlariga nisbati bilan aniqlanadi.

$$Um = \frac{O_m}{O_{ob}} \times 100$$

Chorvachilikda har bir jarayonning mexanizatsiyalanish darajasi mexanizatsiya vositalari yordamida chorva bosh soniga P_m, umumiy chorva bosh soni nisbati bilan aniqlanadi P_{ob}, %:

$$Um = \frac{P_m}{P_{ob}} \times 100$$

Asosiy dala ishlari – shudgorlash, ekinlarni ekish, ekinlarga ishlov berish, paxta, g'alla, silos va boshqa ekinlarni yig'ib olishning hammasi to'liq mexanizatsiyalashtirilgan. Biroq o'simlikchilikda ishlarning ayrim turlari (sabzavot ekinlarini ekish, mevali daraxtlarni qirqish, meva-sabzavotlarni yig'ib olish va boshqa) mexanizatsiyalashning eng quyi darajasiga ega.

Chorvachilikda to'liq mexanizatsiyalashtirishga suv bilan ta'minlash va sug'orish, sigirlarni sog'ish, qo'ylar junini qirqish to'liq mexanizatsiyalashtirishga yaqin. Shu bilan birga alohida ishlab chiqarish jarayonlarida (ozuqa tarqatish va boshqa) mexanizatsiyalash darajasi hali uncha baland emas. Chorvachilikda mexanizatsiyalashtirishni qo'llash mehnat unumdorligini 1,5-2 martaga oshiradi.

Aniq turdagi mahsulotni yoki tarmoq ishlab chiqarishini mexanizatsiyalashning umumiy darajasini quyidagi formula bo'yicha hisoblab chiqarish mumkin, %:

$$Um_p = \frac{\Sigma U M i D i}{100};$$

Bu yerda Σ U M i D i – mehnatning umumiy xarajatida alohida ishning ulushi %.

Mahsulot ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashtirishning umumiy darajasini aniqlashda boshqa usulni ham qo'llash mumkin, %:

$$Um_p = \frac{Tm}{Tob} \times 100$$

Bu yerda Tm – mexanizatsiyalashtilgan ishlarga mehnat sarfi, kishi/soat, Tob – umumiy mehnat sarfi, kishi/soat.

O'simlikchilikda mexanizatsiyalashtirish darajasining bilvosita ko'rsatkichlari bo'lib mexanizatsiyalashtirilgan ishlarning zichligi xizmat qiladi. Bu 1 ga yerni shudgorlash yoki ekishdagi shartli etalon gektarlardagi mexanizatsiyalashtirilgan ishning hajmidir.

Mexanizatsiyalashtirishning yuqori darajasini (80 %) paxta, g'alla va silos ekinlari, kungaboqar yetishtirishda, parrandachilikda ko'rish mumkin, sabzavotchilik, bog'dorchilikda esa 25 % dan past (7.1-jadval).

Qishloq xo'jaligini kompleks mexanizatsiyalashtirishning zarur sharti –mashinalar tizimini yaratish va joriy etish. Mashinalar tizimi deyilganda mahsulot ishlab chiqarishning hamma bosqichlarida bevosita ishtirok etadigan har turli mashinalar kompleksi tushuniladi.

Kompleks mexanizatsiyalashtirish uchun mo'ljallangan mashinalarning maqbul tizimi sifatida quyidagilarni ta'minlash kerak:

– hamma ishlab chiqarish jarayonini mexanizatsiyalashtirish;

– optimal agrotexnik va zootexnik muddatlarda ishlarni bajarish;

– mehnat unumdorligining oshishi, ishchilarni og'ir va kam unumli ishlardan ozod qilish;

– yil davomida ishchi kuchidan nisbatan bir tekisda foydalanish;
– yer maydoni birligidan uning tannarxini pasaytirgan holda mahsulot chiqarishni ko‘paytirish.

7.1-jadval

Urug‘li mevalarni ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashtirish darajasi

Ishlab chiqarish jarayoni	Mexanizatsiya-lashtirilganlik darajasi %	Mehnatning umumiy sarfida alohida turdagi ishlarning ulushi %
Tuproqda ishlov berish;	100	3,7
O‘g‘itlash;	100	1,9
Zararkunandalar va kasalliklarga qarshi kurashish;	100	4,2
Mevali daraxtlarni kesish;	30	19,0
Hosilni yig‘ib olish;	8	71,2
O‘rtacha:	21,2	x

Mashinalar tizimi tarkibi ko‘p jihatdan mahsulot ishlab chiqarish texnologiyasi bilan belgilanadi va qishloq xo‘jaligi hamda hududiy sharoitlarning o‘ziga xos xususiyatlariga mos kelishi kerak. Ishlab chiqarish texnologiyalarining turli-tumanligi yil davomida foydalanib bo‘lmaydigan ko‘p miqdordagi ixtisoslashgan mashinalarga talab-ehtiyojni keltirib chiqaradi. Mashinalar tizimi amalda paxta, g‘alla, muhim texnika va ayrim ozuqa ekinlarini yetishtirish uchun yaratilgan. Biroq qator tarmoqlarda (bog‘dorchilik, uzumchilik, tamakichilik va hokazo) ayrim ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish uchun komplekslar mavjud holos.

Qishloq xo‘jaligini kompleks mexanizatsiyalashtirishning asosi mexanik, elektr dvigatellar, elektr qurilmalar quvvati va mexanik kuchga aylantirilgan ishchi hayvonlari sonidan tashkil topgan energetik resurslardir.

Qishloq xo‘jaligining energetik resurslar bilan ta’minlanganligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar – quvvat (energiya) bilan ta’minlanganlik va energiya bilan jihozlanganlikdir.

Energiya bilan ta’minlanganlik energiya resurslari Er quvvatining shudgor maydoni yoki ekin maydoniga nisbati sifatida aniqlanadi.

$$E_o = \frac{Er}{S}$$

Bunda: E_o – energiya bilan ta'minlanganlik, %;
S – ekin maydoni, ga.

$$E_v = \frac{E_t}{TR}$$

Bunda: E_v - Energiya bilan jihozlanganlik o'zida bitta o'rtacha yillik ishchi hisobiga to'g'ri keladigan energiya resurslarini ko'rsatadi, %;
TR – o'rtacha yillik ishchilar soni, kishi.

2002 yilda qishloq xo'jaligini elektr bilan ta'minlash 1990 yilga taqqoslanganda sezilarli darajada ko'paydi, energiya bilan jihozlash esa 7 % ga ortadi. Energiya bilan ta'minlashning pasayishi qishloq xo'jaligida energiya quvvatining pasaygani bilan izohlanadi. Shu bilan birga ishchilar soni kamayish sur'ati energoresurslar qisqarish sur'atidan yuqori bo'lgan. Bu mehnatning energiya bilan jihozlanishining o'sishi sezilarsizligining sharti bo'ldi.

Energetik resurslar strukturasida mexanik va elektr dvigatellarning kuchli quvvati eng ko'p ulushga ega. Ularning ulushiga 99,5 % quvvat to'g'ri keladi, shunday traktor dvigatellari 35 %, avtomobillar 29 %, kombaynlar – 12 %, elektr dvigatellari va uskunalari – 23 % ni tashkil qiladi. Ish hayvonining ulushi – 0,5 %.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini kompleks mexanizatsiyalash va avtomallashtirishga elektrifikatsiya yordam beradi. Qishloq xo'jaligining elektr energiyasi bilan ta'minlanganligining asosiy ko'rsatkichlari bo'lib mehnatning elektr bilan ta'minlanganligi va elektr bilan qurollangani xizmat qiladi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining elektr bilan ta'minlanganligi o'zida shudgor yoki ekish maydoni birligiga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish maqsadlarida iste'mol qilingan elektr energiyasi miqdorini ko'rsatadi (kVt. soat 1 ga).

Mehnatning elektr bilan qurollanganligi o'rtacha yillik ishchi hisobiga ishlab chiqarish maqsadlarida iste'mol qilingan elektr energiyasi miqdori bilan izohlanadi (Kvt. soat).

Kompleks mexanizatsiyalashning iqtisodiy samarasi jonli mehnatni iqtisod qilish, mahsulot tannarxining pasayishi, yo'qotishlar kamayishi va ishlab chiqarish hajmining ko'payishida ifodalanadi.

Agrotexnika va zooveterinariya tadbirlarini o‘z vaqtida, sifatli bajaralishi salmoqli darajada qishloq xo‘jaligini texnika bilan ta’minlanganligiga bog‘liq.

Traktor bilan ta’minlanganlik 100 ga haydaladigan yer hisobiga shartli etalonli traktorlar mavjudligi bilan belgilanadi.

Qishloq xo‘jalik mashinalari va uskunalari bilan ta’minlanganlik 100 ga shudgorlanadigan yer (umumiy ishlarni qiladigan mashinalar uchun) yoki biron-bir ekin hisobiga (maxsus mashinalar uchun) turli xil mashina va uskunalar mavjudligi bilan izohlanadi. Iqtisodiy adabiyotlarda xo‘jalikning texnika bilan ta’minlanganligini aniqlash uchun ko‘pincha shudgorlash yoki ekin ekishda bitta traktor yoki mashinaga to‘g‘ri keladigan etalon gektar qabul qilinadi.

Keyingi o‘n yillikda qishloq xo‘jaligi korxonalarining texnika bilan ta‘minlanishi darajasi pasaymoqda (7.2-jadval).

7.2-jadval

Qishloq xo‘jalik korxonalarining traktor va kombaynlar bilan ta‘minlanishi

Ko‘rsatkichlar	2005 y	2006 y	2007 y	2008 y	2009 y
100 ga haydaladigan yerga to‘g‘ri keladigan traktor	8,1	7,4	7,1	6,8	6,3
100 ga yerga to‘g‘ri keladigan kombaynlar: g‘alla o‘rib-yig‘adigan	5,1	5,1	4,7	4,5	4,7
Makkajo‘xori o‘rib-yig‘adigan	9,8	8,3	10,3	9,0	6,9
Zig‘ir o‘rib-yig‘adigan	39,5	32,2	24,6	25,1	24,6

Xo‘jalikning texnika bilan ta’minlanganligi texnikaning haqiqiy soniga unga bo‘lgan normativ talab nisbati sifatida aniqlanadigan ta’minlanganlik koeffitsienti bilan izohlanadi, %:

$$Kob = \frac{TX\ f}{TX\ n} \times 100$$

Qishloq xo‘jaligini texnika bilan ta’minlashning yomonlashuvi qishloq xo‘jalik tovar ishlab chiqaruvchilaridan moliyaviy resurslarning yo‘qligi, ularni sotib olish uchun esa narxlar dispariteti yuzaga kelgani bilan izohlanadi. Bunday holat ayniqsa, texnikani asrab foydalanishni talab qiladi.

Qishloq xo'jaligida mashina-traktor parkidan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlar tizimi bilan izohlanadi.

1. Etalon gektar sharoitida smenali va kunlik ishlab chiqarish – mexanizatsiyalashtirilgan ish hajmining traktor bilan ishlangan smena yoki kun soniga nisbati.

2. Shartli etalon traktorda etalon gektardagi yillik ishlab chiqarish-mexanizatsiyalashtirilgan ish hajmining shartli traktorga nisbati.

3. Traktorlar ishining smenalik koeffitsienti – smenadagi mashina kun soniga nisbati yoki kunlik ishlab chiqarishning smenadagi ishlab chiqarishga nisbati.

4. Etalon traktor bilan ishlangan mashina-kun va mashina-smena sonining traktorlar soniga mashina kun va mashina-smenada ishlangan umumiy soniga nisbati.

5. Traktor parkidan foydalanish koeffitsienti– ish vaqtining yillik fondiga bitta traktor bilan ishlangan mashina-kun sonining nisbati.

6. Shartli etalon gektar hisobida ekspluatatsiya xarajatlari miqdori ekspluatatsion xarajatlarning mexanizatsiyalashtirilgan ish hajmiga nisbati. Ekspluatatsion xarajatlar mexanizatorlarga va yordamchi ishchilarga ish haqi to'lash, yoqilg'i va moylash materiallarining qiymati, traktorlar va qishloq xo'jaligi mashinalari, texnik xizmat ko'rsatish va traktor hamda mashinalarning joriy ta'miri, mashinalarni saqlash xarajatlarini o'z ichiga oladi.

7. Mexanizatsiyalashtirilgan ishning shartli etalon gektarining tannarxi-mexanizatsiyalashtirilgan ish hajmiga texnikalarni ekspluatatsiya qilish bo'yicha ishlab chiqarish xarajatlarining nisbati.

Ko'rinadiki, traktorda bajarilgan ishlarning umumlashtirilgan hajmi hisobi birligi shartli etalon gektar deb olinmoqda, ya'ni 1 ga shudgorlashga mos keluvchi etalon shartlarida qabul qilinadigan ish hajmi:

– agregat harakati tezligi 5 km/soat bo'lganda 0,5 kg/sm ^{g} ning taqqoslama qarshiligi;
– ishlov berish chuqurligi – 20-22 sm (o'rtacha – 21 sm);
– relyef tekisligi (qiyalik burchagi 1° gacha);
– haydash uzunligi 800 m;
– dengiz sathidan balandligi 200 m gacha
– toshloqlilik va to'sqinliklar yo'q.

N – traktorning texnik asoslangan smenali ishlab chiqarish normasi, ga.

Qishloq xo'jaligi korxonalarida mashina-traktor parklaridan foydalanish samaradorligi quyidagi ko'rsatkichlar bilan izohlanadi: 1 ta traktorning yillik ishlab chiqarishi 1260 shart. et.ga, kunlik ishlab chiqarishi 8 shart et.ga, smenadagi ishlab chiqarishi 7 shart et.ga, smenalilik koeffitsienti 1,12; 157 mashina kun va 170 mashina smenada ishlagan 1 shart et.ga ning tannarxi.

Kombaynlardan foydalanish samaradorligi (paxta, g'alla o'rib-yig'adigan va boshqalar) quyidagi ko'rsatkichlar bo'yicha aniqlanadi: mavsumiy ishlab chiqish, ga sutkalik ishlab chiqarish, ga, ishning kunlik soni.

Qishloq xo'jaligida texnikadan foydalanish samaradorligini ikki usul bilan amalga oshirish mumkin: intensiv va ekstensiv. Ish vaqti birligida traktor va mashinalar unumdorligining oshishi (soatda smenada)-intensiv yo'l, yil davomida texnikani ekspluatatsiya qilish vaqtining uzaytirilishi ekstensiv yo'l deyiladi. Ammo texnikadan foydalanishning har qanday uzaytirilishi ham foydali bo'lavermaydi. Asosiy ishlarni cho'zib o'tirmasdan eng yaxshi agrotexnika muddatlarida bajarish qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligining oshishiga yordam beradi. Traktorlarning kunduzgi va smenali ishlab chiqarishini ko'paytirish operatsiyalarni bajarish muddatlari qisqarishiga ta'sir etadi. Bu yerda agregatlar ishining smenaliligining koeffitsientini oshirish muhim ahamiyatga ega. Hozircha qishloq xo'jaligi korxonalarida bu ko'rsatkich pasayishda davom etmoqda.

Qishloq xo'jaligida texnikadan foydalanish samaradorligini oshirishning asosiy omillari – unga xizmat ko'rsatishni yaxshilash, ta'mirlash bazasini takomillashtirish, malakali mexanizator kadrlar bilan ta'minlash, tashkiliy mehnatga haq to'lashning taraqqiy etgan shaklini joriy etish, texnik va tashkiliy kamchilik-nuqsonlar tufayli to'xtab qolishining oldini olish, ikki smenali ishni qisqartirishdir.

Mashina parkidan foydalanishning yetarlicha samarali bo'lmasligining sababi ko'pincha uning ishchi mashinalar bilan komplekslanmaganidadir. Mashina-traktor parklaridan foydalanish samaradorligini oshirish uchun qishloq xo'jaligi ishlarining hamma kompleksini belgilangan muddatda, eng kam xarajat va mablag' bilan har bir xo'jalikda uning optimal strukturasini o'rnatish kerak.

Mashina traktor parklarining optimal tarkibini iqtisodiy matematik usullarini qo'llash bilan hisoblab chiqish mumkin. Keltirilgan xarajatlarni minimallashtirish, optimallik mezoni bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Bunday masalani aniqlash va hal qilish uchun quyidagi dastlabki axborotlar zarur:

– qishloq xo'jaligi ishlarini davrlarga ajratib, bajarishning muddatlari;

– mavjud mashina-traktor parkining tarkibi va har bir agregatning unumdorligi;

– har bir davrda bajarilishi lozim bo'lgan ishlarning hajmi;

– har bir agregatdan ma'lum davrda, ma'lum ishda foydalanilganligi hisobiga ekspluatatsiya xarajatlari;

– qishloq xo'jaligi mashinalari va traktorlari rusumlari bo'yicha qo'shimcha olingan texnikalarining qiymati.

Masalani hal etish natijalari xo'jalik uchun mashinalarning optimal tizimini aniqlashga, texnika xarajatlarini va uni qo'shimcha olishning iqtisodiy samaradorligini hisoblab chiqish, shuningdek mashina-traktor parki strukturasini o'zgartirish samaradorligini oshiradi.

Texnika taqchil bo'lgan sharoitda undan foydalanish samaradorligini oshirishning muhim yo'nalishi-tashkilotlarga mavjud yuqori malakali mexanizator kadrlarni, ilg'or texnologiyalarni qo'llay oladigan servis xizmatlarini umumlashtirishdir.

Mehnatni yaxshi tashkillashtirish va mashina hamda uskunalarga malakali xizmat ko'rsatish hisobiga qishloq xo'jaligi texnikalaridan foydalanishning ancha yuqori (25 % dan ortiq) samaradorligiga erishish mumkin.

Qishloq xo'jaligidagi transport vositalarining asosiy turi avtomobillardir. 85 % gacha tashiladigan yuk uning ulushiga to'g'ri keladi. Bundan tashqari, yuk tashishda traktorlar ham qatnashadi va ularning ulushi 13 % atrofidadir. Transportning sezilarli ulushi (40 % gacha) dan xo'ajlik ichida tashishda foydalaniladi. Xo'jalik ichidagi transportga oid ishlarning afzallik tomoni o'simlikchilik va chorvachilikdagi texnologik jarayonlar bilan bevosita bog'liq va ko'pchilik holatlarda kuz, bahor oylaridagi yog'ingarchiliklar davrida noqulay yo'llarda avtomobil transportidan foydalanish mumkin bo'lmay qoladi.

Yuk tashishni oqilona tashkil qilishga qishloq xo'jaligining zamonaviy texnika vositalari bilan ta'minlanganligi va ulardan foydalanishga qishloq xo'jaligi ishlarining o'z vaqtida bajarilishi, ularning sifati, mehnat unumdorligi va mahsulot tannarxining darajasi sezilarli ta'sir qiladi.

Qishloq xo'jaligi ishlarining umumiy kompleksida transportga oid va yuklash-tushirish ishlari qishloq xo'jalik ekinlarini parvarishlashdagi umumiy mehnat sarfining 35-40 % ni, chorvachilikda esa 20 % atrofida

tashkil etadi. Qishloq xo'jalik mahsulotlarining tannarxida transport xarajatlari 17-38 % ni tashkil etadi.

Qishloq xo'jalik yuklarini xarakterlovchi muhim omil ularning namlik, bosim, harorat, saqlash davomiyligiga ta'siri ostida mexanik xossalarning o'zgaruvchanligidir. Qishloq xo'jalik ishlab chiqarilishining mavsumiylik xarakteri yil davomida transport ishlarining hajmini bir tekis bo'lmasligini keltirib chiqaradi. Tashishning notenglik xarakteri ko'p darajada paxtachilik, g'allachilik yo'nalishidagi, kamroq darajada sut-go'sht xo'jaliklarida ifodalanadi. Qator holatda bitta yukni bir necha marta tashish zarurati kelib chiqadi, bu qishloq xo'jaligida tarnsport vositalari ishlarini rejalashtirishda hisobga olinishi zarur bo'lgan holatdir.

Yuklarning sezilarli qismining zichligi kam, bu esa transport vositalarining yuk tashishidan to'liq foydalanilmaslikka olib keladi, ularning ish unumini pasaytiradi va yuk tashish xarajatlarini oshiradi. Bundan tashqari, qishloq xo'jalik mahsulotlarining asosiy o'ziga xos xususiyatlari shundaki, vaqt o'tishi bilan ularda sifat va saqlanishga, intensivlik va xarakteriga bog'liq bo'lgan o'zgarishlar yuz beradi. Qishloq xo'jalik yuklarining fizik-mexanik va agrobiologik xususiyatlarini harakatdagi sostav, ortish-tushirish texnikasi va tashishni tashkil etishning mos keluvchi talablari belgilaydi.

Tashish shartlari bo'yicha yuklar oddiy, maxsus harakatlanishga moslashgan, alohida sostavni talab qilmaydigan va maxsus ixtisoslashgan transportlarda (refrejyeratorlarda, furgonlarda, hayvon va parranda tashuvchi maxsus vositalar va boshqalarda) tashishni talab qiladigan turlarga bo'linadi.

Qishloq xo'jalik transporti o'ta xilma-xil yuklarni tashiydi: pichan, g'o'za-poya, somon, qurilish materiallari, yog'och materiallari, o'g'itlar, go'ng, donali yuklar, sut va boshqa qishloq xo'jalik mahsulotlari shular jumlasidandir. Qishloq xo'jalik transportlarida tashiladigan yuklar ro'yxati 250-300 nomda hisoblanadi. Qator yuklar kam miqdorda, lekin doimiy ravishda tashiladi, ba'zan esa, o'rim-yig'im paytida qishloq xo'jalik transportlari qisqa muddatda katta hajmdagi yuklarni tashishlariga to'g'ri keladi (7-jadval).

Transport vositalarining asosiy vazifasi – yagona ishlab chiqarish jarayonining bir tekisligini, yuklar va ish kuchlarining tez va rejali ravishda harakatlanishini ta'minlash. Busiz ishlab chiqarish jarayoni to'xtab, qotib qoladi. Bu ayniqsa to'xtovsiz ishlab chiqarish jarayoniga ega korxonalarga tegishli, Masalan: agar kombayn yoki g'allani xirmonga

tashiydigan transport vositasi ishdan chiqsa, o‘rim-yig‘im jarayoni deyarli to‘xtaydi.

Yuk avtomobil transportlari tonnalarda o‘lchanadigan yuklarni aralashtirib yuboradi va tonna kilometrlarda o‘lchanadigan transport ishlarining ma‘lum hajmlarini bajaradi.

Ushbu ishlab chiqarish jarayonining birligi – yurish, ya’ni yukni ortish paytidan boshlab to navbatdagi yuklashgacha bajariladigan yuklash, tashish va tushirish bo‘yicha operatsiyalar kompleksidir.

Qishloq xo‘jaligi transportlari harakatdagi sostavini tarkibiy ishlarini rejalashtirish, hisobga olish, tahlil va baholash uchun ulardan foydalanish darajasini, natijalari va uning ishlari samaradorligini baholash imkonini beruvchi ko‘rsatkichlar tizimi o‘rnatilgan (7.3-jadval).

7.3-jadval

Qishloq xo‘jalik yuklarini tashish klassifikatsiyasi

№	Yuk tashish turi	Tashish yo‘nalishi va yuklarning nomi
1.	Xo‘jalikdan tashqari	Tashib chiqish – g‘alla, paxta, sabzavotlar, mevalar, kartoshka, texnik ekinlar, hayvonlar, go‘sht, sut va hokazo. Tashib kirish – yoqilg‘i va moylash materiallari, mineral o‘g‘itlar, qurilish materiallari, oziq-ovqat va ozuqa chiqindilari.
2.	Xo‘jalik ichida (dala ishlari)	Daladan zavodlar va joylarga – g‘alla, paxta-xom-ashyosi, somon, sabzavotlar, mevalar, kartoshka, ozuqa va boshqa yuklar. Tayyorlov korxonasidan – urug‘lik, ekin materiallari, mineral va organik o‘g‘itlar va boshqa yuklar
3.	Dala ichida	Somon va pichanni yig‘ish, g‘aramlash, g‘o‘za-poya, kartoshka, sabzi tashish. Organik va mineral o‘g‘itlarni dala bo‘yicha tarqatish va boshqalar
4.	Hududlararo	Bo‘limlararo, fermerlararo, uchastkalararo, dala shiyponlari va boshqalar
5.	Fermer xo‘jaligi ichida	Hamma turdagi ozuqalarni fermalarga va ozuqa oshxonasiga tashish, qurilish materiallari, yoqilg‘i, suv va boshqa yuklarni tashish
6.	Tarmoq ichida	Tashib chiqish – sut, go‘ng, ozuqa tashish, suv berish va boshqalar

Transport vositasidan foydalanish samaradorligini quyidagi ko‘rsatkichlar izohlaydi:

1. transport vositasining texnik tayyorligi koeffitsienti – texnik jihatdan soz holdagi transport vositasining bo‘lishi avtomobil-kuni sonining xo‘jalikda bo‘lgan umumiy avtomobil kuni soniga nisbati.

2. Transport vositasining yo‘lga chiqish koeffitsienti-ishdagi avtomobil kunlar sonining xo‘jalikdagi avtomobil kunlarga nisbati.

3. Yuk ko‘tarishidan foydalanish koeffitsienti. Yuk ko‘tarishdan foydalanishning statistik va dinamik koeffitsientlari aniqlanadi. Yuk ko‘tarishdan foydalanishning statistik va dinamik koeffitsienti haqiqiy tashilgan yukning yuk tashishdan to‘liq foydalanish mumkin bo‘lgandagi tashilishi ya’ni avtomobil nominal yuk tashish qobiliyati nisbatiga teng.

Iqtisodiy hisoblashda ko‘pincha yuk ko‘tarishdan foydalanishning dinamik koeffitsientidan-tonna kilometrda haqiqiy bajarilgan transport ishlarining ehtimolli bo‘lishi mumkin bo‘lgan transport ishiga (yuk tashish qobiliyatidan to‘liq foydalanilganda) nisbatidan ko‘proq foydalaniladi. Shu tarzda, yuk ko‘tarishning statistik koeffitsientidan farqli holda u nafaqat tashilgan yuk sonini, shuningdek, yuk tashiladigan masofani ham hisobga oladi.

4. Yo‘l bosishdan foydalanish koeffitsienti yuk bilan yo‘l bosishning avtomobilning umumiy yurish masofasiga nisbati.

5. Yurishning o‘rtacha uzunligi – bu avtomobilning yuk ortish punktidan uni tushirish punktigacha bir marta borishi bo‘lib, umumiy yuk bilan yurishni bajarilgan hamma yurishlar soniga bo‘lib, aniqlanadi.

6. Yuk tashishning o‘rtacha masofasi-1 t yukni tashishning o‘rtacha uzoqligi, tonna-kilometrlarda bajarilgan transport ishlarini tashilgan tonnalar miqdoriga bo‘lish bilan aniqlanadi.

7. Yuklash- tushirishda transport vositasining bo‘sh turib qolishi – transportga yuk jo‘natiladigan punktdan u olib borilgan joyda yuk tushirib olingunga qadar to‘xtab turilgan vaqt.

8. Naryad (ishga bo‘lish) dagi vaqt – avtomobilning garajdan chiqib ketgan vaqtidan to garajga qaytib kelgan vaqtigacha, haydovchini ovqatlanish uchun ketgan vaqti olib tashlanib, soatlar soni bilan hisoblanadi.

9. Texnik tezlik – transport vositasining ma‘lum vaqt ichida harakatlanishidagi o‘rtacha tezlik, bosib o‘tilgan masofaning harakat vaqtiga nisbati bilan aniqlanadi.

10. Ekspluatatsiya tezligi – transport vositasining yo'lda bo'lishi vaqtida harakatlanishining shartli tezligi, bosib o'tilgan masofaning yo'lda bo'lingan umumiy vaqtga nisbati bilan aniqlanadi.

Avtotransportdan foydalanish samaradorligini xarakterlovchi ko'rsatkichlarga quyidagilar kiradi:

1. Yurishlar soni – transport vositasining yo'nalishdagi ish vaqti, ya'ni yo'l yurishning bevosita bajarilishi (yo'l yurishga ketgan xarajatlarni ayirish bilan).

2. Transport vositasining ish unumdorligi – bir avtomobil bilan bir ish kunida tashilgan yuk hajmi; yurilgan yo'l sonini bir marta yurishda tashilgan yuk hajmiga ko'paytmasi bilan aniqlanadi.

Transport vositalarining unumdorligi tashilgan yuk hajmi T yoki vaqt birligida bajarilgan ish T/km bilan xarakterlanadi. Bu – transport vositalaridan foydalanish darajasini xarakterlovchi eng muhim umumlashtiruvchi ko'rsatkichlardan biri.

3.Tannarx T/km.da – avtotransport ishining eng muhim natijaviy ko'rsatkichi, uni hisoblash uchun xo'jalikda avtotransportni saqlashga ketadigan hamma xarajatlardan avtomobilni kapital ta'mirlash xarajatlarini ayirib, bajarilgan tonna – kilometrga bo'linadi. Bu ko'rsatkich ko'p jihatdan avtomobillarning ishlab chiqarish darajasiga bog'liq, avtotransport tonna kilometrining tannarxiga haydovchilar mehnatiga haq to'lash, joriy ta'mir chiqimlari, yoqilg'i va moylash materiallari sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Shunga o'xshash ko'rsatkichlar transport ishlarida traktorlardan foydalanish darajasi va ulardan foydalanishning samaradorligini ham izohlaydi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Moddiy-texnika resurslari deganda nimani tushunasiz?
2. Fan-texnika taraqqiyoti, intensiv texnologiyalar, tuproq unumdorligi, chorva hayvonlari mahsuldorligini tushuntirib bering?
3. Qishloq xo'jaligida moddiy-texnika resurslarining xususiyatlari va ularning tarkibiga nimalar kiradi?
4. Fan-texnika taraqqiyotining yo'nalishlari, yangiliklari, ilg'or, samarali texnologiyalar bozori haqida nimalarni tushunasiz?
5. Qishloq xo'jaligida moddiy-texnika resurslaridan oqilona, to'liq va samarali foydalanish darajasi va iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichlari.

6. Qishloq xo'jiligining mexanizatsiyalashganlik, elektrlashganlik, avtomatlashganlik va kimyolashganlik darajasini qanday ko'rsatkichlarda ifodalash mumkin?

7. Zamonaviy, samarali, ekologik jihatdan foydali hisoblangan texnikalarni, kimyoviy vositalarni, yoqilg'ilarni, texnologiyalarni yaratish uchun nimalarga e'tibor berish lozim?

Asosiy adabiyotlar:

1. Abdug'aniev A., Abdug'aniev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. - T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg'armasi, 2004-304 b.

2. Salimov B.T. va boshqalar. Dehqon va fermer xo'jaliklari iqtisodi.- T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg'armasi, 2004-176 b.

3. Модель "Сельская профильная школа"- М.: АПК и ППРО, 2004-32 ст.

4. Экономика сельского хозяйства. Учебник, под.ред. Коваленко. Н.Я.М.: Юркнига, 2004-392 ст.

5. Zokirov O., Pardaev A. Qishloq xo'jalik iqtisodiyoti. Darslik.-T.: O'AJBNT markazi 2003-456 b.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Karimov I.A. «Dehqonchilik taraqqiyoti – farovonlik manbai». - T.: "O'zbekiston"1993.

2. Karimov I.A. "Bizdan ozod va obod vatan qolsin"-T.: "O'zbekiston". 1996.

3. Umurzoqov O'.P., Toshboev A.SH., Rashidov SH. Toshboev A.A. "Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti va menejmenti"-T.: "Iqtisod-moliya" 2008-267.

4. Hakimov R., Otaqulov M., Yusupov M. «Agrosanoat majmuasi iqtisodiyoti». - T.: "O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti -159 bet.

5. Tursunxo'jaev T.L. "Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini saqlash va qayta ishlash texnologiyasi" - T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti 2004-111 b.

6. Umurzoqov O'.P. Toshboev A.SH., Toshboev A.A. "Fermer xo'jaligi iqtisodiyoti", "Iqtisod-moliya"2008-276 .

7. Qishloqda ijtimoiy va iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish asoslari. T.: "Ijod dunyosi" 2004-318 bet.

8. Конаков М.А., Конаков А.Г. "Организация и экономические основы фермерских хозяйств"-М.: АСАДЭМА. 2004. -253 ст. .

9. Глазовский Н.Ф., Гордеев А.В., Сдосюн Г.В. «Устойчивое развитие сельского хозяйства и сельских территорий»-М.: НИК 2005 -615 ст.

10. Черников В.А., Ченйерес И.А. «Агроэкология»-М.: Колос 2000-536 ст.

VIII Bob. Qishloq xo'jaligining asosiy va aylanma fondlari (vositalari) va ulardan samarali foydalanish

O'quv maqsadi: Asosiy va aylanma vositalar haqida tushuncha, ularning iqtisodiy mazmunini va ahamiyatini, fondlarning aktivlarni ishlab chiqarishda qatnashishi bo'yicha guruhlanishi va ularni baholash, asosiy va aylanma vositalar tarkibi va ulardan foydalanish darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimini o'rganish, asosiy va aylanma vositalardan foydalanishning hozirgi holatini tahlil qilish va ulardan foydalanishni yaxshilash samaradorligini oshirishga oid nazariy bilimlarni shakllantirish.

Tayanch iboralar: Asosiy va aylanma fondlar (vositalar), doimiy va o'zgaruvchan kapital, asosiy va aylanma vositalar bozori, asosiy vositalar ijarasi, aylanma kapital, asosiy vositaning eskirishi, amortizatsiyasi.

8.1. Qishloq xo'jaligida asosiy vositalar haqida tushuncha, ularning iqtisodiy mazmuni va ahamiyati

Asosiy fond – bu qishloq xo'jaligi mahsuloti ishlab chiqarish va qayta ishlash va xizmat ko'rsatishda bir va undan ortiq yil davomida qismlarga bo'lingan holda (amortizatsiya shaklida) foydalaniladigan mol-mulkining bir qismi bo'lib, o'z qiymatini mahsulot, ish va xizmatning tannarxiga aylantiradi. Qiymat (pul) shaklida asosiy mablag'lar fond (jamg'arma) nomida bo'ladi.

Hozirgi paytda qishloq xo'jaligida asosiy fondlar 10 ta guruhga bo'linadi:

- yer uchastkalari va tabiatdan foydalanish ob'ektlari;
- binolar;
- inshootlar;
- mashinalar va uskunalar;
- transport vositalari;
- ishlab chiqarish va xo'jalik inventarlari;
- ishchi hayvonlar;
- mahsuldor hayvonlar;
- ko'p yillik daraxtlar;
- asosiy mablag'larning boshqa turlari.

Asosiy vositalarning qishloq xo'jaligidagi vazifasiga ko'ra, asosiy fondlar ishlab chiqaruvchi va noishlab chiqaruvchiga bo'linadilar.

Ishlab chiqaruvchi asosiy vositalar – bu mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish va xizmat ko'rsatishda bevosita ishtirok etuvchi mablag'lardir.

Noishlab chiqarish fondlari mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish va xizmat ko'rsatishda ishtirok etmaydi. Ular ijtimoiy xarakterga ega. Ularga qishloq xo'jaligida tegishli uy-joy kommunal xo'jaliklari, aholiga maishiy xizmat ko'rsatish ob'ektlari, ijtimoiy ta'minot, sog'liqni saqlash, jismoniy tarbiya, maorif kabilar kiradi.

Asosiy ishlab chiqarish mablag'lari mahsulot ishlab chiqarishdagi ishtirokiga ko'ra ikki qismga, faol va sustga bo'linadi. Faol qismiga mahsulot ishlab chiqarishda (mashinalar va uskunalar, transport vositalari, ishchi va mahsuldor chorva mollari) bevosita ishtirok etadigan mablag'lar, sust qismiga – binolar va inshootlar kiradi.

Qishloq xo'jaligi korxonalarining asosiy ishlab chiqarish vositalari faol va sustdan tashqari yana ikkita guruhga: asosiy faoliyat turining asosiy ishlab chiqarish vositalari (qishloq xo'jalikka mo'ljallangan) va boshqa tarmoqlarning asosiy ishlab chiqarish mablag'lari (qishloq xo'jalikka zid bo'lmagan).

Asosiy faoliyat turining asosiy ishlab chiqarish vositalariga quyidagilar kiradi:

– yer uchastkalari va tabiatdan foydalanish ob'ektlari (korxona mulkida bo'lgan va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarilishida foydalaniladigan);

– binolar, inshootlar va uzatish qurilmalari (silos chuqurlari, telefon va suv taqsimlash tarmoqlari);

– mashinalar va uskunalar shu jumladan: traktorlar, elektrodvigatellar, mexanik dvigatellar, ishchi mashinalar va uskunalar (hamma turdagi kombaynlar, pluglar, seyalkalar, boronalar, kultivatorlar va boshqalar);

– laboratoriya va o'lchov uskunalari, hisoblash texnikasi;

– transport vositalari (hamma turdagi avtomobillar, avtotirkamalar, traktor tirkamalari, yuk transportlari);

– ishlab chiqarish va xo'jalik inventarlari (idora jihozlari, mehnatni muhofaza qilish vositalari, yong'inga qarshi inventarlar va boshqalar);

– ishchi hayvonlar (otlar, ho'kizlar);

– mahsuldor mollar (mahsuldor chorva mollarining asosiy podasi);

– ko'p yillik daraxtlar (mevali va boshqa daraxt ko'chatlari);

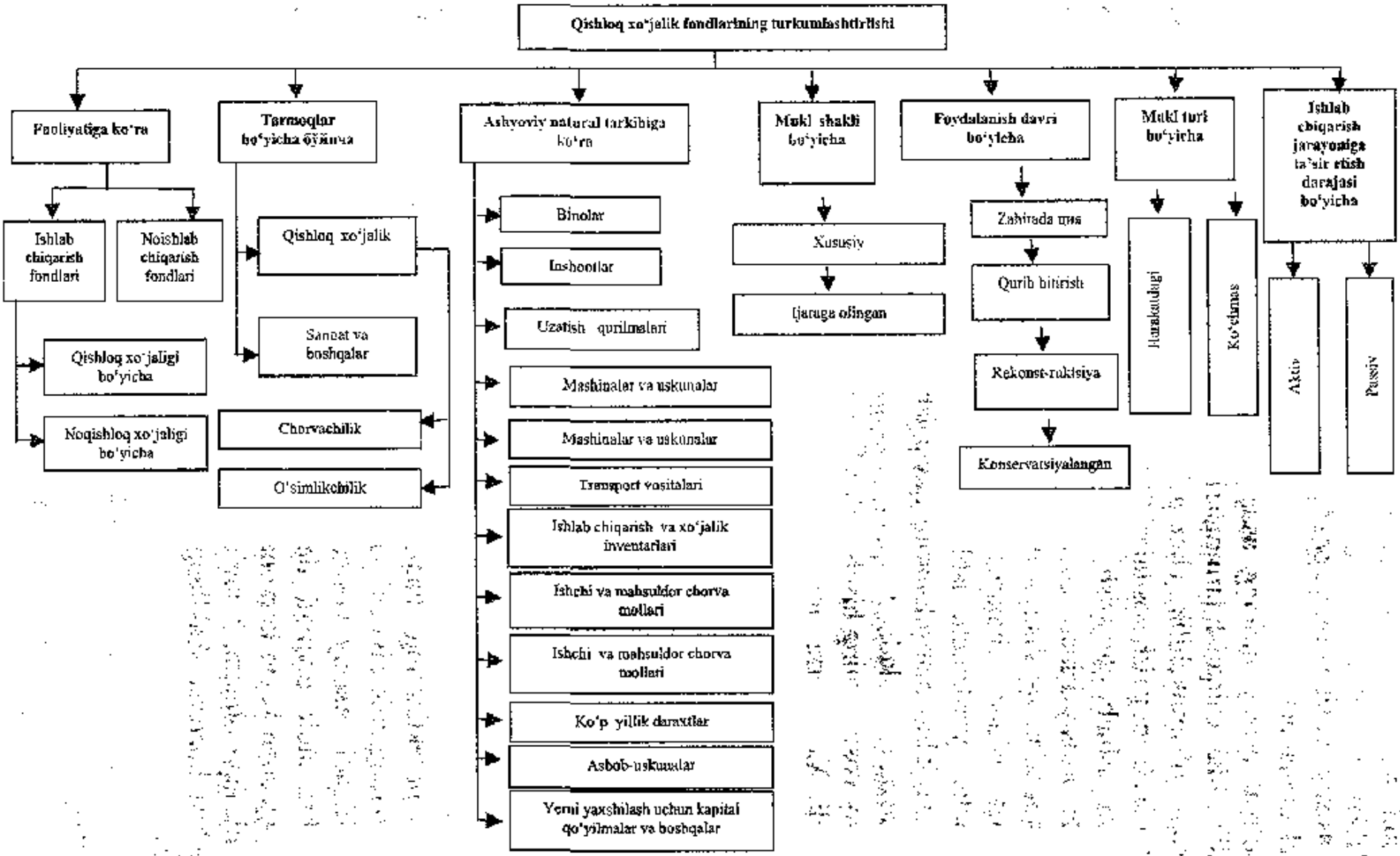

8.1-rasm. Qishloq xo'jalik fondlarining turkumlashtirilishi

– asosiy vositalarning boshqa turlari (yerni yaxshilash bo‘yicha kapital xarajatlar).

Faoliyat asosiy turining asosiy ishlab chiqarish vositalari qishloq xo‘jalik ishlab chiqarish tarmoqlari foydalanilishi bo‘yicha quyidagilarga bo‘linadi: o‘simlikchilik, chorvachilik, umumiy foydalanish bo‘yicha asosiy ishlab chiqarish vositalari (8.1-rasm).

Asosiy ishlab chiqarish vositalarining ikkinchi guruhi – boshqa tarmoqlar asosiy ishlab chiqarish vositalari sanoat-ishlab chiqarishning asosiy vositalari, qurilish savdo va umumiy ovqatlanish.

Sanoat ishlab chiqarishning asosiy vositalari mashina-traktor ustaxonalari yordamchi ishlab chiqarishning ob‘ektlari va jihozlari, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash bo‘yicha ishlab chiqarish quvvatini qamrab oladi.

Asosiy vositalarning hisobi natural va qiymat o‘lchov birligida amalga oshiriladi. Vositalarni qiymat birligida baholashning asosiy ko‘rinishi boshlang‘ich tiklanishga doir va qoldiq qiymatida bo‘ladi. Shuningdek, balans qiymati va tugatish qiymat tushunchalari ham mavjud.

Asosiy vositalarning boshlang‘ich qiymati-bu xarid qilish, yetkazib berish mashina va uskunalarning montajiga binolar va inshootlar qurilishiga va ularni ekspluatatsiyaga kiritishga hamda boshqalarga qilingan haqiqiy sarf xarajatlarning hisob-kitobidir. Agar asosiy vositalarning boshlang‘ich qiymati butun xizmati davomida o‘zgarmasa, ular korxona balansida ana shu qiymat bilan hisobga olinadilar. Yillik amortizatsiya chegirmalari ham boshlang‘ich qiymat bo‘yicha bajariladi.

Inflyatsiya va boshqa sabablarga ko‘ra asosiy vositalarning qiymati ba‘zida ob‘ektlarning haqiqiy bahosini aks ettira olmay qoladi. Mahsulotning aniq qiymati va amortizatsiyasini aniqlashda qiyinchiliklar kelib chiqadi. Asosiy vositalarning yangi bahosi asosiy vositalarning tiklanishga doir qiymati degan nom oladi. Asosiy vositalar qayta baholangandan keyin korxona balansida ana shu tiklanishga doir bahosi bilan hisobga olinadi. Yangidan sotib olingan asosiy vositalar – ushbu bosqichda bozorda shakllangan boshlang‘ich qiymat bo‘yicha hisobga olinadi.

8.2. Asosiy ishlab chiqarish fondlari (vositalari) va ulardan foydalanish darajasining samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularning aniqlanishi

Korxona balansida asosiy vositalar ikki xil variantda: yangi boshlang'ich bahosida va tiklanishga doir bahosida hisobga olinadi. Qishloq xo'jaligi korxonasi balansidagi asosiy vositalarning ana shu aralash shakli asosiy vositalarning balans qiymati nomini oladi. Asosiy vositalar mulk tarkibida shuningdek, amortizatsiyaga ajratmani ham hisobga olgan holda yoziladi. Asosiy vositalarni hisobga olishning ana shunday shakli asosiy vositalarning qoldiq qiymati nomini oladi. U asosiy vositalarning balansli qiymati va amortizatsiya ajratmasi orasidagi farqni ko'rsatadi.

Asosiy vositalarning ikki taraflama hisobi (amortizatsiya ajratmasisiz va uni qo'shib) asosiy vositalarning normativ eskirish darajasini va uning ishlab chiqarish samaradorligiga ta'sirini belgilaydi.

Asosiy vositalardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini hisob-kitob qilish uchun ularning o'rtacha yillik qiymatlarini aniqlash kerak. Ularni quyidagi formula bo'yicha hisoblash mumkin:

$$0_s = \frac{(0{,}50_n + 0{,}0_k) \sum 0_m}{12}$$

Bunda 0_s – asosiy vositalarning yillik o'rtacha qiymati; 0_n – asosiy vositalarning yil boshidagi (1 yanvardan) qiymati; 0_k – asosiy vositalarning yil oxiridagi (31 dekabr) qiymati; $\sum 0_m$ – 1 yanvardan boshlab asosiy vositalarning har oyning birinchi kuniga qiymati.

Asosiy vositalarning yuqorida aytilgan turlaridan tashqari asosiy vositalarni tugatish qiymati ham bor. U o'ziga asosiy vositalar hisobdan chiqarilgandan keyin qoladigan metallolom, konstruktsiyaga ehtiyot qismlar va boshqalarni qamrab oladi.

Ekspluatatsiya jarayonida asosiy vositalar asta-sekin eskiradi, o'zining boshlang'ich sifati va bahosini yo'qota boradi (binolar, traktorlar kombaynlar). Ekspluatatsiya hamda atmosfera omillari ta'sirida asosiy vositalarning eskirishi fizik eskirish nomini oladi.

Iqtisodiyotda fizik eskirishdan tashqari ma'naviy eskirish ham hisobga olinadi. U ikki turda bo'lishi mumkin. Birinchi tartibdagi ma'naviy eskirish smenada mehnat vositasi bilan korxona xarajatlarini qisqartirish va raqobatbardoshliroq mahsulot ishlab chiqarish ma'nan eskirgan

vositalar bilan bajarila boshlanadi. Bunday hollarda korxonalarga eskirgan mehnat vositasini hisobdan chiqarish yoki sotish va ularning o'rniga mahsuldorrog'ini sotib olish iqtisodiy jihatdan foydali bo'ladi.

Ikkinchi tartibdagi ma'naviy eskirish ishchilar uchun qulay bo'lgan avvalgi unumdorlik bilan arzonroq mehnat vositasi ishlab chiqarila boshlanganda yuz beradi.

Eskirgan asosiy vositalarni tiklash va ularni yangilariga almashtirish uchun har yili asosiy vositalarning bir qismi ishlab chiqarilayotgan mahsulot tannarxga o'tkaziladi (ish va xizmatga). Asosiy vositalarning ana shu qismi amortizatsiya deb ataladi.

Amortizatsiya ajratmalarining o'ziga xosligi shundaki, u asosiy vositalarning Haqiqiy eskirishi asosida emas, normativ (foydali foydalanish muddati) bo'yicha hisoblanadi, ya'ni amortizatsiya asosiy vositalarning haqiqiy eskirishini aks ettirmaydi. Amortizatsiyani mahsulot (ish va xizmat) tannarxiga qo'shish mahsulot (ish xizmat) realizatsiyasidan tushgan daromadni pasaytiradi. Biroq bu moliyaviy mablag'larning chiqib ketishiga olib kelmaydi. Chunki, amortizatsiyaga ajratmalar korxonada qoladi. Binobarin ushbu pul mablag'lari asosiy vositalarning har bir turi eskirganda ma'lum yildan keyin ularni tiklash uchun ishlatiladi, shuning uchun amortizatsiya ham daromadga o'xshab kengaytirilgan takror ishlab chiqarish va investitsiyalar uchun muhim manba hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligida asosiy vositalarning bir qancha turiga amortizatsiya ajratmalar ajratilmaydi. Ularga mahsuldor chorva mollari (sigirlar, zotdor buqalar, asosiy ona cho'chqalar, sovliqlar, qo'ylar va boshqalar) kiradi. Mahsuldor chorva molining qiymati, u bo'rdoqichilikka chiqarilib realizatsiya qilingandan keyin tutgan tushumdan tiklanadi.

Asosiy vositalarning hisobi ularning foydali foydalanish muddatiga bog'liq holda 10 ta tasnif guruhiga bo'linadigan inventor kartochkalarida yuritiladi. Masalan, birinchi guruh foydali foydalanish muddati 1 yildan ikki yilgacha bo'lgan asosiy vositalarni; ikkinchisi – 2 yildan ortiq uch yilgacha; uchinchisi – 3 yildan ortiq va besh yilgacha bo'lgan va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Asosiy vositalar ekspluatatsiya jarayonida uzluksiz harakatda bo'ladilar. Asosiy vositalarning bir qismi yangilanadi, boshqa qismi foydalanish muddati tugagach hisobdan chiqariladi, ayrim vositalar keraksizligi uchun sotiladi va hokazo. Asosiy vositalarning bu harakati asosiy kapitalni takror ishlab chiqarish mohiyatini belgilaydi va asosiy

vositalarning ko‘payishi, yangilanishi va hisobdan chiqarilishi koeffitsientlari bilan izohlanadi.

Asosiy vositalarning ko‘payish koeffitsienti:

$$K_p = \frac{O_{ya} - O_b}{O_b}$$

Bunda O_b – yil boshida (1 yanvarda) asosiy vositalarning qiymati; O_k – yil yakunida (31 dekabr) asosiy vositalarning qiymati.

Asosiy vositalarni yangilash koffitsienti:

$$K_h = \frac{O_k}{O_b}$$

Bunda O_k – *kirim qilingan asosiy vositalarning qiymati.*

Asosiy vositalarni hisobdan chiqarish koeffitsienti:

$$K_h = \frac{O_h}{O_b}$$

Bunda O_h – hisobdan chiqarilgan asosiy vositalarning qiymati.

Asosiy vositalardan foydalanishning o‘rtacha muddati (yil):

$$O_t = \frac{O_{o'}}{A}$$

Bunda $O_{o'}$ – asosiy vositalarning o‘rtacha yillik qiymati; A- amortizatsiyaning yillik summasi.

Asosiy vositalarning eskirish darajasi (%):

$$O_e = \frac{O_b - O_{ya}}{O_b} \times 100$$

Bunda O_e - asosiy vositalarning eskirish qiymatisiz qiymat.

Asosiy vositalarning ko‘payish qiymati tahlil qilinayotgan davrda asosiy kapitalning ortishini izohlaydi. Yangilash koeffitsienti ishlab chiqarishga yangi asosiy vositalar kiritilganini aks ettiradi. Ko‘payishi va yangilanish koeffitsientlari bir-biriga to‘g‘ridan-to‘g‘ri proportsional bog‘liqlikda bo‘ladi. Ko‘payish koeffitsienti qancha yuqori bo‘lsa, yangilanish koeffitsienti ham shunchalik yuqori bo‘ladi va aksincha. Hisobdan chiqarish koeffitsienti xo‘jalikda asosiy vositalarning hisobdan chiqarilishi sur‘atini ko‘rsatadi.

Asosiy vositalardan foydalanishning o‘rtacha muddati xo‘jalikda amortizatsiya fondi hisobiga necha yilda asosiy vositalar yangilanishi mumkinligini, ya’ni normativ bo‘yicha asosiy vositalarning xizmat ko‘rsatish muddatini ko‘rsatadi.

Bu ko‘rsatkichlarni shartli misolda ko‘rib chiqamiz.

Xo‘jalikda asosiy ishlab chiqarish vositalari yil boshida (O_b) 92912 ming so‘mni, yil oxirida (O_{ya}) – 93090 ming so‘mni tashkil etdi, 1484 ming so‘mni asosiy vosita (O_k) kirim qilindi. 1306 ming so‘mlik asosiy vosita hisobdan chiqarildi (O_h). Asosiy ishlab chiqarish vositalarining eskirish bahosisiz qiymati (O_e) – 45330 ming so‘m, yillik amortizatsiya ajratmasi (A) 2295 ming so‘mni tashkil etadi. Yuqorida ko‘rib chiqilgan ko‘rsatkichlarni aniqlaymiz.

Ko‘payish koeffitsienti:

$$K_k = \frac{93090 - 92912}{92912} = \frac{178}{92912} = 0{,}002$$

Hisob-kitobning ko‘rsatishicha yil davomida xo‘jalik asosiy vositalarini deyarli ko‘paytirmagan, ular atigi 0,2 % ga o‘sgan.

$$K_{ya} = \frac{1484}{93090} = 0{,}016$$

Yil davomida asosiy ishlab chiqarish vositalarining bor-yo‘g‘i 1,6 % yangilangan, hisobdan chiqarish koeffitsienti:

$$K_h = \frac{1306}{92912} = 0{,}014$$

Yil davomida 1,4 % ishlab chiqarish vositalari hisobdan chiqarilgan.

Asosiy vositalardan foydalanishning o‘rtacha muddati:

$$O_f = \frac{45330}{2295} = 19{,}7 \text{ yil}$$

Ma’lumotlarning ko‘rsatishicha, asosiy vositalardan foydalanish muddati normativdagidan sezilarli darajada yuqori. Bu asosiy vositalarning yuqori darajada eskirgani va ularning o‘z vaqtida hisobdan chiqarilmagani bilan izoqlanadi.

Asosiy vositalarning eskirganlik darajasi:

$$O_e = \frac{92912 - 45330}{92912} \times 100 = 51\ \%$$

Kutilganidek asosiy vositalarning eskirganlik darajasi juda yuqori.

Qishloq xo'jalik korxonalarining asosiy vositalar bilan ta'minlanganlik darajasi fond va asbob-uskunalar bilan ta'minlanganlik ko'rsatkichlari bilan belgilanadi. Fond bilan ta'minlanganlik deganda asosiy ishlab chiqarish vositalarining qishloq xo'ajligining yer- suv maydoniga (1ga yoki 100 ga) o'rtacha yillik qiymatining nisbati tushuniladi. Asbob-uskunalar fondi bilan ta'minlanganlik o'rtacha yillik bir ishchiga qancha asosiy ishlab chiqarish vositasi to'g'ri kelishini ko'rsatadi. Ushbu ko'rsatkichlarni tahlil qilish uchun bir necha yil natijalari hisoblab chiqiladi.

Fond bilan ta'minlanganlik (ming so'm/kishi)

$$F_o = \frac{O_s}{P_{sx}}$$

Bunda O_u – asosiy ishlab chiqarish vositalarining o'rtacha yillik qiymati; P_{sx} – qishloq xo'jaligining yer maydoni, ga.

Asbob-uskuna fondi bilan ta'minlanganlik (ming so'm/kishi).

$$A_u = \frac{O_u}{I_{o'}}$$

Bunda $I_{o'}$ – ishchilarning yillik o'rtacha soni.

Misol. Xo'jalikda asosiy turdagi faoliyatning (qishloq xo'jaligiga doir) asosiy ishlab chiqarish vositalarining yillik o'rtacha qiymati 89492 ming so'mdan iborat bo'ldi. Qishloq xo'jalik ekin maydoni 5686 ga, o'rtacha yillik ishchilar soni 387 kishi, fond bilan hamda asbob-uskunalar fondi bilan ta'minlanganlikni hisoblaymiz.

$$F_t = \frac{89492}{5686} = 15{,}7 \text{ ming so'm/ga;}$$

$$F_t = \frac{89492}{387} = 231{,}2 \text{ ming so'm/kishi;}$$

Asosiy ishlab chiqarish vositalaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi asosiy ishlab chiqarish vositalarining o'rtacha yillik fond

unumdorligi, fond sig'imi va 1 so'mga olingan daromad summasi bo'yicha aniqlanadi.

Fond unumdorligi asosiy ishlab chiqarish vositalarining 1 so'mga qancha yalpi mahsulot (tovar) ishlab chiqarilishini ko'rsatadi. Shu bilan birga agar hisob-kitob qishloq xo'jaligining yalpi mahsulotlari bo'yicha olib borilsa, unda asosiy ishlab chiqarish vositalarining o'rtacha yillik qiymati faoliyatning asosiy turi bo'yicha (qishloq xo'jalik bo'yicha) olinadi. Agar hisob-kitob tovar mahsulotlari bo'yicha bajarilsa, unda hamma o'rtacha yillik asosiy ishlab chiqarish vositalari hisobga olinadi.

Fond qaytimi

$$F_k = \frac{YAM}{O_u}$$

Bunda YAM - yalpi mahsulotning qiymati;

Fond sig'imi-fond qaytimining teskari ko'rsatkichi. U 1 so'm. Yalpi yoki tovar mahsuloti ishlab chiqarish uchun qancha asosiy vosita talab qilinishini ko'rsatadi.

Fond sig'imi

$$F_s = \frac{O_u}{YAM}$$

O'rtacha yillik asosiy ishlab chiqarish vositalarining 1 so'mga olingan daromadlari summasi:

$$O_m = \frac{M_d}{O_u}$$

Bunda M_d – mahsulot (ish xizmat) realizatsiyasidan daromad.

Misol. Joriy baholardagi yalpi mahsulot bahosi 16170 ming so'm.; tovar mahsulotlari, ish va xizmat bahosi 12673 ming so'm.; daromad 1943 ming so'mni tashkil etdi. Hamma asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati 93063 ming so'mga teng. Shu jumladan asosiy faoliyatining asosiy ishlab chiqarish vositalari – 89492 ming so'm. Yuqorida ko'rib chiqilgan ko'rsatkichlarni hisoblaymiz.

$$F_k = \frac{16170}{89492} = 0{,}2 \text{ so'm.};$$

$$F_s = \frac{12673}{93063} = 0{,}14 \text{ so'm.};$$

$$F_s = \frac{89492}{16170} = 5{,}53 \text{ so'm.};$$

$$O_m = \frac{1943}{93063} = 0{,}02 \text{ so'm.};$$

Yalpi tovar mahsulotlari va daromadlarning ko'rsatishicha xo'jalikda fond qaytimi juda past.

Qishloq xo'jalik korxonalarida qishloq xo'jalik va boshqa turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish va qayta ishlashda ishlarni bajarish va xizmat ko'rsatishda asosiy vositalar ham ishtirok etadi.

8.3. Aylanma fondlar (vositalar) haqida tushuncha, ularning ahamiyati va turkumlashtirilishi

Aylanma vositalar deganda ishlab chiqarish davrida bir marta ishtirok etadigan va o'z qiymatini to'lig'icha tayyor mahsulot tannarxiga o'tkazuvchi moddiy-pul mablag'larining yig'indisi tushuniladi.

Aylanma vositalar mehnat predmetlariga kiradi. Asosiy vositalardan farqli ravishda ular har bir ishlab chiqarish jarayonida nafaqat to'liq sarflanadi, shuningdek, o'zining dastlabki moddiy-natural shaklini o'zgartiradi ham. Aylanma vositalar bilan ta'minlanganlik ishlab chiqarishning uzluksizligiga, tayyor mahsulot chiqarishga, ishlab chiqarishning yangi davri o'z vaqtida moliyalashtirilishiga hal qiluvchi ta'sir o'tkazadi.

Ishlab chiqarish jarayonida aylanma vositalar muntazam harakatda bo'ladi. Ishlab chiqarishning har bir davri aylanma harakatni yakunlaydi.

Aylanma vositalarning aylanishi uch bosqichdan iborat: pulga, ishlab chiqarishga va tovarga oid.

Pulga oid bosqichda pul mablag'lari zarur moddiy aylanma vositalarni sotib olish uchun (urug'lik, yem, yonilg'i-moylash materiallari, qayta ishlash uchun ham ashyolar va boshqalar) moliyalashtiriladi.

Ishlab chiqarishga oid bosqichda sotib olingan moddiy aylanma vositalar yordamida tayyor mahsulot ishlab chiqarish jarayoni yuz beradi. Tovarga oid bosqichda tayyor mahsulot realizatsiya qilinadi. Realizatsiyadan olingan tushum (pul shakli) yangi ishlab chiqarish davrining boshlanishi bo'ladi.

Sxemadan farqli ravishda real ishlab chiqarishda aylanma vositalar bir vaqtning o'zida aylanishning hamma bosqichlarida ishtirok etib, ishlab chiqarishning uzluksizligini ta'minlaydilar.

Funktsional vazifalariga ko'ra aylanma vositalar ishlab chiqarishdagi aylanma fondlar va muomaladagi fondlarga bo'linadi.

Ishlab chiqarishdagi aylanma fondlar ishlab chiqarish zahiralari tugallanmagan ishlab chiqarish va kelgusi davrga xarajatlardan tashkil topadi. Aylanma mablag'lar tuzilmasida ular 85 – 90 % ni egallaydilar.

Ishlab chiqarish zahiralariga yosh chorva mollari va bo'rdoqiga boqilayotgan chorva mollari, parrandalar, yem-xashak, urug'lik va ekiladigan materiallar, ta'mir uchun ehtiyot qismlar va materiallar, neft mahsulotlari, qattiq yoqilg'i, mineral o'g'itlar, o'simliklarni himoyalash vositalari, donli ekinlarning sug'urta jamg'armalari, yordamchi sanoat ishlab chiqarishida qayta ishlash uchun xom-ashyo va materiallar, bosh materiallar, asosiy faoliyatning ehtiyoji, ta'mirlash va boshqalar uchun qurilish materiallari, tara va tara materiallari narxi arzon va tez ishdan chiqadigan predmetlar kiradi.

Tugallanmagan ishlab chiqarish quyidagilarni qamrab oladi: o'simlikchilikda – kelgusi yil hosiliga sarf-xarajatlar, asosiy shudgorlash, organik va mineral o'g'itlar kiritish; kuzgi ekinlar; chorvachilikda boqish maqsadlarida indagi asallar, inkubatsiya jarayonidagi tuxumlar; sanoat yordamchi ishlab chiqarish – to'liq ishlab chiqish davridan o'tmagan va ish joyida bo'lgan yarim fabrikatlar va buyumlar; ustaxonalarda o'z uskuna (jihozlarining) transport vositalari, traktorlar, kombaynlar va boshqa qishloq xo'jalik mashinalari.

Kelgusi davr xarajatlariga chorva mollari uchun yozgi lagerlar, molxonalar, bostirmalar, maydonchalar, donni vaqtincha saqlash va tozalash uchun ixtisoslashtirilgan tok, shuningdek, yangi mahsulotga tayyorgarlik va uni o'zlashtirishga qilingan xarajatlari kiradi.

Muomala fondlari quyidagilarni qamrab oladi: omborlardagi tayyor mahsulotlar, yo'ldagi va yuklangan tovarlar pul mablag'lari

iste'molchilar bilan tovarga hisob-kitob qilingan mablag'lar. Aylanma vositalar tuzilmasida ular taxminan 10-15 % ni tashkil etadi.

Rejalashtirish darajasi bo'yicha aylanma vositalar normalangan va normalanmaganga bo'linadi. Normaga solingan asosiy vositalarga ishlab chiqarish zahiralari, tugallanmagan ishlab chiqarishning kelgusi xarajatlari, tayyor mahsulot tayyorlov tashkilotlari bilan hisob-kitoblar kiradi.

Aylanma vositalarni normaga solish korxonaning normal ishlashi uchun zahira va normativlarning rejali normasini o'rnatishni bildiradi. Bu xom-ashyo va materiallarni normadan ortiq bo'lishidan saqlaydi, ularni saqlash xarajatlarini qisqartiradi, asoslanmagan pul mablag'ini jalb etishga yo'l qo'ymaydi, ularni ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun sarflashga imkon beradi.

Aylanma vositalarning asosiy turlarini rejalashtirish asosida minimal ehtiyoj prinsipi yotadi. Urug'lik va ekiladigan materiallar, yosh chorva mollari va bo'rdoqiga boqiladigan mollar, chorvachilikda tugallanmagan ishlab chiqarish, boqilayotgan chorva mollari, o'simlikchilik va chorvachilikda tugallanmagan ishlab chiqarishlar bo'yicha asosiy vositalar normativlari ularning to'liq ehtiyojiga mos keladi. Hisob varaqdagi qoldiq pul mablag'lari va hisob-kitobdagi mablag' bo'yicha normativ o'rnatilmaydi.

Rejalashtirish bo'yicha tavsiyalarga muvofiq, yem-xashak va to'shamalarga xususiy aylanma mablag'larning taxminiy normativlari quyidagicha bo'lishi kerak: don, yem-xashak bo'yicha pichan va somonga bo'lgan yillik ehtiyojning 15-20%, to'shamaga pohol – 15 %, boqish maqsadida har bir asalari oilasiga 5 kg gacha asal. Mineral o'g'itlar, o'simliklarni himoya qilish va chorva mollari uchun tibbiy dori-darmonlar bo'yicha xususiy aylanma vositalar normativi 8,3 %, qattiq yoqilg'i uchun 16,6 (ikki oylik talab), traktorlar uchun ehtiyot qismlar va shinalarga – 10 %. Dizel yoqilg'isi, benzin, moy va boshqa neft mahsulotlari uchun xususiy aylanma mablag'lar normativlari oylik talab miqdorida, ya'ni 8,3 % o'rnatiladi.

Aylanma vositalarning boshqa turlari bo'yicha ham normativlar ana shunday prinsiplarda o'rnatiladi.

1. Aylanma vosita (mablag') lar
2. Ishlab chiqarish aylanma vosita (mablag') lari
3. Ishlab chiqarish zahiralari
4. Taralar va tarali materiallar

5. Qurilish materiallari
6. Uskunalar, xo'jalik inventar jihozlari
7. Urug'lik va ekiladigan materiallar
8. O'g'itlar va zaharli ximikatlar
9. Yem-xashak
10. Yoqilg'i va moylash materiallari
11. Ehtiyot qismlar
12. Bo'rdoqiga boqilayotgan chorva mollari
13. Tugallanmagan ishlab chiqarish
a. O'simlikchilik
b. Chorvachilik
14. Kelgusi davr xarajatlari
15. Muomaladagi fondlar
16. Tayyor mahsulot
17. Pul mablag'lari
18. Yuklangan tovarlar
19. Hisob-kitobdagi vosita (mablag')lar.

Aylanma mablag'lar shakllanish manbalari bo'yicha xususiy, qarz va jalb etilganga bo'linadi. Xususiy aylanma mablag'lar miqdori korxona tomonidan mustaqil o'rnatiladi va aylanma mablag'lar normativlariga mos keladi.

Xususiy aylanma mablag'lar miqdori turg'un bo'lmaydi. U har yili ishlab chiqarish hajmi va tuzilmasining xom-ashyo va materiallar, ehtiyot qismlar, yoqilg'i moylash materiallari, o'g'it, o'simliklarni va chorva mollarini himoyalash vositalari, elektr tashuvchilar ta'riflariga baholarning o'zgarishi ta'sirida o'zgarib turadi.

Xususiy aylanma mablag'larga talabning o'sishi bilan mablag'lardagi yetishmovchiliklar, ustav qo'shimcha va rezerv kapitallar, taqsimlanmagan daromadlar, amortizatsiya ustamalari, ta'mir fondi kelgusi davr daromadlari oldinda turgan xarajatlar rezervlari hisobiga qoplanadi.

Xususiy aylanma mablag'larining manbalaridan biri ish xaqi bo'yicha har oylik qarzlar ijtimoiy ehtiyojlar va ta'tillarga ajratmalardir. Bu ishchilarning ish haqini ish bajarilgan yoki mahsulot ishlab chiqarilishi bilan bir vaqtda emas, balki kechroq olishlari bilan bog'liq. Ta'tilga to'lovlar bir yilda bir marta beriladi, qarz asta-sekin yig'iladi, ijtimoiy ehtiyojlar va byudjetdan tashqari fondlar bilan bo'ladi.

Normal bozor iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi tashkilotlari faqat xususiy manbalari hisobiga aylanma mablag'larga talabni to'liq shakllantirish foydali emas. Bu ishlab chiqarishni kengaytirish sur'ati pasayishiga, shuningdek, yilning alohida davriga ortiqcha aylanma mablag'lar shakllanishiga olib kelgan bo'lar edi. Shuning uchun xo'jaliklarga aylanma mablag'larning minimal zahirasiga ega bo'lish, bo'sh pul mablag'larini ishlab chiqarishga yo'naltirish iqtisodiy jihatdan foydali.

Aylanma mablag'lardagi yetishmovchilik banklardan olingan qisqa muddatli ssudalar, ya'ni qarz mablag'lar hisobiga qoplanadi. Banklardan tashqari, hukumat tashkilotlari, moliyaviy kompaniyalar va boshqa tijorat tuzilmalari ham mablag' berishi mumkin. Ular qisqa muddatli ssudalar, imtiyozli tovar kreditlari, avans to'lovlari, veksellar, soliq to'lovlarining kechiktirilishi shaklida beriladi.

Aylanma mablag'larni to'ldirish xususiy va qarz mablag'lari bilan bir qatorda jalb etilgan mablag'lar hisobiga ham bajariladi. Ularga to to'g'ridan-to'g'ri vazifasi uchun foydalangunga qadar kredit qarzlari va maqsadli moliyalashtirish mablag'lari taalluqlidir.

8.4. Aylanma fondlar (vositalar), ulardan foydalanish darajasining, samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularning aniqlanishi

Aylanma mablag'lar ulardan foydalanish qishloq xo'jalik korxonasi ishlarining moliyaviy natijalariga katta ta'sir o'tkazadi.

Ulardan samarali foydalanish ko'pgina omillarga, birinchi navbatda aylanma mablag'larning aylanishiga bog'liq.

Aylanma mablag'larning aylanishi, deganda aylanma mablag'larning to'liq aylanish davri-pul ishlab chiqarish shaklidan, tayyor tovar mahsulotlarini chiqarish va ularni realizatsiya qilgunga qadar bo'lgan davr (pul mablag'lari kelib tushishi) tushuniladi.

Aylanma mablag'larning aylanishi quyidagi ko'rsatkichlar bilan aniqlanadi: aylanma mablag'lar aylanishining koeffitsiyenti, bir aylanishning uzunligi (davomiyligi), aylanma mablag'larning bo'shatilishi yoki ularga qo'shimcha talab.

Aylanma mablag'larning aylanish koeffitsienti:

$$A_{ay} = \frac{A_s}{A_q}$$

Bunda A_s – aylanish summasi; A_q – aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymati (aylanma mablag'larning o'rtacha qoldig'i).

Sanoat korxonasida shuningdek, yordamchi sanoat ishlab chiqarishi va qishloq xo'jaligi korxonalarida aylanma summasi tovar mahsulotlari qiymatiga mos keladi. Qishloq xo'jalik mahsulotlari bo'yicha aylanma summasi mahsulot (ish xizmat) realizatsiyasidan olingan summaga mos kelmaydi. Bu shu bilan izohlanadiki, tovar mahsulotlarga bir qism hisobdan chiqarilgan asosiy vositalar (asosiy podadan chorva molini chiqarish) o'tadi va aksincha ishlab chiqarilgan mahsulotlarning boshqa qismi asosiy podaga o'tadi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlari bo'yicha aylanma summa mahsulot (ish, xizmat) ning realizatsiyasidan keyingi tushumidan asosiy podaga o'tkazilgan yosh chorva molining qiymati chegirilib olinadi, ya'ni asosiy podadan chiqarilgan va realizatsiya qilingan chorva molidan iborat bo'ladi.

Aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymati normalanadigan aylanma mablag' bo'yicha hisoblanadi va quyidagi formula bilan aniqlanadi.

$$A_k = \frac{(0{,}5A_{yq} + 0{,}5A_{yo}) + \sum A_{qs}}{12}$$

Bunda A_{yq} – aylanma vositalarning yil boshidagi (1 yanvarga) qiymati; A_{yo} – aylanma vositalarning yil oxiriga (31 dekabrga) qiymati; $\sum A_{qs}$ – qolgan oylarning birinchi kuniga (fevraldan boshlab) aylanma vositalar qiymati summasi.

Ba'zi iqtisodiy adabiyotlarda mualliflar aylanma mablag'larning aylanma koeffitsienti o'rniga aylanmadagi mablag'lar ustamasi koeffitsientini – kattalikni aylanma mablag'lar aylanishining teskari koeffitsienti hisoblashni tavsiya qiladilar.

$$A_{ay} = \frac{A_q}{A_s}$$

Aylanma mablag'larning aylanish koeffitsienti qancha yuqori bo'lsa, aylanma mablag'lardan shunchalik samaraliroq foydalaniladi va aksincha aylanmadagi yuklama koeffitsienti qanchalik kam bo'lsa, aylanma mablag'dan shunchalik samaraliroq foydalaniladi.

Aylanma mablag'dan foydalanishning navbatdagi muhim ko'rsatkichi quyidagi formula bilan aniqlanadigan bitta aylanma vositaning aylanish davomiyligi (A_d kun) dir.

$$A_d = \frac{K_s}{A_{ay}}$$

Bunda K_s - ko'rilayotgan davrdagi kunlar soni (odatda 365 kun).

Aylanma mablag'ni iqtisod qilish summasi (mutloq yoki nisbiy ozod qilingan) yoki ularni qo'shimcha jalb etish (ortiqcha xarajat) summalarini quyidagi formula bo'yicha hisoblaydilar:

$$A_y = \frac{A_{hs}}{K_s} \left[\frac{A_{hq} K_s}{A_{bs}} - \frac{A_{uk} K_s}{A_{bs}} \right]$$

Bunda A_y – aylanma mablag'lar iqtisodi (ortiqcha sarfi); A_{hs} haqiqiy aylanma summasi; A_{hq} – aylanma mablag'larining haqiqiy o'rtacha yillik qiymati; A_{uk} – bazis yili (yoki rejasi) da aylanma mablag'larining o'rtacha yillik qiymati; A_{bs} – bazis yili (yoki rejasi) ning aylanmasi summasi.

Agar qavs ichida hisoblashlar natijalari bo'yicha chap tomon o'ng tomondan ko'p bo'lsa va aksincha agar o'ng tomon chap tomondan ko'p bo'lsa, (manfiy belgi bilan) aylanma mablag'ning iqtisod qilingan summasini olamiz.

Ko'rib chiqilgan ko'rsatkichlardan tashqari, shuningdek aylanma mablag'lardan foydalanish rentabelligi darajasini ham aniqlaydilar (%):

$$R_d = \frac{M}{A_q} \times 100$$

Bunda M – mahsulot (ish, xizmat)ni realizatsiya qilingandan olingan daromad; A_q – aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymati.

8.1-jadval ma'lumotlaridan foydalanib, xo'jalikda aylanma mablag'larning aylanishi va ulardan foydalanishning samaradorligini hisoblaymiz.

A_{ay} bazis yilida = 7838 : 8808 = 0,89;

A_{ay} hisobot yilida = 13272 : 10640 = 1,25;

A_k bazis yilida = 8808 : 7838 = 1,12;

A_k hisobot yilida = 10640 : 13272 = 0,80;

A_d bazis yilida = 365 : 0,89 = 410 kun;

A_d hisobot yilida = 365 : 1,25 = 292 kun;

8.1-jadval

Ko‘rsatkichlar	Bazis yili	Hisobot yili
Mahsulot (ish, xizmat) realizatsiyasidan tushum	7866	12673
Asosiy podadan chiqarilgan chorva molining qiymati	558	564
Asosiy podaga o‘tkazilgan yosh chorva molining qiymati	530	1163
Aylanma summasi	7838	13272
Normalashtiriladigan aylanma mablag‘ning o‘rtacha yillik qiymati	8808	10640
Sotuvdan ko‘rilgan daromad yoki zarar	-817	1943

A_y hisobot yilida = 13272 : 365 · (10640/13272 – 8808/7838) = 36,4 (0,80 – 1,12) = 11,6 ming so‘m.

R_d bazis yilida = (-817) : 8808 · 100 = 9,3 %;

R_d hisobot yilida = 1943: 10640 · 10 = 18,3 %.

Tahlil uchun olingan ko‘rsatkichlarni 8.2-jadvalga kiritamiz.

8.2-jadval

Aylanma mablag‘larning aylanishi va ulardan foydalanishning samaradorlik ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkichlar	Bazis yili	Hisobot yili
Aylanma mablag‘larning aylanish koeffitsienti	0,89	1,25
Aylanmadagi mablag‘lar yuklamasi koeffitsienti	1,12	0,80
Bir aylanmaning davomiyligi, kun	410	292
Aylanma mablag‘larning iqtisodi (bo‘shatilishi) ming so‘m.	-	- 11,6
Aylanma mablag‘lardan foydalanishning rentabelligi, %	- 93	18,3

8.2 – jadval ma’lumotlari aylanma mablag‘larning aylanishi va ulardan foydalanish samaradorligi hisobot yilida anchagina ko‘paygan.

Rejalashtirish darajasiga ko‘ra aylanma mablag‘larni rejalashtirish norma asosida va normasiz guruhlarga bo‘linadi. Normaga solinadiganga ishlab chiqarishning aylanma fondlari (ishlab chiqarish zahiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish va kelgusi davr xarajatlari) va moddiy

aylanma mablag'ni bildiruvchi tayyor mahsulotlar kiradi. Pul mablag'lari, hisob raqamlardagi mablag'lar, ortilgan tovarlar – bular normasiz aylanma mablag'lardir.

Aylanma mablag'larning yetishmasligi ishlab chiqarishning qisqarishiga hamda uning dasturi bajarilmasligiga olib kelishi mumkin. Normativ (me'yor) dan ortiq zahiralar pul mablag'larini aylanishdan chalg'itadi. Bularning hammasi resurslardan samarasiz foydalanishga olib keladi.

Qishloq xo'jalik korxonalarining moddiy aylanma mablag' bilan ta'minlanganligi moddiy aylanma mablag'larning mavjudligi A_{mm} va ularga bo'lgan normativ ehtiyoj (A_{me}) orasidagi o'zaro nisbat aks etadigan moddiy ta'minlanganlik koeffitsienti bilan aniqlanadi:

$$A_{mtk} = \frac{A_{mm}}{A_{me}}$$

Ushbu koeffitsient yordamida qishloq xo'jaligi korxonalarining moddiy resurslar va ularning alohida turlari (masalan, urug'lar, yem-xashak, o'g'it) bilan ta'minlanganligini aniqlash mumkin.

Korxonalarning ishlab chiqarish, moliyaviy reja ishlashlarida ularning aylanma mablag'larga talablari aniqlanadi. Ularning miqdori doimiy emas. U ishlab chiqarish hajmini ta'minlanish va sotilish shartlari, mahsulotlar assortimenti, qo'llaniladigan hisob-kitob shakllariga bog'liq. Qishloq xo'jaligi korxonalarida yil davomida aylanma mablag'lardan davriy foydalanish kuzatiladi. Aylanma mablag'larni shakllantirish va ko'zda tutilgan qishloq xo'jalik ishlarini muvaffaqiyatli bajarish uchun resurslar zahirasini yaratishda buni hisobga olish kerak. Ishlab chiqarishning eng kuchaygan davrlaridagi minimal talabni aniqlash tavsiya etiladi.

Aylanma mablag'larni normalashtirishda ularning talabi natural holda qanday bo'lsa, pul shaklida ham shunday aniqlanadi. Xususiy aylanma mablag' (urug'lik, yem-xashak va boshqalar) ushbu xo'jalikda uni ishlab chiqarish tannarxi bo'yicha baholanadi; sotib olinadiganlar (o'g'itlar, ximikatlar, ehtiyot qismlari va boshqalar) – sotib olinish va talab etilgan joyga yetkazib berish bahosi bo'yicha. Aylanma mablag'larni norma asosida nafaqat qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga shuningdek, sanoat yordamchi ishlab chiqarishga ham bo'lgan talabni hisobga olish zarur.

Ishlab chiqarish aylanma fondlarining zarur hajmi ishlab chiqilgan normalar bo'yicha belgilanadi. Masalan, urug'likka ehtiyojni sug'urta

zahirasi va ekish maydonining ilmiy asoslangan ekish normalarining e'tiborga olgan qismi hisoblanadi. Yem-xashak zahirasi miqdorini hayvonlar va qoramol bosh soni hamda parrandalarni boqish normasidan kelib chiqib aniqlanadi. Yoqilg'i va moylash materiallariga ehtiyoj mavjud traktorlar va kombaynlar, avtomobillar, ularning markasi, taxmin qilingan ish hajmi va yonilg'i sarflash normasidan kelib chiqib belgilanadi. Qishloq xo'jaligi korxonalarining boshqa moddiy aylanma mablag'larga talablari hisobi shunga o'xshash tarzda o'tkaziladi.

Aylanma mablag'lardan foydalanishning samaradorligi qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruchilarining xo'jalik faoliyati moliyaviy natijalariga jiddiy ta'sir qiladi. Aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi darajasini aniqlash uchun ko'rsatkichlar tizimi qo'llaniladi: aylanma mablag'larning aylanish koeffitsienti; aylanmadagi mablag'ning ish yoki yuk (yuklama) bilan ta'minlanganligi koeffitsienti, bir marta aylanishning davomiyligi, material (moddiy) sig'imi.

Aylanma mablag'larning aylanish koeffitsienti o'zida V mahsulotni realizatsiya qilishdan tushgan pul tushumi va asosiy podaga o'tkazilgan yosh mol M ning qiymati, S asosiy podadan sotilgan qoramol bahosini chiqarib tashlangandagi yiliga qolgan qoldiq aylanma mablag' A_{mak} ni ko'rsatadi:

$$A_{mk} = \frac{V+M-S}{A_{mak}}$$

Amaliyotda ko'pincha aylanma mablag'larning aylanish koeffitsientini mahsulot realizatsiya qilingandan, aylanma mablag'larning o'rtacha qoldig'iga pul tushumining nisbati sifatida qaraladi:

$$A_{mk} = \frac{V}{A_{mak}}$$

Aylanish koeffitsienti korxona aylanma mablag'larini ma'lum davr (yil) dagi aylanishlar sonini aniqlaydi yoki 1 so'm. aylanma mablag'ga to'g'ri keladigan aylanma mablag' birligiga mahsulot ishlab chiqarishning o'sishiga yoki ushbu mahsulot hajmi kamroq aylanma mablag' talab qilishiga olib keladi. Binobarin, ushbu shart bo'yicha aylanish koeffitsiyenti qancha yuqori bo'lsa, aylanma mablag'dan shunchalik samaraliroq foydalaniladi.

Aylanmadagi mablag'larning ta'minlanganlik koeffitsienti – aylanishning teskari (aks) koeffitsientiga ko'rsatkichdir. U mahsulot

realizatsiyasidan tushgan foydaning birligiga (1 so'm) avanslashtiriladigan aylanma mablag'lar summasini izohlaydi. Boshqacha aytganda koeffitsient o'zida realizatsiya qilingan mahsulot birligiga aylanma mablag'lar sarfini ifodalaydi:

$$A_k = \frac{A_{mak}}{V}$$

Aylanmada mablag'larning ish bilan ta'minlanganlik koeffitsienti qancha kam bo'lsa, aylanma mablag'lardan shunchalik samaraliroq foydalaniladi.

Bitta aylanmaning aylanishi davomiyligi korxonaga uning aylanma mablag'i mahsulot realizatsiyasidan foyda ko'rinishida qanday muddatda qaytishini ko'rsatadi:

$$K_a = \frac{365}{A_{mk}}$$

Bir marta aylanish davomiyligining qisqarishi aylanma mablag'lardan foydalanish yaxshilanganligini ko'rsatadi.

Aylanma mablag'lar aylanishining tezlashuvi ham ularni aylanishdan mutloq yoki nisbiy bo'shashi bo'yicha aniqlanadi. Mutloq bo'shatish deganda aylanma mablag'lar summasini joriy yilda o'tgan yildagiga nisbatan pasayganligi, shu bilan birga shu hajmda mahsulot realizatsiyasi yoki uning ko'payganini bildiradi.

Sotuv hajmining o'sish sur'ati aylanma mablag'larning o'sish sur'atidan o'tib ketganda nisbiy bo'shash paydo bo'ladi. Bunday holatlarda aylanma mablag'ning kichik hajmi bilan katta realizatsiya ta'minlanadi.

Aylanishning tezlashuvi hisobiga bo'shagan aylanma mablag'lar quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi, so'm:

$$A_t = \frac{X_d (T_b - T_o)}{365}$$

Bunda X_d – hisobot davrida mahsulot realizatsiyasidan tushgan daromad, so'm.; mos ravishda bir aylanma aylanishning o'rtacha davomiyligi kunlar.

Agar korxonada aylanma mablag'larning aylanishi sekinlashgani kuzatilsa ($T_o > T_b$) olingan manfiy kattalik sekinlashgani hisobiga qo'shimcha aylanma mablag'ga bo'lgan talabda aks etadi.

Aylanma mablag'lardan foydalanishning muhim ko'rsatkichlaridan biri mahsulotlarning moddiy sig'imidir. U moddiy aylanma mablag'lardan foydalanish darajasini izohlaydi. Moddiy sig'im qishloq xo'jalik mahsulot birligi ishlab chiqarishda qancha moddiy resurslardan foydalanilganligini ko'rsatadi. U moddiy xarajatlarning yalpi mahsulotga nisbati bilan aniqlanadi:

$$M_s = \frac{M_r}{YAM}$$

Mahsulotning moddiy sig'imi pasayishi moddiy aylanma mablag'lardan oqilona foydalanganlik ishlab chiqarish samaradorligi oshganiga guvohlik beradi.

Asosiy ishlab chiqarish va aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligini umumlashtiruvchi ko'rsatkich – daromad normasi.

Qishloq xo'jaligi korxonalarida aylanma mablag'larning alohida elementlaridan foydalanishning samaradorligini xaraktyerlovchi qo'shimcha ko'rsatkichlar sifatida 1 ga ekin yeriga yig'ilgan hosil birligini mahsulot birligini ishlab chiqish (yetishtirish) ga yem-xashak xarajatlari ishlatib yuborilgan ehtiyot qismlar summasi, mexanizatsiyalangan ish birligiga sarflangan yoqilg'i va moylash materiallari 1 shartli et.ga.ga yoqilg'i sarfi va boshqalar kiradi.

Aylanma mablag'lardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi oshishi mahsulot tannarxining pasayishi va qishloq xo'jaligi o'sishiga olib keladi.

Aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi ko'pgina omillarga bog'liq. Bu qishloq xo'jalik korxonasi manfaatlari va faoliyatiga bog'liq bo'lmagan tashqi va korxonaga faol ta'sir ko'rsatishi mumkin va zarur bo'lgan ichki omillar hamdir (8-rasm).

Tashqi omillarga quyidagilar kiradi: umumiy iqtisodiy vaziyat, soliq qonunchiligining o'ziga xosligi, kredit olish va ular bo'yicha foiz stavkalari shartlari, maqsadli moliyalashtirish imkoniyatlari, byudjetdan moliyalashtiriladigan dasturlarda ishtirok etish. Shularni va boshqa tashqi omillarni hisobga olib, korxonalar iqtisodiy samaradorliklarini oshiruvchi boshqa omillardan ham foydalanishlari mumkin.

Yuzaga kelgan sharoitlarda aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligini oshirishning muhim yo'nalishi – qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqaruvchilarini zarur material resurslari bilan (urug'liklar, yem-xashak (ozuqa), yoqilg'i va moylash materiallari, o'g'itlar, ximikatlar,

ehtiyot qismlar va boshqalar) ta'minlashdir. Bu vositalarning yetishmasligi mahsulot ishlab chiqarish hajmi kamayishiga olib keladi.

Shu bilan birga materiallar zahirasining me'yordan ortiq bo'lishi ulardan foydalanish samaradorligiga ta'sir etadi. Ishlab chiqarish zahiralarini minimallashtirish mehnat predmetlarini me'yorlashtirishni mukammallashtirish, yetkazib berish va ularni bajarilishini ta'minlashning aniq shartnoma shartlari yo'li bilan ta'minotni yaxshilash, optimal ta'minotchilarni tanlash, transport ishlarini yo'lga qo'yishga imkon beradi.

Aylanma mablag'lar aylanishining tezlashuviga mehnatni tashkil qilishni mukammallashtirish, vegetatsiyasi qisqa muddatli bo'lgan qishloq xo'jalik ekinlari navlari va gibridlarini qo'llash, chorva mollari va parrandalarning tez yetiladigan zotlarini o'stirish va bo'rdoqiga boqish, ishlatiladigan texnikalarni yaxshilash, ishlab chiqarishning hamma bosqichlarida mablag'larni tejash yo'li bilan erishiladi.

Aylanma mablag'lar muomalada bo'lganda yangi mahsulot yaratishda qatnashmaydi, balki uni iste'molchiga yetkazib berilishini ta'minlaydi holos. Mablag'larni muomalada bo'lish doirasiga ortiqcha jalb etish xo'jalik faoliyati natijalariga salbiy ta'sir etadi.

Aylanma mablag'lardan samarali foydalanishning muhim nuqtai nazari – qishloq xo'jaligi mahsulotlarining bozor konyukturasini o'rganish asosida oqilona tayyorlashni tashkillashtirish, marketing xizmatini tashkil etish, shartnoma va to'lov intizomiga rioya etishdir.

Aylanma mablag'lardan foydalanishni yaxshilash yo'llaridan biri ishlab chiqarish, saqlash, yuklash va realizatsiya jarayonida mahsulotlarni yo'qotishni qisqartirishdir. Mahsulotlarning ayrim turlari bo'yicha (meva, sabzavot va boshqalar) bu yo'qotishlar 30-40 % ga yetadi. Shuningdek, aylanma mablag'larda foydalanish samaradorligini oshirishda material (moddiy) resurslarni (urug'lik, ozuqa va boshqalar) saqlashni to'g'ri tashkil etishdir.

Aylanma mablag'lar yetishmaslik sharoitida qishloq xo'jalik ekinlarini yetishtirishda resurslarni tejovchi texnologiyalarni qo'llash hisobiga moddiy resurslardan oqilona foydalanish alohida ahamiyatga ega. Bu mahsulotning moddiy sig'imini sezilarli pasaytirish imkonini beradi.

Barcha ishlab chiqarish fondlaridan samarali foydalanishning asosiy sharti – asosiy va aylanma mablag'larning optimal nisbati. Aylanma mablag'larning yetishmasligi (ozuqa, yoqilg'i, ehtiyot qismlar va boshqalar) asosiy fondlardan (mahsuldor qoramollar, texnikalar,

inshootlar va boshqalar) samarasiz foydalanishga olib keladi va bu qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqish va realizatsiya qilish hajmiga salbiy ta'sir etadi.

1. Aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligiga ta'sir etuvchi omillar

2. Tashqi:

– narx (baho) ning shakllanishi;
– soliqqa tortilish;
– kreditlash, kreditlar bo'yicha foiz;
– byudjetdan moliyalashtirish
– inqiroz, inflyatsiya jarayonlari;
– davlat boshqaruvi;
– tabiiy-iqlim sharoitlari;

3. Ichki

A. – xo'jalik ichidagi iqtisodiy munosabatlar;
– moddiy rag'batlantirish;
– aylanma mablag'larni normaga solish;
– ishlab chiqarish texnologiyasi;
– mahsulot sifati;
– qishloq xo'jalik ekinlarining hosildorligi.

B. – ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etish;
– ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish va kontsentratsiyalash;
– aylanma mablag'lar tuzilmasi;
– mahsulot sotish (o'tkazish);
– mehnat predmetlarining tannarxi;
– chorva mollarining mahsuldorligi;
– kreditor va debitorlar bilan o'zaro munosabat.

Aylanma mablag'larning o'zgaruvchan qismi ishlab chiqarish hajmlarining mavsumiy o'sishi va alohida davrlarda mavsumiy saqlashga tovar moddiy qimmati zahirasini shakllantirish zarurati uchun mahsulot realizatsiyasi bilan bog'liq.

Aylanma mablag'lar strukturasi deganda, aylanma mablag'larning alohida elementlari yoki ularning tarkibiy qismlari orasidagi foizli nisbat anglashiladi. 8.3-jadvalda qishloq xo'jaligi korxonalari aylanma mablag'larining namunali strukturasi keltirilgan.

8.3-jadval

Qishloq xo‘jaligi korxonalarida aylanma mablag‘larning namunaviy strukturasi

Aylanma mablag‘lar tarkibi	Struktura %
Ishlab chiqarish aylanma mablag‘lari hammasi	85,0
Shu jumladan:	
Ishlab chiqarish zahiralari	65,5
Tugallanmagan ishlab chiqarish	19,0
Kelgusi davr xarajatlari	0,5
Muomala fondlari	15,0
Shu jumladan:	
Tayyor mahsulot	7,2
Yuklangan tovarlar	0,1
Pul mablag‘lari	0,2
Hisoblashuvdagi mablag‘lar	7,5

Aylanma mablag‘lar strukturasi doimiy emas, u ko‘plab omillar ta’siri ostida o‘zgaradi (ixtisoslashuv kontsentratsiyalar, tabiiy-iqlim sharoiti, ilmiy-texnika taraqqiyoti va hokazo).

Qishloq xo‘jaligida aylanma mablag‘lardan yilning turli davrlarida bir tekis foydalanilmaydi va bu ularning strukturalariga jiddiy ta’sir o‘tkazadi. Masalan, qishda aylanma mablag‘larning salmoqli qismi urug‘lik va ozuqa zahiralarida saqlanadi, yozda esa ularning kattagina ulushi neft mahsulotlari zahiralarida, texnika uchun ehtiyot qismlarga va tugallanmagan ishlab chiqarishda to‘planadi.

Aylanma mablag‘larni shakllanish manbalari – xususiy qarzga olingan va jalb etilgan mablag‘lardir. Xususiy aylanma mablag‘larni to‘ldirish uchun daromad bilan bir qatorda turg‘un passivlardan ham foydalaniladi. Turg‘un passivlarga ish haqi bo‘yicha oydan-oyga normal ravishda o‘tiladigan qarzdorliklar va ijtimoiy sug‘urta bo‘yicha ajratmalar, rezerv fondi mablag‘lari qoldiqlari va boshqalar kiradi. Qishloq xo‘jaligi korxonasida xususiy mablag‘lar, shuningdek tayyor mahsulot qismlari (urug‘lik, ozuqa va hokazo) hisobiga ham yaratiladi.

Yil davomida aylanma mablaqqa talab o‘zgargani uchun ularni qarz mablag‘lari, ya’ni banklarning qisqa muddatli kreditlari hisobiga shakllantirish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Nazorat savollari va topshiriqlar

1. Asosiy va aylanma vositalar, fondlar va doimiy va o'zgaruvchan kapital deganda nimani tushunasiz?

2. Asosiy va aylanma vositalarning qishloq xo'jaligidagi ahamiyati qanday?

3. Asosiy va aylanma vositalar bozori va asosiy vositalar ijarasi deganda nimani tushunasiz?

4. Korxonaning moliyaviy mablag'lari, aylanma kapital va chetdan jalb etilgan mablag'lar haqida tushuncha bering.

5. Asosiy vositalarning eskirishi, amortizatsiyasini hisoblash usullarini aytib bering.

6. Qishloq xo'jaligida moddiy-texnika baza, deganda nimani tushunasiz?

7. Asosiy va aylanma vositalardan foydalanishni yaxshilash va samaradorligini oshirish uchun nimalarga e'tibor berish kerak?

Asosiy adabiyotlar:

1. Abdug'aniev A., Abdug'aniev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. - T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg'armasi, 2004-304 b.

2. Salimov B.T. va boshqalar. Dehqon va fermer xo'jaliklari iqtisodi.- T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg'armasi, 2004-176 b.

3. Модель "Сельская профильная школа"- М.: АПК и ППРО, 2004-32 ст.

4. Экономика сельского хозяйства. Учебник, под.ред. Коваленко. Н.Я.М.: Юркнига, 2004-392 ст.

5. Zokirov O., Pardaev A. Qishloq xo'jalik iqtisodiyoti. Darslik.-T.: O'AJBNT markazi 2003-456 b.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Karimov I.A. "O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida"-T.: "O'zbekiston ", 1995.

2. Karimov I.A. "O'zbekiston XXI asrga intilmoqda"-T.: "Uzbekiston" 1999-125 b.

3. Abdukarimov B.A. Jabriyev A.N..Zugurov N.R, Qutbiddinov A.T., Pardaev MD., Shovqiev E.SH. "Korxona iqtisodiyoti"-T.: Fan 2005.-288 b.

4. Umurzoqov U.P., Toshboev A. J. Rashidov J. Toshboev A.A. "Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti va menejmenti"-T.: "Iqtisod-moliya" 2008 -267.

5. Pardaev MD. Abdukarimov I.T.Isroilov B.I. "Iqtisodiy tahlil"-T.: "Mehnat"-2004-484 b.

6. Jo'rayev F. "Qishloq xo'jaligi korxonasida ishlab chiqarishni tashkil etish",-T.: "Istiqlol" 2004-344.

7. Кдюмов Ф.К. «Эффективность АПК в условиях перехода к рынку». М.: ИПО «Поигрон» 1992.

8. Коваленко Н.Я., Умурзаков У.П., Тошбоев А.. Тошбоев А.А. Экономика и организация фермерского хозяйства»-М.: РГАУ-МСХА имени К.А. Тимирязева 2008-206 ст.

9. Петренко И.Я. Чужиков П.И., «Экономика сельскохозяйственного производства»-Алма-Ата: Кайнар 1992.

10. Попов Н.А. «Экономика сельского хозяйства» - М.:Дело и сервиз, 2002- 67 ст.

IX Bob. Mehnat resurslari bozori, ulardan foydalanish va mehnat unumdorligi

O'quv maqsadi: Respublika qishloqlaridagi aholi va mehnat resurslari tarkibi, mehnat resurslarining huquqiy asoslarini, mehnat bozori segmentini o'rganish, mehnat resurslaridan to'liq va samarali foydalanish darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlarni aniqlash, mehnat resurslaridan foydalanishning hozirgi darajasini tahlil qilish, mehnat unumdorligi darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar va mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi asosiy omillarni aniqlash, rivojlangan davlatlardagi mehnat unumdorligiga oid ilg'or yutuqlarni joriy etish va mehnat resurslaridan foydalanishni yaxshilash, mehnat unumdorligini oshirish bo'yicha nazariy va amaliy bilimlarni shakllantirishdan iborat.

Tayanch iboralar: Mehnat va mehnat resursi, mehnat bozori, mehnat balansi, mehnat unumdorligi,

9.1. Respublika qishloqlaridagi aholi, mehnat va mehnat resurslari

Mehnat - bu insonning maqsadga yo'naltirilgan faoliyati bo'lib, uning jarayonida moddiy va ma'naviy qiymatga ega mahsulotlar yaratiladi.

Mehnat resurslari mamlakat aholisining bir qismi bo'lib, ular xalq xo'jaligida ishlash uchun jismoniy imkoniyatlar, bilim va amaliy tajriba yig'indisiga ega bo'ladi. Ular o'zlariga aholining 16 dan 55 yoshgacha bo'lgan ayollarni, 16 dan 60 yoshgacha bo'lgan mehnatga qobiliyatli erkaklarni, shuningdek mehnatga yaroqlilik yoshidan katta yoki kichik xalq xo'jaligida haqiqatan band bo'lganlarni (ishlaydigan pensionyerlar va maktab o'quvchilari) qamrab oladi.

Mehnat resurslari jamiyatning asosiy va mahsuldor kuchi sifatida oqilona foydalanilganda qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish mahsulotlarining o'sishini va ularning iqtisodiy samaradorligini ta'minlaydi.

Iqtisodiy faol aholi (ishchi kuchi)-moddiy qiymatliklar ishlab chiqish va xizmat ko'rsatishda ishtirok etishga imkoniyatli shaxslarning yig'indisi.

Band aholi ishlab chiqarish yoki noishlab chiqarish faoliyatiga jalb etilgan shaxsdir. Aholining band qismiga yollanib ishlaydiganlar, tadbirkorlar, erkin kasb egasi bo'lgan shaxslar, harbiy xizmatchilar, kasbiy ta'limning kunduzgi shaklida o'qiyotganlar kiritiladi. Qishloq xo'jaligida band aholi soni 15-16 mln. kishini tashkil etadi.

15-16 mln. kishi yoki xalq xo'jaligida band bo'lganlarning 48 % i qishloq xo'jaligida band. Qishloq xo'jaligi korxonalarida 4,1 mln. kishi yoki 38 % i ishlaydi.

Bandlik iqtisodiy kategoriya sifatida ish joyi bilan ta'minlash va xo'jalik faoliyatida ishtirok etish bo'yicha odamlar orasidagi munosabatlar tizimini ifodalaydi. Aholining bandligi-odamlarning o'zlarining shaxsiy ehtiyojlarini qondirilishi bilan bog'liq bo'lgan va ularga mehnat daromadlari keltiruvchi, shuningdek, haq to'laydigan ishlarni bajarishi bilan bog'liq bo'lmagan (bola tarbiyasi, uy xo'jaligini yuritish ishlab chiqarishdan ajralgan holda o'qish ijtimoiy faoliyati) faoliyatlardir. Bandlik odamlarning faoliyat turlari bo'yicha taqsimlashni izohlaydi. Aholining salmoqli qismi iqtisodiy faoliyat bilan bandlarni tashkil etadi.

Iqtisodiy faoliyat bilan bandlar tovar ishlab chiqarish va turli xil xizmatlar ko'rsatishda qatnashib, shunga bog'liq holda o'z daromadlari borasida boshqa odamlar guruhi, shaxslar yoki jamiyat bilan munosabatga kirishuvchi shaxslar. Ularga quyidagi shaxslar kiradi:

– haq olish uchun yollanib to'liq va to'liq bo'lmagan ish vaqtida ishlovchilar;

– kasallik, kasalni parvarishlaganlik, ta'til, ish tashlash va shunga o'xshash sabablar bilan vaqtincha ishga bora olmaydiganlar;

– tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchilar;

– oilaviy korxonalarda ish bajaruvchilar (haq olmasdan).

"Bandlik" atamasi zamirida odamlarning jamiyat uchun foydali faoliyat bilan turli ko'rinishlarda shug'ullanishlari, ularning zarur moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish maqsadidagi intilishlari darajasi va ish joyi bilan ta'minlanishlari tuhuniladi. Bandlikning ikki shakli mavjud: to'liq va to'liqsiz. To'liq bandlikda odamlar yil davomida ish bilan ta'minlangan bo'ladilar. To'liqsiz bandlik ish kuchidan to'liq foydalanmaslik bilan aniqlanadi. To'liqsiz bandlikda odamlar to'liqsiz ish kuni, to'liqsiz ish haftasi, to'liqsiz ish yili tartibida ishlashga majburlar.

Bandlikning miqdoriy ko'rsatkichi quyidagilar:

– bandlarning umumiy soni;

– to'liq ish kuniga qayta sanalganda bandlar soni;

– ma'lum davrda (qoidaga ko'ra, yilda) ishlangan odam/kunlar yoki odam/soatlar.

Ishsizlar deb, O'zbekiston Respublikasi aholining bandligi haqidagi qonunchiligiga ko'ra, rasmiy ravishda mehnat qilish xususiyatiga ega,

lekin ishi va ish haqi (mehnat daromadi)ga ega bo‘lmagan, davlat bandlik xizmatidan ish qidirayotgan ish qobiliyatiga ega va ishlashga tayyor shaxs sifatida ro‘yxatdan o‘tgan fuqarolarga aytiladi. Ishsizlarga biror sabab bilan ishdan bo‘shatilganlargina emas, o‘z ixtiyori bilan ishdan bo‘shab, yangi ish topishga urinayotgan shaxslar ham kiradi.

Ishsizlarni to‘rtta toifaga ajratadilar:

- bo‘shatilish natijasida ishini yo‘qotganlar;
- o‘z ixtiyori bilan ishini tashlab ketganlar;
- dam olish (ta’til) dan keyin mehnat bozoriga kelganlar;
- mehnat bozoriga birinchi marta kelganlar.

Ishsizlikning son ko‘rsatkichi uning darajasi va davomiyligi hisoblanadi.

Ishsizlik darajasi iqtisodiy faol aholining soniga nisbatan rasman ro‘yxatga olinadi. Ishsizlar ulushi foizlarda aniqlanadi:

$$I_d = I_s : A_{yfs} \; x \; 100$$

Bunda I_s – ishsizlik soni-odam: A_{yfs} - aholining iqtisodiy faol soni (ishchi kuchi)-odam.

Ishsizlikning davomiyligi – ishdagi o‘rtacha uzilish (ta’til) vaqti ish joyini yo‘qotish va yangi ish joyiga joylashish orasidagi vaqt bilan aniqlanadi.

Ishsizlik darajasi qishloq joylarida 5-6 %, shahar joylarida 7-8 % ni tashkil etdi.

Qishloq xo‘jaligida ishsizlik ishlab chiqarishining pasayishi, mehnatning yuqori ishlab chiqarish vositalarini va mehnatni tejaydigan texnologiyalarni mahsulot ishlab chiqarishda tuzilmaviy o‘zgarishi, (sermehnat chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining keskin qisqarishi), mulkchilik shaklining va xo‘jalik yuritishning tashkiliy-huquqiy shakli o‘zgarishi, ish haqining pastligi va mehnat sharoitining yomonligidan, odamlarning o‘z arizasi bilan bo‘shab ketishi, demografik jarayonlar (migratsiya, tug‘ilish, o‘lim) va boshqalar bilan paydo bo‘ladi.

Mehnat resurslari tuzilmasi – bu turli toifadagi ishchilarning ularning umumiy miqdoriga foizli nisbati. Qishloq xo‘jaligi korxonalari xodimlari tuzilmasida qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida band ishchilar ulushi 85-90 %, shu jumladan doimiylar 70-75 %, shundan traktorchi-mashinistlar 3-4 %, mavsumiy va vaqtinchalik 5-6 %, rahbarlar va mutaxasislar ulushiga 2-3 % to‘g‘ri keladi. Tuzilma ko‘plab omillar bilan aniqlanadi: korxonaning o‘lchami va ixtisoslashganligi; uning integratsiyalashuv jarayonlarida qatnashuvi, tabiiy sharoitlar va boshqalar. U yoshi, jinsi,

ma'lumot darajasi, ish staji, malakasi kabi qator belgilar bilan hisoblanishi mumkin.

Ishchilarning ro'yxatga olingan o'rtacha miqdori yiliga ularning ro'yxatga olingan o'rtacha miqdorining hamma oylar bo'yicha jamlab olingan miqdorini 12 ga bo'lish yo'li bilan topiladi.

Ishchilarning bir oyda ro'yxatga olingan miqdori, ro'yxatdagi ishchilar tarkibi sonini oyning har bir kalendar kuniga jamlash va olingan miqdorini oyning kalendar kunlari soniga bo'lish bilan hisoblanadi.

Ishchilarning yillik o'rtacha miqdorini, xo'jalik ishchilarining bir yilda ishlagan vaqtini kishi/soat, kishi/kun) ish vaqtining yillik fondiga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi.

Mehnat resurslarini qayta taqsimlash shakli – ishchi kuchi migratsiyasi, ya'ni mehnatga qobiliyatli aholi yashash joyining o'zgarishi va ko'chishi. Bunda mamlakat chegarasidan o'tib ketilishi yoki o'tilmasligiga qarab ichki va tashqi migratsiyani farqlaydilar. Ichki migratsiya (mamlakat hududi ichida, qishloqdan shaharga) – aholi tarkibining va joylashuvining o'zgarishi, bu bilan mamlakat aholisining soni o'zgarmaydi albatta. Tashqi migratsiya esa mamlakat aholi sonini kengaytirib yoki miqdorini ko'paytirib unga ta'sir etadi. Tashqi migratsiya mamlakatdan tashqariga doimiy yashash uchun ketgan va mamlakatga xorijdan yashash uchun kelgan odamlar soni orasidagi farqni o'zida aks ettiradi.

9.2. Mehnat bozori, mehnat resurslaridan to'liq va samarali foydalanish darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularni aniqlash tartibi

Qishloq xo'jaligida va qayta ishlovchi tarmoqlarda mehnat resurslaridan foydalanishning o'ziga xosligi ishlab chiqarish davrlarining bir-biriga mos kelmasligi natijasi bo'lgan mehnatning davriyligidir. Davriylik ekish, o'simliklarni parvarishlash, hosilni yig'ib olish, qishloq xo'jaligi xom-ashyolarini qayta ishlash davrida mehnatga ehtiyojning ortishi va uning qish davrida kamayishida ifodalanadi. Chorvachilikda, sanoat ishlab chiqarishida, avtotransportda mehnat sarfi yil davomida deyarli bir xil.

Mehnatning davriyligi bilan bog'liq asosiy ko'rsatkichlarni keltiramiz.

Yillikka nisbatan mehnat sarfining oylik taqsimlanishi (foizlarda). Mehnatdan bir tekis foydalanishda o'rtacha xarajatlar 8,33 % (100:12) ni tashkil etadi.

Davriylik faoliyat davri ko'lami (tebranish) oylik maksimal mehnat sarfining ($MM_{max.}$) minimaliga ($MM_{min.}$) odam/soat; nisbatidir.

$$D_{fd} = \frac{MM_{max.}}{MM_{min.}}$$

Mehnat resurslaridan foydalanishning davriylik koeffitsienti xo'jalikning o'rtacha oylik xarajatlari bilan (X_{oh}) maksimal yoki minimal ish hajmiga oylik xarajatlari nisbati bilan xarakterlanadi:

$$D_k = \frac{MM_{max.}}{X_{oh.}} \text{ yoki } D_k = \frac{MM_{min}}{H_{oh}}$$

Mehnat mavsumiyligining yillik koeffitsienti – mehnatning oylar bo'yicha haqiqiy sarflanish summasi og'ishining (MM:) yillik mehnat sarfi o'rtacha oyligiga nisbatidir ($\sum$ MM:):

$$K_{mm} = \sum | MM: - MM : \sum MM;$$

Qishloq xo'jaligida mehnatning davriyligini hozircha oldini olish imkoni yo'q. Biroq ayrim qishloq xo'jaligi korxonalarining ko'p yillik ish tajribalari uni minimumga tushirish mumkinligini aniqladi. Amaliyotda davriylikni yumshatishning turli-tuman yo'llari ishlab chiqildi:

– eng sermehnat ishlab chiqarish jarayonlrini iloji boricha maksimal darajada mexanizatsiyalashtirish, eng dolzarb davrda yuqori unumdor texnika va uskunalarni joriy etish mehnatni mexanizatsiyalashtirish imkonini beradi;

– turli muddatlarda ekiladigan navlardagi qishloq xo'jalik ekinlarini va mehnat sarfini tenglashtirishga yordam beruvchi tarmoqlarni birga qo'shib olib borish;

– qishda ishchilarni band qilish imkonini beruvchi yordamchi va qayta ishlash korxonalarini;

– qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqilgan joyida qayta ishlash va uzoq muddatli integratsiyani rivojlantirish;

– qayta ishlash korxonalarida kam mehnat talab qiladigan va yarim fabrikat xom-ashyolarni ommaviy keltirish davridagi ishlab chiqarishda uncha ko'p kuch talab qilinmaydigan davrda (qishki, bahorgi) yakuniy mahsulotlar ishlab chiqish;

ASM tarmoqlarida mehnatning davriyligini yengillashtirish ishchi kuchi soni optimal bo'lganda yil davomida ko'proq mahsulot ishlab chiqarish imkonini beradi.

Qishloq xo'jaligida mehnatning mavsumiy xarakterida qishloq xo'jaligi ishlari bo'yicha ishchi kuchiga talabni aniqlash zarur (ekish, yig'ib olish, ishlov berilgan ekinlar parvarishi va boshqalar). Buni formula orqali aniqlash mumkin:

$$I_t = \frac{I_h}{I_n A_m}$$

Bunda I_h – ish hajmi. t. ga; I_n – ishlab chiqarish normalari t.ga; A_m – agrotexnika ishlarini o'tkazishning optimal muddatlari, kunlari.

O'simlikchilik va chorvachilik tarmoqlari bo'yicha mehnat resurslariga talab har bir ekin va har bir chorva moli turi bo'yicha tuzilgan texnologik karta asosida belgilanadi. Chorvachilikda mehnat kuchiga talab, shuningdek, chorva molining bir ishchiga to'g'ri kelishi me'yorini hisobga olib ham aniqlanadi.

Qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan foydalanishning o'ziga xos xususiyatlaridan biri ishning ko'p qirraliligida va bajarish muddati qisqa bo'lgan mehnat funksiyalarining ishchilar tomonidan birga olib borilishida namoyon bo'ladi.

Jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchlari rivojlanishi bilan agrar mehnat asta-sekin sanoatning bir ko'rinishiga aylanmoqda. Bu alohida ishlab chiqarish jarayonlari – sanoat asosida yo'lga qo'yilgan (parrandachilik, chorvani sanoat asosida bo'rdoqiga boqish va boshqa) chorvachilikda aniq ko'rinadi. Biroq qishloq xo'jaligi mehnatining o'ziga xosligi tarmoqni sanoatlashtirish va ishlab chiqarishni tashkil etish jarayonlariga ta'sir etadi.

Qishloq xo'jaligida ishchi kuchidan foydalanish darajasiga va agrosanoat ishlab chiqarishi samaradorligida ta'sir etuvchi muhim omil korxonaning mehnat resurslari bilan ta'minlanganligidir. Ishchi kuchi bilan yetarlicha ta'minlanmaganlik ishlab chiqarishning rejalashtirilgan hajmi bajarilmasligiga, dala ishlarini o'tkazishning optimal agrotexnik muddatlariga amal qilmaslik, oxir-oqibatda qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining qisqarishiga olib keladi. Mehnat resurslari bilan keragidan ortiq ta'minlanganlik esa ishchi kuchidan to'liq foydalanmaslik va mehnat unumdorligi pasayishiga olib keladi.

Qishloq xo'jaligi va ASM larning boshqa tarmoqlari mehnat resurslari bilan, mehnat bilan ta'minlanganlik va ta'minlanmaganlik koeffitsientini izohlaydi. Mehnat resurslari bilan ta'minlanganlik darajasini mavjud

talablarga yoki yer maydoni birligiga zarur ishchi sonini taqqoslash bilan aniqlanadi.

Qishloq xo'jaligining mehnat bilan ta'minlanganligi 100 ga yer maydoniga to'g'ri keladigan ishchilar soni bilan izohlanadi.

$$M_t = \frac{M_t}{S} \times 100$$

Mehnat resurslari bilan ta'minlanganlik koeffitsienti mavjud mehnat resurslarining (MR_m) ishlab chiqarish rejasini bajarish uchun ularning talab qilinadigan soniga nisbati bilan aniqlanadi (MR_t):

$$M_{tk} = \frac{MR_m}{MR_t}$$

Qishloq xo'jaligi korxonalarining mehnat resurslari bilan ta'minlanganlik darajasi haqida qishloq xo'jalik ekini maydonining bir ishchiga to'g'ri keladigan hisobida ham aniqlash mumkin.

Biroq 100 ga qishloq xo'jaligi ekiniga ishchilar soni yoki bir ishchiga qishloq xo'jaligi ekini maydonining hisob-kitobi mehnat resurslari bilan ta'minlanganlikni yetarlicha aniq ravishda xarakterlay olmaydi. Chunki, bunda qishloq xo'jalik korxonasining intensifikatsiya va ixtisosligi darajasi bo'yicha farqi hisobga olinmaydi. Xo'jalikning mehnat resurslari bilan ta'minlanganlik koeffitsienti yaxshiroq aniqlanadi. Qishloq xo'jalik korxonasini ishchi kuchi bilan ta'minlash muammosini hal etishda mehnat bozori muhim ahamiyat kasb etadi.

Mehnat bozori – bu agrosanoat komplekslari tarmoqlarida band bo'lgan ishchi kuchlari harakatining ijtimoiy –iqtisodiy shakli. Mehnat bozori tovar ishlab chiqarish va muomala qonuniyatlari bo'yicha ishchi kuchini qayta tashkil etish uchun zarur bo'lgan hayotiy farovonligi uchun mehnatga individual xususiyatlarni almashlash bo'yicha munosabatlar tizimini o'zida aks ettiradi. Bunda o'ziga xos tovar sifatida ishchi kuchi chiqadi.

Har qanday tovar bozori singari mehnat bozori ham talab va takliflarga asoslangan. Bu holatda talab ishchi kuchiga bo'lgan ehtiyoj shaklida taklif esa bozorda mos ravishda mavjud bo'ladigan ishchi kuchiga nisbatan bo'ladi. Talab va taklif ishchilar tomonidan u yoki bu ishchi o'rnini egallash, u yoki bu ish joyini egallash maqsadida ishchilar orasidagi raqobatli kurash davomida yoki zarur ishchilarni jalb etish uchun ish beruvchilar orasida amalga oshiriladi.

Bozor uchun quyidagi xususiyatlar xarakterli. Birinchidan, agar ishchi kuchi mehnat jarayonida qiymat barpo etsa, resurslarning boshqa hamma turlari mehnatning o'zi bilan yangi qiymatga o'tadi holos. Ikkinchidan, ish kuchi taklifi demografik omillar bilan – tug'ilish darajasi, mehnatga layoqatli aholi sonining o'sishi, sur'ati uning jinsga doir yosh tuzilishi bilan belgilanadi. Uchinchidan, ishchi kuchi dinamikasiga migratsiya jarayoni ham jiddiy ta'sir ko'rsatadi. To'rtinchidan, ishchi kuchiga bo'lgan talabga ilmiy-texnik taraqqiyot ham ta'sir etadi.

Agrar mehnat bozorining shakllanish jarayonida bandlik muammosi keskinlashadi. Qishloq xo'jaligida o'tkazilayotgan qayta shakllanishlar asosida yangi muammolar ham kelib chiqadi; yashirin ishsizlik ortadi, qishloq xo'jaligining yuqori malakali ishchi va mutaxassislari soni kamayadi, mehnatga qobiliyatli yoshdagi aholi soni qisqaradi, ishchilarning o'rtacha yoshi ortadi. Ammo, qishloqda aholining migratsiyasi kamayadi. Mehnatga qobiliyatli aholining qishloqdan shaharga oqib borishining kamayishi qishloqda vaziyatning yaxshilangani oqibati emas, balki shaharda ishchi kuchiga talabning qisqargani bilan bog'liqdir.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasining ko'rsatishicha, agrar mehnat bozori mehnat resurslaridan foydalanishni sezilarli yaxshilashga, qishloq xo'jaligida ularga bo'lgan talabning keskin qisqarishiga sabab bo'ladi. Shu bilan birga bozor munosabatlari eng og'iri ishsizlik bo'lgan qator ijtimoiy oqibatlarga olib keladi.

G'arbda ishsizlik ko'lamining o'sishi uchun normal asos-bozorning kelgusi kengayishi oziq-ovqat tovarlarini qayta ishlab chiqarishni, demak ishlab chiqarish samaradorligining pasayishini bildirsa, bozorning tugagani bo'ladi.

Mehnat bozorining shakllanishiga qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish va qayta ishlash sanoatining davriyligi ham katta ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, qishloq xo'jaligi ekinlarini mexanizatsiyalashtirilishi darajasi past bo'lgani holda yetishtiriladigan xo'jaliklarda mehnat resurslariga talab yuqori.

Ta'kidlash kerakki, qishloq joylarida ishchilarning ishdan bo'sh qolishi sur'atining o'sishi shaharga nisbatan ko'proq kuzatiladi. Qishloq xo'jaligida ishsizlikning ko'payishi tarmoqlarda ishlab chiqarishning pasayoshi davom etayotgani oqibatidir. Ishsizlar sonini oshiruvchi rezervlar band bo'lmagan aholi (uy bekalari va boshqalar) hisoblanadi. Qishloq joylarida ularning ulushiga 12 % mehnatga qobiliyatli aholi

to‘g‘ri keladi. Qishloq aholisining ishsizlik darajasi 1997 yildan 2010 yilgacha 6,3 dan 3% ga qisqardi.

Qishloq joylarida ishsizlik qishloq xo‘jalik korxonalari rahbarlari tomonidan ishlab chiqarishning pasayishiga qaramay bo‘sh ish joylarini qisqartirish bilan ishchilarni ish haqi to‘lanmasdan majburiy ta’tilga yuborishni berkitishlari kuzatiladi. Ishsizlar sonini bankrot bo‘lgan fermerlar ham to‘ldiradilar. Ishsizlik shuningdek, qochoqlar va ko‘chib keluvchilar hisobiga ham ko‘payadi.

Agrosanoat komplekslarida mehnat bozorlarini barqarorlashtirish individual mehnat faoliyatining rivojlanishi kichik biznes xo‘jalik yuritishning yangi shakllari tashkil etilishi bilan qo‘shimcha ishchi o‘rinlari yaratish imkoni tug‘iladi. Buning uchun davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlovchi chora-tadbirlar zarur.

Ishsizlarning demografik tarkibi tahlili shuni ko‘rsatadiki, ulardan 2/3 qismi ayollardan, 45 % dan ko‘prog‘i 16-29 yoshdagi yoshlardan iborat. Qishloqlardagi ishsizlar orasida ayollarning ham bo‘lishi birinchi navbatda chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining qisqarishi qishloq xo‘jaligi korxonasidagi mutaxassislar va xizmat qiluvchilar sonining kamayishi, shuningdek, qishloq ijtimoiy-madaniy sohasining vayron bo‘lishi bilan bog‘liq.

Mehnat bozoridagi siyosatga ishini yo‘qotgan, lekin samarali mehnat qilishni xohlovchi va faoliyatning yangi turini faol qidirayotgan qishloqning mehnatga qobiliyatli aholisini qo‘llab-quvvatlashning davlat choralarini ham qo‘shish kerak. Mehnat bozorini rivojlantirishni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy yo‘nalishlari – davlat sektorida bandlikning o‘sishini rag‘batlantirish va ish o‘rinni tayyorlash, qayta tayyorlash, ishchilarni yollashga ta’sir o‘tkazish, ishsizlarga nafaqaga mablag‘ ajratishdir.

9.3. Qishloq xo‘jaligida mehnat unumdorligi darajasini ifodalovchi ko‘rsatkichlar va ularni aniqlash tartibi

Mehnat resurslaridan foydalanishning samaradorligi birinchi navbatda mehnat unumdorligi bilan izohlanadi.

Mehnat unumdorligi – aniq mehnatning ish vaqti birligi ma’lum miqdorda mahsulot ishlab chiqarish xususiyati.

Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligi tizimli ko'rsatkichlar bilan izohlanadi. Asosiy ko'rsatkichlar – mahsulot ishlab chiqarish va uning mehnat sig'imi (sermashaqqatliligi) dir.

Mehnat unumdorligi – ish vaqti birligida yoki ma'lum davrda (soat, smena, oy, yil) ishlab chiqilgan mahsulot hajmidir. Mehnat unumdorligi mahsulot hajmi natural va qiymat ifodasida o'lchanishi mumkin.

Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligi quyidagi formula bilan hisoblanadi. Soatli (kunduzgi) mehnat unumdorligi vaqtning ishchi birligi hisobidagi natural yoki pul ifodasidagi yalpi mahsulot hajmi, kishi/soat, kishi/kun:

$$M_u = \frac{YAM}{T}$$

Mehnat unumdorligi – bitta o'rtacha yillik ishchi hisobiga to'g'ri keladigan pul ko'rinishidagi yalpi mahsulot hajmi - so'm:

$$M_u = \frac{YAM}{T_o}$$

Mehnat unumdorligini aniqlashda ko'pincha ishlab chiqarishga teskari bo'lgan ko'rsatkich -- mehnat sig'imi (sermehnatlilik) olinadi. Mehnat sig'imi – mahsulot birligiga kishi/soat, ish vaqtining sarfi – kishi/soat, s:

$$M_s = \frac{T}{YAM}$$

Mehnat unumdorligining bilvosita ko'rsatkichlari ma'lum ish hajmini bajarishga qilingan mehnat sarfini izohlaydi. Ularga: 1 ga yerga ekin bog' va rezavor ekinlar ekishga, hayvon turlariga qarab, bosh soniga, har bir ishchiga ekin ekishga sarflangan vaqt; vaqt birligida bajarilgan ish hajmi; alohida operatsiyalarni bajarishga sarflangan mehnat (yer haydash, kultivatsiya, ekish va boshqalar), bilvosita ko'rsatkichlar mahsulot ishlab chiqarishning oraliq davrlarida hisoblanadi va yil davomida mehnat sarfining o'zgarishini tahlil qilish, aniqlangan kamchiliklarni tezkorlik bilan bartaraf etish va shu yo'l bilan mehnatnig yakuniy natijalariga faol ta'sir o'tkazishga imkon beradi.

Mahsulot ishlab chiqarishda nafaqat jonli inson mehnati shuningdek, avvalgi ishlab chiqarish vositalariga sarflangan mashinalar, ekish materiallariga, yoqilg'iga, urug'likka, yem-xashakka va boshqalar ham kiradi. Ijtimoiy mehnat unumdorligini oshirish shunda ko'rinadiki, jonli

mehnat ulushi qisqaradi. Moddiy ishlab chiqarish o'sadi. Shu tariqa mahsulot birligidagi mehnatning umumiy-massasi kamayadi.

Jonli mehnat sarfi to'g'ridan-to'g'ri va bilvositaga bo'linadi. Mehnatning to'g'ridan-to'g'ri sarfi – bu ishchilarning (mexanizatorlar, chorvadorlar va boshqalar) ma'lum turdagi mahsulot ishlab chiqish bilan bevosita bog'liq mehnati. Ular turlicha mos keluvchi tarmoq mahsulotiga tegishli bo'ladi. Mehnatning bilvosita sarflari-tarmoqlarga xizmat ko'rsatish va xo'jalikni boshqarish bilan butunlay band bo'lgan ishchilarning (agronomlar, zootexniklar, muhandis-texnik xodimlar va boshqalar) mehnati. Bilvosita xarajatlarni mahsulot turlari bo'yicha to'g'ridan-to'g'ri ish haqi summasiga proportsional tarzda taqsimlanadi.

Mehnat sarfi ish vaqti bilan ifodalanib, kishi/soat va kishi/kun bilan hisobga olinadi.

Faqat jonli mehnatning unumdorlik darajasini hisobga olish qabul qilingan. Bevosita ish vaqtidagi moddiylik mehnat sarfi hisobga olinmaydi, ularning hisobi mahsulot tannarxi hisoblanayotganda pul ifodasida bajariladi. Iqtisodchi olimlar tomonidan qishloq xo'jalik mahsuloti ishlab chiqarishga jami mehnat sarfini hisobga olish (jonli va moddiy) metodi taklif etilgan. Metodning mohiyati shundaki, ishlab chiqarish vositalariga aylantirilgan (mashinalarga, uskunalarga, qurilishlarga va boshqalar) va pul sifatida ifodalanuvchi avvalgi mehnatni qishloq xo'jaligiga xizmat qiluvchi tarmoqlarda ishchilarga o'rtacha ish haqiga taqqoslash bo'yicha ish vaqtiga aylantiriladi (kishi/soat, kishi/kun).

Qishloq xo'jaligida mahsulot ishlab chiqishga jami mehnat sarfini hisoblab chiqish davomida moddiylashgan mehnatga tegishli – 60,9 %, jonli mehnat ulushiga 39,1 % to'g'ri keladi, shu jumladan, undan to'g'ridan-to'g'ri mehnat sarfi 24,3 % dan iborat.

Qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini baholash uchun boshqa ko'rsatkichlarni ham qo'llash mumkin: kunning ish vaqtidan foydalanish koeffitsienti, bir ishchi tomonidan yil davomida ishlangan kishi/soat soni, mehnat resurslaridan foydalanish darajasi.

Kunning ish vaqtidan foydalanish koeffitsienti ish kunining o'rtacha haqiqiy davomiyligi I_{kd} ning xo'jalikda o'rnatilgan normativ Tn ga nisbati sifatida aniqlanadi.

$$F_k = \frac{I_h}{I_m}$$

Har bir ishchining qishloq xo'jaligida ishlagan kishi/kuni soni quyidagiga teng:

$$M_{rd} = \frac{I_{ik}}{M_r}$$

Bunda I_{ik} – hamma ishchilar tomonidan ishlangan kishi/kun.

Mehnat resurslaridan foydalanish darajasi – yil davomida ishchining haqiqiy ishlagan kishi/kunlari sonining, mavjud ish vaqtining fondiga nisbati;

$$M_{rf} = \frac{M_d}{I_n} \times 100$$

Bunda I_n - ish vaqtining mavjud tutilgan fondi (290-320 kun).

Agrar islohotlar o'tkazish davrida qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligi oshdi. Qishloq xo'jaligining bir ishchiga yalpi mahsulot ishlab chiqarish hajmi deyarli 25 % ga ko'paydi. Shunday bo'lsa-da, qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligi bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlardagidan deyarli 2-3 marta kam.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining ayrim turlarini ayniqsa, jun, chorva mollari tirik vaznning o'sishi, sut, paxta va g'alla yetishtirishda mehnat sig'imi sezilarli o'sdi. Bu mahsulotlar birligiga qilingan mehnat sarfi deyarli 2 martaga ko'paydi. Mehnat sig'imining sezilarli o'sishiga asosan chorva mollari mahsuldorligining va ekinlar hosildorligining pasayishi sabab bo'ladi.

Mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini tasniflovchi asosiy iqtisodiy kategoriyalar mehnat unumdorligidir. U ishlab chiqarish hajmi va mehnat sarflari orasidagi aloqani ifodalaydi. Mehnat unumdorligi, deganda aniq jonli mehnatning birlik sifatida olingan vaqtning qandaydir davrida (soat, ish kuni, smena, yil) mahsulotning ma'lum sonini ishlab chiqishni tushuniladi.

9.4. Qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan foydalanishni yaxshilash, mehnat unumdorligini oshirish yo'llari

Ishlab chiqarish jarayonida hal qiluvchi rol jonli mehnatga taalluqli. O'tgan moddiylashgan mehnat sanoat ishchilarining mashinalarda, uskunalarda, mineral o'g'itlar va boshqalardagi mehnatini va qishloq

xo'jalik ishchilarining urug'larga, yem-xashak va boshqa qishloq xo'jalik mahsulotlariga aylangan mehnatlarini qamrab oladi.

Jonli va moddiylashgan mehnat orasidagi taqqoslash texnik qurollanish ortgani sayin o'zgarib boradi. Dehqonchilik mahsulotini ishlab chiqish jarayonida moddiylashgan mehnat ulushiga 67% to'g'ri keladi, jonli mehnat esa 33% ni egallaydi. Ilmiy-texnik taraqqiyotni joriy etish bilan moddiylashgan va jonli mehnat sarfi nisbati moddiylashgan mehnat sarfi ortishi va jonli mehnatning kamayishi tomon o'zgarib boradi.

Ish vaqtida mehnatning jami sarfi hisobi mahsulot hisoblash uchun asos bo'ladi, chunki tovarning bahosi unga sarflangan ish vaqti bilan aniqlanadi.

Mahsulotlarning alohida turlarini ishlab chiqishda mehnat unumdorligini aniqlash uchun oxirgisi natural birliklarda (kg.,t.) hisoblanadi. Natural holida summalanmaydigan turli xil mahsulotlar mehnat unumdorligini aniqlashda uni pul shaklida ifodalaydi.

Qishloq xo'jaligi tashkilotlarida mahsulot ishlab chiqilganda mehnat unumdorligi (so'm)ni ishchilarning o'rtacha yillik soniga joriy narxlarda yalpi mahsulot ishlab chiqarish narxiga nisbati bilan aniqlanadi:

$$M_u = \frac{YAM_{jb}}{T_{o'r}}$$

Bunda YAM_{jb} – yalpi mahsulotning joriy bahodagi qiymati, so'm.;

$T_{o'r}$ – ishchilarning o'rtacha yillik soni, kishi.

O'simlikchilik va chorvachilik tarmoqlarida mehnat unumdorligini joriy baholardagi yalpi mahsulot qiymatini (yoki natural ifodadagi yalpi mahsulot) mehnatning to'g'ridan-to'g'ri sarfiga nisbati sifatida hisoblash mumkin:

$$M_u = \frac{YAM_{jb}}{M_s} \text{ yoki } M_u = \frac{YAM_n}{M_s}$$

Bunda YAM_n – natural ifodadagi yalpi mahsulot (o'simlikchilik yoki chorvachilik), t; M_s -to'g'ridan-to'g'ri mehnat sarfi kishi/soat.

Mehnat unumdorligi, aks ko'rsatkichi alohida turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishdagi mehnat sig'imi, ya'ni mehnat mahsuloti birligi, kishi/soatiga to'g'ridan-to'g'ri sarfi hisoblanadi:

$$M_s = \frac{M_s}{YAM}$$

Qayta ishlash tarmoqlarida mehnat unumdorligini baholash uchun xususiy va yordamchi ko‘rsatkichlarni umumlashtiruvchi tizim qo‘llaniladi.

Umumlatiruvchi ko‘rsatkichlarga bir ishchining o‘rtacha yillik, o‘rtacha kunlik va o‘rtacha soatlik mahsulot ishlab chiqarishi, shuningdek qiymat ifodasida bitta ishlovchiga o‘rtacha yillik mahsulot ishlab chiqarishlari kiradi.

Xususiy ko‘rsatkichlar – ma’lum turdagi mahsulot birligini ishlab chiqarishga sarflangan vaqt (mahsulot, mehnat sig‘imi) yoki ma’lum turdagi mahsulotni 1 kishi/ kuni yoki 1 kishi/ soatiga natural ifodada chiqarish.

Yordamchi ko‘rsatkichlar ma’lum ish turi birligini bajarishga vaqt sarfi yoki vaqt birligiga bajarilgan ishlar hajmi.

O‘simlikchilik va chorvachilik tarmoqlarida mahsulotlarning asosiy turlaridan tashqari qo‘shimcha mahsulotlar ham ishlab chiqiladi. Masalan, don yetishtirishda dondan tashqari don chiqindilari va somon, sut chorvachiligida buzoq nasllari yaratiladi.

Don ekinlari yetishtirishda mehnat sarfini don-somon va don chiqindilari orasida taqsimlashda (buxgalteriya ma’lumotlariga ko‘ra) yetishtirilgan don mahsulotiga (t) ishlov berilgandan keyingi don chiqindilaridagi mavjud sof don foizlariga, kishi/soatini bilish kerak.

1-misol. Donli ekinlar yetishtirish uchun mehnat sarfi 37,0 ming kishi/soatini, shu jumladan somon yig‘ishga (yig‘ish va presslash) 1,5 ming kishi/soatni tashkil etdi. Xo‘jalikda ishlov berilgandan keyin 3850 t. don, 1000 t. poxol va 100 t. don chiqindilari tayyorlandi. Laboratoriya tahlili ma’lumotlari bo‘yicha don chiqindilarida 35% toza don mavjud. 1 t. don, 1 t. don chiqindilari va 1 t. somonga qilingan mehnat sarfini hisoblaymiz (kishi/soatda).

Hamma mehnat sarfidan somon yig‘ish uchun mehnat sarfini ajratib hisoblaymiz:

37,0 - 1,5 = 35,5 ming kishi/soat.

Shu tarzda don va don chiqindilariga qilingan mehnat sarfini olamiz. Don chiqindilaridagi toza don massasini aniqlaymiz.

$$\frac{100 \times 35}{100} = 35 \text{ t.}$$

Don chiqindisidagi toza donlarni haqiqiy yetishtirilgan donga qo'shib (35 + 3850 = 3885 t.), 1 t. donga qilingan mehnat sarfini aniqlaymiz:

35,5 : 3885 = 9,1 kishi/soat

Don va don chiqindilariga tushuvchi hamma mehnat sarfini hisoblaymiz:

9,1 x 3850 = 35,03 ming kishi/soat

Don chiqindilariga mehnat sarfi:

35,5 – 35,0 = 0,47 ming kishi/soat

1 t. don chiqindisiga mehnat sarfi:

$$\frac{470}{100} = 4{,}7 \text{ kishi/soat}$$

1 t. somonga mehnat sarfi:

$$\frac{1500}{1000} = 1{,}5 \text{ kishi/soat}$$

Don yetishtirishda soatli mehnat unumdorligi (t):

$$M_u = \frac{YAM}{M_s}$$

Bunda M_s – ekinlari yetishtirishga mehnat sarfi (somonga qilingan mehnat sarfidagi tashqari) kishi/soat.

Misolimizda

$$M_u = \frac{3885}{35500} = 0{,}11 \text{ t.}$$

Demak 1 kishi/soatida don yetishtirish 0,11 t.dan iborat.

Sut chorvachiligida mehnatning to'g'ridan-to'g'ri sarfi sutga va buzoq olishga quyidagicha taqsimlanadi: 90 % sutga va 10% buzoqlarga.

2-misol. Sog'in sigirlar podasi bo'yicha mehnat sarflari 135 ming kishi/soatidan iborat bo'ldi. Bir yilda 1380 t. sut sog'ib olingan 422 ta tirik buzoq olingan. Sut va buzoq olishga sarflangan mehnat sarfini aniqlaymiz:

$$\text{sutga: } \frac{135000 \times 90}{100} = 121500 \text{ kishi /soat;}$$

Buzoq olishga: 135000 – 121500 = 13500 kishi/soat;

$$\text{1 t. sutga : } \frac{121500}{1380} = 88 \text{ kishi /soat;}$$

$$\text{1 bosh buzoqqa: } \frac{135000}{422} = 32 \text{ kishi /soat;}$$

Qayta ishlash tarmoqlari ishchilarning sonini ishlab chiqarish dasturi asosida hisoblanadi.

Ishlayotganlarning ro'yxatdagi va doimiy tarkibini rejalashtiradilar. Ro'yxatdagi tarkibga vaqtincha, doimiy va mavsumiy ishchilar – ular ayni paytda ishdami yoki vaqtincha ishda emasmi qat'iy nazar (kasallik, ta'til va boshqalar) mehnat daftarchasi yuritiladi, doimiylar esa – bevosita ishga chiqqan ishchilardir.

Ishlab chiqarishning xodimlarga talabini aniqlashning boshqa usullari ishlab chiqarish darajasi va ishlab chiqarish hajmidan kelib chiqishdir.

Miqdorni hisoblashda vaqt fondi va ishlab chiqarish normasining bajarilishidan kelib chiqib, mo'ljalli hisob-kitob qilinadi. Yordamchi xo'jalik va boshqa toifadagi ishchilar soni alohida hisoblanadi. Muhandis-texnik ishchilar, xizmatchilar va boshqaruv xodimlari boshqa ishchilar shtat jadvalidan aniqlanadi.

Ishchilar sonini yanada aniq hisoblash uchun ishlab chiqarish dasturining mehnat sig'imiga asoslangan boshqa usuldan foydalanish kerak bo'ladi. U yuk hisob-kitobini ishlab chiqarish (unumdorlik) dasturi mehnat sig'imini bitta ishchining foydali ish vaqti fondiga bo'lish yo'li bilan miqdoriy hisob-kitobni topishni ko'zda tutadi.

Yashiklar va karton tara (quti) larni tayyorlash va ta'mirlash yuklash-tushirish ishlarida band bo'lgan ishchilar sonini ish hajmi rejalashtirilgan davrda sermashaqqat ishlarni mexanizatsiyalashtirish bo'yicha ko'zda tutilgan tashkiliy-texnik tadbirlarni hisobga olgan holda ishlab chiqarishning amaldagi normalaridan kelib chiqib o'rnatiladi.

Ishchilar soni vaqtning tavsiya qilinadigan turlari normativlari asosiy va yordamchi uchastkalarga xizmat ko'rsatish normalarini va oqilona joylashtirishni hisobga olgan holda aniqlanadi. Asosiy ishlab chiqarishda band bo'lgan ishchilar soni hisobi bir necha usul bilan bajarilishi mumkin.

Birinchisining asosida xom-ashyo yoki tayyor mahsulot ishlab chiqarishga sarflanadigan vaqtning jonli normalari yotadi:

$$I_s = (M_m \cdot v_n) \cdot S_d$$

Bunda I_s – ishchilar soni kishi; M_m – smenada qayta ishlangan xom-ashyo yoki ishlab chiqiladigan mahsulot, kg (sht); v_n – olinadigan mahsulot birligiga vaqt normasi, r / kg (r /sht); S_d – smenaning davomiyligi, r (soat).

Shu jumladan bir smenada bitta ishchiga mahsulot ishlab chiqarish normasi bo'yicha ma'lumotlar mavjud bo'lganda quyidagi formuladan foydalanish maqsadga muvofiq:

$$I_s = \frac{M_m}{I_{ichn}}$$

Bunda I_{ichn} – bitta ishchining bir smenada ishlab chiqarish normasi, kg, dona.

3-misol. Tegirmonda bitta ishchi tomonidan donni qayta ishlab, yillik o'rtacha un ishlab chiqarilishini hisoblaymiz. Ushbu tegirmonning unumdorligi 1200 kg/soat, bug'doy unining umumiy chiqishi 70-75%, shu jumladan oliy navli un 50% gacha, 1 navli un 55 % gacha.

Tegirmon yordamchi oziq-ovqat ishlab chiqarishda donni oliy va 1 navli unga qayta ishlashga mo'ljallangan. Tegirmonni boshqarish uchun maxsus tayyorgarlikdan o'tgan ikki kishi kerak bo'ladi, umumiy zarur ishchilar soni 7 kishi.

Tegirmon ishlayotganda bitta smenada ish kunining o'rtacha davomiyligi 8 soatdan iborat. Bitta ishchi bir yilda 300 kun ishlaydi (bayram va dam olish kunlaridan tashqari). Tegirmonning texnik unumdorligiga muvofiq o'rtacha bir soatda un ishlab chiqarish 1,2 t.ga teng.

Bitta ishchi tomonidan donni yillik ishlab chiqish:

$$\frac{300 \times 8 - 1,2}{7} = 411,4 \text{ t.}$$

Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligini oshirish omillariga quyidagilar kiradi:

– tabiiy-iqlim sharoiti;
– yer maydonlariga ekinlarni oqilona joylashtirish, lalmi va sug'oroladigan yerdan samarali foydalanish;
– ishlab chiqarishni jadallashtirish;
– moddiy-texnik resurslar sifatini oshirish;
– ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlarini joriy etish;
– ishlab chiqarish jarayonlarini kompleks mexanizatsiyalash;
– kadrlar malakasini oshirish;
– mehnatni tashkil etish va moddiy rahbatlantirishni takomillashtirish.

Qishloq xo'jaligida mehnatning intensivligini oshirish masalasi o'ta muhim bo'lib, u ushbu tarmoqning o'ziga xosligi bilan asoslanadi:

Birinchidan, qishloq xo'jaligi uchun mavsumiylik va iqlim sharoitiga bog'liqlik xarakterli, fasllarda mehnatning intensivligi bir xil emas. Ish davri yil bo'yi davom etadi, ish vaqtidan intensiv va ekstensiv foydalanish shartli, o'zaro almashib turuvchi. Jadal mehnat davri past intensivlik bilan almashinib, ba'zan uni to'ldirib turadi.

Ikkinchidan, qishloq xo'jaligi hozirgi paytda iqtisodiyotning xo'jalik yuritish shakllari bo'lgan eng ko'p ukladli sektor. Bu mehnat intensifikatsiyasi muammosi har yerda, har xil hal qilinadi, demakdir: ayrim holatlarda stimul sifatida o'ziga o'zi mehnat qilinadi (fermerlik, o'z hududida; bu yerlarda mulk egasi ko'pincha tekinga ishlaydi) boshqa joylarda – yuqoriroq ish haqi.

Uchinchidan, qishloq xo'jaligini texnika bilan ta'minlash bo'yicha Rossiya jahonning rivojlangan mamlakatlaridan sezilarli darajada orqada qolmoqda. Masalan, 1000 ga haydaladigan yer 10 dona traktor bilan ta'minlangan, shu vaqtning o'zida AQSH da, bu ko'rsatkich 36 donaga yetadi. Qishloq xo'jaligining texnika bilan past ta'minlanganligi sabab o'simlikchilikda 250 dan ortiq texnologik operatsiyalar qo'lda bajariladi. Shu bilan birga mehnat sarfi amerikalik fermerlarnikiga nisbatan 4 marta yuqori.

AQSH qishloq xo'jaligida qishloq xo'jalik mahsulotlarining o'sishi asosan, moddiy-texnik bazani o'stirish, ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlaridan foydalanish, qishloq xo'jalik mehnatini intenfikatsiyalash hisobiga yuz beradi. Ana shu asosda keyingi 20 yilda qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining alohida tarmoqlarida mehnat sarfi 2-3 martaga qisqardi.

Qayta ishlash tarmoqlarida mehnat unumdorligini oshiruvchi omillar:

– ITT ni joriy etish yo‘li bilan ishlab chiqarishga mehnat sarfining qisqarishi, ishlab chiqarishni kompleks mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish, eskirgan uskunalarni eng yangi samaralirog‘i bilan almashtirish, ish vaqti yo‘qolishini qisqartirish va boshqalar.

– korxonaning ishlab chiqarish imkoniyatlaridan to‘liqroq foydalanish, chunki ishlab chiqarish hajmlarini ko‘paytirishda, ish vaqtini sarflashning o‘zgaruvchan qismigina ko‘payadi, doimiysi o‘zgarishsiz qoladi. Natijada mahsulot birligini chiqarishga vaqt sarfi kamayadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Mehnat va mehnat resurslari haqida tushuncha
2. Mehnat resurslarining huquqiy asoslarini aytib bering.
3. Mehnat bozori nima?
4. Mehnat resurslaridan to‘liq va samarali foydalanish darajasi qanday aniqlanadi?
5. Mehnat resurslariga bo‘lgan talab va mehnat balansi nima?
6. Mehnat unumdorligi haqida tushuncha?
7. Mehnat unumdorligi darajasi va unga ta’sir etuvchi asosiy omillarni bayon eting?
8. Mehnat resurslaridan foydalanishni yaxshilash, mehnat unumdorligini oshirishning qanday yo‘llari bor?

Asosiy adabiyotlar:

1. Abdug‘aniev A., Abdug‘aniev A.A. Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti. - T.: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg‘armasi, 2004-304 b.

2. Salimov B.T. va boshqalar. Dehqon va fermer xo‘jaliklari iqtisodi.- T.: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg‘armasi, 2004-176 b.

3. Модель "Сельская профильная школа"- М.: АПК и ППРО, 2004-32 ст.

4. Экономика сельского хозяйства. Учебник, под.ред. Коваленко. Н.Я.М.: Юркнига, 2004-392 ст.

5. Zokirov O., Pardaev A. Qishloq xo‘jalik iqtisodiyoti. Darslik.-T.: O‘AJBNT markazi 2003-456 b.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. Karimov I.A. "Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz".- T.: "O‘qituvchi", 2000

2. Karimov I.A. "O‘zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo‘lida"-T.: "O‘zbekiston", 1995.

3. O‘zbekiston Respublikasining “Mehnat Kodeksi” - T.: Adolat-1999-136 6.

4. O‘zbekiston Respublikasining "Aholini ish bilan ta’minlash to‘g‘risida"gi qonuni -T.:Sharq"1998.

5. Tursunxo‘jayev T.L. "Qishloq xo‘jaligida mehnatni tashkil etish va normallashtirish" O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti. -T.: 2004-100 b.

6. Nazarov A.SH. "Mehnatni tashkil etish va normallashtirish" O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti.- T.: 2004-255 b.

7. Abdurahmonov Q.H. va boshqalar. "Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi"-T.: "O‘qituvchi" -2001

8. Umurzoqov U.P. Toshboyev A.J., Rashidov J. Toshboyev A.A. "Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti va menejmenti".-T.: "Iqtisod-moliya" 2008.

9. Грибов В.Д., Леонов А.Л. "Экономика предприятие сервиса"-М.: КНОРУС - 2006.

10. Лимарев В.Я., Алферев В.П. "Экономические проблемы организации логистических процессов маркетинга в системе ресурсообеспечение АПК"-М.: “Агро Пресс LTD”, 2001-327 ст.

X Bob. Investitsiyalar (kapital qo‘yilmalar), ularning iqtisodiy samaradorligi

O‘quv maqsadi: Investitsiya haqida tushuncha, uning iqtisodiy mazmuni va ahamiyatini yoritish, investitsiyalarning huquqiy asoslarini, investitsiyalar (kapital qo‘yilmalar) dan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlarni, qishloq xo‘jaligida investitsiyalarga bo‘lgan talabni aniqlash, ichki va tashqi investitsiyalarni jalb etishning hozirgi holatini tahlil etish va investitsiyalardan foydalanish samaradorligini oshirish yo‘llarini o‘rgatishdan iborat.

Tayanch iboralar: Investitsiya, kapital qo‘yilma, ichki va tashqi investitsiya, irrigatsiya va melioratsiya, yangi texnika, samarali texnologiya, kapital qo‘yilmalarni loyihalashtirish

10.1. Investitsiya haqida tushuncha, iqtisodiy mazmuni va ahamiyati

Qishloq xo‘jaligining samarali va barqaror rivojlanishining zarur sharti ularni yetarlicha investitsiyalashdir. Agrar siyosatning muhim vazifasi qishloq xo‘jaliklarini investitsiyalash darajasini oshirish uchun qulay sharoit yaratishdan iborat.

Investitsiya – daromad (foyda) olish maqsadida pul mablag‘lari (kapital)ni iqtisodiyot tarmoqlariga uzoq muddatga qo‘yishdir. Ular o‘zlarida asosiy vositalarni yaratish, kengaytirish rekonstruktsiyalash va texnik jihatdan qayta jihozlashni, shuningdek bular bilan bog‘liq aylanma fondlar o‘zgarishini aks ettiradi. Bundan tashqari, investitsiyalar – bu qimmatli qog‘ozlarga patentli intelluktual huquqlarga ega bo‘lish va boshqalar. Investitsiyalar daromad (foyda) shakllantiruvchi yoki ma’lum ijtimoiy samaraga erishuvchi tadbirkorlik faoliyati ob’ektlariga qo‘yiladi.

Investitsiyalar iqtisodiy kategoriyalar uchun quyidagi xarakterli tuzilishlarga ega: u qishloq xo‘jaligida va tarmoqlarning iqtisodiy rivojlanishiga bog‘liq bo‘ladi; resurslarni sarflash va samara olishni ko‘zda tutadi; investitsiya qo‘yilmalaridan kelishi mumkin bo‘lgan samara ehtimoli, tavakkalchilik xarakteriga ega; resurslarni sarflash va samara olish orasida ma’lum (qoidaga ko‘ra, uzoq muddatli) vaqtinchalik (o‘lchov birligi) mavjud bo‘ladi.

Investitsion faoliyat o'zida yuridik shaxs, fuqaro va davlatning investitsiyalarni realizatsiya qilish bo'yicha amaliy harakatlari yig'indisini ifodalaydi. Investitsion faoliyat ob'ektlari quyidagilar:

– yangitdan tashkil etilgan va rekonstruktsiya qilingan asosiy vositalar, shuningdek, xalq xo'jaligining hamma tarmoqlaridagi aylanma mablag'lar;

– qimmatli qog'ozlar (aktsiyalar, obligatsiyalar va boshqa);

– maqsadli pul qo'yilmalari;

– ilmiy-texnika mahsulotlari va xususiy mulkning boshqa ob'ektlari;

– mulkiy huquq va intellektual mulk huquqi.

Moliyaviy va real investitsiyalar farqlanadi.

Moliyaviy investitsiyalar – bu aksiyalar, obligatsiyalar, boshqa qimmatli qog'ozlar sotib olish, pullarni foiz hisobiga banklardagi depozit hisob raqamlariga qo'yish.

Real investitsiyalar-pul mablag'larini kapital qurilishlar ishlab chiqarishni kengaytirish va rivojlantirish uchun qo'yishlar. Real investitsiyalar – bu xalq xo'jaligi tarmoqlariga kapital qo'yish.

Kapital qo'yilmalari investitsiyaning asosiy turi bo'lib, o'zida harakatdagi asosiy vositalarni yaratish, kengaytirish rekonstruktsiyalash va modernizatsiyalashga qilingan xarajatlar. Kapital qo'yilmalar ob'ektlarni ekspluatatsiyaga berilgunga qadar bo'lgan davrdagi qurilishlarni amalga oshirishga qilingan xarajatlar.

Foydalanish yo'nalishlariga qarab kapital qo'yilmalar ishlab chiqarish va noishlab chiqarishga bo'linadi. Ishlab chiqarish kapital qo'yilmalari mahsulot ishlab chiqarishni rivojlantirishga, noishlab chiqarish kapital qo'yilmalari esa ijtimoiy muhitni rivojlantirishga yo'naltiriladi.

Qishloq xo'jaligida kapital qo'yilmalardan foydalanishning asosiy yo'nalishlari quyidagilar:

– ishlab chiqarish va noishlab chiqarishga mo'ljallangan ob'ektlar qurilishi;

– texnika (qishloq xo'jaligi mashinalari, traktorlari) uskunalar va transport vositalarini sotib olish;

– ko'p yillik ko'chatlar ekish, ularni ekspluatatsiya yoshigacha (hosilga kirguncha) o'stirish;

– mahsuldor va ishchi chorva hayvonlarining asosiy podasini shakllantirish;

– yerni yaxshilash (inshootlarsiz).

Asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish shakli bo'yicha kapital qo'yilmalar quyidagicha farqlanadi:

– yangi qurilishlarga;

– harakat (amal) dagi ob'ektlarni rekonstruktsiyalash va texnika jihatdan qayta jihozlash;

– harakatdagi ob'ektlarni kengaytirish;

– uskunalarni modyernizatsiyalash;

Kapital qo'yilmalardan foydalanish samaradorligi salmoqli darajada ularning strukturalariga bog'liq. Kapital qo'yilmalarining texnologik takror ishlab chiqarish tarmoqqa oid va hududiy strukturalari farqlanadi.

Texnologik struktura deganda umumiy smeta qiymatidagi alohida xarajatlar ulushi (qurilish – montaj ishlari, mashina va uskunalar sotib olish, loyiha – sinov ishlar va boshqa) tushuniladi. Mohiyatan texnologik struktura asosiy ishlab chiqarish fondlarining aktiv va passiv qismi orasidagi nisbati bilan shakllantiradi.

Takror ishlab chiqarish kapital qo'yilmalarining ulardan foydalanishdagi turlicha yo'nalishlar bo'yicha ulushlarini ko'rsatadi (yangi qurilish, ishlab chiqarishni rekonstruktsiyalash va texnik qayta jihozlash, amaldagi ishlab chiqarishni kengaytirish). Rekonstruktsiya va texnik qayta jihozlash yangi qurilishga nisbatan ancha foydaliroq, chunki ishlab chiqarishga quvvatlarni kiritish muddati qisqaradi va taqqoslama kapital qo'yilmalar sezilarli qisqaradi.

Tarmoq strukturalari deyilganda kapital qo'yilmalarining ASM ning turli tarmoqlari va xalq xo'jaligiga butunicha nisbati tushuniladi. Yuzaga kelgan sharoitlarda kapital qo'yilmalarning qoplanish muddatlari eng kam va mahsulot ishlab chiqarishni tez o'stirish imkoniyatiga ega (parrandachilik, qoramolchilik, qorako'lchilik va boshqalar) tarmoqlarga qo'yish afzal ko'rilmoqda (10.1-Rasm).

Umumiy va tarmoqdagi kapital qo'yilmalar bo'yicha farqlanadi. Umumiy kapital qo'yilmalar – qaysidir bir davrdagi kapital qo'yilmalarining summasi, – 1ga qishloq xo'jalik ekinlari (ekinlar, ko'p yillik daraxtlar va boshqalar) bir bosh chorva hayvoni o'rni hisobidan mahsulot birligiga qo'yilgan kapital qo'yilma miqdori (10.1-jadval).

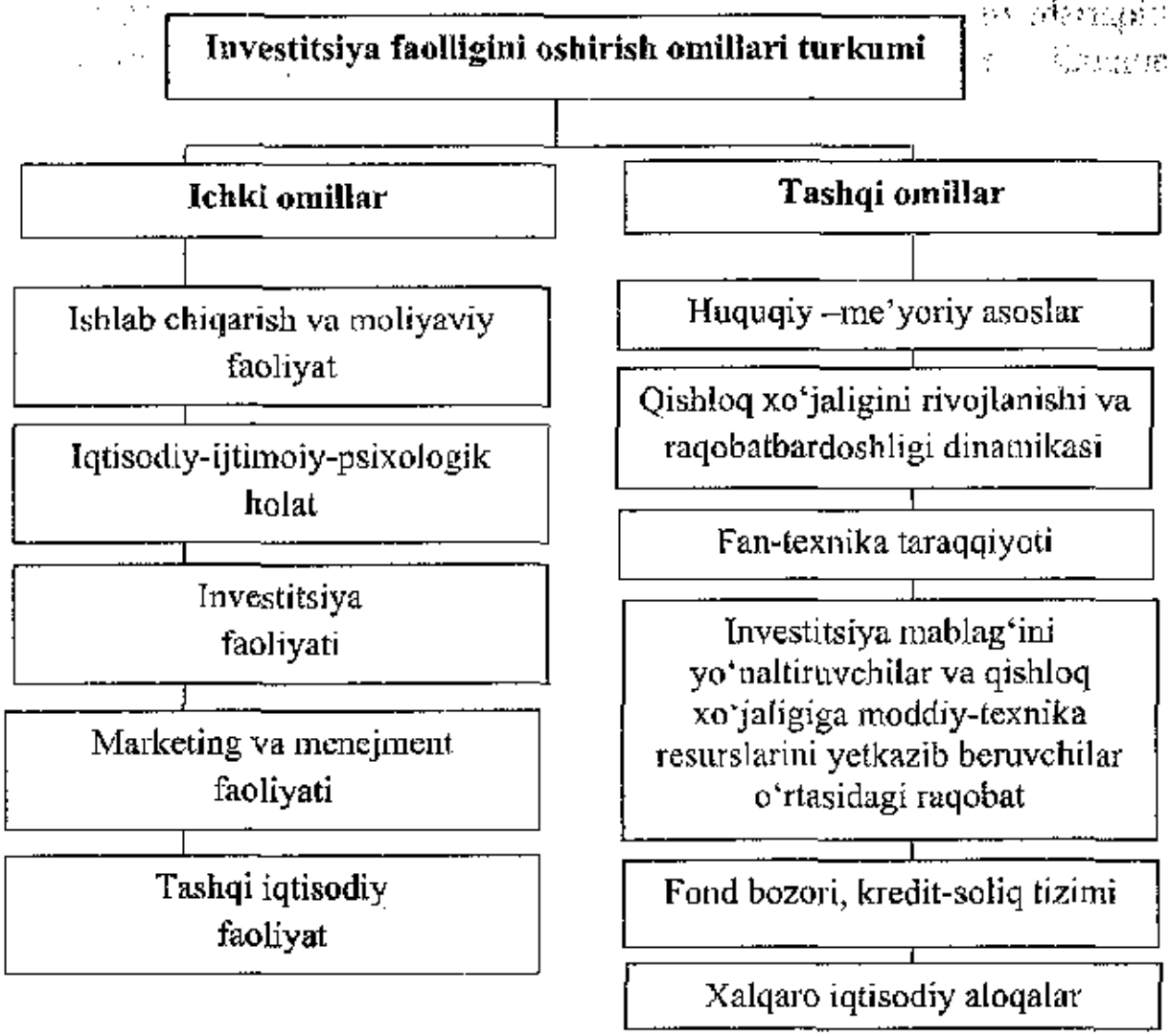

10.1-rasm. Qishloq xo'jaligida investitsiya faolligini oshirish omillari

Agrosanoat kompleksi tuproq unumdorligini oshirish, asosiy ishlab chiqarish vositalarini tiklash va sotib olish, yangi texnologiyalarni joriy etish qishloqning ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmasini yaxshilash oxir-oqibat mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash uchun investitsion resurslarning jiddiy oshishini ta'minlanmoqda.

Qishloq xo'jaligida investitsiya jalb qilishni to'xtatib turgan omillar qo'yidagilar: birinchidan, investorlar ajratgan mablag'lari qaytishi bo'yicha yetarli kafolatga ega emaslar; ikkinchidan, qoidaga ko'ra, investitsion loyihalarni realizatsiya qilish uchun kerak bo'ladigan investitsiya hajmi, loyihani ta'minlash uchun tashabbuskor tomonidan taqdim etiladigan garov hajmidan sezilarli ortadi; uchinchidan, garov sifatida taqdim etiladigan mulkning likvidligi o'ta past; to'rtinchidan, rivojlangan sug'urta bozori yo'q sharoitda qishloq xo'jaligi ishlab

chiqarishi riski (tavakkali) yuqori; beshinchidan, amalda zamonaviy va samarali moliyaviy menejmentning yo'qligi investitsion loyihalar realizatsiyasi monitoringini qiyinlashtiradi.

10.1-jadval

Respublika qishloq xo'jaligi iqtisodiyotiga jalb etilgan investitsiyalar dinamikasi (2004-2009 yillar) (foizda)

№	Ko'rsatkichlar	2004 y	2005 y	2006 y	2007 y	2008 y	2009 y
1.	Iqtisodiyotga jalb etilgan investitsiyalardagi ulush	5,7	5,4	5,8	4,4	3,4	3,2
2.	Investitsiyalarning o'sish sur'atlari	18,0	17,0	19,3	14,3	12,1	11,9
3.	Iqtisodiyotga jalb etilgan xorijiy investitsiyalardagi ulush	3,1	4,9	6,1	4,0	0,7	2,4
4.	YAIM kapital hajmi o'sishida qishloq xo'jaligining ulushi	1,1	1,3	0,9	-6,3	-5,9	2,2

10.2. Qishloq xo'jaligida sarflanayotgan investitsiyalar (kapital qo'yilmalar)ning manbalari, sarflanish yo'nalishlari

Davlat investitsion siyosatining asosiy tamoyillari zamonaviy bosqichda mavjud foiz stavkalarining pasayishi iqtisodiyotning real sektoridagi investitsiyalarning mos keluvchi samaradorligi darajasigacha pasayishi kerak: mavjud soliq tizimini soddalashtirishdek, amortizatsiya siyosatini takomillashtirish; tashqi va ichki investorlarning bevosita investitsiyalarini rag'batlantirish maqsadida investitsion risklarni pasaytirish uchun tashkiliy huquqiy nuqtai nazarlarni shakllantirish; byudjet investitsion resurslarini tanlov asosida joylashtirishdan foydalanish samaradorligini oshirish.

Bozor munosabatlarining rivojlanishi bilan kapital qo'yilmalari manbalari va usullari ham o'zgaradi. Hozirgi zamon bosqichida investitsiyalar qo'yidagicha moliyalashtiriladi:

– xususiy moliyaviy resurslar va investorlarning xo'jalik ichidagi rezervlari (daromad va amortizatsiya ajratmalari; fuqarolar va yuridik shaxslarning jamg'armalari va omonatlari, sug'urta idoralari tomonidan

tabiiy ofatlar, avariyalar va boshqalardagi yo‘qotishlarni qoplash ko‘rinishidagi to‘lov mablag‘lari va boshqa);

– investorlarning qarz ko‘rinishidagi moliyaviy mablag‘lari (bank va byudjet kreditlari, obligatsiya zayomlari);

– jalb qilingan moliyaviy mablag‘lar (mehnat jamoalari a’zolari fuqarolar, yuridik shaxslarning aktsiya sotishdan olgan mablag‘lari, pay va boshqa to‘lovlari;

– davlat, mahalliy byudjetlar va byudjetdan tashqari fondlardan tashkil topishi.

Bozor iqtisodi sharoitida qishloq xo‘jaligiga kapital qo‘yishning asosiy manbasi – xususiy mablag‘: daromad va amortizatsiya ajratmalari hisoblanadi. Qoidaga ko‘ra, amortizatsiya ajratmalari asosiy vositalarning takror ishlab chiqarishini, sodda daromad esa kengaytirilgan holda ta’minlaydi (10.2-jadval).

10.2-jadval

Investitsiyalarni qishloq xo‘jaligining asosiy kapitaliga moliyalashtirish manbalari bo‘yicha taqsimlash %

№	Investitsiya manbalari	2000	2006	2007	2008	2009
1.	Xususiy mablag‘lar	77,8	74,2	74,9	68,2	69,2
2.	Qarz va jalb qilingan mablag‘lar	22,2	25,8	25,1	31,8	30,8
3.	Shu jumladan byudjetdan	16,8	19,1	13,9	11,8	4,1
	Shundan:					
4.	Davlat byudjetidan	10,0	8,5	6,5	5,8	1,7
5.	Mahalliy byudjetdan	6,5	9,5	6,8	5,7	2,3

Investitsiyalarni moliyalashtirishda xususiy mablag‘lar ulushi o‘zini-o‘zi moliyalashtirish koeffitsientini ko‘rsatib quyidagi formula bo‘yicha aniqlanadi.

$$I_m = \frac{K_{xm}}{I} \times 100$$

Bunda K_{xm} - korxonaning xususiy mablag‘i; 1-investitsiyaning umumiy summasi.

Agar investitsiyaning xususiy manbalari ulushi moliyalashtirishning umumiy hajmidan 60 % va undan ortiq bo‘lsa, o‘zini-o‘zi moliyalashtirish darajasi yuqori hisoblanadi.

Moliyalashtirish usuli bo‘yicha investitsiyaning hamma manbalarini markazlashtirilmaganga bo‘lish mumkin. Markazlashtirilgan usulda kapital qo‘yilmalarni moliyalashtirish manbalari – davlat byudjeti va mahalliy byudjetdan tashqari investitsion fondlar; markazlashtirilganda – asosan korxonalar manbalari. Bugun markazlashgan va markazlashmagan moliyalashtirish manbalari o‘rtasidagi nisbat o‘zgardi: birinchisining ulushi keskin kamaydi, ikkinchisiniki ortdi. Bu bozor iqtisodiyoti uchun xosdir.

Davlat kredit pul va moliya siyosati vositasida korxonalarning investitsion faoliyatiga ta’sir qilishi mumkin. Uning faollashuvi davlat markazlashtirilgan investitsiyalari, bank kreditlari va boshqa jalb etilgan mablag‘lar hisobiga hamda soliq to‘lovlarini pasaytirish vositasida korxonaning yiqqan fondlarini bevosita tartibga solish hisobiga ham amalga oshirilishi mumkin.

Investitsiyalarni jalb qilishning samarali yo‘nalishlarini topish maqsadida muallif tomonidan so‘rovnoma ishlab chiqilib, uning asosida 10 ta shirkat, 130 ta fermer va 120 ta dehqon xo‘jaliklari bo‘yicha monografik kuzatuv amalga oshirilgan. O‘tkazilgan so‘rovnoma uch yo‘nalishda amalga oshirildi: **birinchi yo‘nalish**-xo‘jaliklarda investitsion faollik va uning yo‘nalishlarini aniqlash, ikkinchi yo‘nalish-qishloq xo‘jaligi korxonalariga investitsiyalarni olib kirishdagi asosiy muammolarni aniqlash, uchinchi yo‘nalish-investitsiya faolligini oshirish mexanizmlarini takomillashtirish.

So‘rovlar viloyatning Qashqadaryo viloyati tumanlarining shirkat, fermer xo‘jaliklarida o‘tkazilib, asosiy maqsad bevosita xo‘jaliklarning investitsiya faolligini oshirish uchun kerakli va zaruriy mablag‘lar, ularning manbalari, to‘sqinlik qilayotgan omillar hamda investitsiya faolligini oshirish, asosiy va aylanma fondlar bilan ta’minlash mexanizmlarini takomillashtirishga oid fikr-mulohazalarini o‘rganish va ularning javoblarini umumlashtirgan holda amaliy takliflar ishlab chiqishdan iborat edi.

So‘rovnomaning o‘ziga xos xususiyati shundan iboratki, uning ushbu yangicha ko‘rinishda o‘tkazilishi eng avvalo so‘rovda qatnashuvchilar uchun qulaylik tug‘dirsa, ikkinchi tomondan, tahlillar o‘tkazish va xulosalar chiqarish uchun imkoniyatlarni kengaytiradi hamda ilmiy-amaliy jihatdan asoslangan tavsiyalarni ishlab chiqishga imkoniyat yaratadi. So‘rovnoma natijasida olingan tahliliy ma’lumotlardan shu narsa ma’lum bo‘ldiki, Qashqadaryo viloyati agrar soha xo‘jaliklarida

investitsiyalarning mulk shakllari bo'yicha taqsimlanishida davlat invesitsiyalarining yuqori ekanligi aniqlandi.

Ushbu so'rov jarayonini o'tkazishdan maqsad qishloq xo'jaligida tovar ishlab chiqaruvchi sub'ektlarning investitsiya faolligini oshirish borasida:

– mavjud ishlab chiqarish vositalari va quvvatlaridan unumli hamda samarali foydalanishda xo'jalikning ichki imkoniyatlarini baholash;

– qishloq xo'jaligida investitsiyalarga real talab va taklifni hisoblash;

– asosiy vositalarni yangilash, ularni investitsiyalar bilan mamlakat va xorij tadbirkorlari ishtirokida ta'minlashning ustuvor yo'nalishlarini belgilash;

– qishloq tadbirkorlarining investitsiya faolligini oshirish, mashina va asbob-uskunalarga bo'lgan ehtiyojini qondirish shakllari hamda mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha aniq takliflar tayyorlash kabi tadbirlarni ishlab chiqishdan iborat bo'ldi.

Olib borilgan so'rovnoma natijalarini umumlashtirib, quyidagi xulosalarga kelindi:

– Qashqadaryo viloyati agrar soha xo'jaliklarida invstitsiyalarning mulk shakllari bo'yicha taqsimlanishida davlat investitsiyalarining yuqoriligi aniqlandi;

– Faoliyat yuritayotgan dehqon xo'jaliklarining 70% i xo'jalik yuritish jarayonida o'z mablag'laridan foydalanadi;

– So'rovnomada ishtirok etgan barcha xo'jalik yuritish sub'ektlari investitsiyalarni jalb qilishdan asosiy maqsad ishlab chiqarishni texnologik va texnikaviy yangilash, daromadni oshirish deb hisoblaydilar;

– So'rovnomada ishtirok etgan shirkat hamda fermer xo'jaliklarining 80-85 % i tijorat banklaridan uzoq muddatli kredit olishdagi asosiy muammolar sifatida kredit uchun foiz miqdorining yuqoriligini asosiy sabab qilib ko'rsatdilar. Dehqon xo'jaliklarining 70 % i esa kreditlarni naqd pul shaklida olish imkoniyatining cheklanganligini ta'kidlaydi;

– Shirkat va fermer xo'jaliklari uchun lizingdan foydalanishdagi asosiy muammo va to'siq moliyaviy imkoniyatlarning cheklanganligi, dehqon xo'jaliklari uchun esa minitexnika va texnologiyalarning kamligi hisoblanar ekan, lizingdan foydalanishda texnikalar narxlarining yuqoriligi barcha xo'jalik yuritish sub'ektlari uchun asosiy muammolardan biri hisoblanadi (10.3-jadval).

O'zbekiston Respublikasiga kiritilgan investitsiyalar mulkchilik sohalari bo'yicha taqsimlanganda davlat sektoriga 16% va nodavlat

sektoriga 84 % hajmida bo'lgan. Shu jumladan, kiritilgan investitsiyalar hajmida qishloq xo'jaligi tarmog'ining ulushi 1 – 2 %ni tashkil etmoqda.

Kiritilgan investitsiyalarning manbalari bo'yicha taqsimlanishini tahlil qilganimizda asosan ichki investitsiyalar hisobidan moliyalashtirilmoqda (10.4 - jadval).

10.3-jadval

Turli hududlar, mulkchilik shakllari va iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha investitsiyalarning taqsimlanishi

№	Ko'rsatkichlar	2001 yil	2009 yil
	Jami investitsiyalar	100	100
1.	**Davlat mulkchiligi**	**73,9**	**16,0**
2.	**Nodavlat mulkchiligi**	**26,1**	**84,0**
	Jami investitsiyalar	100	100
	Shundan:		
	Moddiy ishlab chiqarish sohasi	81,7	80,4
	Sanoat	60,9	59,6
	Qishloq xo'jaligi	2,0	0,9
	Qurilish	0	0,1
	Transport va aloqa	1,3	12,1
	Boshqalar	3,3	6,7
	Noishlab chiqarish sohasi	18,3	19,6

10.4-jadval

Moliyalashtirish manbalari bo'yicha investitsiyalarning ulushi

Manbalar	2006 y	2007 y	2008 y	2009 y
Jami:	100	100	100	100
Shu jumladan:				
Ichki investitsiyalar	**78,3**	**81,5**	**74,5**	**73,5**
- Davlat byudjeti	12,2	10,4	8,7	9,2
- Korxona mablag'lari	46,0	48,4	42,9	42,4
- Aholi mablag'lari	11,4	11,8	10,1	9,0
- Bank kreditlari	3,5	4,1	4,9	4,9
- Boshqa qarz mablag'lari	0,3	-	1,9	2,1
Byudjetdan tashqari fondlar mablag'lari	4,8	6,8	6,0	5,9
Tashqi investitsiyalar	**21,7**	**18,5**	**25,5**	**26,5**
- Xorijiy investitsiyalar	21,7	18,5	25,5	26,5

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, jami investitsiyalar hajmida ichki investitsiyalar ulushi 2009 yilda 73,5 foizni va tashqi investitsiyalar 26,5 foizni tashkil etgan. Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasida tashqi investitsiyalar hajmida to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar hajmi ortib bormoqda va 2009 yilda 75 foizni tashkil etgan.

10.3. Investitsiyalar (kapital qo'yilmalar)ning iqtisodiy samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlarni aniqlash tartibi

Kapital qo'yilmalarning iqtisodiy samarasini qo'yilmalar miqdoridan olingan samarani taqqoslash bilan aniqlanadi. Tahlilning maqsadiga bog'liq holda kapital qo'yilmalarining umumiy (mutloq) va taqqoslama iqtisodiy samaradorligi aniqlanadi.

Kapital qo'yilmalarining umumiy iqtisodiy samaradorligi ularni amalga oshirishning maqsadga muvofiqligini aniqlashda hisoblab chiqiladi. Ularning ko'rsatkichlari-kapital qo'yilmalarining umumiy iqtisodiy samaradorligi koeffitsienti, ularning qoplanish muddati, qurilishi va o'zlashtirishlari.

Kapital qo'yilmalari umumiy iqtisodiy samaradorlik koeffitsienti kapital qo'yilmalari o'sishini keltirib chiqaradigan K ning daromadi o'sishiga nisbati (sof foydadan sof mahsulot) bilan o'lchanadi Δ F SF; SD:

$$I_{is} = \frac{\Delta F(SF, SD)}{K}$$

Kapital qo'yilmalarining qoplanish muddati – umumiy iqtisodiy koeffitsientning teskari koeffitsienti, yil:

$$K_{km} = \frac{K}{\Delta F(SF, SD)}$$

Zarar ko'radigan tarmoqlar va korxonalar uchun kapital qo'yilmalar umumiy iqtisodiy samaradorligi quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$I_{is} = \frac{(S_1 - S_2)\,M}{K}$$

Bu yerda $S_1 - S_2$ – investitsiya qo'yilgunga qadar va qo'yilgandan keyin mahsulot birligi tannarxi so'm; M– kapital qo'yilmalaridan foydalanilgandan keyin mahsulotning chiqishi, t, dona.

Bu holatda qoplash muddatini quydagicha formula bilan hisoblab chiqiladi; yil:

$$K_{km} = \frac{K}{(S_1 - S_2)U}$$

Iqtisodiy rejaga kapital qo'yilishi shunday holatda asoslanganki, agar umumiy iqtisodiy samaradorlik koeffitsienti kapital qo'yilmalarining normativi koeffitsientiga teng bo'lsa yoki uning qiymatidan oshib ketsa.

Qurilishda kapital qo'yilmalari samaradorligini baholashda qurilishning muddati va ob'ektning o'zlashtirilishi bilan bog'liq bo'lgan, ularni amalga oshirish va samara olish orasidagi vaqt(lar) oralig'i hisobga olinadi.

Qurilish vaqtini qisqartirish va o'zlashtirish kapital qo'yilmalari iqtisodiy samaradorligining ortishiga yordam beradi:

Kapital qo'yilmalarining taqqoslama iqtisodiy samaradorligi xo'jalik qarorlarining bir nechta variantlarini solishtirish bilan, ya'ni kapital qo'yilmalarning eng samarali variantini aniqlash bilan belgilanadi.

Kapital qo'yilmalari taqqoslama iqtisodiy samaradorligi – qilingan xarajatlar. Xarajatlar o'zlarida taqqoslama samaradorligining normativ koeffitsienti orqali bir xil o'lchamga keltirilgan joriy ishlab chiqarish xarajatlari (tannarx) va kapital qo'yilmalarni aks etiradi. Ular qo'yidagi formula bilan hisoblab chiqiladi, so'm;

$$Ix = J; + E\,n\,K; \rightarrow \min$$

Bunda TZ; - variantlar bo'yicha joriy xarajatlar so'm, K; - variantlar bo'yicha kapital qo'yilmalari, so'm; En – kapital qo'yilmalarining samaradorligining normativ koeffitsienti, 012 ga teng.

J_x va K ning ko'rsatkichlari kapital qo'yilmalarining to'liq summalari va hamma mahsulotning to'liq summalariga hamda, mahsulot birligiga va mahsulot birligi tannarxiga taqqoslama kapital qo'yilmalariga nisbatan ham qo'llanish mumkin.

Keltirilgan xarajatlar minimumini ta'minlaydigan variant iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq hisoblanadi. Shu bilan birga eng yaxshi variantni realizatsiya qilishdan yillik iqtisodiy samara qo'yidagi formula bilan aniqlanadi, so'm;

$$I_s = I_{x1} - I_{x2} \text{ yoki } I_s = (I_{x1} + E_n K_1) - (I_{x2} + E_n K_2)$$

Bunda I_{x1}- I_{x2}; I_{x1}- I_{x2}; K_1, K_2-mos ravishda keltirilgan joriy xarajatlar va variantlar bo'yicha kapital qo'yilmalari, so'm;

Bir xil hajmda mahsulot olishni ta'minlovchi kapital qo'yilmalarining turlicha variantlari tannarxning pasayishidan iqtisod qilish hisobiga qo'shimcha qo'yilmalarning qoplanishi bo'yicha ham baholanishi mumkin, yil;

$$K_k = \frac{K_1 - K_2}{I_{x1} - I_{x2}}$$

Ishlab chiqarishning joriy xarajatlarini iqtisod qilish hisobiga qo'shimcha qo'yilmalar qoplanishining teskari miqdorini taqqoslama samaradorlik koeffitsienti, deb ataladi va quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$T_{sk} = \frac{I_{x1} - I_{x2}}{K_1 - K_2}$$

Biroq investitsiya miqdori va daromadlarni to'g'ridan-to'g'ri solishtirish anchagina xato natijalar beradi, chunki bu qiymatlar vaqtga qarab bir necha yilga qo'yilgan. Masalan, mevali bog' yaratish uchun qo'yilgan kapitallar; ko'chatlar ekilib, parvarishlanib, keyin 5-8 yil o'tgandagina foyda bera boshlaydi. Pul kelgusida olinadi, mevali bog' yaratish uchun kapital qo'yilmalar amalga oshirilgan paytdagi tannarxga keltirilib, baholanishi kerak.

Kelgusida olinadigan daromadlar ularning kutilayotgan qiymatidan hozirgi paytdagisi kam qiymatda bo'ladi. Bunday farqning sabablari quyidagilar:

a) mavjud kapitalga ijobiy foiz olish: hatto pul investitsiya qilinmasdan, bankdagi depozit hisobida yotgan bo'lsa ham, ularning summasi vaqt o'tishi bilan foiz stavkasi miqdoriga ko'ra ortib boradi: ana shundan kelib chiqib daromadni, ana shu foizlar tufayli ortadigan investitsiyalarga tenglashtirish kerak;

b) vaqt o'tishi bilan pulni qadrsizlanishga olib keluvchi inqirozni hisobga olish; inqiroz davrida ma'lum miqdordagi pulga bugundagiga nisbatan ancha kam tovar sotib olinadi;

v) investitsiya kutilganidan kam daromad olib kelishi mumkinligini yoki hatto o'zini ham qoplay olmasligi xavfi (risk)ni hisobga olish.

Noaniqlik bois bugun 100 so'mdan olinadigan daromad kelgusida kutilayotgani o'sha 100 so'mning o'zidan ham kam qiymatda bo'lishi mumkin.

"Jonli" pullarni kelgusidagi pullar bilan taqqoslash diskontlash deb nomlanuvchi maxsus iqtisodiy usulga imkon beradi.

Bank stavkasi 10% bo'lganda, qo'yilgan kapitalning faqat ijobiy foizini hisobga olib, biz bugun bankka qo'yilgan 100 so'm bir yildan keyin 10 so'mga ortib qaytishi kerak, deb hisoblaymiz. Boshqacha qilib aytganda, biz kelgusida olishimiz kerak bo'lgan 110 so'm hozir 100 so'mga teng. Ikki yildan kiyin 100 so'm $(1+0,1)^2=121$ so'm olamiz va boshqa.

Bo'lajak (kelgusi) daromadlar bahosi joriy diskontlangan qiymat (DK) deyiladi.

Daromadning kelgusi qiymatini quydagi formula bilan hisoblash mumkin so'm:

$V=DK(1+n)$;

Bunda r-diskont normasi n-daromad samaralashtiriladigan yillar soni (R-kattalik olinadigan vaqt).

Kelgusi olinadigan daromad qiymatini va foiz stavkasini bilib joriy diskontlangan daromadni quyidagi formula bilan aniqlash mumkin:

$$DK = \frac{V}{(1+n)^n} \text{ yoki } DK=V\,(1+n)^{-n}.$$

$$1$$

Yordamida hozirgi yoki kelgusi qiymat tenglashtiriladigan yoki

$$\frac{(1+r)^{-n}}{(1+r)^{-n}}$$

ko'paytuvchi diskontlash koeffitsienti deb ataladi. Berilgan formula bo'yicha uni hisoblash qiyinroq, shuning bois, qulayroq bo'lishi uchun vaqtincha intervallar va diskont (foiz) normasi qiymatiga bog'liq holda diskontlash koeffitsiyentlari qiymatlari berilgan diskont jadvali ishlab chiqilgan.

Investitsiyalarni qoplash muddati. Bu metod eng sodda bo'lib, u keng tarqalgan. Qoplash muddatini hisoblash algoritmi investitsiyalardan bashoratlanayotgan, daromadlar bir tekis taqsimlanishga bog'liq. Agar olingan daromad vaqtlarga qarab bir tekis taqsimlangan bo'lsa, unda qoplash muddatini bir paytdagi kapital qo'yilmalarini yillik daromad miqdoriga bo'lish bilan hisoblanadi. Qoldiq son qolsa, uni yaqin oradagi

yaxlit songacha butunlanadi. Agar daromad bir tekis taqsimlanmagan bo'lsa, qoplash muddati olingan daromadlar dastlabki kapital qo'yilmalaridan oshgan yillarni to'g'ridan-to'g'ri hisoblab chiqish bilan hisoblanadi.

Biroq bu ko'rsatkich tahlil jarayonida hisobga olinishi kerak bo'lgan qator kamchiliklarga ega. U daromadlarni olish davomiyligini hisobga olmaydi. Misol tariqasida bir xildagi xarajatlari - 10 ming so'm bo'lgan, lekin yillik daromadi bashorati turlicha bo'lgan: A loyiha bo'yicha uch yil davomida 4,2 mln so'm, B loyiha bo'yicha o'n yil davomida 3,8 mln so'm daromad bashoratlangan, ikkita innovatsion loyihani ko'rib chiqamiz. Ikkala loyiha ham dastlabki uch yilda kapital qo'yilmalarini qoplaydi, shu bois berilganligi bo'yicha ularning huquqlari bir xil. Ammo B loyiha anchagina samarali, chunki uning daromadi loyiha mavjud bo'lgan hamma vaqtlarga ko'ra yuqori bo'ladi. Investitsiyalarning xarakterlarini qoplash hisobida asoslangan samaradorlik bahosi maqsadga muvofiq bo'lishi mumkin bo'lgan qator holatlar bor. Chunonchi, bu vaziyat, loyihaning daromadligi emas likvidligi muhimroq bo'lganda, asosiy investitsiyalar iloji boricha tezroq qoplanishi zarur. Metod shuningdek, investitsiyalar yuqori darajali tavakkal bilan kuzatilganda ham yaxshi: qoplanish muddati qancha qisqa bo'lsa, loyiha shuncha kam riskli bo'ladi. Bunday vaziyat yuqori texnologik o'zgarishlarni katta ehtimoli mavjud bo'lgan tarmoqlar yoki faoliyat turi uchun ham xarakterli.

10.4. Investitsiya (kapital qo'yilma)lar ko'lamini kengaytirish va samaradorligini oshirish yo'llari

Kapital qo'yilmalarining iqtisodiy samaradorligini hisoblashda ularni moliyalashtirish uchun mablag'lar kelib chiqishni ham hisobga olmoq zarur. Xususiy mablag'lari hisobiga moliyalashtirilganda ko'rsatkichlar hisob-kitobi ushbu investitsion loyihaning sarfi va daromadi ham qo'shilgan pul oqimi asosida o'tkaziladi. Qarzga olingan mablag'lar hisobiga moliyalashtirilganda esa investitsion loyihaning pul oqimi tartibiga qarzga xizmat qilish bilan bog'liq sarflarni ham kiritish kerak bo'ladi.

Kapital qo'yilmalarinig iqtisodiy samaradorligiga ikkita guruhga bo'lish mumkin bo'lgan ko'plab omillar ta'sir qiladi. Birinchi guruh – korxona bilan bog'liq ichki omillar, ikkinchi guruh – korxonaga bog'liq bo'lmagan tashqi omillardir (9-rasm).

Qishloq xo'jaligidagi kapital qo'yilmalari iqtisodiy samaradorligining pastligi sezilarli darajada ikkinchi guruh omillari bilan belgilanadi. Bular: inqirozlar, narx disparitetlari, kridet foiz stavkalarining yuqoriligi, qishloq tovar ishlab chiqaruvchilariga nisbatan o'ylanmagan foiz stavkalari kabilardir.

Davlat ishlab chiqarishda investitsiyalar hajmini oshirish bo'yicha choralar ko'rmoqda. Masalan, daromadga soliq hisoblanganda hamma korxonalar ishlab chiqarish va noishlab chiqarishga yo'naltirilgan kapital qo'yilmalarining soliqqa tortiladigan daromadlari summasi (miqdori)ni kamaytirish huquqini oladilar. Bu muammolarni davlat darajasida hal etmay turib investitsiyalar samaradorligini oshirish mumkin emas. Imtiyoz korxona tomonidan amortizatsiya ajratmalari summasidan to'liq foydalanilgandagina beriladi. Lekin imtiyoz soliqning haqiqiysi uchun hisobga olinmay uni hisobga olingan miqdoridan 50% dan ortiq bo'lmasligi kerak. Bundan tashqari, ayrim ob'ektlar bo'yicha (ko'p yillik daraxtlar o'tqazish, yosh ko'chatlarni parvarishlash, to'proq unumdorligini oshirish va boshqa) kapital qo'yilmalarni moliyalashtirish byudjetdan ajratilgan mablag'lar hisobidan amalga oshiriladi.

I. Investitsiyalar samaradorligiga ta'sir etuvchi omillar.

1. Ichki omillar

a) Investitsiyalash ob'ekti to'g'ri tanlangani;

b) Qurilish va ob'ektni o'zlashtirish muddatlari;

v) Qo'yilmalarning kompleksligi;

g) Qo'yilmalarni ob'ektlar bo'yicha jamlash;

d) Iqtisod qilish tartibiga amal qilish;

e) Korxonaning ixtisoslashganligi, ishlab chiqarish faoliyati turi;

y) Ishlab chiqarish texnologiyasi va tashkil qilish;

j) Mahsulotlar marketingi;

z) Mahsulotlar tannarxi;

i) Mehnat unumdorligi;

2. Tashqi omillar

a) kreditga foiz stavkalari;

b) inqiroz jarayonlari;

v) narxlarning qishloq xo'jalik va sanoat mahsulotlariga nisbati;

g) daromadga soliq;

d) mahsulotga talab;

e) ishlab chiqarishning mavsumiyligi;

y) tabiiy iqlim sharoiti.

Investitsiyalarning investitsion faoliyatlari faollashuvi va iqtisodiy samaradorligi ortishi qishloq xo'jaligida imtiyozli kapital qo'yilmalari qo'llash imkonini beradi.

Qishloq xo'jaligida kapital qo'yilmalarning samaradorligi ortishiga quyidagilar hisobiga erishish mumkin:

– o'zini amalda oqlagan namunaviy loyihalarni qo'llash: bu ob'ektni loyihalash xarajatlari va muddatlarini qisqartirish shuningdek, samarasiz loyihani tanlash xavfini pasaytirishga imkon beradi.

– Qurilish va ob'ektni o'zlashtirish muddatini qisqartirish, bu tugallanmagan qurilishlar hajmini kamaytirish hamda investitsiya qo'yish va iqtisodiy samara olish orasidagi vaqt qisqarishiga yordam beradi;

– Qo'yilmalar kompleksligini ta'minlash: masalan, chorvachilikda qo'yilmalarni chorvachilik binolari (inshootlari), ozuqa sexlari qurishga va asosiy podani shakllantirishga birgalikda qo'shimcha optimal darajada erishish lozim;

– foydalanish samaradorligini hisobga olgan holda mablag'larni birinchi o'ringa qo'yish; birinchi navbatda investitsiyalarni amaldagi ob'ektlarni rekonstruktsiyalashga yo'naltirish maqsadga muvofiq, chunki ular yangi qurilishga qo'yilgan investitsiyaga nisbatan ikki-uch marta tezroq qoplanadi.

– Kapital qo'yilmalarning ko'pgina ob'ektlarga tarqalib ketishiga yo'l qo'ymaslik: investitsiyalarni alohida ob'ektlar qurilishiga kontsentratsiyalash uni to'xtovsiz yuritishga imkon beradi va ob'ektlarni ekspluatatsiyaga kiritish muddatlarini qisqartiradi;

– tejamkorlik tartibiga rioya qilishdan va texnika yutuqlaridan foydalanish (masalan payvandlash bilan bog' yaratish o'stirilayotganlaridan to'rtinchi yili meva hosili olish imkonini beradi. Urug'idan payvand qilib yaratilgan bog'larda esa daraxtlar 8 yildagina mevaga kiradi: birinchisida xarajatlarni qoplash muddati 5-6 yil, ikkinchisida 9-10 yil).

Qishloq xo'jaligida kapital qo'yilmalarining iqtisodiy samaradorligini oshirishga, shuningdek qishloq xo'jalik va ASM ing boshqa tarmoqlarini intensifikatsiyalash asosida mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish, mahsulot sifatini yaxshilash va uning ishlab chiqaruvchidan iste'molchiga yetib borguniga qadar hamma harakatlari davomida yo'qotishlarni qisqartirish, mehnat unumdorligini oshirish va ishlab chiqarish tannarxini qisqartirish ham yordam beradi.

Moddiy-texnika resurslari bozori ASM tashkilotlarini zarur ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlaydigan tashkilotlar kiradigan almashish muhiti, shuning uchun bunday bozorlar ko'pincha ishlab chiqarish vositalari bozori deyiladi.

ASM lar uchun ishlab chiqarish vositalari bozorini tashkil etishning asosiy printsipi ta'mirlash kafolatli bo'lishi va kafolat tugagandan keyin xizmat ko'rsatish birligi, shuningdek texnika xizmatlarini hamma muddatda ehtiyot qismlari bilan ta'minlashdir. Ishlab chiqarish texnikasi, uskunalari va boshqa vositalarini yetkazib berish (ta'minlash) bevosita ishlab chiqarish korxonasi orqali ham, vositachilarning bir qancha bo'g'ini: ulgurji savdo-sotiq firmalari orqali ham amalga oshiriladi.

Moddiy-texnika resurslari bozorining ajralmas elementi-ishlab chiqarishga qator xususiy mulk egalari va ishlab chiqaruvchilardan turib qolgan texnikalarini jalb etish va ularning to'lov qobiliyatini yuqori darajada bo'lmagan xaridorlarning ehtiyot qismlarga talablarini qondirish imkonini beruvchi mashina va uskunalarning ikkilamchi bozoridir.

Ishlab chiqarish vositalarining erkin realizatsiyasi bozorni zarur mahsulotlarga to'ldirish iste'molchilarga mahsulotlarni tanlab olish imkonini beruvchi raqobatchilikni ko'zda tutadi. Biroq hozircha qishloq xo'jaligi uchun vositalar ishlab chiqarish bozori yomon ishlamoqda. U korxonalarni zarur resurslar bilan ta'minlaydigan ahvolda emas, bu esa asosiy mablag'larning aktiv qismini keskin qisqartirishga, ularning xizmat muddatlari uzayishiga olib keladi.

Bunga o'xshash holatlar ASMning boshqa tarmoqlarida ham uchraydi. Qayta ishlash tarmoqlarida texnologik jihozlash parklari ma'nan eskirgan. Faqat 10-12 % uskunalargina hozirgi zamon talabalariga javob beradi, ularning eskirishi 50% dan ortadi. Uskunalarni yangilash yiliga normadagi 8-11% o'rniga 2-4%ni tashkil qiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Investitsiya (kapital qo'yilma) tushunchasining iqtisodiy mazmuni va ahamiyatini bayon eting.
2. Investitsiyaning kapital qo'yilmadan qanday farqi bor?
3. Ichki va tashqi investitsiyalar va shu borasidagi davlatning siyosati nimalardan iborat?
4. Investitsiyalar (kapital qo'yilmalar) dan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi qanday ko'rsatkichlar yordamida aniqlanadi?

5. Kapital qo'yilmalarni loyihalashtirish deganda nimani tushunasiz?

6. Investitsiyalarni qishloq xo'jaligiga jalb etishning hozirgi holati qanday?

7. Irrigatsiya va melioratsiyaga, yangi texnika, samarali texnologiya, chorvachilik va boshqa sohalarga sarflanayotgan investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligi qanday ko'rsatkichlar orqali aniqlanadi?

8. Investitsiyalardan foydalanish samaradorligini oshirishda qanday yo'llar mavjud?

Asosiy adabiyotlar:

1. Abdug'aniev A., Abdug'aniev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. - T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg'armasi, 2004-304 b.

2. Salimov B.T. va boshqalar. Dehqon va fermer xo'jaliklari iqtisodi.- T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg'armasi, 2004-176 b.

3. Модель "Сельская профильная школа"- М.: АПК и ППРО, 2004-32 ст.

4. Экономика сельского хозяйства. Учебник, под.ред. Коваленко. Н.Я.М.: Юркнига, 2004-392 ст.

5. Zokirov O., Pardaev A. Qishloq xo'jalik iqtisodiyoti. Darslik.-T.: O'AJBNT markazi 2003-456 b.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi qonuni - T.:"Iqtisod va huquq dunyosi" №1 1999 y.

2. O'zbekiston Respublikasining "Chet el investitsiyalari to'g'risida"gi qonuni O'zbekiston Respublikasi tadbirkorlik to'g'risidagi qonun hujjatlari, - T.: "Iqtisod va huquq dunyosi" №1 1999 y.

3. Karimov I.A. "Bank tizimi, pul muomalasi, kredit, investitsiya va moliyaviy barqarorlik to'g'risida"-T.: "O'zbekiston" 2005 y-525 b.

4. I. Butikov "Qimmatli qog'ozlar bozori"-T.: "Konsauditinform" 2001.

5. Abdullayev A.A. Aybeshov X.A. "Fermer xo'jaligi iqtisodi"-T.: "Aloqachi" 2008-172 s.

6. Umurzoqov O'.P. Toshboyev A.J., Toshboyev A.A. "Fermer xo'jaligi iqtisodiyoti"-T.: "Iqtisod-moliya" 2008-276.

7. Аллахбердиев И.А. "Предпринимательство и развитие инвестиционной деятельности" Махачкала: МИУБ и П. 1996-141 ст.

8. Домодорди А. "Инвестиционная оценка"-М.: НП МГ 2007-1323 ст.

9. Вершина М. "Анализ эффективности инвестиции" Санкт-Петербург. 2007-279.

10. Балдина К.В. "Инвестиции, системный анализ и управление"-М.: "Дашнов и К^0" -2007-286 ст.

XI Bob. Qishloq xo‘jaligida servisni rivojlantirish yo‘llari

O‘quv maqsadi: servis haqida tushuncha, uning mazmuni va mohiyatini, hukumatning qishloqda servisni rivojlantirish borasidagi tadbirlarini yoritish, qishloq xo‘jaligidagi servisning hozirgi holatini tahlil qilish, servis bo‘yicha chet el tajribalarini joriy etish yo‘llariga oid bilimlarni shakllantirish.

Tayanch iboralar: Servis, infratuzilma, ishlab chiqarish servisi, iqtisodiy servis, ijtimoiy servis, bozor servisi.

11.1. Qishloq xo‘jaligida infratuzilma, uning mazmuni va ahamiyati

Qishloq xo‘jaligi mahsulotini ishlab chiqarish, tayyorlash, qayta ishlash va sotish jarayonida turli toifadagi korxona va tashkilotlar ishtirok etadi. Ushbu korxona va tashkilotlarni yagona bozorga birlashtiruvchi, ularning o‘zaro munosabatlarini amalga oshirishga ko‘maklashuvchi tashkilotlar infratuzilma muassasalari hisoblanadi. Ularning bir qismi qishloq xo‘jaligi korxonalari uchun texnika, o‘g‘it, yonilg‘i, pul mablag‘i va shu kabi resurslar yetkazib bersa, boshqalari esa qishloq xo‘jaligi mahsulotini qayta ishlash maqsadida sotib oladi yoki sotishga ko‘maklashadi va ijtimoiy xizmat ko‘rsatadi.

Infratuzilma — (lot. infra — ostida, struktura — tuzilishi, o‘zaro joylashuvi; ingl. infrastructure) — takror ishlab chiqarish (yo‘llar, aloqa transport, ta’lim, sog‘liqni saqlash sohalari va boshqalar) sharoitlarini ta’minlaydigan ishlab chiqarish va noishlab chiqarish majmuidir. Boshqacha qilib aytganda, infratuzilma ishlab chiqarishning normal ishlashi va tovarning normal aylanishi hamda odamlarning normal hayotiy faoliyatini yuritish uchun sharoitni yaratib berishga qaratilgan sohalar hamda ushbu sohalarga kiruvchi korxonalarning va tashkilotlarining majmuasi.

Infratuzilma muassasalari xizmatlarining yetarli bo‘lishi va uning sifati korxonani bozor munosabatlari sharoitida samarali ishlashini ta’minlashning zaruriy shartlaridan hisoblanadi.

Har qanday hududda mavjud infratuzilma muassasalari ularning xizmat ko‘rsatish sohalari nuqtai nazaridan uch guruhga bo‘linadi. Birinchi guruh — bu ishlab chiqarish infratizilmasi muassasalaridir. Bu korxonalar ishlab chiqarishni amalga oshirish bilan bog‘liq xizmatlar

ko‘rsatuvchi muassasalar bo‘lib, ular o‘z xizmatlari uchun ma’lum miqdorda pul mablag‘lari olishadi. Ikkinchi guruhga hududdagi ijtimoiy soha muassasalari kiradi. Ular ishchi va mutaxassislar tayyorlash, maorif, ta’lim, aholi sog‘lig‘ini saqlash va shu kabi xizmatlar ko‘rsatish bilan shug‘ullanadilar. Ushbu muassasalarni pul mablag‘lari bilan ta’minlash davlat yoki mahalliy byudjet hamda boshqa manbalar hisobidan amalga oshiriladi. Uchinchi guruh infratuzilma muassasalari bozorda mahsulot, pul va ishchi kuchlari harakatini ta’minlovchi korxona va tashkilotlarni o‘z ichiga oladi. Ular jumlasiga hududdagi tijorat banklari, tadbirkorlarni qo‘llab-quvvatlovchi turli jamg‘armalar, investitsiya fondlari, tovar-xom-ashyo, ko‘chmas mulk va qimmatli qog‘ozlar birjalari, brokerlik idoralari, auditorlik, axborot-maslahat hamda reklama tashkilotlari va boshqalar kiradi. Ular o‘z faoliyatini to‘liq xizmat ko‘rsatishdan tushadigan mablag‘lar hisobidan amalga oshiradi.

Hozirgi adabiyotlarda asosan infratuzilmaning to‘rtta turiga ta’rif berib kelmoqdalar, (11.1 - rasm).

1.Ishlab chiqarish infratuzilmasi bevosita ishlab chiqarish jarayoniga xizmat ko‘rsatuvchi tarmoqlarni o‘z ichiga oladi.

Uning tarkibiga:

- moddiy-texnika ta’minoti;
- mahsulotni tashish, saqlash va qayta ishlash;
- texnik xizmat ko‘rsatish;
- suv va elektr ta’minoti kabi bo‘linmalar kiradi.

Bu turdagi xizmatlarni ishlab chiqarish infratuzilmasiga kiritishdan asosiy maqsad – bu xizmatlar ishlab chiqarish jarayoniga bevosita ijobiy ta’sir etadi.

Ishlab chiqarish infratizilmasi o‘ziga xos bir qator belgilarga ega:

– bu turdagi xizmatlar bevosita mahsulot ishlab chiqarmaydi, lekin ishlab chiqarish jarayoniga bevosita ijobiy ta’sir etadi;

– ko‘rsatilgan xizmatlar samaradorligi faqat xizmat qilayotgan tarmoq, korxona, xizmat ko‘rsatish punktlari ta’sirida amalga oshadi;

– infratuzilma tarmoqlarining rivojlanish darajasi asosiy ishlab chiqarish jarayonining rivojlanish darajasi bilan belgilanadi.

– infratuzilma tarmoqlari, bo‘g‘inlarini ishga safarbar qilish, talablarning tezligi bevosita tovar ishlab chiqarish jarayonida paydo bo‘ladigan talab darajasi bilan belgilanadi.

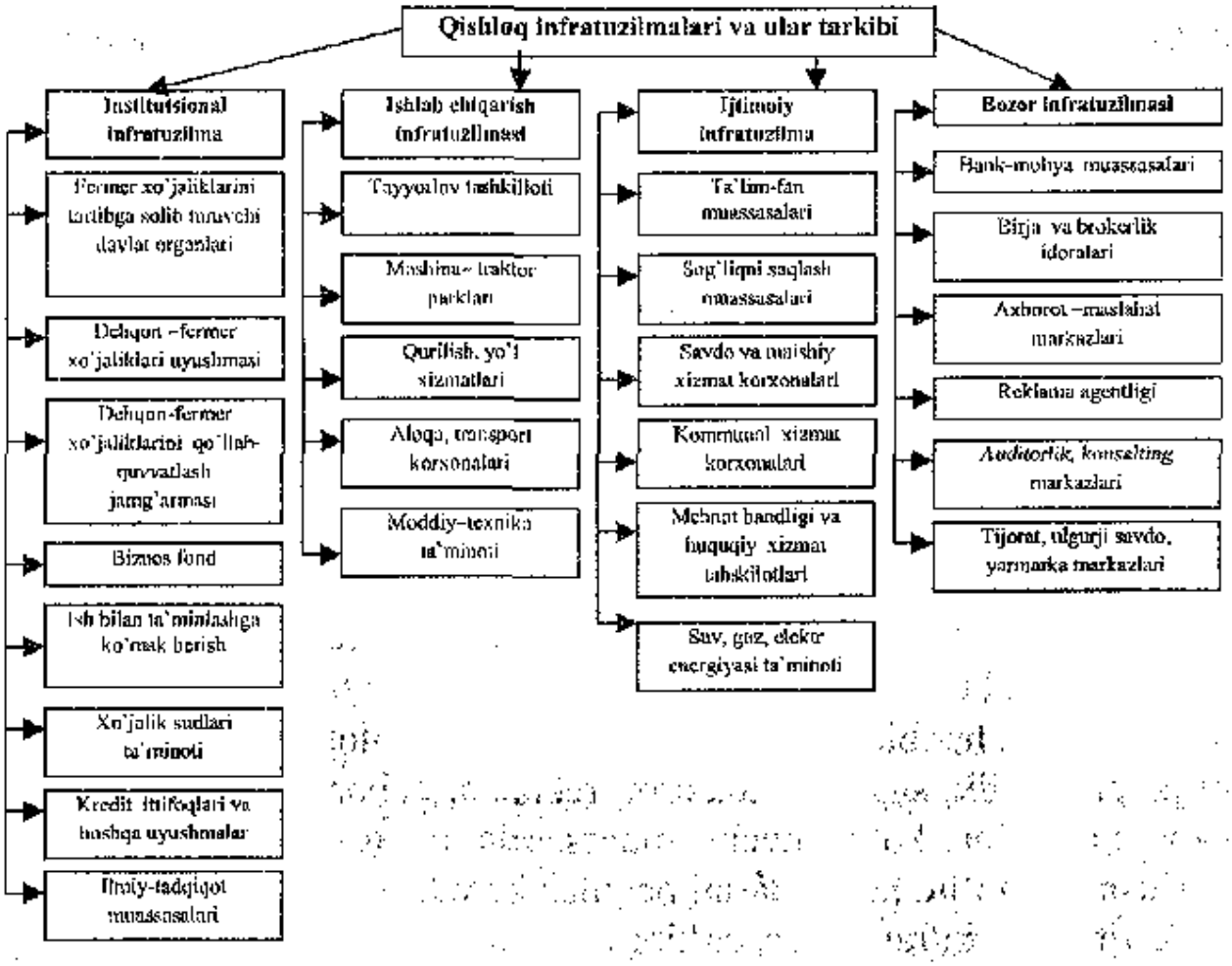

11.1-rasm. Qishloq infratuzilmasi va uning tarkibi

2. Bozor infratuzilmasi bevosita ishlab chiqarish jarayoniga xizmat ko‘rsatmasa-da, xo‘jalikning umumiy faoliyatini ta’minlashga xizmat ko‘rsatadi. Masalan, marketing va reklama, axborot-maslahat, auditorlik, investitsion va shu kabi boshqa xizmat turlari xo‘jalik faoliyatining turli tomonlari samaradorligini oshirishga xizmat ko‘rsatadi.

Bozor infratuzilmasi huquqiy va jismoniy shaxs maqomidagi barcha sotuvchi (ishlab chiqaruvchi, xizmat ko‘rsatuvchi) va xaridor (iste’molchi)lar o‘rtasida sodir bo‘ladigan ko‘p qirrali bozor munosabatlarining bevosita ishtirok etuvchi, boshqaruvchi, nazorat qiluvchi, tekshiruvchi, maqsadli yo‘naltiruvchi va ishlab chiqarishdan toki iste’mol qilishgacha bo‘lgan jarayonlarning bir tekis va to‘xtovsiz kechishi uchun shart-sharoit, imkoniyatlar yaratish maqsadida xizmat ko‘rsatuvchi jabha va muassasalarni o‘z ichiga oluvchi butun bir yaxlit majmuadir.

Bozor infratuzilmasining rivojlanishi ko‘p jihatdan milliy iqtisodiyotning samarali faoliyat ko‘rsatishini ta’minlaydi. O‘z mohiyatiga

ko'ra, bozor infratuzilmasi bozor ishtirokchilarining turli iqtisodiy manfaatlarini samarali amalga oshirish muhiti hisoblanadi. Bozor infratuzilmasining maqsadi tovar (turli xizmatlar ko'rsatuvchilar) ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlarga qulay shart-sharoitlar yaratish orqali yagona iqtisodiy tizim bo'lgan milliy iqtisodiyot faoliyatining samaradorligini oshirishdan iborat.

Hududlarda bozor infratuzilmasi muassasalarini tashkil etish, faoliyat ko'rsatishi va rivojlanishi uchun respublikada to'liq huquqiy asoslar yaratilgan. Ular negizini O'zbekiston Respublikasining "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi, "Birjalar va birja faoliyati to'g'risida"gi, "Lizing to'g'risida"gi, "Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi, "Sug'urta to'g'risida"gi, "Reklama to'g'risida"gi, "Kredit ittifoqlari to'g'risida"gi va shu kabi boshqa qonunlari, hukumat qarorlari, me'yoriy hujjatlar tashkil etadi. Ushbu qonunlarning har biri joylarda, korxona va tashkilotlarga bank-moliya, birja, auditorlik, sug'urta, axborot, reklama, axborot-maslahat va shu kabi xizmatlar ko'rsatuvchi muassasalarini tuzish va faoliyatini yuritishning to'liq kafolatlarini belgilab beradi.

3. Ijtimoiy infratuzilma tarkibi agrar sohada ishchi kuchini takror ishlab chiqarish bilan bevosita bog'liq bo'lgan xizmatlar: maorif va madaniy muassasalar, sport, turar-joy va kommunal xo'jaligi, sog'liqni saqlash va himoya qilish muassasalari, bog'chagacha, maktabgacha bo'lgan bolalar muassasalari, umumovqatlanish korxonalari, savdo, aholiga xizmat ko'rsatuvchi transport, mehnatni muhofaza qilish xizmatlari, texnika xavfsizligi, o'quv-ishlab chiqarish kombinatlari, sog'lomlashtirish muassasalari kiradi. Ijtimoiy infratuzilma – insonning har tomonlama kamol topishi va unga erishish sohasida ko'rsatiladigan xizmatlar yig'indisidir. Ijtimoiy infratuzilma ishlab chiqarish jarayonida ishchi va xizmatchilarga normal mehnat faoliyati yaratish va ishchi kuchini takror hosil qilish uchun, shuningdek qishloq aholisining turli maishiy xizmat turlariga bo'lgan talabini qondirish uchun xizmat qiladi.

4.Institutsional infratuzilma iqtisodiyot rivojlanishining optimal makroiqtisodiy nisbatlarini qo'llab-quvvatlovchi va tartibga soluvchi sohalar faoliyat turlarini o'z ichiga oladi. Unga iqtisodiyotni tartibga solib turuvchi davlat va nodavlat boshqaruv organlari, moliya-kredit muassasalari va boshqalar kiradi.

11.2. Fermer xo'jaliklarning faoliyat samaradorligini o'stirishda qishloq infratuzilmasi rolini oshirish

Fermer xo'jaliklari faoliyati samaradorligini oshirish uchun ularga xizmat ko'rsata oladigan zamonaviy ishlab chiqarish va bozor infratuzilmasi tizimini tashkil etish hamda jadal rivojlantirishni davrning o'zi talab qilmoqda. O'zbekistonda agrar islohotlarning muhim strategik yo'nalishlaridan biri qishloqda infratuzilma asoslarini shakllantirish va uning muassasalari faoliyatini takomillashtirishdir. Ko'p ukladli iqtisodiyot sharoitida xalq xo'jaligi tarmoqlarida kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlashda infrastrukturaning o'rni alohida ajralib turadi. Zero, bozor infrastrukturasi ishlab chiqaruvchi, xizmat ko'rsatuvchi va iste'molchilar o'rtasida keng miqyosda sodir bo'ladigan o'zaro munosabatlarni muvofiqlashtiruvchi, ularga ko'p qirrali xizmatlar ko'rsatuvchi hamda shu bilan bir qatorda ishchi kuchlarni oqilona takror ishlab chiqarishda muhim rol o'ynaydigan turli muassasalar majmuidir. Bu muassasalar faoliyatini rivojlantirish o'z navbatida mahsulot ishlab chiqarishdan toki uni iste'molchiga yetkazish tizimini yaratish, tadbirkorlik va ishbilarmonlikka keng imkoniyatlar ochib berish, huquqiy va jismoniy shaxslarning daromadlarini muttasil ko'paytirish, kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni talab va taklif doirasida tashkil etish, ya'ni ish o'rinlarini barpo etish, haqiqiy mulkdorlar qatlamini shakllantirish kabi qator bozor iqtisodiyotiga mos muammolarni hal etishda keng imkoniyatlar ochib beradi.

Biroq shuni aytish lozimki, respublikamizda, ayniqsa uning agrosanoat majmuida infratuzilma tarmoqlari yetarli darajada rivojlanmaganligi, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishdan iste'molchilar talabini to'la qondirishgacha bo'lgan oraliqda nomutanosibliklar vujudga kelishiga, ishlab chiqarish sarflarining o'sishi va mahsulot nobudgarchiligining ko'payishiga, ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorliginiing pasayishiga va yil davomida iste'mol darajasining turliligiga olib keladi. Shuning uchun ham qishloq infratuzilmasi tizimi rivojini bosqichma-bosqich samarali amalga oshirmasdan turib, qishloqda dehqonlar, tadbirkorlar va ishbilarmonlar uchun qonunlar doirasida ishlab chiqarishni kengaytirish, aholi daromadini oshirish va mamlakatimizning ulkan eksport salohiyatidan foydalanish kabi masalalarning yechimini topish qiyindir. Shu bois hozirgi davr talabiga ko'ra, bozor infrastrukturasi tarmoqlarini, xususan, agrosanoat majmuida tashkil etish

va rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan masalalarning nazariy va amaliy asoslarini o'rganish dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligi infratuzilmasi ko'rsatayotgan xizmat turlarini xarakteriga ko'ra moddiy ta'minot, moliyaviy ta'minot, informatsion ta'minot va reklama, maxsus xizmat, tashish va qayta ishlash turlariga ajratish mumkin, (11.2-rasm).

Qishloq xo'jaligi infratizilmasini ushbu tartibda tasniflash uning bajaradigan vazifasini to'laqonli aks ettira oladi va shu bilan birga kelajakda fermer xo'jaliklariga ko'rsatilayotgan xizmat turlarini kengaytirish bo'yicha ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

Shuni aytish joizki, infratuzilma shartli ravishda quyidagi vazifalarni bajaruvchi turkumlarda ifodalanishi mumkin:

– tadbirkor (fermer)larni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish;
– xususiy biznesni ro'yxatdan o'tkazish va hisobga olish;
– moliya-kredit tizimi;
– ulgurji savdo-vositachi tuzilmalar;
– birja bozorlari;
– agroxizmatlar bozori;
– xizmatlar bozori;
– texnika, transport ta'minoti;
– tashqi iqtisodiy aloqalarni ta'minlash.

Shundan kelib chiqib, qishloq infratuzilmasining asosiy vazifalarini quyidagicha ifodalash mumkin.

Infratuzilmaning asosiy vazifalari:

1. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari bo'yicha: qabul, yuvish-tozalash, quritish, saralash (buzuq va chiriy boshlagan mahsulotni chiqarib tashlash), ajratish, qadoqlash, o'rash, paketlash, konteynerlash, saqlash, to'plash, (zarur holatlarda) - sovutish va iste'molchilarga bir maromda yetkazib berish. Sanoat mahsuloti bo'yicha: qabul qilish, o'rash,- qadoqlash, saqlash, talabga binoan iste'mol uchun yetkazib berish.

2. Barcha turdagi mahsulotlar bo'yicha: ulgurji iste'molchilarga yetkazib berish uchun tovarlarni to'plash va aksincha - katta turkumdagi tovarni chakana iste'molchilarga talabga binoan yetkazib berish uchun kichik turkumlarga bo'lish.

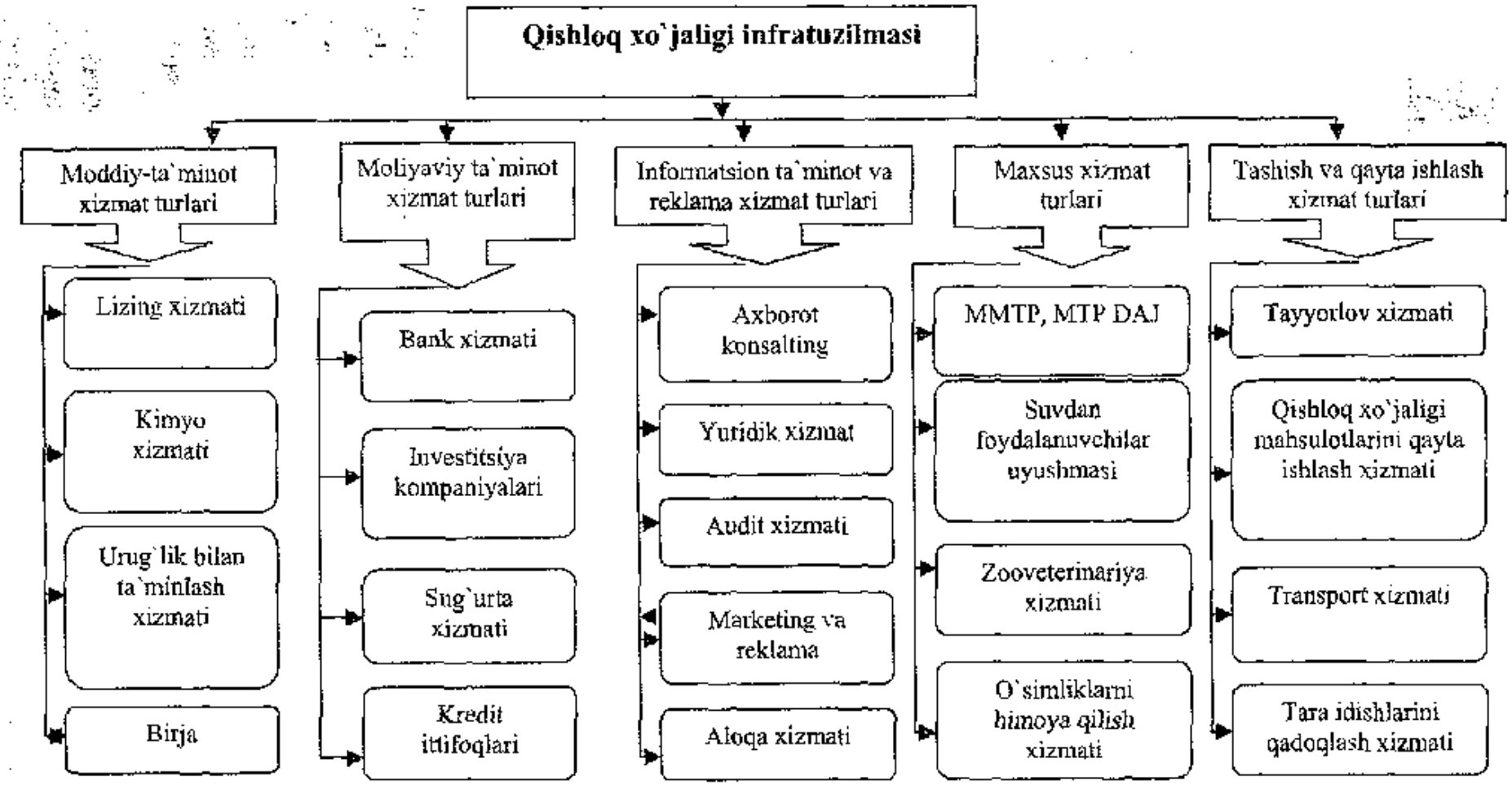

11.2-rasm. Qishloq xo‘jaligi infratuzilmasi xizmatlarining tasnifi

3. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchilar va qishloq xo‘jaligi xom-ashyosini qayta ishlovchilar avans olishlarini ta’minlovchi fyuchers va forvard bitimlari asosida mahsulot ishlab chiqarishni ko‘paytirish.

4. Tadbirkorlik faoliyatini kreditlash.

5. Tadbirkorlik tavakkalchiligini sug‘urtalash.

6. Tovarlar tashilishini ta’minlash (transportirovka).

7. Tadbirkorlarni ro‘yxatga olish.

9. Bitimlarni ro‘yxatga olish.

9. Tadbirkorlar manfaatlarini huquqiy himoyalash.

10. Tadbirkorlarga konsalting, injinering, auditorlik, loyiha-smeta va boshqa xizmatlarni ko‘rsatish.

O‘zbekistonda fermer xo‘jaliklariga xizmat ko‘rsatuvchi infratuzilma shahobchalarini tashkil etishga katta e’tibor qaratilmoqda. Fermer xo‘jaliklariga samarali xizmat ko‘rsatishni yo‘lga qo‘yish bo‘yicha amalga oshirilgan tadbirlar natijasida bugungi kunda 1757 ta MMTP, 1712 ta SFU, 1389 ta YOMM va 935 ta mineral o‘g‘it sotish shahobchalari, 1478 ta minibank, 424 ta qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini tayyorlash, 2411 ta zotli mollar sotish va zooveterinariya xizmatlari, 300 ta axborot ta’minoti va konsalting shahobchasi, 82 ta transport xizmati ko‘rsatish, 78 ta tara idishlar tayyorlash va qadoqlash bo‘yicha shahobchalar faoliyat ko‘rsatmoqda (11.1- jadval).

Ushbu infratuzilma ob’ektlari tomonidan birgina 2009 yilda jami 1 trln. 700 mlrd. so‘mdan ortiq xizmatlar ko‘rsatildi.

Endilikda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta tayyorlash shahobchalarini, transport xizmati ko‘rsatish, tara idishlari tayyorlash va qadoqlash shahobchalari, yog‘-moy mahsulotlarini sotish shahobchalari hamda agrofirmalarni tashkil etishga ko‘proq e’tibor berish kerak bo‘ladi.

Fermer xo‘jaliklarini mineral o‘g‘it va yoqilg‘i moylash materiallari bilan ta’minlaydigan infratuzilma shahobchalari tashkil etilgandan boshlab, yer va mulk solig‘idan, suv iste’molchilar uyushmasi qo‘shimcha qiymat solig‘idan, daromad va mulk solig‘idan 3 yil muddatga amal qilinishi o‘z navbatida xizmat ko‘rsatish darajasining oshishiga hamda ularning iqtisodiy barqarorlikka erishishiga olib keladi. Bir so‘z bilan aytganda xizmat ko‘rsatish sohalari ob’ektlari bozor munosabatlari tamoyillari asosida tashkil etila boshlandi.

Bu yo‘nalishdagi harakatni astoydil qo‘llab-quvvatlash borasida joylarda bir qator ishlar qilinmoqda. Hukumatimizning tegishli qarorlarida ko‘zda tutilgan fermerlarga dala boshida xizmat ko‘rsatishga

mo'ljallangan keng ko'lamli infratuzilma majmui vujudga keltirilmoqda. Ular birinchi navbatda yangi fermer xo'jaliklari tashkil etilayotgan hududlarda barpo etilmoqda. Fermerlarga ko'plab minibanklar, muqobil MTPlar, suv iste'molchilari uyushmalari, yoqilg'i-moylash mahsulotlari va mineral o'g'it sotish shahobchalari xizmat ko'rsatmoqdalar. Buning natijasida fermerlar bank amaliyotlarini qishloqning o'zida bajarmoqdalar, tuman markazlariga borib yurmay, mineral o'g'it va yoqilg'i-moylash mahsulotlarini ham shu yerning o'zida ochilgan shahobchalardan olmoqdalar.

11.1-jadval

Faoliyat ko'rsatayotgan infratuzilma ob'ektlarining soni to'g'risida

MA'LUMOT

Infratuzilma ob'ektlari	2006 y	2007 y	2008 y	2009 y
Mini bank	895	1207	1094	1478
Muqobil MTP	1562	1779	1777	1757
Mineral o'g'itlar sotish shahobchasi	1051	891	928	935
Suvdan foydalanuvchilar uyushmasi	1271	1676	1676	1712
YOMM sotish shahobchasi	1110	1340	1373	1389
Qishloq xo'jalik mahsulotlari sotish shahobchasi	581	443	424	424
Zooveterinariya punktlari	381	2180	2278	2411
Axborot ta'minoti va konsalting xizmati ko'rsatish shahobchalari	317	295	300	300
Transport xizmati ko'rsatish shahobchasi	77	82	82	82
Tara idish va qadoqlash materiallari bilan ta'minlash shahobchalari	73	78	78	78
Agrofirmalar	195	203	193	262

Qishloq xo'jaligining boshqa sohalardan farqli ravishda o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, shunga muvofiq ravishda xizmat ko'rsatuvchi ishlab chiqarish infratuzilmasi tarmoqlarini tashkil etishda mavjud quyidagi shart-sharoitlar hisobga olinishi kerak, albatta.

– qishloq xo'jaligida yer asosiy ishlab chiqarish vositasi bo'lib, uni boshqa joyga ko'chirish imkoni yo'q va shuning uchun ishlab chiqarish infrastrukturasi obyektlarini xo'jaliklarga qulay joylarda tashkil etish lozim bo'ladi;

– qishloq xo'jaligida mavsumiy xususiyatidan kelib chiqqan holda, ya'ni ekin ekish, sug'orish, o'g'itlash, agrotexnika, hosilni yig'ib olish va yerlarni keyingi yil mavsumga tayyorlash ishlarining o'z vaqtida bajarilishi uchun, shunga mos ravishda xizmat ko'rsatuvchi infrastruktura tarmoqlari faoliyatida ham mavsumiylik xususiyati mavjud;

– tabiiy-biologik sharoitning ta'siri natijasida, ob-havo iqlimining o'zgarib turishi (qurg'oqchilik yoki yog'ingarchilik va boshqa shu kabi holatlar) natijasida ayrim ishlab chiqarish infrastruktura xizmatlariga bo'lgan talab turli hudud va davrlarda turlicha bo'ladi va ular o'zgarib turadi;

– qishloq xo'jaligida yetishtiriladigan mahsulotlarning asosiy qismi yilning kuz faslida pishib yetiladi. Lekin mahsulotlar bilan iste'molchilarni yil davomida uzluksiz ta'minlash maqsadida ularni saqlash uchun mo'ljallangan omborxona va sovutgichlar quvvatlarini tashkil etishda bu omil e'tiborga olinishi kerak va hokazo.

Biroq ishlab chiqarish infrastruktura tarmoqlari rivojining hozirgi holatining tahlili, ularning samarali faoliyat ko'rsatishi uchun quyidagilarni e'tiborga olish lozimligini taqozo etmoqda:

– ayni paytda ishlab chiqarish infrastrukturasining ko'plab obyektlari monopolistik sharoitda xizmat ko'rsatayotganligini e'tiborga olgan holda, ular faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilib va tartibga solib turish lozimligi;

– ishlab chiqarish infrastrukturasi obyektlarining, ular xizmatidan foydalanuvchi sohalarga qulay joylashganligi va ko'rsatiladigan xizmatlarning narxi arzon hamda sifat ko'rsatkichlari yuqori bo'lishliligi;

– ishlab chiqarish infratuzilmasi obyektlarining xizmat ko'rsatish faoliyatini kengaytirish uchun moliyaviy mablag'lar bilan ta'minlash darajasini to'g'ri tashkil etish zarurligi;

– qishloq joylarida muqobil xizmat turlarini tashkil etish va rivojlantirish uchun barcha sharoitlarni vujudga keltirish zarurligi.

Shunday qilib qishloq xo'jaligi va unga xizmat ko'rsatuvchi ishlab chiqarish infratuzilmasi tarmoqlarining o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olgan holda hamda mavjud muammolarni hal etish orqali ular xizmatini bozor talablaridan kelib chiqib tashkil etish lozim. Hayotiy tajribalar shuni ko'rsatyaptiki, bugungi kunda ishlab chiqarish infratuzilmasi tizimdagi, jumladan, qishloq xo'jaligi texnikalari, meliorativ qurilmalarning aksariyati ishga yaroqsiz holatga kelib qolganligi, agro-kimyo, elektr energiyasidan foydalanish va texnika

xizmatlari narxining keskin oshib ketganligi, shuningdek, mahsulotlarni saqlash quvvatlarining yetishmasligi va mavjudlarining talab darajasida emasligi, ushbu sohadagi kamchiliklarni tubdan bartaraf etish va ular faoliyatini rivojlantirishni talab etadi.

Fermer xo'jaliklari ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda eng muhim omil ularni moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlashni yaxshilashdir. Buning uchun davlat fermer xo'jaliklarini moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlash mexanizmini takomillashtirib borish lozim bo'ladi. Bu mexanizm tashkiliy, huquqiy va iqtisodiy dastak va vositalarni o'z ichiga oladi (11.3.-Rasm).

Davlat fermer xo'jaliklarining moddiy-texnika ta'minotini qo'llab-quvvatlash mexanizmida raqobat muhitini, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish uchun qulay shart-sharoitlar yaratishi muhim ahamiyatga ega. Huqiqiy jihatdan qishloq infratuzilmasini rivojlantirishga doir qonun, me'yoriy hujjatlar, dasturlar qabul qilish hamda ularni amalga oshirish chora-tadbirlarini ko'radi. Fermer xo'jaliklarini moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlashda davlat tomonidan xo'jaliklarni imtiyozli kreditlar bilan ta'minlash, moddiy-texnika ta'minoti korxonalarini subsidiyalashtirish, ushbu soha mutaxassislarini tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirishni moliyalashtirish amalga oshirilmoqda. Bu tizim bozor iqtisodiyoti talablariga muvofiq ravishda takomillashtirilib boriladi.

Endilikda fermer xo'jaliklarining moddiy-texnika ta'minotini yaxshilash, rivojlantirish uchun asosiy yo'nalishlarni belgilab olish kerak bo'ladi. Fermer xo'jaliklarining moddiy-texnika ta'minotini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

– har bir qishloq xo'jaligi zonasiga mos keladigan iqtisodiy jihatdan qulay bo'lgan texnika ishlab chiqarish va shu asosda ishlab chiqarishni kompleks mexanizatsiyalashtirish;

– ishlab chiqarishni avtomatlashtirish vositalaridan keng ko'lamda foydalanish;

– qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida o'g'itlardan foydalanishni to'g'ri tashkil etish va iqtisodiy jihatdan qulay bo'lgan biologik vositalarga yondoshish;

– ishlab chiqarish binolari va inshootlari qurishni keng ko'lamda avj oldirish va qurilishni takomillashtirish;

– yerlarning melioratsiya holatini yaxshilash va qishloq xo'jaligini suv bilan to'la ta'minlanishiga erishish, ya'ni yerlarga mahalliy o'g'itlar solish hamda sug'orishning ilg'or texnologiyalarini qo'llash;

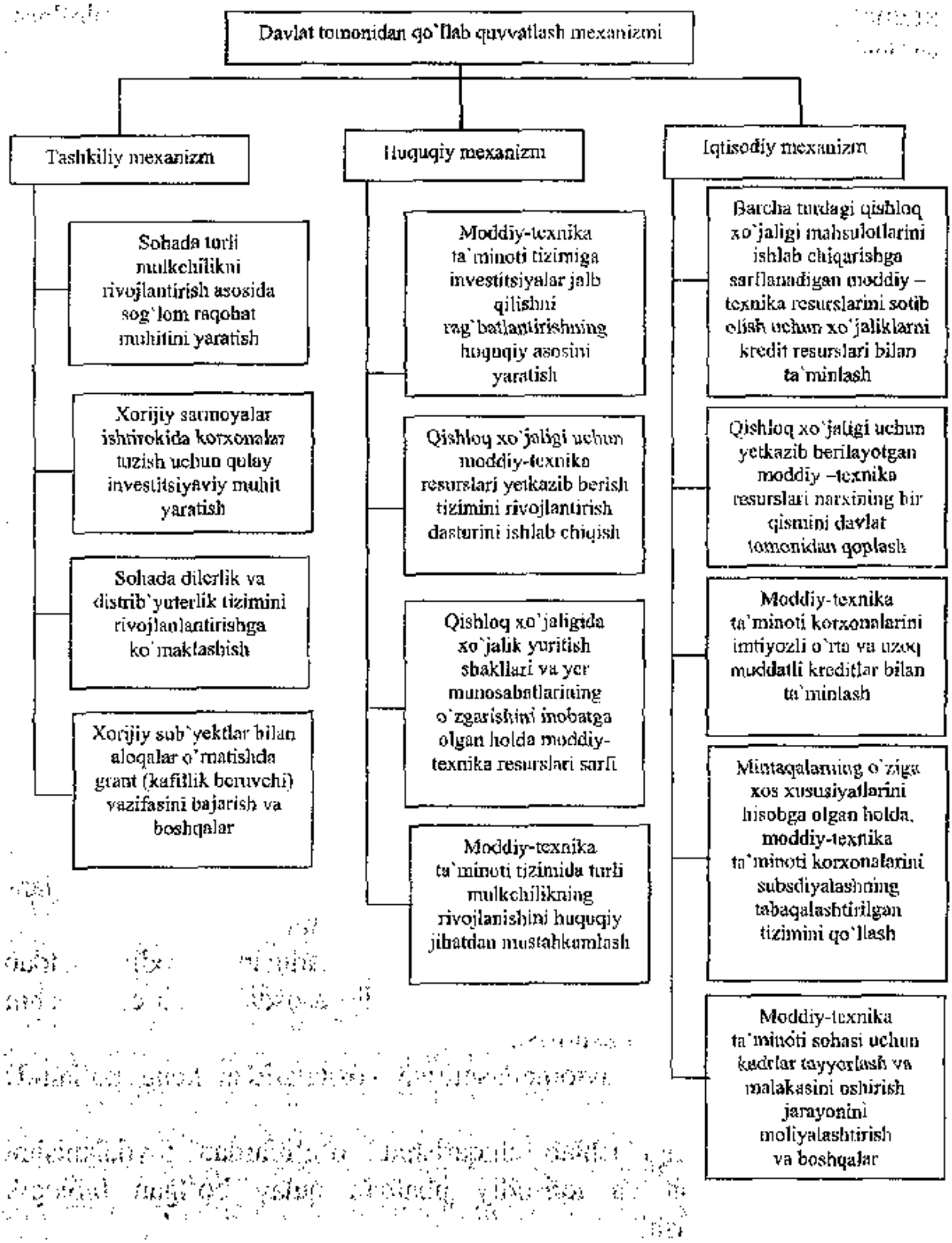

11.3-rasm. Qishloq xo‘jaligi korxonalarini moddiy-texnika resurslari bilan ta’minlashni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash mexanizmi

– chorvachilik fermalarini mahsuldor zotli hayvonlar bilan ta'minlash va elektrlashtirish darajasini oshirish hamda qishloq xo'jaligi ekinlarini kasalliklarga bardosh bera oladigan yuqori hajmli, tezpishar ypyg' navlarini yaratish va ishlab chiqarishga joriy etish;

– xizmat ko'rsatuvchi korxonalarning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash.

Qishloq ijtimoiy infratuzilmasi va uning ajralmas qismi xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish orqali birinchidan, aholining turli xizmatlarga bo'lgan ehtiyoji qondirilsa, ikkinchidan, ortiqcha mehnat resurslarini ish bilan ta'minlash muammosining hal qilinishiga yordam beradi. Bu hozirgi agrar siyosatning g'oyat muhim ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Qishloqda yashovchilarning ijtimoiy hayoti tubdan yaxshilansagina, butun qishloq xo'jaligini sifat jihatidan yangi darajaga ko'tarish, unga industrial tus berish mumkin. Shuningdek, ortiqcha mehnat resurslarini bevosita qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish sohasidan industrial sohalarga, servis va xizmat ko'rsatish sohasiga jalb qilish qishloqning eng muhim muammolaridan biridir. Har bir posyolkada, har bir qishloqda mayda ulgurji do'konlar, ta'mirlash ustaxonalari va boshqa xizmat turlariga ega bo'lgan guzarlar barpo qilish juda dolzarbdir. Chunki, biz istiqlolimizning dastlabki kunlaridanoq, islohotlar nomigagina emas, balki inson manfaatlari yo'lida o'tkazilishini aniqlab olgan, jamiyatimizning barcha tomonlarini isloh qilish bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlar ana shunga bo'ysundirilgan edi.

Hal etilishi talab qilinayotgan yana bir yo'nalish hozirgi vaqtda qishloq xo'jaligida band bo'lgan ortiqcha ishchi kuchini bo'shatib olish va ularni iqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga sanoat, xizmat ko'rsatish sohalariga jalb etish. Shu o'rinda bir gap, ma'lumki, AQSH, Yaponiya, Frantsiya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Gollandiya, Janubiy Koreya va boshqa shu kabi iqtisodiyoti taraqqiy etgan davlatlarda qishloq xo'jaligida band bo'lganlarning ulushi mehnatga qobiliyatli aholining 5-7 foizini tashkil etsa, bizda bu ko'rsatkich 40 foizdan ortiq. Xizmat ko'rsatish sohalarida ishlayotganlarning ulushi rivojlangan davlatlarda iqtisodiyotda band aholining 55-77 foizini tashkil etsa, bizda bu ko'rsatkich 10-15 foizga boradi, holos.

Hisob-kitoblar bugungi kunda qishloqda 6,5 million mehnatga layoqatli aholi borligini ko'rsatmoqda. Qishloq xo'jaligining o'zi buncha miqdordagi ishchi kuchini ish bilan ta'minlay olmaydi. Shu sababli qishloq joylarida zamonaviy texnologiyaga ega, ish shaklini tez o'zgartira

oluvchi kichik korxonalarni ochish hisobiga yangi ish joylari yaratish ustuvor vazifalardan biri bo'lib qilmoqda. Bular faqat qishloq xo'jaligi xom-ashyosini qayta ishlovchi korxonalargina emas, balki boshqa sohalarga asoslangan sermehnat ishlab chiqarish, xalq hunarmandchiligi korxonasi ham bo'lishi kerak. Shuningdek, respublikamiz xo'jaliklarida uncha katta bo'lmagan, lekin zamonaviy texnologiya va texnika asosida xom-ashyoni qayta ishlaydigan korxonalar qurish va ularni mehnat resurslari ortiqcha bo'lgan yerlarda joylashtirish choralarini amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, tugatilayotgan shirkat xo'jaliklarini fermer xo'jaliklariga aylantirishda va infratuzilmani rivojlantirishda o'ziga xos muammo va kamchiliklar hamon uchrab turibdi.

1. Tugatilayotgan shirkat xo'jaliklarining qarzlari fermer xo'jaliklariga taqsimlanib, shu yilning o'zidayoq qarzlarni to'lab berish shartlari qo'yilmoqda. Bu esa yangi tashkil etilgan fermer xo'jaliklarini iqtisodiy qiyinchilikka olib keladi. Bizning fikrimizcha, yangi tashkil etilgan fermerlarni qo'llab-quvvatlash uchun qarzlarni to'lab berishni kamida 5 yilgacha kechiktirish lozim.

2. Ayrim tugatilayotgan shirkat xo'jaliklarining asosiy vositalarini tugatilishidan oldin arzon narxlarda xususiylashtirish holatlari uchramoqda. Qayta tashkil etilishi rejalashtirilayotgan shirkat xo'jaliklarining asosiy vositalarini noqonuniy yo'llar bilan o'zlashtirilishi va talon-torojlikka yo'l qo'yilishining oldini olish lozim.

3. Fermer xo'jaligi tugatilgan shirkat xo'jaligidan qo'shimcha yer olgan bo'lsa, unga qo'shib berilgan yer uchun 2 yil davomida soliq to'lash uchun imtiyoz berish kerak.

Umuman olganda, respublika agrar sohasida amalga oshirilayotgan juda katta ko'lamdagi o'zgarishlar asta-sekin o'z natijalarini bermoqda. Ammo ayrim xo'jaliklarning ichki ishlab chiqarish munosabatlari sekin o'zgarmoqda. Joylarda ba'zi amaldorlar tomonidan qabul qilingan qonunlar va farmonlarga e'tibor bermaslik, mahsulot ishlab chiqaruvchilarning huquqlarini kamsitish hollari mavjud. Shu bois, agrar islohotlarni chuqurlashtirishning yangi bosqichdagi asosiy vazifasi islohotlarning borishini sekinlashtirayotgan sabablarni tezroq bartaraf etishdan, agrar munosabatlarni yangilashni yanada jadallashtirishdan iborat bo'lib turibdi.

11.3. Qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish va bozor infratuzilmasi samaradorligini ta’minlash yo‘nalishlari

Hozirgi kunda respublikamizda qishloq xo‘jaligida faoliyat ko‘rsatayotgan infratuzilma muassasalarining aksariyati texnika, yonilg‘i, mineral o‘g‘it va shu kabi boshqa ishlab chiqarish infratuzilmasi tizimga mansub tashkilot va korxonalardir. Axborot-maslahat, konsalting, auditorlik va boshqa bozor infratuzilma muassasalari, ular umumiy sonining 20 foizgacha bo‘lgan qismini tashkil etadi. Shu bilan birga, respublika viloyatlari bo‘yicha bozor infratuzilmasi muassasalari (bank tizimlaridan tashqari) joylashuvi hozirgi talab darajasida emas. Hozirgacha qishloq tadbirkorlari konsalting, axborot va shu kabi xizmatlar uchun viloyat markaziga, aksariyat hollarda esa Toshkent shahriga qatnashlariga to‘g‘ri kelmoqda. Bu borada ayrim viloyatlarda ushbu soha korxonalarini tashkil etish va rivojlantirish bo‘yicha to‘plangan tajribalarni o‘rganish va boshqa hududlarga keng joriy etish maqsadga muvofiq bo‘lur edi. Qishloqda bozor infratuzilmalarini rivojlantirish asosan sohada ishlash uchun kadrlar tayyorlash va ularning kasbiy tayyorgarlik darajasini oshirish bilan bog‘liq. Shuni hisobga olganda viloyatlarda mavjud oliy o‘quv yurtlari hamda boshqa o‘quv tizimlarda investitsion loyihalarni tuzish, mulkni baholash, brokerlik, korxona menejeri, marketing sohalari bo‘yicha mutaxassislar tayyorlash va ularni qayta o‘qitishni kengaytirish zarurdir.

Bu sohada yana bir muhim masala - bozor infratuzilmasi muassasalarining xizmatlari uchun to‘lanadigan haq doimo o‘sib bormoqda. Shu tufayli ko‘plab kichik korxonalar, dehqon, fermer xo‘jaliklari, bozor infratuzilmasi muassasalari xizmatlaridan foydalanish imkoniyatiga ega emaslar. Viloyatlarda faoliyat ko‘rsatayotgan aksariyat bozor infratuzilma muassasalarining bosh tashkilotlari Toshkent shahrida joylashgan, shuni hisobga olganda, ular o‘z tasarrufidagi viloyat bo‘limlariga xizmat xarajatlarini pasaytirishga har tomonlama yordam berishlari lozim. Shu bilan birga, viloyatlarda qishloqdagi tadbirkorlarga turli xizmatlar ko‘rsatayotgan konsalting, axborot-maslahat, auditorlik markazlarga soliq bo‘yicha imtiyozlar berish ham bu yo‘nalishdagi ishlar rivojiga muhim iqtisodiy asos bo‘lar edi.

Yana bir muhim masala, bu Oliy Majlis tomonidan 2002 yil 4 aprelda qabul qilingan "Kredit ittifoqlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni amal qilishini tezlashtirish hisoblanadi. Gap shundaki, Osiyo

Taraqqiyot banki hamda Jahon kredit ittifoqlari kengashi hamkorlikda O'zbekistonning qishloq joylarida kredit ittifoqlari tashkil etish loyihasini amalga oshirmoqda. Qonunga asosan kredit ittifoqlari qishloqda dehqon, fermerlar va shu kabi yuridik shaxs maqomiga ega hamda alohida qishloq fuqarolarining ixtiyoriy birlashuvi orqali amalga oshirilishi mumkin. Qonunda ko'zda tutilgan ushbu mexanizmni respublikaning hamma viloyat tumanlarida faol amalga oshirish, joylarda fermer xo'jaliklari va yakka tadbirkorlik bilan shug'ullanuvchi fuqarolarning o'z biznesini rivojlantirish yoki yangidan o'z ishini tashkil etishini tezlashtiradi. Bu esa shu hududda aholi bandligi va daromadi oshishiga katta imkon yaratadi.

Shuni ta'kidlash joizki, iqtisodiyotning erkinlashuvi bozorda raqobatni yuzaga kelishini tezlashtiradi, ana shunday sharoitda xizmatlar ko'rsatuvchi infratuzilma muassasalari xizmatiga, ayniqsa, konsalting, axborot va shu kabi xizmatlarga bo'lgan talab yanada oshadi. Shuni hisobga olganda, ular ishini yanada faollashtirish chora-tadbirlarini hozirdan belgilash va amalga oshirish kerak.

Ma'lumki, har qanday ishlab chiqaruvchi yoki iste'molchi o'z faoliyatini yuritish uchun bozor haqida aniq va to'liq ma'lumotlarga ega bo'lishlari kerak. Bunday ma'lumotlar xilma-xil bo'lib, ular rejalashtirish, investitsiyalarni jalb etish, baholar belgilash va shu kabi boshqa jarayonlarda foydalanilishi mumkin. Yoki dehqon, fermer xo'jaliklari o'zlarini sodda bo'lsa-da, aniq rejalarini, hisobot balanslarini tuzishlari, yoki soliq to'lashlari lozim. Ana shu ishlab chiqaruvchi va iste'molchilarga bozor haqida moliyaviy, iqtisodiy axborotlarni to'plab, maslahatlar berishni axborot-konsalting muassasalari amalga oshiradi.

Hozir ushbu faoliyat bilan Respublika savdo-sanoat palatasi tizimiga kiruvchi tuman va shahar palatalari qoshida tashkil etilgan axborot-maslahat markazlari shug'ullanmoqda. Bulardan tashqari, mulkni baholash bilan shug'ullanuvchi mustaqil markazlar ham axborot-maslahat ishlarini olib borish imkoniyatiga ega.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, respublika bo'yicha bitta axborot-maslahat markaziga murojaat qilgan va bitta murojaat qilgan tadbirkorga ko'rsatilgan pul hisobidagi axborot-maslahat xizmati hali past darajada.

Yuqoridagilar shuni ko'rsatadiki, respublika tumanlarida qishloq xo'jalik korxonalariga va tadbirkorlarga axborot-maslahat xizmati ko'rsatish faoliyati bilan band bo'lgan muassasalar shakllanish jarayonida bo'lib ular faoliyatini takomillashtirish quyidagilarni hal etishni taqozo etadi:

– axborot-maslahat markazlari faoliyatiga malakali kadrlarni jalb qilishni tashkil etish, shu jumladan huquqshunoslarni;

– tuman hududida fermer, dehqon va boshqa toifadagi tadbirkorlarga axborot-maslahat, auditorlik xizmatlari ko'rsatuvchi xususiy korxonalarni tashkil etish;

– faoliyat ko'rsatayotgan axborot-maslahat markazlarining xizmat turlarini ko'paytirish, ular faoliyatini tadbirkorlar o'rtasida targ'ibot qilish va ularni hokimiyat va boshqa davlat boshqaruv idoralari tomonidan qo'llab-quvvatlashni tashkil etish;

– tadbirkorlarda axborot-maslahat markazlari xizmatlaridan foydalanishga ehtiyoj uyg'otish va unga ko'maklashish.

Ushbu va boshqa tadbirlarni faol amalga oshirish tuman hududida faoliyat ko'rsatayotgan qishloq xo'jaligi korxonalari va tadbirkorlarining ish samaralarini oshirish bilan birga, ularning tezroq bozorga moslashishi va bozor ko'nikmalarini hosil qilishiga imkoniyat tug'diradi.

Respublika qishloq xo'jaligi amaliyotiga lizingning kiritilishi, foydalanishdagi texnika ijarasi, qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarga ko'rsatilayotgan servis xizmatlar turlarini kengaytirishni talab etadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, to'liq servis xizmati ko'rsatilgan holdagi lizing eng istiqbolli hisoblanadi. Bu mavjud ta'mirlash-xizmat ko'rsatish korxonalarining bajariladigan xizmatlarning qishloq tovar ishlab chiqaruvchisiga yaqinlashuvida ko'proq ishtirok etishi uchun shart-sharoitlar yaratadi. Lizing bo'yicha sotiladigan texnikaga texnik holatni inobatga olgan holda kredit stavkalarining belgilanishi ularning samaradorligini oshirish imkonini beradi. Lizingning ushbu sxemasi tovar ishlab chiqaruvchilarning xizmatlarga bo'lgan xarajatlarini 5-7 foiz kamaytiradi, qishloq xo'jaligi ishlarining talab etilayotgan agrotexnik muddatlarda o'tkazilishini ta'minlaydi.

Texnik xizmat ko'rsatishda dilerlik tizimini amalda keng joriy qilish uchun quyidagilar talab etiladi:

– tayyorlovchi zavodlarning texnik servisda ishtirok etishi;

– tuman servis markazlarida iqtisodiy faoliyatning texnik xizmat ko'rsatishni hisobga olgan holdagi lizing, texnika ijarasi va shu kabi yangi shakllarini joriy qilish;

– ta'mirlash, xizmat ko'rsatish korxonasi negizida dilyerlik punktlari barpo etishga davlat dotatsiyalari ko'rinishidagi investitsiyalar bilan ta'minlash.

Qishloq tovar ishlab chiqaruvchilari uchun texnik servisning bunday tizimini barpo etish davrida mintaqalarda talab etiladigan investitsion muhit, xorijiy sarmoyadorlarning ishtiroki zarur.

Bunda investitsion jozibadorlikni oshirish tadbirlarini ishlab chiqish lozim. Investitsiyalardan samarali foydalanish uchun ularni optimallashtirish ham juda muhim. Qishloq xo'jaligi tarmog'i uchun investitsion dasturlarning ishlab chiqilishi alohida ahamiyat kasb etadi.

Texnik servis tarmog'i va ASM ning butun muhandislik-texnikaviy sohasining qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish bilan uzviy aloqalarini inobatga olgan holda qishloq xo'jaligida muhandislik-texnikaviy sohani jalb etishning huquqiy, yuridik va qonuniy asoslarini yaratish zarur.

Shu sababli "O'zbekiston Respublikasi agrosanoat majmuasining muhandislik-texnikaviy sohasi to'g'risida", "Texnik servis to'g'risida", "Mashina-traktor parklari to'g'risida", "Agrosanoat majmuasini texnik vositalar bilan ta'minlash to'g'risida", "Agrosanoat majmuasidagi texnikadan foydalanishda atrof-muhitni muhofaza qilish va insonning hayotiy faoliyatini ta'minlash to'g'risida" va shu kabi boshqa qator qonunlarni ishlab chiqish hamda qabul qilish lozim.

– Fermer xo'jaliklarining moddiy-texnika bazasi va uni mustahkamlash bo'yicha qabul qilingan huquqiy-me'yoriy hujjatlar, ularning mohiyati hamda amalga oshirilayotgan tadbirlar ko'lami.

– Respublika hududlari kesimida fermer xo'jaliklariga xizmat ko'rsatish va ta'minot yo'nalishidagi infratuzilma sub'yektlarining turlari, ularni tashkil qilish va rivojlantirish darajasi.

– Qishloq hududlarida infratuzilma subyektlarining samarali faoliyat ko'rsatishiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan omillar va ularni bartaraf qilish yo'llari.

– Fermer xo'jaliklarining talablarini hisobga olgan holda infratuzilma sub'yektlarini rivojlantirishda tuman hokimlarining, shuningdek, tegishli tashkilot va korxonalar rahbarlarining asosiy vazifalari.

Qishloq xo'jaligida infratuzilma subyektlarini rivojlantirish bo'yicha qabul qilingan me'yoriy hujjatlar

– O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 4 sentyabrdagi "Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida shartnomaviy munosabatlarni takomillashtirish va majburiyatlar bajarilishi uchun tomonlarning javobgarligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 383-sonli qarori;

– O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 11 yanvardagi "Meva-sabzavotchilik va uzumchilik sohasini isloh qilish bo‘yicha tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida"gi PQ-255-sonli qarori;

– O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2006 yil 17 apreldagi "O‘zbekiston Respublikasida 2006 - 2010 yillarda xizmat ko‘rsatish va servis sohasini rivojlantirishni jadallashtirish to‘g‘risida"gi 325-sonli qarori;

Qishloq xo‘jaligida infratuzilma sub’yektlarini rivojlantirish bo‘yicha qabul qilingan me’yoriy hujjatlar

– O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2007 yil 12 dekabrdagi "O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Qishloqni lizing shartlarida qishloq xo‘jaligi texnikasi bilan ta’minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi

– 2000 yil 2 noyabrdagi 424-sonli qaroriga o‘zgartirishlar kiritish haqida" 254-sonli qarori;

– O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 7 apreldagi "Qishloq xo‘jaligi mashinasozligini modernizatsiyalash va rivojlantirishning chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PQ-247-sonli qarori;

– O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2008 yil 14 noyabrdagi "2009 yilda qishloq xo‘jaligi texnikalarini ishlab chiqarish va sotishning asosiy parametrlari to‘g‘risida"gi 247-sonli qarori.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Servis haqida tushuncha, uning mazmuni va mohiyatini bayon eting?
2. Qishloq xo‘jaligida servisning zarurligi va ahamiyati nimalardan iborat?
3. Servis turlari, sub’yektlari nima?
4. Infratuzilma turlari nimalardan iborat?
5. Qishloq xo‘jaligidagi servisning hozirgi holati va muammolarini bayon eting?
6. Servis bo‘yicha chet el tajribalari qanday?
7. Qishloq xo‘jaligida servisni rivojlantirish uchun nimalarga e’tibor qaratish lozim, deb o‘ylaysiz?

Asosiy adabiyotlar:

1. Abdug‘aniev A., Abdug‘aniev A.A. Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti. - T.: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg‘armasi, 2004-304 b.

2. Salimov B.T. va boshqalar. Dehqon va fermer xo‘jaliklari iqtisodi.-T.: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg‘armasi, 2004-176 b.

3. Модель "Сельская профильная школа"- М.: АПК и ППРО, 2004-32 ст.

4. Экономика сельского хозяйства. Учебник, под.ред. Коваленко. Н.Я.М.: Юркнига, 2004-392 ст.

5. Zokirov O., Pardaev A. Qishloq xo‘jalik iqtisodiyoti. Darslik.-T.: O‘AJBNT markazi 2003-456 b.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. Karimov I.A. "Qishloq xo‘jaligi taraqqiyoti-to‘kin hayot manbai".T.: "O‘zbekiston", 1998.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "O‘zbekiston Respublikasida 2006-2010 yillarda xizmat ko‘rsatish va servis sohasini rivojlantirishni jadallashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi qarori 2006 yil 17 aprel.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "O‘zbekiston Respublikasida 2010 yil davrigacha xizmat ko‘rsatish servis sohasini rivojlantirishni jadallashtirish qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi qarori 2007 yil 21 may. 36 b.

4. Umrzoqov U.P.,Toshboev A.SH., Rashidov SH. Toshboyev A.A. "Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti va menejmenti" -T.: "Iqtisod-moliya" 2008-267.

5. Umurzoqov U.P.,Toshboyev A.J., Toshboyev A.A., "Fermer xo‘jaligi iqtisodiyoti", "Iqtisod-moliya" 2008-276.

6. Грибов В.Д., Леонов А.Л. "Экономика предприятие сервиса" - М.: КНОРУС. 2006.

7. Аванисова Г.А. "Сервисная деятельность"-М: Аспент Пресс. 2005.

8. Хансевйер К., Рендйер Б. и др. "Управление и организация в сфере услуг. Теория и практика" SPB. Питер. 2002.

9. Зилберман М. "Консальтинг: методы и технологии" Питер. 2007-426 ст.

10. Приамурский институт Агроэкономики и Бизнеса. www.admin.ru.

XII Bob. Qishloq xo‘jaligida (yalpi va o‘rtacha) xarajatlar, ularni kamaytirish yo‘llari

O‘quv maqsadi: Qishloq xo‘jaligida turli xildagi xarajatlar qilishning ob’yektiv zarurligini asoslash, xarajatlarning huquqiy va me’yoriy asoslarini o‘rganish, qishloq xo‘jaligi korxonalarining xarajatlari (turlari bo‘yicha) darajasini, tarmoqda yetishtirilayotgan mahsulotlarning o‘rtacha xarajatlari (tannarxi)ni, o‘rtacha xarajatga ta’sir etuvchi omillarni, xarajat turlarining mahsulot tannarxidagi salmog‘ini va qishloq xo‘jaligida xarajatlarni tejash yo‘llarini o‘rgatishdan iborat.

Tayanch iboralar: Yalpi va o‘rtacha harajat, joriy va o‘rtacha xarajat, uzoq va qisqa muddatli xarajat, qo‘shimcha xarajat, ishlab chiqarish davri, moliyaviy xarajat, tannarx, boy berilgan imkoniyatlar, xarajatlarni tejash.

12.1. Qishloq xo‘jaligida turli xildagi xarajatlarning ob’yektiv zarurligi

Moddiy ishlab chiqarish jarayonida jonli va moddiylashgan mehnatlar sarflanadi. U yoki bu mahsulotlarni olish uchun sarflanadigan, jamiyat uchun zarur bo‘lgan barcha moddiylashgan va jonli xarajatlar ishlab chiqarishning ijtimoiy xarajatlarini tashkil etadi. Ular ish vaqti bilan o‘lchanadi. *Ijtimoiy xarajatlar mahsulot tannarxiga mos keladi. Jamiyatga* mahsulotlar nimalar hisobiga ishlab chiqilishini ko‘rsatadi. Mahsulot tannarxi (S+V+M) quyidagilarni qamrab oladi: S – avvalgi mehnat bilan yaratilgan va yangidan ishlab chiqarishga o‘tkaziladigan ishlab chiqarish talab qiladigan mablag‘ qiymati (sarflangan); V +M – jonli, zarur va qo‘shimcha qilingan mehnatning bajarilish natijasi sifatida yangitdan yaratilgan qiymat (V – zarur mehnat bilan yaratilgan mahsulot qiymati; M – qo‘shimcha mehnat bilan yaratilgan mahsulot qiymati).

Jamiyatniki bilan bir qatorda aniq korxona sarflarini aks ettiruvchi individual xarajatlar ham mavjud. Mahsulot ishlab chiqarish va uni realizatsiyasiga qilingan jonli mehnat va moddiy mablag‘lar xarajatlarining *yig‘indisi – korxona xarajatlaridir. Ular mahsulot tannarxining* asosini tashkil etadi.

Xarajatlar doimiy va o‘zgaruvchanga bo‘linadi.

Doimiy xarajatlar – miqdori ishlab chiqariladigan mahsulot hajmiga bog'liq bo'lmagan xarajatlardir. Ular korxona o'z aktivi va ishchilari sonini o'zgartirmagunga qadar har yili bir xil darajada mavjud bo'ladi. Ularga asosiy vositalar amortizatsiyasi, korxonadan olinadigan ayrim turdagi soliqlar, asosiy vositalar sug'urtasi, amortizatsiya ajratmalari, ishlab chiqarishning asosiy vositalarini ta'mirlashga ketgan mablag'lar, urug'lik va ekiladigan materiallar, o'simliklar va hayvonlarni himoyalash vositalari, kreditlarga foizlar, reklama xarajatlari, qo'shimcha xarajatlar va shu kabilar kiradi.

O'zgaruvchan xarajatlar ishlab chiqarish hajmiga bog'liq. Ularga ish haqlari, ozuqaga, o'g'itga, ishlab chiqarish materiallariga (dizel yoqilg'isi, moylash materiallari va b.), energiya, yordamchi materiallar, noqulay ob-havo sharoitidan sug'urtalar (do'l, qo'rg'oqchilik), mahsulotni realizatsiya qilish xarajatlari kiradi. Xarajatlarni doimiy va o'zgaruvchanga taqsimlash korxona faoliyati tahlilida, shuningdek, normativ xarajatlarning hisob-kitobini osonlashtirish va berilgan parametrlarning o'zgarishi bilan bog'liq holda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlari ortishi yoki pasayishi mumkin. Bu bir tekis, jadal yoki regressiv tarzda yuz berildi. Shu sababli, o'zgaruvchan ishlab chiqarish hajmida xarajatlarning uchta guruhi farqlanadi.

Bir tekis xarajatlar – ishlab chiqarish kengaytirilganda daromadning har bir qo'shimcha birligi qo'shimcha xarajatlarning teng miqdordagi sonini keltirib chiqaradi. Masalan, ijara to'lovi 1 t donga, kartoshkaga to'langanda 1 t donni quritishga ketgan xarajatligicha qoladi, bunda qo'shimcha mahsulot qo'shimcha maydonni ijaraga olish hisobiga yetishtiriladi.

O'sib boruvchi (progressiv) xarajatlar. Ishlab chiqarish kengayishi bilan yetishtirilgan har bir qo'shimcha mahsulot birligiga sarflangan xarajat ham ortib boradi. Masalan, 1 ga yerdan olingan har bir qo'shimcha sentnyer qishloq xo'jalik mahsulotiga sarflangan o'g'it xarajatini orttiradi. Konsentrasiyalangan ozuqaga xarajat har bir sigirdan qo'shimcha olingan qo'shimcha 1 kg sut yoki bo'rdoqiga boqilayotgan qoramolni boqish yakuniga yetgandan keyingi uning tirik massasiga qo'shilgan qo'shimcha, har bir kg. hisobiga ortib boradi.

Kamayib boruvchi (regressiv) xarajatlar. Ishlab chiqarish kengayishi bilan mahsulot birligiga xarajat kamayib boradi. Masalan, 1 ga hisobiga texnikaga qilingan doimiy xarajat, yillik ish hajmi o'sganda kamayadi,

sog'ish ortganda 1 kg sutga sarflangan ozuqani qo'llab turuvchi xarajat qisqaradi.

Pul shaklida ifodalangan korxona xarajati o'zida mahsulot tannarxini aks ettiradi.

12.2. Qishloq xo'jaligida xarajatlar tarkibi, ularning turkumlashtirilishi

Xarajat elementlari, deganda iqtisodiy mazmun-mohiyatiga ko'ra bir xildagi xarajatlar tushuniladi.

Mahsulot tannarxini paydo qiluvchi hamma xarajatlar quyidagi elementlariga ko'ra guruhlanadilar:

- moddiy;
- mehnatga haq to'lash;
- ijtimoiy ehtiyojlarga chegirma;
- asosiy fondlar amortizatsiyasi;
- va boshqalar.

"Moddiy xarajatlar" elementida xususiy ishlab chiqarish va sotib olinadiganlarga: urug'lik va ekish materiallari, mineral o'g'itlar, mahalliy o'g'it, neft mahsulotlari, ehtiyot qismlar, o'simliklar va hayvonlarni himoyalash vositalari, ishlab chiqarish xarakteridagi ishlar va xizmatlar xarajatlari, mahsulotlarni saqlash va transportga yuklashda tabiiy norma chegarasidagi yo'qotishlar va boshqa xarajatlar aks etadi.

"Mehnatga haq to'lash" elementi bo'yicha mos keluvchi xarajatlarga ishlab chiqarish natijalariga mukofotlar, qonunchilikda ko'zda tutilgan norma doirasida rag'batlantiruvchi va tovon shaklidagi to'lovlar, ishchilarga natural to'lov shaklida beriladigan mahsulot qiymati, ishga kelinmagan vaqtlarga to'lov (ta'tillarga, shtat qisqarganda, majburiy progullarga va b.), mehnatga haq to'lash fondida belgilangan tartibga muvofiq to'lanadigan xarajatlar kiradi.

"Ijtimoiy ehtiyojlarga chegirma" elementi bo'yicha davlat ijtimoiy sug'urta organlari, pensiya jamg'armasi, davlat bandlik jamg'armasi va tibbiy sug'urtalarga davlat qonunchiligida o'rnatilgan norma bo'yicha ishchilarning mehnatiga haq to'lovlardan chegirma qilinadi.

"Asosiy fondlar amortizatsiyasi" elementi bo'yicha qonunchilikka mos ravishda asosiy ishlab chiqarish fondlarini to'liq tiklash uchun ajratilgan amortizatsiya ajratmalari summasi aks ettiriladi.

"Boshqa xarajatlar" elementi tarkibiga davlat qonunchiligida o'rnatilgan tartibga muvofiq mahsulot tannarxiga soliqlar, sug'urta fondlariga va boshqalarga ajratmalar: olingan kreditlar va boshqa qarz mablag'larning foizlariga to'lovlar, xizmat safari xarajatlari, aloqa xizmati va boshqalarga to'lovlar kiradi.

Xarajatlarni elementlar bo'yicha guruhlash ulardan foydalanishning aniq yo'nalishini aniqlash (ishlab chiqarishga xizmat qiluvchi asosiy faoliyat) va qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini yetarlicha to'liq tahlil qilish imkonini bermaydi.

U yoki bu mahsulotni (ishni, xizmatni) ishlab chiqarish uchun qilingan xarajatlarni hisoblash uchun ular moddalar bo'yicha guruhlanadi. Bu xarajatlar mazmunini tahlil qila olish va ularni hisob ob'yektlari bo'yicha to'g'ri taqsimlash imkonini beradi.

Xarajat moddalari, deyilganda bir yoki bir necha elementlarni qamrab olgan xarajatlar tushuniladi. Moddalar bo'yicha xarajatlarni guruhlash alohida elementlar yoki ularning majmualari bo'yicha amalga oshiriladi.

Tannarxga kiruvchi xarajatlar quyidagi moddalar bo'yicha guruhlanadi:

I. Xarajatlar

O'simlikchilik:

A) Ijtimoiy ehtiyojlarga chegirmalar bilan mehnatga haq to'lash

Urug'lik va ekish materiallari

Mineral va organik o'g'itlar

O'simliklarni himoya qilish vositalari

Ishlar va xizmatlar

Asosiy vositalarni saqlash (neft mahsulotlari, amortizatsiya, joriy ta'mir)

Ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish

Kreditlar bo'yicha to'lovlar

Boshqalar

II. Chorvachilik

B) Ijtimoiy ehtiyojlarga chegirmalar bilan mehnatga haq to'lash

Hayvonlarni himoyalash vositalari

Ozuqa

Ishlar va xizmatlar

Asosiy vositalarni saqlash (neft mahsulotlari, amortizatsiya, joriy ta'mir)

Ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish

Kreditlar bo‘yicha to‘lovlar
Hayvonlarga dori-darmonlar
Boshqalar
III. Yordamchi ishlab chiqarish
V) Ijtimoiy ehtiyojlarga chegirmalar bilan mehnatga haq to‘lash
Ishlar va xizmatlar
Asosiy vositalarni saqlash (neft mahsulotlari, amortizatsiya, joriy ta’mir)
Ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish
Kreditlar bo‘yicha to‘lovlar
Boshqalar
IV. Yordamchi sanoat bo‘linmalari
G) Ijtimoiy ehtiyojlarga chegirmalar bilan mehnatga haq to‘lash
Ishlar va xizmatlar
Asosiy vositalarni saqlash (neft mahsulotlari, amortizatsiya, joriy ta’mir)
Ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish
Kreditlar bo‘yicha to‘lovlar
Boshqalar

“Ijtimoiy chegirmalar bilan mehnatga haq to‘lash” moddasida haqiqiy bajarilgan ishlarga to‘langan asosiy va qo‘shimcha ish haqi, ishchilarga natural qiymati, rag‘batlantiruvchi xarakterdagi to‘lovlar, ish tartibi va sharoiti bilan bog‘liq holdagi tovon to‘lovlari, amaldagi qonunchilikka asosan navbatdagi va qo‘shimcha ta’tillarga to‘lovlar (foydalanilmagan ta’tillar uchun kompensatsiyalar), mehnatga haq to‘lash fondida belgilangan tartibga mos holdagi boshqa turdagi to‘lovlar kiradi.

Shu moddaning o‘zida ijtimoiy ehtiyojlarga majburiy chegirmalar – ijtimoiy sug‘urtaga, Pensiya jamg‘armasi, Davlat bandlik fondi va tibbiy sug‘urtalarga ajratmalar ham qonunchilikda belgilangan normalarda aks etadi.

“Urug‘lik va ekish materiallari” moddasi urug‘lik o‘zi ishlab chiqqan va sotib olingan mos keluvchi ekinlarni ekish uchun sotib olinadigan ekish materiallari va ko‘chatlar (ko‘p yillik yosh ko‘chatlardan, kapital jamg‘armalar hisobidan bog‘ yaratish kabilardan tashqari); urug‘lik va ekishga urug‘likka xarajatlar (zaratkunandalarni zaharlash, yuk ortish)ni o‘z ichiga oladi.

“Mineral va organik o‘g‘itlar” moddasi qishloq xo‘jalik ekinlari ekiladigan yerga solinadigan o‘g‘itlar shu jumladan, sanoat yo‘li bilan

ishlab chiqariladigan mikroo'g'itlar, bakterial shuningdek, organik o'g'itlar (go'ng, kompost) ga xarajatlar kiradi.

"O'simliklarni va hayvonlarni himoyalash" moddasiga pestitsidlar, zaharlovchi moddalar, gerbitsidlar, difaliantlar va boshqa kimyoviy hamda biologik moddalarni-begona o'tlar, qishloq xo'jalik ekinlari zararkunandalari va kasalliklariga qarshi ishlatiladigan vositalarni sotib olish xarajatlari; foydalaniladigan biopreparatlar, medikamentlar va dezinfektsiyalovchi vositalar bahosi va ularda chorvachilikda foydalanish bilan bog'liq chiqimlar kiradi.

"Ozuqalar" moddasida o'zlari yetishtirgan va sotib olingan ozuqalarga qilingan xarajatlar, ozuqa sexlarida ozuqa tayyorlash bilan bog'liq xarajatlar aks etadi.

"Qayta ishlash uchun xom-ashyolar" moddasiga tayyorlanadigan mahsulotning asosini tashkil etuvchi yoki uni tayyorlash uchun zarur tarkibiy qism bo'lgan xom-ashyo sotib olishga qilingan xarajatlar: kombikorma ishlab chiqarishda-bu don, aralash donlar, o't (ko'chat)dan tayyorlangan un, ozuqa xamirturishi, suyak va baliq uni va boshqa komponentlardan iborat; sut mahsulotlari tayyorlashda – sutning narxi, sut mahsulotlari, shakar, valinin va boshqalarning bahosi kiradi.

"Ishlar va xizmatlar" moddasi bo'yicha ishlab chiqarish ehtiyojlarini va tashqaridagi tashkilotlarning ishlab chiqarish xarakteridagi xizmatlarini qoplash uchun o'z tashkilotining yordamchi ishlab chiqarishidagi ishlarga va xizmatlarga sarflangan xarajatlar aks etadi. Qishloq xo'jaligi tashkilotlarining yordamchi ishlab chiqarishiga quyidagilar kiradi: avtomobil yuk tashish transporti, ot-arava, tashkilot traktorlari bilan bajariladigan ishlar, ishlab chiqarish va xizmatni, elektr, issiqlik, gaz va suv bilan ta'minlash, qurilmalarini ta'mirlash ustaxonalarini (agar u yordamchi sanoat ishlab chiqarishiga ajratilmagan bo'lsa) ham yuqoridagilar bilan ta'minlash.

"Asosiy vositalarni saqlash" moddasiga bevosita ishlab chiqarishda foydalaniladigan asosiy vositalarni saqlash bilan bog'liq xarajatlar: asosiy vositalarga xizmat ko'rsatadigan xodimlar mehnatiga haq to'lash (qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarishning texnologik jarayonlarida band bo'lgan traktorchi- mashinistlardan tashqari) yoqilg'i va moylash materiallariga qilingan sarflar; asosiy ishlab chiqarish fondlarini to'liq tiklash uchun amortizatsiya ajratmalari (eskirish); ta'mirlashning hamma turiga va asosiy vositalarga texnik xizmat ko'rsatish uchun qilingan xarajalar va boshqalar kiradi.

"Ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish" moddasi bo'yicha umumishlab chiqarish (brigadalarda, fermalarda, sexlarda va korxonaning boshqa bo'linmalarida) va umumxo'jalik (korxona bo'yicha umuman ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish bilan bog'liq) xarajatlari aks etadi.

Umumishlab chiqarish va umumxo'jalik xarajatlarini ishlab chiqarishning turli tarmoqlari va mahsulot qiymatini hisoblab chiqish ob'yektlari (ish xizmat) orasida xarajatlarning umumiy summasi proportsional taqsimlanadi (ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish xarajatlaridan tashqari), bunda urug'lik, ozuqa shuningdek, yordamchi sanoat ishlab chiqarishida xom-ashyo materiallar va yarim fabrikatlar narxi istisno qilinadi.

"Kreditlar bo'yicha to'lovlar" moddasi bo'yicha banklardan olingan foizlar to'lovi (asosiy vositalarni sotib olish bilan bog'liq ssudalar nomoddiy va boshqa oborotlar, tashqari aktivlar istisno), yetkazib berilgan tovar moddiy boyliklarga kechiktirilgan to'lovlar foizlari, olingan qarz mablag'lari bo'yicha xarajatlar aks etadi. Ular mahsulot turlari bo'yicha ishlab chiqarishga bevosita xarajat tarzida proportsional taqsimlanadi.

"Hayvonlarga tekkan ofatlardan yo'qotishlar" moddasiga boquvda bo'lgan yosh va katta chorva mollari, parrandalar, shuningdek, asalari oilalari (aybdor shaxslarga tegishli va tabiiy ofatlar tufayli yo'qotishlardan tashqari)ning halokati tufayli yo'qotishlar kiritiladi.

"Boshqa xarajatlar" moddasida mahsulot ishab chiqarish bilan bevosita bog'liq, lekin yuqoridagi moddalardan birortasiga ham tegishli bo'lmagan xarajatlar; yer uchun to'lov, maxsus kiyimlar va oyoq kiyimlarning eskirishi; hayvonlarga to'shamalarga (somon, pohol) xarajat; chorva mollarini sun'iy urug'lantirish uchun xarajatlar; fermani o'rab olish uchun; yozgi lager (yaylov)lar qurish va ularni saqlash kabilar; yangi ishlab chiqarish ob'yektlarini ekspluatatsiyaga kiritishni o'zlashtirish bilan bog'liq ishga tushirish-sozlash ishlari (chorvachilik komplekslari, issiqxona kombinatlari, parniklar, parrandachilik fabrikalari va boshqalar).

Boshqa bevosita xarajatlar mos keluvchi qishloq xo'jalik ekinlari (ekinlar guruhi) ga, hayvonlar turlariga, yordamchi sanoat ishlab chiqarish mahsulotlari va boshqalarga tegishli.

Tarmoqlar va mahsulot turlari bo'yicha tannarxlar tahlil qilinganda alohida elementlar va moddalar bo'yicha haqiqiy xarajatlarning

rejadagidan ortiq bo'lishi sabablari aniqlanadi. Tahlil natijalaridan ishlab chiqarishning kelgusida iqtisodiy samaradorligini oshirish va mahsulot tannarxini pasaytirish choralarini (ishlab chiqarishni rejalashtirishda foydalaniladi. Qishloq xo'jaligini intensifikatsiyalash sharoitida tannarxni rejalashtirishda ishlab chiqarishning texnik darajasi ortishi), texnologiyani, hayvonlarning yuqori mahsuldor zotlarini, qishloq xo'jalik ekinlarining gibrid va navlari natijasida xarajatlar qisqarishi ehtimolini hisobga olish lozim.

Qishloq xo'jaligida o'simlikchilik, chorvachilik va yordamchi ishlab chiqarishning hamma asosiy turdagi mahsulotlari tannarxi aniqlanadi. Mos keluvchi ekin va hayvon turidan olingan alohida turdagi mahsulotlarning tannarxi ushbu turdagi (guruh) ekin va hayvonlarga qilingan xarajatlardan kelib chiqib, aniqlanadi.

12.3. Qishloq xo'jaligida mahsulotlarning tannarxini hisoblash usullari

Qishloq xo'jaligida tannarxni hisoblab chiqish bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega. Birinchidan, dehqonchilikda ishlab chiqishning yillik sikli, shuningdek, ishlab chiqarish va ish davri orasidagi farqlar tannarxni faqat xo'jalik yili tugagandan keyingina hisoblab chiqish imkonini beradi. Bundan tashqari, o'simlikchilik mahsulotlarining salmoqli qismi o'z xo'jaligida ozuqa sifatida ishlatiladi, shuning uchun avval o'simlikchilik mahsulotlarining tannarxi aniqlanadi, undan keyingina chorvachilikniki. Ikkinchidan, ko'pgina qishloq xo'jaligi ekinlari va hayvonlardan birdaniga bir necha turdagi mahsulot olinadi va xarajatlarni ular orasida taqsimlash zarurati kelib chiqadi. Uchinchidan, tug'allanmagan ishlab chiqarish hajmini faqat yil oxirida (1 yanvar holati bo'yicha) aniqlash mumkin. To'rtinchidan, alohida turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish yakunlanish joyi umuman farqlanadi.

Tannarxni hisoblab chiqishda xarajatlarning umumiy miqdori mos keluvchi ekinlar va hayvonlardan olinadigan mahsulotlar bo'yicha taqsimlanadi. Shu bilan quyidagi usullardan foydalanish mumkin:

– xarajatlarni mahsulotlarning mos keluvchi turiga to'g'ridan-to'g'ri kiritish;

– xarajatlarni alohida qishloq xo'jalik ekinlari, hayvonlarining mahsulotlari o'rtasida mahsulot olinganlar uchun umumiy bo'lgan

belgilardan biri bo'yicha proportsional ravishda (masalan, ulardagi mavjud to'la qimmatga ega don, ozuqa moddasi va boshqalar);

– maxsus yo'l bilan olingan mahsulotning alohida turiga qilingan xarajatni baholash va ularni ma'lum nisbiy ko'rsatkichlarda ifodalash (masalan, ozuqa kunida alohida turdagi hayvonni parvarishlash, ma'lum texnologik guruhdagi chorva mollarini parvarishlashning umumiy summadan foiz sifatidagi xarajatlari va boshqalar).

– rejali tartibda belgilanadigan, iqtisodiy asoslangan koeffitsientlarni qo'llash yordamida xarajatlarni taqsimlash; bunda mahsulotlardan birining turiga l boshqa turlariga asosiy turdagi koeffitsient orqali xarajatlar qabul qilinadi:

– pul shaklida ifodalanuvchi xarajatlarning umumiy miqdoridan yondosh mahsulotlarga qilingan xarajatlarni istisno etish; yondosh mahsulotlarni pulda baholash normativ (hisob-kitobli) yoki haqiqiy xarajatdan kelib chiqib amalga oshiriladi;

– xarajatlarni mahsulot qiymatining realizatsiya bahosiga proportsional ravishda taqsimlash.

O'simlikchilikda tannarxni hisoblab chiqish ob'yekti-har bir qishloq xo'jalik ekinidan olinadigan asosiy va yondosh qo'shimcha mahsulotlarning har xil turi paxta, g'o'za poyasi, don, don chiqindilari, somon, yog'li ekinlar urug'i, kartoshka, so'talar, (karam) piyozlar, mevalar va boshqalar. Bundan tashqari, bu yil keyingi yilgi hosil uchun qilingan va tugallanmagan ishlab chiqarishga kiruvchi, kelgusi davr xarajatlariga kiruvchi qishloq xo'jalik ishlarining tannarxi ham aniqlanadi.

Chorvachilikda tannarxni hisoblab chiqish ob'yektlari - sut, nasl olish, tirik vaznning oshishi, jun, tuxum, asal va boshqalar.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash bo'yicha sanoat ishlab chiqarishlarida tannarxni hisoblab chiqish-aralash ozuqalar, ozuqa aralashmalari, qo'shimchalar (ozuqaga) donador, briketlar, un, yorma, konservalar, sharbatlar, o'simlik yog'i, sut mahsulotlari va boshqalar.

Yordamchi ishlab chiqarishdagi tannarxni hisoblab chiqish ob'yekti quyidagilar: yuk tashishda tonna-kilometr, maxsus mashinalarning ishida mashina-kun, ishning etalon gektari, issiqlik energiyasi birligi, suvning kub metri, ta'mirlash ustaxonasida tayyorlanadigan buyumlar va o'sha yerda bajariladigan ishlar.

Mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) tannarxini hisoblab chiqish quyidagi izchillikda bajariladi:

– asosiy vositalarni saqlash bo‘yicha xarajatlar rejalashtirish va xarajatlarni hisobga olish ob‘yektlariga taqsimlanadi;

– asosiy ishlab chiaqrishga xizmat ko‘rsatuvchi yordamchi va qo‘shimcha sanoat ishlab chiqarish mahsulotlari (ishi xizmati) tannarxi hisoblab chiqiladi;

– yerga ishlov berish va uni quritish bo‘yicha xarajatlar taqsimlanib. o‘simliklarni changlatish bo‘yicha asalarichilikning xizmati hisobdan chiqariladi;

– brigada (fermerlik) tarmoqqa oid (sexga oid) va umumxo‘jalik sarflar taqsimlanadi;

– rejalashtirish va hisob ob’yektlari bo‘yicha ishlab chiqarish xarajatlarining umumiy miqdori aniqlanadi;

– o‘simlikchilik mahsulotlari tannarxi hisoblab chiqiladi;

– ozuqa sexlarini saqlash bo‘yicha qilinadigan sarflar taqsimlanadi;

– chorvachilik mahsulotlari tannarxi hisoblab chiqiladi;

– har bosh (qoramol)ning tirik vazni tannarxi aniqlanadi;

– qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash bilan bog‘liq qo‘shimcha (sanoat) ishlab chiqarish mahsulotlarining tannarxi hisoblab chiqiladi;

– realizatsiyaga ishlab chiqarish xarajatlari tannarxini qo‘shish yo‘li bilan o‘simlikchilik, chorvachilik va sanoat ishlab chiqarishi tovar mahsulotlarining to‘liq tannarxi hisoblab chiqiladi.

Va nihoyat, hisoblangan xarajatlarni, mahsulotlarning birlashtirilgan turiga taqsimlanadi va uning o‘simlikchilikdagi, keyin chorvachilikdagi birligining tannarxi aniqlanadi.

Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi jarayonida bir vaqtning o‘zida bir necha tur mahsulot olinadi: asosiy qo‘shilgan va qo‘shimcha. Asosiy mahsulot olish uchun ishlab chiqarish tashkil etilgani (masalan, don ishlab chiqarishda-don, sutchilikda-sut va boshqalar). Qo‘shilgan mahsulot – bitta qishloq xo‘jaligi ekinidan yoki bir turdagi hayvondan olinadigan ikki yoki undan ortiq turdagi mahsulot. Masalan, qoramolchilikda sut va nasl, qo‘ychilikda jun va nasl olish, parrandachilikda tuxum, go‘sht va boshqalar. Qo‘shimcha mahsulot – bir vaqtning o‘zida asosiy mahsulotdan olinadigan, lekin ikkinchi darajali ahamiyatga ega bo‘ladigan mahsulotdir (somon, pohol, poya, go‘ng va boshqalar).

Qishloq xo‘jalik korxonasida hamma turdagi mahsulotlar tannarxini hisoblab chiqiladi: asosiy qo‘shilgan va qo‘shimcha. Mahsulot tannarxini

hisoblash o‘simlikchilik va chorvachilik ekinlari tarmoqlari bo‘yicha yordamchi va xizmat ko‘rsatuvchi ishlab chiqarishga ketgan xarajatlarni taqsimlashdan boshlanadi.

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari asosiy turlari tannarxini kalkulyatsiyalash ishlab chiqarish jarayoni tugagach, hamma xarajatlar va ishlab chiqarilgan mahsulotning haqiqiy hajmi aniqlangach bajariladi: xarajatlarning hamma turini qo‘shish bilan bevosita va bilvosita chorvachilik va o‘simlikchilikda ishlab chiqilgan har bir tur mahsulotga qilingan umumiy xarajatlar miqdori aniqlanadi. Keyin asosiy, qo‘shilgan va qo‘shimcha mahsulotlar soni aniqlanadi, shundan keyin xarajatlarning umumiy miqdori ana shu turdagi mahsulotlarga taqsimlanadi. Qo‘shimcha mahsulotlar tannarxi uning xo‘jalik ehtiyoji uchun ishlatiladigan qismi bo‘yicha hisoblanadi, holos.

Donli ekinlarni yetishtirish va yig‘ib olishga qilingan umumiy xarajatlar donni tozalash va quritish xarajatlarini ham qo‘shiladi va don, don chiqindilari va somon tannarxiga kiritiladi. Xarajatlarning umumiy miqdorini (somonning qiymatini hisobga olmasdan) don va don chiqindilariga proportsional holda, ulardagi to‘liq qiymatli don ulushini hisobga olib taqsimlanadi.

Somonning tannarxi unga qilingan normativ bo‘yicha xarajatlardan kelib chiqqan (yig‘ib olish, presslash, transportda tashish va g‘aramlashga ketgan chiqimlar asosida) aniqlanadi.

1 tonnadan va don chiqindilarining tannarxi har bir turdagi mahsulotga qilingan xarajatlarni, donning mos keluvchi va tozalangandan va quritilgandan keyingi don chiqindilarining natural massasiga bo‘lish bilan hisoblab chiqiladi.

Misol keltiramiz. Faraz qilaylik, xo‘jalik yili uchun 1800 tonna (ishlov berilgandan keyingi og‘irlikda) kuzgi bug‘doy doni, 200 tonna foydalaniladigan don chiqindilari va 3000 tonna somon olindi. Chiqindilar ichida, laboratoriya ma’lumotlariga ko‘ra 50% don bor. Kuzgi bug‘doyga qilingan umumiy xarajatlar 1700 ming so‘m. Shu jumladan, somonni yig‘ib olish, transportda tashish va g‘aramlashga 100 ming so‘m sarflangan.

1 tonna don, don chiqindilari va somonning tannarxini hisoblash quyidagi tarzda bajariladi.

1. Somonning tannarxi hisoblab chiqiladi:

100 ming so‘m.: 3000 t = 33,3 so‘m/t

2. Foydalaniladigan don chiqindilari to'la qiymatga ega donga aylantiriladi:

(200 t · 50 %) : 100 % = 100 t.

3. Don chiqindilari hisobga olingan holda donning umumiy miqdori aniqlanadi:

1800 t + 100 t = 1900 t

4. 1 tonna donning tannarxi hisoblanadi:

(1700 ming so'm. – 100 ming so'm.) : 1900 = 842 so'm.

5. 1 tonna don chiqindisining tannarxi hisoblab chiqiladi:

(842 so'm. · 50 %) : 100 % = 421 so'm.

Chorvachilikda ham mahsulot tannarxi ana shunday usulda hisoblab chiqiladi. Go'ngga qilingan xarajatlar normativ (hisob-kitobli) xarajatlardagi uni yig'ish va to'shama qiymatidan kelib chiqib, aniqlanadi. 1 tonna go'ng tannarxi xarajatlarning umumiy miqdorini uning natural massasiga bo'lish bilan aniqlanadi.

Sutchilik, qoramolchilikda sut va nasl tannarxiga sog'in sigirlar va mahsuldor buqalarni parvarishlashga (go'ngga xarajatlardan tashqari) qilingan xarajatlar kiritiladi.

Xarajatlarning umumiy miqdoridan go'ngning qiymati chiqarib tashlangach qolgan xarajatlar ozuqalarga almashtirilgan energiya sarfiga mos holda taqsimlanadi: sutga 90 % nasl (buzoq)ga 10%.

Chorvachilikda 1 ts tirik vaznning tannarxi hisoblab chiqiladi. Ma'lum turdagi chorva moli (parrandalar)ga mos guruh bo'yicha uni ushbu guruhga kiruvchi tirik vaznning ortishini ushbu o'sishning og'irligiga bo'lish bilan xususiy sifatida hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyotida tannarxning roli va ahamiyati keskin ortadi. Iqtisodiy va ijtimoiy nuqtai nazardan uning pasayishi quyidagilarga imkon beradi:

– korxona ixtiyorida qoladigan oddiygina emas, kengaytirilgan qayta ishlab chiqarishga imkon beruvchi foyda (daromad)larni ko'paytirish;

– ishchilarni moddiy rag'batlantirishni yaxshilash va ijtimoiy muammolarni hal etish;

– korxonaning moliyaviy ahvolini mustahkamlash;

– o'z mahsulotlarining narxini pasaytirish, shu bilan uning raqobatbardoshligini oshirish va realizatsiya hajmini ko'paytirish;

– aksionyerlik jamiyatlarida dividendlar bo'yicha to'lovlarni ko'paytirish va ularning stavkasini oshirish.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxi bevosita korxonaga bog'liq bo'lgan (ichki) va bog'liq bo'lmagan qator omillarga bog'liq. Tashqi omillar-inqiroz, xom-ashyo, yoqilg'i va boshqalarning tarifi va narxi oshishi kabilardan iborat.

Ichki omillar esa korxonaning moddiy mehnat va (material) pul mablag'lari resurslaridan to'liqroq va tejamkorlik bilan foydalinishdir (ilg'or texnika va texnologiyani joriy etish, mehnatni optimal tashkil etish va boshqarish va boshqalar).

Keyingi yillarda qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxining barqaror o'sishi kuzatilmoqda. Buning asosiy sabablari turli xil ishlab chiqarish vositalari, ehtiyot qismlar, yoqilg'i moylash materiallari xizmat ko'rsatuvchi ishlab chiqarishlar, xizmatlarining bahosi ortib borishi, ishlab chiqarish resurslaridan yetarlicha samarali foydalanilmayotganidir. (12.1-jadval).

12.1-jadval

Qishloq xo'jaligi korxonasida 1 tonna asosiy mahsulot turining tannarxi, ming so'm

№	Mahsulot turi	2005	2006	2007	2008	2009
1.	Paxta xom-ashyosi	206,1	258,5	285,6	337,7	464,9
2.	G'alla (don)	71,0	84,2	122,6	159,2	161,7
3.	Kartoshka	350	370	380	400	500
4.	Sabzavot	160	165	175	180	200
5.	Meva	200	210	220	230	250
6.	Sut	450	470	480	500	550
7.	Tirik vaznning ortishi:	4900	5100	5000	5200	5700
8.	Tuxum (1000 dona)	173	176	180	190	200

12.4. Mahsulot tannarxi haqida tushuncha o'rtacha xarajatlarning, turlari va ularni aniqlash tartibi

Tannarx – korxonaning mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish uchun pul shaklida ifodalanuvchi iqtisodiy kategoriyasidir.

Tannarx – bu aniq korxona sharoitida ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatining asoslangan qismi. U har bir korxonada mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish nimaga to'g'ri kelishini ko'rsatadi. Mahsulot ishlab chiqarishga ma'lum miqdorda ishlab chiqarish mablag'i va ishchilarning

jonli mehnati sarflanadi. Ishlab chiqarishga sarflangan mablag' korxonaning urug'lik, yoqilg'i, o'g'itlar, elektr quvvati, asosiy vositalar ko'rinishida sarflangan va uning vositalarida moddiylashtirilgan mehnatni ko'rsatadi. Jonli mehnat haqiqiy to'lov bo'yicha hisobga olinadi.

Tannarx o'zida qishloq xo'jaligi korxonasi faoliyatining asosiy ko'rsatkichlaridan birini ifodalaydi, chunki, unda ularning ishlarini sifatli tomoni, ishlab chiqarish vositalari va mehnat resurslaridan oqilona foydalanish darajasi ko'rsatiladi. Ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligining oshirilishi ish yakunida tannarxni pasaytirgan holda yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarilishi bilan belgilanadi. Chunki, tannarxning darajasi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini joylashtirish va ixtisoslashtirish mezoni bo'lib xizmat qiladi. Bundan tashqari, tannarxni hisoblab chiqarish ishlab chiqarishning rentabelligini belgilaydi.

Yalpi mahsulot tannarxi o'zida korxonaning ishlab chiqarishga sarflangan hamma mablag'ini ifodalaydi. Qishloq xo'jaligi korxonalarining ishlab chiqarishga qilgan sarf-xarajatlari qishloq xo'jaligi ekin yerlariga ishlov berish jarayonida foydalanilgan mashinalar, mexanizmlar, boshqa asosiy fondlar, moddiy, mehnat va boshqa ishlab chiqarish resurslari sarfidan yuzaga keladi.

Mahsulot birligi tannarxi – ishlab chiqarish xarajatlarini natural ko'rinishdagi yalpi mahsulot hajmiga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi:

$$T = \frac{I_x}{YAM_h}$$

Mahsulot birligi ishlab chiqarishga xarajatlar ishlab chiqarish xarajatlarini qiymat (so'm) ko'rinishida yalpi mahsulot hajmiga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi.

Mahsulot tannarxidan tashqari ish birligining tannarxi ham (traktorlar bo'yicha – 1 shartli etalonga, avtomobillar bo'yicha – 1 t km, ish hayvonlari bo'yicha 1 ot kuchi va b.), shuningdek, 1 bosh hayvon bilan yetishtirilgan 1 ga qishloq xo'jalik ekinlari ekish uchun yerga ishlov berish tannarxi ham aniqlanadi.

Qo'shilgan xarajatlar hajmiga bog'liq holda tannarx ishlab chiqarishga doir va to'liq (tijorat) tannarxlarga bo'linadi. Ishlab chiqarish tannarxlariga ishlab chiqarish bilan bog'liq sarf-xarajatlar kiradi. Tijorat (to'liq) tannarx bu ishlab chiqarishga ham, mahsulot realizatsiyasiga ham qilingan sarf-xarajatlardir.

Ma'lumotlar manbalariga bog'liq holda hisob-kitoblari asosida xo'jalik faoliyati bo'yicha yil oxirida kalkulyatsiya qilinadi. U alohida ishlab chiqarish jarayonlarining ish natijalarini baholashga imkon beradi. Mahsulotning haqiqiy tannarxini aniqlash bilan uni pasaytirishning aniq yo'llarini belgilash, joriy yil ko'rsatkichlarini avvalgi yildagisi yoki rejali tannarx bilan taqqoslash mumkin.

Rejali tannarx o'tgan yilgi haqiqiy tannarxni hisobga olgan holda normativ ko'rsatkichlar asosida hisoblab chiqiladi. Ishlab chiqarishga qilingan xarajatlar xarajatlar hisobi moddiy resurslarning asoslangan texnik normasidan kelib chiqib (urug'liklar, o'g'itlar, zaharli ximikatlar, zaharli kimyoviy moddalar, yoqilg'i, energiya va b.) va yordamidan oqilona foydalanish bo'yicha tavsiyalar hamda ko'zda tutilgan iqtisodiy samaradan kelib chiqib, amalga oshiriladi. Hisob-kitoblar qishloq xo'jaligi ekinlarini ekish va turli xil hayvon hamda parrandalarni o'stirish bo'yicha texnologik xarita asosida bajariladi. Rejali tannarxni hisoblashda moddiy, mehnat va pul xarajatlarini, umumxo'jalik xarajatlarini, shuningdek, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi rezervlaridan eng to'liq holda foydalanish bo'yicha chora-tadbirlar belgilanadi.

Oldindan belgilangan (taxminiy) tannarx 9 oy uchun qilingan haqiqiy xarajatlar (uch kvartal) va normativlardan foydalanib, to'rtinchi kvartal uchun kutilayotgan ko'rsatkichlar asosida xo'jalik yili yakunlangunga qadar (qoidaga ko'ra 1 oktabrgacha) aniqlanadi.

Mahsulot tannarxi turli ishlab chiqarish maqsadlari bo'lgan xarajatlarning bir qancha turidan yaratiladi. Xarajat turlari ularning umumiy summasiga foizli nisbati tannarx strukturasini bildiradi. Ular korxonaning ixtisosiga, uning texnik jihozlanganligi va ishlab chiqarishni tashkil etishiga bog'liq. Tannarx strukturasining tahlili foydalanilayotgan resurslarni ochish va xarajatlarni kamaytirish yo'llarini belgilab beradi.

Mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari tarkibi va iqtisodiy ahamiyatiga ko'ra turlicha. Ularni to'g'ri turkumlashtirish tannarxni rejalashtirish, hisobi va tahlilida katta rol o'ynaydi. Ahamiyati va paydo bo'lish o'rniga qarab xarajatlarni ishlab chiqarishga va noishlab chiqarishga oid xarajatlarga bo'lish mumkin.

Ishlab chiqarish xarajatlari mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish va xizmat ko'rsatish jarayonlari bilan bog'liq. Ularga o'simlikchilik, chorvachilik, sanoat va yordamchi ishlab chiqarish, umumishlab chiqarish va umumxo'jalik xarajatlari kiradi.

Noishlab chiqarish xarajatlari-mahsulot realizatsiyasi bo'yicha xarajatlar, realizatsiya qilingan mahsulotlarning tabiiy kamayish chegarasidagi kamomadi, yuqori tashkilotlarga qilingan sarflar va shu kabilarni qamrab oladi.

Korxonaning belgilangan maqsad bo'yicha mahsulot ishlab chiqarishga qilgan xarajatlarini asosiy va ma'muriylarga bo'linadilar.

Asosiy xarajatlar ma'lum turdagi mahsulotni ishlab chiqarishning texnologik jarayoni bilan bevosita bog'liq (urug'lik, ozuqa, ish haqi va b.).

Ma'muriy xarajatlar ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish va uni boshqarish bilan bog'liq va yaxlitligicha tarmoq yoki xo'jalik bo'yicha hisoblanadi. Ularga ishlab chiqarish xarajatlarini qanday bo'lsa, ma'muriy-boshqaruv xodimlarining (ish haqi, pochta, devonxona, telegraf, xizmat safari xarajatlari, ishga transport xizmati ko'rsatish, dala shiyponlariga qilingan sarflar va b.), barcha noishlab chiqarish va unumdorligi bo'lmagan ishlarga xarajatlar ham shunday bo'ladi (xo'jalik hisobidagi materiallarning buzilishi va yetishmasligi, sud va arbitraj to'lov xarajatlari). Ular umumishlab chiqarish xarajatlari va umumxo'jalik sarflariga bo'linadi.

Umumishlab chiqarish xarajatlari-umumbrigada, umumferma, umumsex va umumtarmoq xarajatlaridan tarkib topadi. Ular o'simlikchilik, chorvachilik kabi xizmat ko'rsatish va ularni boshqarish mutaxassislari – agronom, zootexnik, vetvrachlarning ish haqi, agrokimyoviy laboratoriyalar, vet.shifoxona, chorva mollarini so'yish xonalarini ta'minlash, tibbiy dori-darmonlar olish, ishlarga transport xizmati ko'rsatish, mehnatni muhofaza qilish, xavfsizlik texnikasi va boshqalarni mablag' bilan ta'minlashdan iborat.

Umumxo'jalik xarajatlari-xo'jalik bo'yicha butunicha ishni boshqarish va tashkil etish bilan bog'liq: ma'muriy-boshqaruv xodimlari – boshliqlar, bosh mutaxassislar, iqtisodchilar, hisobchilar va boshqalarning ish haqi, xizmat safarlari va idora-devonxona xarajatlari, umuxo'jalik ahamiyatiga molik asosiy vositalar amortizatsiyasi va boshqalar. Ularga noishlab chiqarish ham kiradi.

Mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari taqsimoti usuli bo'yicha harajatlar bevosita va bilvositaga ajratiladi.

Bevosita xarajatlar-alohida ekinlar, hayvonlar guruhi (turi)ga taalluqli. Ularga quyidagilar kiradi: ijtimoiy ehtiyojlarga ajratmalar, chegirilgan, asosiy va qo'shimcha ish haqlari, urug'lik, ekish materiallari, o'g'itlar

(organik va mineral), zaharli kimyoviy moddalar, ozuqa va to‘shama, qishloq xo‘jalik mashinalariga uskunalar, qurilish va inshootlar, ishlab chiqarishda foydalanadigan aniq turdagi mahsulotlar, joriy ta’mirlash, avtotransportlar va boshqalar.

Bevosita xarajatlar o‘z navbatida bir turdagi yoki xildagi xarajatdan iborat sodda (urug‘likka, ozuqaga va b.) va bir turdagi xarajatlardan iborat va oldindan hisoblab chiqishni talab qiluvchi (yuk tortuvchi kuchlar, joriy ta’mirlash, avtotransport, elektr quvvati, suv ta’minnoti va boshqalar)lardan iborat bo‘lgan murakkab yoki kompleks xarajatlarga bo‘linadi. Murakkab xarajatlar mahsulot turlari va tarmoqlar bo‘yicha bajarilgan ish hamda, ko‘rsatilgan xizmatlar hajmiga qarab proportsional ravishda taqsimlanadi.

Bilvosita xarajatlar – qishloq xo‘jalik ekinlari yoki chorvachilik mahsulotlarining bir necha turi uchun umumiy bo‘ladi. Ularni bevosita alohida ekin, hayvonlar guruhi (turi)ga, sanoat va yordamchi ishlab chiqarishga bo‘lish mumkin emas, chunki ular brigada, ferma, bo‘linma, barcha xo‘jalik bilan (umumishlab chiqarish, umumxo‘jalik) bog‘liq.

Hisobot davriga nisbati bo‘yicha xarajatlar hisobot davri, kelgusi davr va oldindan turgan sarf-xarajatlarga bo‘linadilar.

Hisobot davri-xarajatlari (oy, kvartal, yil) ushbu davrda bajarilgan xo‘jalik operasiyalari bilan bog‘liq va shu vaqtning o‘zidagi ishlab chiqarish xarajatlariga qo‘shilishiga mansub.

Kelgusi davr xarajatlari – hisobot davrining ishlab chiqarishning kelgusi davrini ham o‘z ichiga oluvchi haqiqiy xarajatlari (hayvonlar uchun vaqtincha lager qurish xarajatlari, OAVga obuna va boshqalar).

Oldinda turgan sarf-xarajatlar hali aslida ular ishlab chiqarilmagan bo‘lsa ham, hisobot davri mahsulotlari tannarxini qamrab oladi (ishchilarning ta’tillariga haq to‘lash).

Amaliyotda, mahsulot tannarxiga kiruvchi barcha ko‘p tarzli xarajatlarning tahlili, hisobi va rejalashtirilishi uchun bir-birini o‘zaro to‘ldiruvchi ikkita turi qo‘llaniladi: elementlar bo‘yicha va xarajat turlari bo‘yicha.

Tannarxni kalkulyatsiya qilish bu mahsulot ishlab chiqarish va realizatsiya qilish, ish xizmatga qilingan xarajatlarning puldagi ifodasini *hisoblash tizimi*.

Ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish qishloq xo‘jaligi iqtisodiy samaradorligini oshirishning muhim shartidir. Ushbu muammoni hal qilishning bir-biri bilan bog‘liq ikkita asosiy yo‘nalishi mavjud: yer

maydoni birligidan mahsulot olishni maksimal darajada ko'paytirish va uning birligiga mehnat va mablag' sarfini kamaytirish. Rezervlar har bir korxonada mavjud. Tannarx tuzilmasini jiddiy tahlil qilish bilan ularni aniqlash mumkin.

Tannarxning tuzilmasi (strukturasi) qator omillar ta'sirida doimiy o'zgarib turadi:

Tarmoqning o'ziga xosligi-ko'p mehnat talab qiladigan (tannarx xarajatlarining katta ulushi mehnatga xaq to'lashga to'g'ri keladi), ko'p mablag' talab qiluvchi (moddiy xarajatlar ulushi juda katta) fond hajmi katta (amortizatsiyaning ulushi juda ko'p) va ko'p quvvat sarflanadigan (yoqilg'i quvvat resurslari ko'p) ishlab chiqarishlarda mavjud bo'ladi;

Ko'p rejali ta'sir o'tkazadigan, lekin qoidaga ko'ra, jonli mehnatning ulushi qisqarishiga va moddiylashuv ulushi ortishiga olib keluvchi ilmiy texnik taraqqiyoti;

Ishlab chiqarishning umumlashish, ixtisoslashuv, kooperasiyalashuv darajasi;

Korxonaning geografik joylashuvi;

Bank krediti uchun foiz stavkalari va inqiroz;

Tannarx strukturasining tahlili uni pasaytirish uchun qaysi yo'nalishda choralar ko'rish lozimligini aniqlash imkonini beradi.

Ishlab chiqarish mahsulotlarining alohida turlari, tannarxi, strukturasi umuman farqlanadi. O'simlikchilikda xarajatlarning asosiy ulushini ish haqi (mehnatga haq to'lash), urug'lik, o'g'itlar, yoqilg'i moylash materiallarining qiymati, chorvachilikda, ish xaqi (mehnatga xaq to'lash) va ozuqa qiymati tashkil etadi (12.2-jadval).

Xarajatlar strukturasiga inqiroz katta ta'sir o'tkazadi. Tannarx strukturasida xarajatlar alohida moddalari ulushlari va uning kuchayishi yoki pasayishiga bog'liq holda ortishi yoki kamayishi mumkin.

12.5. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining tannarxini pasaytirish yo'llari

Qishloq xo'jaligida mahsulot tannarxi pasaytirishning muhim omili, yerdan foydalanish samaradorligining o'sishi, ekinlarning hosildorligi va hayvonlarning mahsuldorligidir. Zamonaviy texnikadan foydalanish va dehqonchilikning taraqqiy etgan tizimini joriy etish, organik va mineral o'g'itlardan to'g'ri foydalanish, zararkunandalar va o'simliklarning kasalliklariga qarshi kurashish vositalari o'simliklarning va

hayvonlarning sermahsul nav va zotlarini keng qo'llash 1 ga ekin yerga va 1 bosh qoramolga moddiy pul mablag'lari xarajatlarini oshiradi, ammo bir vaqtning o'zida ularning mahsulot birligidagi hisobini qisqartiradi. Shuning uchun ekinlar hosildorligi va hayvonlar mahsuldorligi qancha yuqori bo'lsa, o'simlikchilik va chorvachilikdagi mahsulotlar tannarxi shuncha past bo'ladi.

12.2-jadval

Qishloq xo'jaligi korxonada asosiy turdagi mahsulotlar tannarxining strukturasi (hamma xarajatlar – 100 %)

Xarajat moddalari	G'alla (don)	Paxta	Sut	Yirik shoxli qoramolchilik vaznining ortishi
Ijtimoiy ehtiyojlarga chegirmalar bilan mehnatga haq to'lash	20,4	24,4	15,0	11,9
Urug'lik va ekish materiallari	5,2	4,9	-	-
Mineral va organik o'g'itlar	7,9	8,1	-	-
O'simlik va hayvonlarni himoyalash vositalari	0,4	0,5	0,9	1,1
Ozuqa	-	-	40,6	58,8
Asosiy vositalarni saqlash Shundan:				
Neft mahsulotlari	40,3	31,9	5,8	7,2
Amortizatsiya	4,2	4,7	6,5	5,6
Ta'mirlash	1,9	2,8	1,7	1,0
Ishlar va xizmatlar	5,3	7,7	19,1	12,4
Ishlab chiqarishni tashkil qilish va boshqarish	8,9	11,4	8,3	1,9
Boshqalar	5,5	3,6	2,1	0,1

Chorvachilikda chorva mollarining mahsuldorligi pasayganda mahsulot birligiga ozuqa sarfi ortadi. Agar yil davomida sigirlardan 1800 kg sut sog'ib olinganda 1 ts sut ishlab chiqarish uchun 3000 kg sut sog'ib olishga qaraganda 35 % ko'p ozuqa sarflanadi, ya'ni ozuqalarning salmoqli qismi hayvonlarning hayot faoliyatini qo'llab turishga sarflanadi. Mahsuldorlik ortganda, mahsulot birligiga ozuqa sarfi kamayadi.

Masalan, bir bosh sigirdan yil davomida 3000 kg sut sog'ib olinganda ozuqalarning umumiy sarfida qo'llab turuvchi ozuqa 48 % 1800 kg sog'ib olinganda esa 60 % bo'ladi. Qoramol go'sht uchun boqilganda agar, sutkalik tirik vaznining ortishi 500 g. bo'lsa, 1 kg tirik vaznining ortishi uchun 4,6 ozuqa birligi, sutkalik tirik vazni 400 g. oshganda esa – 5,3 ozuqa birligi sarflanadi.

Hayvonlar mahsuldorligining oshishiga proteinga, aminokislotalarga, mikroelementlar va vitaminlarga balanslashtirilgan to'laqonli ozuqalar to'g'ri va yaxshi parvarishlash va boqish, bo'rdoqiga va yaylovda boqishning jadal usullarini joriy etish, naslchilik ishlarini mukammallashtirish kabilar bevosita ta'sir qiladi.

Chorvachilik mahsulotlari tannarxini kamaytirishda to'laqonli ozuqalar alohida o'rin tutadi.

Ozuqalarda u yoki bu elementning yetishmasligi mahsulot birligiga qo'shimcha sarf qilinishiga olib keladi.

To'laqonli boqishda 1 kg sut ishlab chiqarish uchun 1-1,2 ozuqa birligi, yirik shoxli qoramollarning tirik vazni 1 kg ga. ortishi uchun-kamida 5-6 ozuqa birligi sarflanadi. Hayvonlarning yoshini, fiziologik holatini yil faslini, o'stirish va boqish davrini hisobga olib, ratsionlar to'g'ri tuzilsa, ozuqalar sezilarli tejaladi.

Tannarxni pasaytirishning asosiy yo'llaridan biri-mehnat unumdorligini oshirishdir. Buning hisobiga qishloq xo'jaligidan olinadigan har qanday mahsulotning ko'payib, o'sishiga erishiladi. Mehnat unumdorligi va tannarx orasida chambarchas bog'liqlik mavjud. Mehnat unumdorligining oshirilishi tannarxning pasayishi uchun salmoqli ahamiyatga ega. Shu bilan birga, mehnat unumdorligining o'sish sur'ati ish haqining o'sish sur'atidan oldinga o'tib ketmog'i muhim. Qishloq xo'jaligi mehnat resurslaridan yaxshiroq foydalanish, kompleks mexanizatsiyani, mashinalar tizimini ishlab chiqarishning yangi texnologiyalarini joriy etish zarur. Boshqa tomondan mahsulot ishlab chiqarishni oshirish va sifatini yaxshilash uchun ishchilarning moddiy va ma'naviy manfaatdorligini yaratish talab etiladi.

Mahsulot tannarxini pasaytirishning ya'na bitta yo'li-moddiy xarajatlarni iqtisod qilish: urug'lik (yuqori sifatli urug'larni ekish); ozuqa (ularning narxini arzonlashtirish, oqilona foydalanish, saqlash va transportga yuklab tushirishdagi yo'qotishlarni bartaraf etish hisobiga); transport sarflarini yoqilg'i-moylash xarajatlarini ehtiyot qismlar va boshqalarga sarflarni qisqartirish.

Qishloq xo'jalik ekinlariga ishlov berishda resurslarni tejovchi texnologyalardan foydalanib, moddiy resurslar sarfini qisqartirish mumkin. Bunday texnologiyalarni joriy etish moddiy xarajatlarni 30-40 % ga, ishlab chiqariladigan mahsulot tannarxini 15-20 % ga pasaytirish imkonini beradi.

Mahsulotlar tannarxining pasayishiga ishlab chiqarish vositalaridan foydalanishni yaxshilash ham katta ta'sir ko'rsatadi, chunki xarajatlarning sezilarli ulushi, amortizatsiya chegirmalariga to'g'ri keladi. Xo'jalik ishlab chiqarish vositalari bilan qanchalik yaxshi ta'minlangan bo'lsa, ulardan shunchalik yaxshi foydalaniladi, mahsulot esa ko'proq chiqariladi.

Asosiy ishlab chiqarish vositalaridan foydalanishni, ularning strukturasini mukammallashtirish ortiqcha vositalarni ishlab chiqarishdan olib tashlash yo'li bilan yaxshilash mumkin. Iqtisodiy ishlab chiqarish bino (inshooti)ni qurish, ularning umumiy hajmidagi asosiy vositalarning faol qismining ulushini ko'paytirish; mashina va uskunalardan yaxshiroq foydalanish, bitta traktor, kombayn, avtomobil hisobiga ishlab chiqarishni (kunduzgi smenadagi, mavsumdagi) oshirish; davr strukturasini yaxshilash; ishlab chiqarish fondlarining xarajatlarini qoplashni tezlashtirish.

Tannarx strukturasida umumishlab chiqarish va umumxo'jalik xarajatlari ham sezilarli ulushni tashkil qiladi. Ma'muriy – boshqaruv apparatidagi ortiqcha shtatlarni bartaraf etish, korxonaning tashkiliy – xo'jalik strukturasini mukammallashtirish yo'llari bilan ularni pasaytirish zarur.

Qishloq xo'jaligi uchun xarakterli bo'lgan ko'p tarmoqli ishlab chiqarishda hosilni yig'ib olish, saqlash va qayta ishlashdagi yo'qotishlarni bartaraf etish; xo'jalikda tez buziladigan va transportda tashishga qulayligi ham mahsulotlarni qayta ishlashni tashkil etish; eng kam mehnat va mablag' sarflagan holda mahsulot ishlab chiqarishni maksimal darajada ko'paytirish maqsadida ilmiy asoslangan ixtisoslatirish; mahsulotlarni o'z vaqtida realizatsiya qilish va har qanday noishlab chiqarish xarajatlarini qisqartirish.

Tannarxni kamaytirish (pasaytirish)ning ko'rib chiqilgan yo'llari tarmoqlarda va qishloq xo'jaligi korxonasida ehtimol tutilgan choralarning hamma kompleksini batafsil yoritmaydi. Ular faqat ishning umumiy yo'nalishi, haqida tasavvur beradi va korxonalarda ishlab chiqarishning tabiiy va iqtisodiy o'ziga xosliklarni hisobga olib, ishlab chiqiladigan aniq dasturlarga asos bo'lmog'i kerak. Shu bilan birga,

qo‘shimcha moddiy xarajatlarni qoplash va mahsulot tannarxi pasayishi oqibatida qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligi oshishi uchun xo‘jalikni ishlab chiqarishning mukammalroq vositalari bilan ta’minlash zarur.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Doimiy va o‘zgaruvchan xarajatlarga nimalar kiradi?
2. Qanday xarajatlar joriy va o‘rtacha xarajatlar deb ataladi?
3. Qanaqa xarajatlar uzoq va qisqa muddatli xarajatlarga kiradi?
4. Qo‘shimcha, ishlab chiqarish, davr, moliyaviy hamda ko‘zda tutilmagan xarajatlar tasnifini aytib bering.
5. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining o‘rtacha xarajatlari, ya’ni tannarxi va uning aniqlash usullarini bayon eting.
6. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining o‘rtacha xarajatiga (tannarxiga) ta’sir etuvchi omillarga nimalar kiradi?
7. Xarajat turlarining mahsulot tannarxidagi salmog‘ini aniqlash, deganda nimani tushunasiz?
8. Qishloq xo‘jaligida tadbirkorlikda boy berilgan imkoniyatlarni ayting?
9. Qishloq xo‘jaligida xarajatlarni tejashning qanday yo‘llari bor?

Asosiy adabiyotlar:

1. Abdug‘aniev A., Abdug‘aniev A.A. Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti. - T.: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg‘armasi, 2004-304 b.

2. Salimov B.T. va boshqalar. Dehqon va fermer xo‘jaliklari iqtisodi.- T.: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg‘armasi, 2004-176 b.

3. Модель "Сельская профильная школа"- М.: АПК и ППРО, 2004-32 ст.

4. Экономика сельского хозяйства. Учебник, под.ред. Коваленко. Н.Я.М.: Юркнига, 2004-392 ст.

5. Zokirov O., Pardaev A. Qishloq xo‘jalik iqtisodiyoti. Darslik.-T.: O‘AJBNT markazi 2003-456 b.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. "Mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to‘g‘risida Nizom "O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 y. 5-fevraldagi №54-sonli qarori.

2. Karimov I.A. "Iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo‘lida"-T.: O‘zbekiston, 1995-173 6.

3. Karimov I.A. "Tadbirkorlik-iqtisodiy kelajak" - T.: O‘zbekiston 1995 y.

4. Xakimov R., Otaqulov M., Yusupov E., Yusupov M. Agrasanoat majmuasi iqtisodiyoti"-T.: O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti-2004 y 159 b.

5. AbduKarimov B.A., Jabriyev A.N., Zugurov N.R., Qutbitdinov A.T., Pardayev MD., Jovqiyev E.SH., "Korxona iqtisodiyoti".: "Fan" 2005-288 b.

6. Abdullayev A.A., Aybeshov X.A., "Fermer xo‘jaligi iqtisodi"-T.: "Aloqachi" 2008-172 b.

7. Konakov M.A., Konakov A.G. "Organizatsiya i ekonomicheskie osnovi fermerskix xozyaystv-M: ASADEMA. 2004-25 s.

8. Lisovich G.M., Tchenko I.YU. «Buxgaltyerskiy upravlencheskiy uchet v selskom xozyaystve» - Rostov-na-Donu. «Mart», 2000 s.

9. Shpilko A.V., Drogaytsev V.I., Morozov N.M. i dr. «Ekonomicheskoe effektivnost mexanizatsii selskoxozyaystvennogo proizvodstva»-M.: RASXN-2001.

10. Bogarov V.V. «Finansoviy analiz» «PITYER»-M.: 2007-218 s.

XIII Bob. Qishloq xo‘jaligining yalpi va tovar mahsuloti, ularning taqsimlanishi va ko‘paytirish yo‘llari

O‘quv maqsadi: Qishloq xo‘jaligining yalpi va tovar mahsuloti va tarmoqda unga bo‘lgan talabni aniqlash, yalpi mahsulotni baholash turlarini asoslash, yalpi mahsulotni ko‘paytirish yo‘llarini, ekstensiv va intensiv yo‘llarni o‘rganish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlar bozorini rivojlantirish yo‘llarini o‘rgatish.

Tayanch iboralar: Yalpi va tovar mahsulot, mahsulot turlari, baholash, qiymati, dehqonchilik va chorvachilik yalpi mahsulot, ekstensiv va intensiv, tovarlilik, mahsulot bozori

13.1. Qishloq xo‘jaligining yalpi va tovar mahsuloti haqida tushuncha, ularning ahamiyati

Yalpi mahsulot tarmoqda ma’lum davr mobaynida ishlab chiqilgan mahsulotlarning hamma hajmini bildiradi. U o‘simlikchilikning yalpi mahsuloti va chorvachilikning yalpi mahsulotidan iborat bo‘ladi. O‘simlikchilikning yalpi mahsuloti qishloq xo‘jaligi ekinlarining mahsulotlarini, ko‘p yillik ko‘chatlarni ekish, ularni parvarishlab o‘stirish va tug‘allanmagan ishlab chiqarishning o‘sib borish qiymatlarini hisobga olgan holda yalpi yig‘imini qamrab oladi. Chorvachilikdagi yalpi mahsulot – bu hayvonlarni so‘yish bilan bog‘liq bo‘lmagan tayyor mahsulotlar (sut, jun, tuxum) nasl olish, yosh buzoqlar va katta yoshli qoramollarni o‘sishidan vazn ortishi, shuningdek, qo‘shimcha mahsulotlardir.

Qishloq xo‘jaligida yalpi mahsulot natural va qiymat baholarda ifodalanadi va hisobga olinadi. Natural ko‘rsatkichlarda u mahsulotning alohida turlari bo‘yicha aniqlanadi. Yalpi mahsulot qiymati taqqoslama va amaldagi haqiqiy joriy baholar (uning tovar qismi-realizatsiya bahosida, tovar bo‘lmagani-tannarxi bo‘yicha) shuningdek, tannarxlar bo‘yicha ham hisoblab chiqiladi.

Mahsulot ishlab chiqarishning umumiy hajmini, unig yillar bo‘yicha o‘zgarishini, shuningdek yerdan moddiy va mehnat resurslaridan (yerning unumdorligi, fondlaridan foyda, mehnat unumdorligi va boshqalar) va boshqa maqsadlarda foydalanishning iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlarini hisoblab chiqish uchun, yalpi mahsulotlarni taqqoslama

baholarda baholanadi. Hozir qishloq xo'jaligi mahsulotlari uchun ularning pul qiymatining o'zgarishini hisobga olgan holda 1990 va 2001 yilgi taqqoslama narxlar amal qiladi. Masalan, 1 t. bug'doyning narxi 100,5 ming so'mga, paxta – 5,57 so'mga, sut–400 ming so'mga teng. Amaldagi (joriy) narxlardan yalpi mahsulotlarni baholashda yalpi va sof daromadni hisoblab chiqishda foydalanadilar. Qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotlarining narxi amaldagi baholarda inqiroz tufayli narx oshishi hisobiga keskin ko'tarildi. Natural ifodadagi taqqoslama narxlarda qisqardi (13.1-jadval).

13.1-jadval

O'zbekistonda qishloq xo'jaligining yalpi mahsulotlari

Ko'rsatkichlar	2007	2008	2009
Amaldagi narxlarda yalpi mahsulot, mlrd so'm	9304,9	11310,7	12642,6
Qishloq xo'jaligida YAMning o'sishi,%	106,1	104,5	105,7
Shu jumladan:			
O'simlikchilikda, mlrd. so'm	5170,1	6051,2	7218,9
O'simlikchilik mahsulotlarining o'sishi,%	107,2	102,8	105,9
Chorvachilikda, mlrd. so'm	4134,8	5259,5	5423,7
Chorvachilik mahsulotlarining o'sishi, %	104,6	106,7	105,5
Yalpi mahsulot: paxta, ming tonna	3683,4	3400,5	3401,9
g'alla, ming tonna	6643,1	6735,1	7391,6
sabzavot, ming tonna	4691,9	5221,3	5704,7
kartoshka, ming tonna	1189,0	1398,7	1524,5
poliz, ming tonna	840,9	981,3	1071,0
meva, ming tonna	1270,0	1402,7	1542,9
uzum, ming tonna	878,9	792,5	899,6
go'sht, (tirik vaznda) ming tonna	1208,7	1381,3	1367,7
sut, ming tonna	5097,5	5426,3	5779,0
tuxum, mln dona	2220,4	2431,5	2715,9

Qishloq xo'jaligining yalpi mahsuloti yalpi aylanma usuli bilan aniqlanadi.

Yalpi mahsulot – bu ma'lum davrda korxonaning hamma tarmoqlari tomonidan ushbu mahsulot korxona ichida foydalaniladimi yoki kelgusi ishlab chiqarilishi uchunmi, yohud boshqa tomonga realizatsiya qilinishdan, qat'iy nazar ishlab chiqarilgan. Mahsulotlar hajmining

qiymati yalpi mahsulotni aniqlashda oraliq mahsulotlarning ikkilangan hisobga olishga – urug'liklar ozuqa va boshqa yo'lga qo'yiladi.

Yalpi mahsulot – qishloq xo'jaligini birlashtirilgan ijtimoiy mahsulotlardagi ulushining ishlab chiqarishning tarmoq strukturalari ishlab chiqarilgan mahsulotlardagi xo'jalikning alohida tarmoqlari bo'yicha aniqlash uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish miqyosini xarakterlovchi muhim iqtisodiy ko'rsatkichdir.

Shu bilan birga ushbu ko'rsatkich uning yordamida korxona xo'jalik faoliyatining natijalarini ob'yektiv baholashga imkon bermaydigan qator kamchiliklarga ham ega. Birinchidan, yalpi mahsulot o'zida jonli mehnatni qanday bo'lsa, moddalashgan mehnatni ham shunday qo'llanganlik natijalarini aks ettiradi, buning oqibatida yalpi mahsulot bo'yicha hisoblab chiqilgan ko'rsatkichlar, jonli mehnatning roli haqida aniq tasavvur bera olmaydi, chunki uning hajmi moddiy resurslar miqdori bilan bog'liq; ikkinchidan, qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining uning o'simlikchilik va chorvachilik bo'yicha so'mmasi sifatida hisoblangan va u qayta hisoblashga yo'l qo'yadi (korxonada ishlab chiqilgan va o'sha yilning o'zidayoq iste'mol qilingan ozuqa ikki marta hisobga olinadi: o'simlikchilik mahsulotlarining bir qismi va chorvalik mahsulotlari tannarxiga qilingan xarajatlarning tarkibiy elementi sifatida); uchinchidan, yalpi mahsulotlarni joriy narxlarda baholashda uning Haqiqiy bahosi pasayib yoki ko'tarilib ketadi, chunki mahsulotning tovar bo'lmagan qismi bozor narxidan past yoki baland bo'lishi mumkin bo'lgan tannarx bo'yicha baholanadi; to'rtinchidan, taqqoslangan baholarda hisoblab chiqilgan yalpi mahsulot ko'rsatkichi mahsulot sifatini aks ettirmaydi.

Tovar mahsulotlar – bu yalpi mahsulotning realizatsiyaga mo'ljallangan bir qismi. Tarmoq, korxona tashqarisiga chiqarilgan hamda iste'molchi yoki savdolashuvchi tashkilot tomonidan haqi to'langan tovar mahsulotining qismi realizatsiya qilingan mahsulot deyiladi. Biroq, amaliyotda va qishloq xo'jaligi adabiyotlarida bu tushuncha sinonim sifatida ishlatiladi va tovar mahsuloti deganda realizatsiya qilingan pul tushumi sifatida ko'rinadigan mahsulotlar tushuniladi. Qishloq xo'jaligi korxonalarining hisobot-statistik materiallaridan tovar mahsulotlari o'tkazilmaydi. Tovar va realizatsiya qilinadigan mahsulotlar amaldagi narxlarda hisoblab chiqiladi.

Korxona va tarmoqlarning tovar mahsulotlarini farqlash lozim. Korxona tarmoqlarining alohida turdagi mahsulotlarining tovarliligini

ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlar-yer maydoni birligiga yoki chorva moli bosh soni hisobiga tovarlilik darajasi, tovar mahsulotlarining umumiy hajmi, tovar mahsulotining hajmi hisoblanadi.

Tovar (realizatsiya qilingan) mahsulotining (TM) yalpi mahsulotga nisbatini anglatuvchi muhim ko'rsatkich-tovarlilik darajasi deyiladi %:

$$T_d = \frac{TM}{YAM} \times 100$$

Alohida turdagi mahsulotlarning tovarlilik darajasini aniqlashda (g'alla, paxta, sut va hokazo) yalpi va realizatsiya hajmini natural ifoda tarmoqlar yoki korxonalar bo'yicha bir butun-qiymat ko'rsatkichlarida hisoblab chiqishi mumkin.

Bu holda yalpi va realizatsiya qilingan mahsulot yagona narxda masalan, taqqoslama baholarda hisoblab chiqilishi muhim.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining tovarlilik darajasi, xo'jalik toifalari bo'yicha keskin farqlanadi. Tovarlilikning eng yuqori darajasi, qishloq xo'jaligi korxonada, eng past - aholi xo'jaliklaridir. Bu qishloq xo'jaligini yuritish maqsadlariga bog'liq. Qishloq xo'jalik korxonalarining maqsadi sotish uchun mahsulot ishlab chiqarish, aholi xo'jaliginiki esa-oilasining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish. Keyingi yillarda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining tovarlilik darajasi, hamma tarmoqdagi xo'jaliklarda pasaydi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining tovarlilik darajasini oshirishning zamonaviy sharoitdagi asosiy yo'nalishlari quyidagilar:

– qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligining ortishi va chorva mollarining mahsuldorligi hisobiga (masalan, qishloq xo'jaligida qo'llaniladigan navlarning va gibridlarning hosildorligi, faqat 30-50 %) yalpi mahsulotning ortishi (13.2-jadval);

– mahsulotlarni xo'jalik ichidagi ishlab chiqarish ehtiyojlariga sarflashni qisqartirish (urug'lik, ozuqa, xom-ashyo va boshqalar);

– urug'lik va ozuqalar sifatini yaxshilash ularni sarflashda tejamkorlik;

– ishlab chiqarishni saqlash va yuklab tushirish jarayonida yo'qotishlarni kamaytirish;

– mahsulot sifatini oshirish;

– qishloq xo'jalik korxonasida marketing xizmatini tashkil etish.

13.2-jadval

Barcha qishloq xo'jaligi tarmoqlarida ishlab chiqarishining tovarlilik darajasi (ishlab chiqarishning umumiy hajmidan realizatsiya qilingan) %

Mahsulotlar	2005	2006	2007	2008	2009
Paxta	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
G'alla	52,8	52,6	50,9	51,2	62,0
Kartoshka	11,0	11,2	12,5	12,8	12,0
Sabzavotlar	21,4	22,4	21,5	20,8	20,9
Chorva mollari va parrandalar (tirik vaznda)	57,1	58,7	56,3	57,1	58,2
Sut	50,0	49,9	50,5	51,8	50,8
Tuxum	68,3	68,6	68,4	68,5	70,1

13.2. Qishloq xo'jaligining yalpi mahsuloti tarkibi, o'zgarishi, sifati va raqobatbardoshliligi

Agrosanoat majmuasida ishlab chiqarishi (ASM) tovarlilik darajasi salmoqli darajada bozor konyunkturasi, taklif va talabalar bilan belgilanadi.

Korxonaning chidamliligi (yashovchanligi) uning tovar va xizmatlar bozorida barqaror holati raqobatbardoshlik darajasi bilan belgilandi.

Bozorga chiqarilgan har qanday mahsulot xaridorlar talabini qondira olish darajasi tekshiruvidan o'tadi. Xaridor hamisha o'z ehtiyojini yaxshiroq qondiradigan mahsulotni sotib oladi.

Raqobatbardosh mahsulot bozordagi o'xshashiga nisbatan yuqori darajada, iste'molchilar talab qiladigan xususiyatlarga ega bo'ladi va buning natijasida yuqori talabga erishadi. Raqobatbardoshlikni raqobatchilar mahsulotiga solishtirish yo'li bilan aniqlash mumkin.

Chunki tovar mahsulotlarining raqobatbardoshligi nisbiy tushuncha u aniq bozorga va sotish vaqtiga (ayniqsa, qishloq xo'jaligi mahsulotlari uchun) qattiq bog'langan.

Raqobatbardoshlik asosan, ikki usul bilan aniqlanadi: mahsulotning bahosi va sifati bilan, binobarin, ikkinchi omil asta-sekin yetakchi bo'lib oladi. Mahsulot sifati iste'molchilar qiymati bilan ajralmas holda bog'liq. Iste'molchilarni mahsulotning tabiati emas, uning tovar bo'la olishi qiziqtiradi. Oldi-sotdi amalga oshirilayotgan paytda, xaridor ushbu

tovarning bozor shartlariga mosligini tasdiqlaydi. Bunday mahsulotning raqobatbardoshligi shuncha yuqori bo'ladi.

Mahsulotlar sifati-uning o'z vazifasiga ko'ra mos ravishda ma'lum talabni qondirishga asoslanadigan xususiyatlarining yig'indisi. Xaridor uning qanday o'ziga xos talabini qondirishiga qaramasdan o'zining iste'mol talabiga javob beradigan mahsulotni sifatli deb biladi. Bir mahsulotning sifati, undan bitta maqsad yo'lida foydalanish uchun yuqori yoki past deb bilinishi mumkin. Masalan, arpadagi oqsilning ortishi uning yem-xashak sifatida qimmatini oshirsa-da, pivo tayyorlash mahsuloti sifatini pasaytiradi.

Mahsulotning raqobatbardoshligi xaridor uchun qiziqish uyg'ota oladigan o'ziga xos xususiyatlari (masalan, o'lchami, yangiligi, mevasining mazasi) bilangina belgilanadi. Boshqa hamma parametrlari (masalan, shakli, meva rangi) raqobatbardoshlikni baholashda hisobga olinmaydi. Raqobatli bozorning rivojlanishini mahsulot sifatini yaxshilash darajasi va o'sishi ko'rsatib beradi. Shu sababli, tovar ishlab chiqaruvchilar oldida sifatni rejalashtirish va uni boshqarish uning ma'lum darajasiga yetish xarajatlarining eng tejamli variantini tanlashni hisobga olish masalasi turadi. Bu muammolarning hammasi korxonada sifat standartlari tizimini joriy etish bilan hal etiladi.

Standartlashtirish-bu iste'molchining o'ziga qulay narxda ko'nglidagidek tovarni sotib olish huquqini ta'minlovchi talablarni norma, tartib-qoida va xarakteristikalarni ishlab chiqish va o'rnatishga yo'naltirilgan faoliyat. U standartlarni ishlab chiqish, nashr etish va qabul qilishda ifodalanadi.

Standart-ko'pchilik manfaatdor tomonlar kelishuvi asosida ishlab chiqilgan va vakolatli organlar tomonidan tasdiqlangan, standartlash-tirishning ma'lum obyektiga tegishli umumiy qoidalari xarakteristikalari, talab va uslublari belgilangan normativ texnik hujjat, standartlashtirish obyekti aniq mahsulotlar, xizmatlar va jarayonlar, normalar, metodlar va boshqalar bo'lishi mumkin.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlariga standartlar ushbu mahsulot tovar sifati ko'rsatkichlari bo'yicha javob berishi kerak bo'lgan shart va talablarni belgilaydi. Ularda shuningdek, mahsulotni o'lchash, nazorat qilish va sinov usullarida ham reglamentlanadi. Standartlar majburiy standartlar qat'iy bajarilishiga mo'ljallangan. Tavsiya qilinadigan istiqbolli standartlarning farqi shundaki, ularda nafaqat ishlab chiqarishda

foydalanib bo'lingan sifatning talab va ko'rsatkichlari, shuningdek, kelajakda o'zlashtirilishi zarur bo'lganlari ham belgilab qo'yilgan.

Mahsulot sifati xarakteristikasi uchun xalqaro (ISO) davlat va davlatlararo standartlardan (GOST), O'zbekistonning davlat standartlaridan (GOSTR), tarmoqlarga oid standartlardan (TST), korxona standartlaridan (KTP) foydalaniladi va ular korxonalarning o'zlarining ichki ehtiyojlari va ularning birlashmalari uchun tuzilgan ilmiy texnik va injinerlik jamiyatlari (ITI), texnik shart-sharoitlar (TSH) standartlaridan foydalaniladi.

Korxonalarning standartlarini korxonalarning o'zlari ishlab chiqadi va qabul qiladi. Bunday hollarda standartlashtirish ob'yektlari odatda faqat ushbu korxonada qo'llaniladigan texnologik opyeratsiyalar, qoidalar, talablar va boshqa metod hamda yo'llardan iborat bo'ladi. Korxonaning ta'minlanadigan standartlari tasdiqlanilmaydi.

Ilmiy-texnik muhandislik jamiyatlarining standartlari qoidaga ko'ra umuman, mahsulotlarning yangi turlariga ishlab chiqiladi. Ijtimoiy birlashmalari, ushbu standartlar orqali jahon ilmiy-texnika yutuqlari, fundamental va amaliy tadqiqotlarning diqqatga sazovor tomonlarining tarqatilish maqsadlarini kuzatib boradilar. Bunday standartlardan ixtiyoriylik asosida foydalaniladi.

Texnik shartlari davlat yoki tarmoq standartlashtirilishiga istisno qilingan holda (Masalan, "Sabzavot ekinlari urug'larining sifatiga talablar") mahsulotlarning alohida turiga belgilanadi. Texnik shartlar tarmoqlar nuqtai nazari bo'yicha tasdiqlanadi.

Davlat standartlarini O'zbekiston xalq xo'jaligining hamma tarmoqlarida qo'llash majburiydir: tarmoqlarga oid va texnikni-ushbu tarmoqning hamma korxona va ushbu tarmoq mahsulotining iste'molchilar; korxona standartlari faqat ma'lum xo'jaliklar uchun majburiy.

Qishloq xo'jaligida foydalaniladigan standartlarni shartli ravishda quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

– sifatiga, tayyorlovchi va realizatsiya qiluvchi tashkilotlar talablar qo'yadigan qishloq xo'jaligi mahsulotlari;

– qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga kelib tushuvchi mahsulotlarga (o'g'itlar, texnika, materiallar va boshqalar);

– texnik standartlar-mexanizatsiyalashgan ishlov berishning namunaviy texnologiyalariga qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yig'ib olish, tovar sifatida ishlov berish, joylashtirish (o'rash), yuklab-tushirish va saqlash.

Hozirgi sharoitda mahsulot sifati korxona xo'jalik faoliyati rentabelligini oshiruvchi muhim omil, shuning uchun unga doimiy ahamiyat bermoq zarur. Sifatni ta'minlash va saqlash bo'yicha hamma jarayonlar sifatni boshqarish tizimiga biriktirilgan.

Qishloq xo'jaligi korxonasi mahsulotlarining sifatlari ko'pgina omillar, birinchi navbatda ishlab chiqarish resurslari sifati ishtiroki va ta'sirida shakllanadi (yerga moddiy va mehnatga oid).

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari sifati va ishlab chiqarish resurslari sifati orasida chambarchas bog'liqlik bor.

Tuproq-o'simliklarning rivojlanishi va oziqlanishidagi asosiy muhit uning xususiyatlariga nafaqat hosildorlik, shuningdek qishloq xo'jaligi mahsulotlarining sifatiga ham bog'liq. Serunum tuproqda o'stirilgan ko'pgina mahsulot turlari o'ta yuqori sifatga ega bo'ladi.

Asosiy va moddiy aylanma vositalarning eng yuqori sifatiga oid xarakteristikalari bevosita eng yaxshi sifatli mahsulot olish imkonini beradi. Masalan, yuqori ekish konditsiyasi bo'lgan urug'likdan foydalanish nafaqat qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligini oshirish, shuningdek, hosilning sifatini ham oshirish imkonini beradi, chorvachilik mahsulotlari va ishlab chiqarishini ko'paytirishga esa ozuqalarning to'yimlilik sifati katta ta'sir o'tkazadi. Ishonchli, yuqori unumli texnika hamma agrotexnik usullarni o'z vaqtida optimal muddatlarda va sifatli o'tkazish ham mahsulot sifatini oshirish imkonini beradi.

Mahsulot sifatini ta'minlash va uni doimiy yaxshilab borishdagi hal qiluvchi omil mehnat resurslari tarkibini mukammallashtirishdir. Ishchilarning malakasi sezilarli darajada bajariladigan ish sifatini belgilaydi. I klassli mexanizator III klassliga nisbatan qishloq xo'jaligi ishlarini yuqoriroq sifatda bajaradi. Shu bilan birga bajariladigan ish sifati, ko'p darajada moddiy rag'batlantirishlarga ham bog'liqligini unutmaslik kerak, bajarilgan ish va ishlab chiqarilgan mahsulot sifati o'zaro bog'lanishi zarur.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining sifati yetishtiriladigan ekinlar navining o'ziga xos xususiyatlari, chorva mollari va parrandalarning zot tarkibiga bog'liq.

O'g'itlar tarkibi-qishloq xo'jaligi mahsulotlari sifatini belgilovchi haqiqiy omillardan yana biri. O'simliklarning har bir turi uchun yuqori sifatli hosilni ta'minlovchi mineral o'g'itlarning optimal dozasi aniqlangan. Yuqoriroq dozada o'g'it solish hosildorlikni orttirmaydi, hosil sifatini pasaytiradi, shu bilan birga meva va sabzavotlarda eriydigan

quruq modda qand kamayadi, kartoshkada esa kraxmal kamayib kasalliklarga chalinishi ortadi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari hosildorligini va sifatini tartibga solishdagi muhim vosita sug'orishdir. Biroq, ortiqcha sug'orish mahsulotning tovar sifatini sezilarli pasaytiradi. Har bir ekin uchun sug'orishning optimal norma va muddati mavjud. Mevali ekinlar uchun tuproq namligini 65-70 % darajada to'liq dala namligi hajmida tutib turish tavsiya qilinadi. Mamlakatning ko'pgina hududlarida sug'ormasdan yuqori sifatli sabzavot mahsulotlarini yetishtirishning iloji yo'q.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarining tovar sifati yana ko'plab omillarga ham bog'liq (yig'ishtirishning muddat va usullari avval ekilgan ekinlar va boshqa). Ularni yetishtirishda bularning hammasini hisobga olmoq kerak.

Sifatni boshqarish tizimidagi muhim element-sertifikatsiya bo'lib, bunda tovar yoki xizmat sifatining ko'rsatkichlari standartlar yoki boshqa normativ-texnik hujjatlar talablariga mos kelishini tasdiqlash jarayoni tushuniladi.

Sertifikatlar ikkiga bo'linadi: majburiy va ixtiyoriy xarakter kasb etishi mumkin. Majburiy sertifikatlash qonun va qonunchilik holatlari asosida amalga oshiriladi va tovarning standartning majburiy talablariga mos kelish nisbatini ta'minlaydi. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarilgan tovarlar majburiy sertifikatlash ob'yektlariga mansub. Ixtiyoriy sertifikatlash davlat tomonidan ushbu mahsulotga nisbatan mavjud standartlar yoki boshqa normativ hujjatlarning talablariga qat'iy rioya qilish ko'zda tutilmaganda qilinadi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining raqobatbardoshligi ularni o'rash, reklama qilish, kabi boshqa omillar bilan ham belgilanadi. Raqobatbardoshlik muntazam va doimo o'rganilmog'i zarur. Bu uning o'z vaqtida aniqlanishini va o'z vaqtida zarur qaror qabul qilishni; ushbu mahsulotni ishlab chiqarishni to'xtatish yoki qisqartirish, uning sifatini yaxshilash, boshqa bozorga o'tkazish imkonini beradi. Boshqa holatlarda raqobatbardoshlik mahsulot ishlab chiqarishni kengaytirish haqida qaror qabul qilishning asosiy vaqti bo'lishi mumkin.

13.3. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini taqsimlash, sotish va tovarlilik darajasini oshirish yo'llari

Marketing-korxonaning ishlab chiqarish, sotish va ilmiy-texnik faoliyatining bozor va uning konyukturalarini, iste'molchilarning aniq

talablarini kompleks o‘rganish majmuasidir. Marketing mohiyatini shunday ifodalash mumkin: qaysi mahsulot maksimal foyda bilan sotilsa, o‘shani ishlab chiqish.

Marketingga yo‘naltirilgan korxonaning mantiqiy harakat chizmasi quyidagicha: avval ishlab chiqarilmoqchi bo‘lgan mahsulotga iste’molchilar talabi o‘rganiladi, raqobatchilarning o‘xshash tovarlari parametrlari baholanadi va shundan keyingina mahsulotni ishlab chiqarish, hamda sotish haqida o‘ylanadi.

Ishlab chiqarilgan tovarlar hamma xaridorlarga birdek yoqishi mumkin emas chunki ularning ehtiyojlari, imkoniyatlari, odat va an’analari, hatto didi ham turlicha. Ana shularni hisobga olib bozorni sigmentlash zarur.

Bozorni sigmentlash-bu tovarga bir xilda talab quyuvchi iste’molchilar guruhini ajratish. Agar raqobat darajasi yuqori, lekin mahsulotlarni sotish qiyin bo‘lib qolgan hollarda sigmentlash iqtisodiy jihatdan o‘zini oqlaydi. Bunday holat, qayta ishlash sanoatining ko‘pgina tarmoqlarida (go‘sht, meva-sabzavot konservasi, non mahsulotlari va boshqa) yuzaga kelgan.

U yoki bu prinsip bilan sigmentlashda tovar ishlab chiqaruvchi bozorni o‘xshash guruhlarga bo‘ladi, keyin maqsadli deb ataluvchi sigmentni yoki bir nechta shunday sigmentni tanlab oladi, ularning har biri uchun tovar assortimentini belgilaydi shundan keyingina ishlab chiqarish va mahsulot sotishni boshlaydi.

Sigmentlashtirishning quyidagi to‘rt prinsipi keng tarqalgan: geografik (hududiy) psixografik (iste’molchilarning hayot tarzi, shaxs tipi) fe’l-atvoriga oid (iste’molchi ushbu tovardan qidiradigan foyda, iste’molning jadalligi) va demografik (jinsi, yoshi, oilasining tarkibi, daromadining darajasi).

Iste’molchilar sigmentlarga ajratilgan quyidagi qarorlarni qabul qilishi zarur:

– qancha sigmentni qamrab olish kerak bo‘ladi;

– sigmentlarni qo‘llash uchun eng foydalisini qanday aniqlash kerak?

Tovar ishlab chiqaruvchi bozorni qamrab olishning uchta variantidan birini tanlashi mumkin:

1. Agar ajratib olingan sigment tahlili ularning orasida farq mavjud emasligini ko‘rsatsa, tadbirkor ularga e’tibor qilmasligi va bozorning hammasiga tovarini taklif qilishi mumkin. Bunday hollarda maqsadi bir xil talab va ehtiyojli xaridorlarni ko‘plab jalb etish lozim bo‘lgan marketing dasturi tuziladi. Bozorni qamrab olishning bunday strategiyasi differensiyalashmagan marketing deb ataladi. Bunday marketing tejamli

bo‘lib, katta sarf talab qilmaydi. Biroq bir necha korxona bir vaqtning o‘zida bunday strategiyani qo‘llay boshlasa, shafqatsiz raqobat boshlanadi va boshqa variantlarni qidirishga to‘g‘ri keladi.

2. Korxona bozorning bir nechta sigmentiga ishlashga qaror qildi, ularning har biri uchun o‘zga xususiyatlarini hisobga olgan holda alohida marketing dasturi tayyorlaydilar (tovar, baholar, reklama va boshqa). Bunday holatlarda mahsulotlarning sotib olinishi o‘sishiga umid qilish mumkin, chunki u bozorning har bir sigmenti talabiga moslashadi.

Bu differensiallashgan marketing. Bunday strategiyadan keng doirada tovar ishlab chiqib, ularni bozorga chiqara olishga qurbi yetadigan, yetarli mablag‘ga ega yirik kompaniyalarning foydalanishi tavsiya etiladi.

3. Tovar ishlab chiqaruvchi kuchlarni bitta sigmentga kontsentratsiyalash haqida qaror qabul qiladi. Bozorni qamrab olishning bunday strategiyasi konsentratsiyalashgan marketing deb ataladi. U riskning yuqori darajadaligi bilan bog‘liq, chunki tanlangan sigment ishonchni oqlay olmasligi mumkin: unga raqobatchi paydo bo‘lib, mahsulotga talab tushib ketish ehtimoli bor.

Bozorni qamrab olish sigmentini tanlashda quyidagilarni e’tiborga olish lozim:

– resurslar cheklangan holatida konsentratsiyalashtirilgan marketing strategiyasi eng afzali hisoblanadi;

– sifat jihatdan o‘xshash tovarlarga, masalan, tuz, shakar, kraxmal va boshqa) differentsiallanmagan marketing; turli parametrlari bo‘yicha bir-biridan farqlanadiganlarga (go‘sht va sut mahsulotlari, meva-sabzavot konservalari va hokazo) differentsiallashgan yoki konsentratsiyalashgan marketing ko‘proq mos keladi;

– bozorga yangi tovar bilan chiqishda differentsiallangan yoki konsentratsiyalangan marketingdan foydalanib, yangilikning bitta variantini taklif qilish maqsadga muvofiq.

Bozorning eng foydali sigmenti quyidagi talablarga javob berishi kerak: sotuvning eng yuqori hajmi va uni o‘sishining yuqori sur’atlari, rentabellikning eng yuqori darajasi (daromad normasi), sust raqobat.

Bozorni sigmentlagandan keyin korxona raqobatchilarni aniqlash va sotishning maksimal hajmini ta’minlash uchun tovarlarning guruhlanishi haqidagi masalani hal qilishi zarur.

Bozorda tovarlarning bozor sigmenti raqobatchilarning tovarlariga taqqoslash bo‘yicha unga aniq farqlashuvchi ustunlikni ta’minlashni anglatadi.

Bozor sigmentining ikki varianti mavjud:

– korxona tovarlari bilan bir qatorda chiqariladigan o'xshash mahsulotlar;

– bozorda yo'q tovarni ishlab chiqish yo'li bilan.

Agar korxona tovari raqobatchilarning tovaridan afzal bo'lsa, bozor sig'imi yetarlicha bo'lsa, yirik korxona esa raqobatchilariga nisbatan katta moddiy-texnik resurslarga ega bo'lsa, birinchi variant samara beradi.

Ikkinchi variantni tanlab borib, korxona yangilikka intiluvchi iste'molchilarni zabt etadi. Lekin oldindan baholash zarur. Yangi tovarni ishlab chiqarishga sarflangan salmoqli xarajatlar o'zini oqlarmikan?

Bozor sigmenti reklamalar, ko'rgazmalar, yarmarkalar, firma do'konlarida tovar sotish bilan amalga oshirilishi mumkin.

Sotish tovar assortimentini rejalashtirish va korxona mahsulotlarining realizatsiya narxini belgilashni o'rganish uchun marketing xizmati zarur. Maxsus xizmatni tashkil etishning maqsadga muvofiqligi qator omillarga bog'liq, ular: ishlab chiqariladigan mahsulotlar sonining nomi, ularni chiqarishning rejalashtirilayotgan hajmi, raqobatchi korxonalar va raqobatchi tovarlar soni hamda hajmi bozorning sig'imi, sotishni reklama qilish va rag'batlantirish bo'yicha ish hajmi. Masalan, agar qishloq xo'jaligi korxona ishlab chiqargan mahsulotlarining asosiy qismini ma'muriy to'lgan chegarasida, yog' zavodi yoki go'sht kombinatiga realizatsiya qilsa, u marketing xizmati barpo etishdan qo'shimcha samara olmaydi. Mamlakatning boshqa hududlari bozorlarida doimiy ishlovchi, shuningdek, xususiy qayta ishlash sanoatga ega korxonalar marketing bo'yicha mutaxasissiz mahsulot realizatsiyasining yuqori samarasini ta'minlay olmaydi.

Marketing xizmatini quyidagi hollarda barpo etish maqsadga muvofiq: birinchidan, keng assortimentda mahsulot ishlab chiqaruvchi yirik korxonalarda (agrofirmalar, assotsiatsiyalar, yirik bog'dorchilik va polizchilik xo'jaliklari, qayta ishlash korxonalari), ikkinchidan, salmoqli qismdagi mahsulotlarni o'zlarining ma'muriy tumanlari yoki viloyatlari chegarasidan tashqarida realizatsiya qiluvchi xo'jaliklarda qoidagi ko'ra, ushbular ixtisoslashgan korxonalardir (urug'chilik, bog'dorchilik va boshqa).

Marketing xizmatining tuzilmasi sotuvga taklif qilingan tovarlar va korxona o'z oldiga qo'ygan maqsadlar bilan belgilanadi. Masalan, o'simlikchilik va chorvachilik mahsulotlari marketingining asosiy vazifasi bozor talablaridan kelib chiqib, sotishni bashoratlashdan iborat.

Chunki marketing bo‘yicha mutaxassisning funksiyalari-bozor kon’yunkturalarini o‘rganish va sotishni tashkil etish: marketing bozorda qanday mahsulot va qanday sifat talab qilinishini aniqlashi, aniq iste’molchilarni topishi va ular bilan xo‘jalik shartlari uchun maksimal foydali bitimlar tuzishdan iborat.

Marketing faoliyati, ayniqsa bozor va reklama tadqiqoti anchagina xarajatlar bilan bog‘liq. Lekin raqobat sharoitida bu xarajatlarning zarurligi ma’lum va butun jahonda tan olinadi. Xorij qishloq xo‘jaligi va qayta ishlash korxonasi ishining amaliy tajribasida ko‘rsatishicha, marketing usullarini qo‘llashdan qo‘shimcha foyda, marketing xizmatdan 10-20 marta yuqori.

Ishlab chiqarish hajmi, unga salmoqli bo‘lmagan xo‘jaliklarda marketing xizmati tuzish maqsadga muvofiq emas. Ma’muriy tuman yoki viloyat chegarasida katta qismda mahsulot ishlab chiqaruvchi kichik va o‘rta korxonalar, u yoki bu mahsulotning qay birini ishlab chiqarish va kimga sotish foydaliroqligi, hamda bozordagi narxlar haqidagi axborotlarsiz iste’molchilar bilan bitim tuzish uning yordamisiz bo‘lavermaydi, degani emas. Ushbu ma’lumotlarni yig‘ish va tahlil qilishni bunday ma’lumotlarga muhtoj bo‘lgan, tumanning barcha korxonalarini tijorat asosida xizmat qiluvchi markazlashgan marketing xizmati ta’minlashi lozim. Ko‘pchilik ma’muriy tumanlarda qishloq xo‘jaligini boshqarish asosida bunday bo‘linmalar tuzilgan.

Marketing xizmati mustaqil korxona bo‘lishi ham mumkin. Masalan, tovar ishlab chiqaruvchilarda aksiyalarning nazorat paketi bilan, aksionyerlik jamiyati bilan. Bunday holatlarda kim mahsulot ishlab chiqarsa, o‘shaning manfaatlari birinchiligi ta’minlanadi.

Tuman marketing xizmatining asosiy funksiyalari quyidagicha bo‘lishi mumkin:

– oziq-ovqat bozorlarining iste’molchilar talabi mahsulotlarining mavjudligi va harakati narx monitoringi haqida axborotlarni yig‘ish umumlashtirish va tahlil qilishni tashkil etish;

– qishloq xo‘jalik mahsulotlariga iste’molchilar talabini prognozlash, iste’molchilar buyurtmalarini yig‘ish va mamlakatning boshqa hududlaridagi mahsulot reklamasi haqida, biznes-reja va mahsulot marketingi, ularning bajarilishi risklarini baholash va foyda o‘lchami, marketing qarorlarining samaradorligi masalalarini ishlab chiqish bo‘yicha maslahatlar berish.

Tuman marketing xizmati tarkibida marketing bo'yicha mutaxassislar, *dasturchi faoliyatini avtomatlashtirish, dasturiy ta'minlash va xizmat* boshlig'i bo'lishi zarur. Uning ishchilari soni bajariladigan ish hajmiga bog'liq bo'ladi.

Qishloq xo'jaligining iqtisodiy samaradorligi mahsulotlarni sotish, ularni realizatsiya qilish yo'llariga salmoqli darajada bog'liq. Ko'pchilik tovar ishlab chiqaruvchilar o'z mahsulotlarini iste'molchilarga tovar realizatsiyasi bilan bog'liq ishlar hajmini kamaytirishga yordam beruvchi vositachilar orqali taklif etadilar.

Mahsulotlarni realizatsiya qilish vositalari-sotishda vositachi yoki qatnashchi bo'luvchi, aniq tovarni o'ziga qabul qiluvchi yoki boshqa birovga ishlab chiqarishdan iste'molchiga egalik huquqini berishga yordamlashuvchi yuridik va jismoniy shaxslar yig'indisi (10-rasm).

1. Ishlab chiqaruvchi
a. tovar
2. Ulgurji savdo
a. tovar
3. Chakana savdo
a. tovar
4. Iste'molchi

Realizatsiya qilinadigan mahsulotning har bir turiga o'zining sotish (o'tkazish) yo'llari va savdoning tashkiliy shakli mos keladi. Vositachilarning soniga bog'liq holda nol, bir, ikki va hokazo darajadagi realizatsiya vositalarini ajratadilar. Nol darajadagi vosita-tovarini bevosita iste'molchilarga sotadigan tovar ishlab chiqaruvchilar hisoblanadi. Bevosita savdoning eng keng tarqalgan usuli-tovar ishlab chiqaruvchiga tegishli do'konlar orqali savdo qilishdir.

Bir darajali vosita chakana savdoda bo'ladigan birgina vositachini o'z ichiga qamrab oladi. Ikki darajali vosita-bu ikkita vositachi (ulgurji va chakana savdo) uch darajalisi-uchta vositachi (ulgurji, mayda ulgurji va chakana savdo) dan iborat.

O'simlikchilik mahsulotlarining (paxta, don, kartoshka, sabzavot va boshqa) va sanoat tovarlarining asosiy qismi ulgurji savdo orqali sotiladi. Sut yetishtiriladigan chorvachilikda tovar ishlab chiqaruvchilar mahsulotlarini mayda partiyalarda va har kuni realizatsiya qiladilar.

Ulgurji savdo-tovarlarni sotib olib saqlaydigan, keyin ularni boshqa savdo tashkilotlariga chakana savdoda qayta sotadigan yuridik va jismoniy shaxslar yig'indisi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining ulgurji

xaridorlari sifatida tayyorlov tashkilotlari tovar birjalari, qayta ishlovchi korxonalar kabilar chiqadi. Ulgurji savdo tovar ishlab chiqaruvchilarga mahsulotlarni joyida iste'molchilar bilan minimum kontaktda bo'lgan holda sotish imkonini beradi.

Chakana savdo-bu tovarlarni shaxsiy oilaviy va uyda foydalanish uchun oxirgi iste'molchilarga sotish bilan bog'liq tadbirkorlik faoliyati. Ulgurji savdoning birjalar, auksionlar, yarmarkalar orqali o'tkazilishi keng tarqalgan. Savdolarni birja orqali o'tkazishning natijasi-sotuvchi va xaridor o'rtasida bitim tuzilishidir.

Birja bitimi-birja savdolari davomida uning qatnashchilari tomonidan birjaga muomalaga kiritilgan tovarga nisbatan birja shartnomasi (kontrakti) shaklida huquq va majburiyatlarni o'zaro oldi-berdisi haqidagi kelishuv.

Birja bitimlarini aniq tovar bilan va aniq tovarlarsiz guruhlarga bo'lish qabul qilingan.

Aniq tovarlar bilan bitimlarning oddiy turi-zudlik bilan yetkazib berish bo'yicha bitim (qisqa muddatda yetkazib berish). U savdo paytida birja hududida bo'lgan, yoki shu kuni kelishi kutilayotgan tovarga tuziladi.

Aniq tovar bitim tuzishning boshqa bir ko'rinishi-forvard yoki shoshilinch bitimlar, ya'ni real tovarga nisbatan huquq va majburiyatlarni kechiktirilgan muddatda yetkazib berish bo'yicha o'zaro almashish.

Aniq tovarsiz bitimlar fyuchyersli va optsionliga bo'linadi.

Fyuchyers bitimlar birja tovarini yetkazib berishga nisbatan standart kontraktlarning huquq va majburiyatlarini o'zaro bir-biriga berishni bildiradi. Bunday bitimning farqlanuvchi tomoni-ob'yekt sifatida tovar emas birja kontrakti chiqadi. Fyuchyers bitimlari qishloq xo'jaligi tovarlari uchun xarakterli bo'lib, ular hosil yig'ilmasdan ancha oldin tuziladi.

Optsion bitimlar fyuchyers bitimlarning mantiqiy davomidir. Ularning farqlanuvchi tomoni bitim ob'yekti kelgusida kelishilgan muddatlarda topshirilgan narxlar bo'yicha bir nechta fyuchyers yoki naqd kontraktlarni sotib olish yoki sotish majburiyati (huquqi) dan iborat.

Bozor infratuzilmasida birja savdosi ma'lum o'rin egallaydi, u orqali qoidaga ko'ra, hamma tovar hajmining 5-10% realizatsiyasi amalga oshiriladi. Bu esa bozordagi narxni baholashga yetarli. Ulgurji oziq-ovqat bozorlari 20-25 % tovarlarning o'tishini ta'minlaydi. Ularning asosiy massalari (65-75 %) esa tovar ishlab chiqaruvchilar tomonidan xususiy o'zlarining tijorat tuzilmalari va xom-ashyo iste'molchilariga realizatsiya

qilinishi kerak, bu esa vositachilar sonining kamayishi va yakuniy mahsulot narxining pasayishiga imkon beradi.

Yaqin-yaqingacha mahsulot realizatsiyasida davlat xaridi paxta va g'alla uchun davlat tomonidan qishloq xo'jalik mahsulotlari, xom-ashyo, oziq-ovqat mahsulotlarini tovar ishlab chiqaruvchi (ta'minotchi) lardan qayta ishlash yoki o'zaro foydali shartlarda iste'molchi (xaridor) larga realizatsiya qilish uchun tashkiliy tarzda sotib olish shakli ustun edi. Bundan tashqari, ehtiyojlarni va sub'yektlar ehtiyojlarini qondirish uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlarini va oziq-ovqatni yetkazib berish, tovar ishlab chiqaruvchi va iste'molchi (xaridor) orasida qishloq xo'jalik mahsulotlaridan va oziq-ovqatlardan foydalanish uchun tashkiliy shartnoma munosabatlari shakli ham mavjud.

Tovar ishlab chiqaruvchilarning qayta ishlash sanoati va savdo korxonasi bilan bevosita aloqalari o'ta samarali hisoblanadi. Bu qishloq xo'jaligi mahsulotlarini, uni ishlab chiqarish, yuklab tushirish, qayta ishlash va saqlashda yo'qotishlarni kamaytirishning haqiqiy amaldagi choralaridan biridir.

O'z oldida turgan masaladan kelib chiqib, ishlab chiqaruvchilar uning mahsulotlari iste'molchiga realizatsiya qilinishi, amalga oshishi bo'yicha eng optimal vositani tanlab oladilar.

Mahsulotlarni muvaffaqiyatli realizatsiya qilish, qishloq xo'jaligi xom-ashyosi va oziq-ovqatlari bozorlarining rivojlanish va funksiyalashuv darajasiga ham bog'liq.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Qishloq xo'jaligining yalpi va tovar mahsuloti, deganda nimani tushunasiz?
2. Yalpi va tovar mahsulotga bo'lgan talab qanday aniqlanadi?
3. Yalpi mahsulot turlarini aytib bering.
4. Yalpi mahsulot qanday baholanadi?
5. Qanday yalpi mahsulotni ko'paytirish yo'llari mavjud?
6. Ekstensiv va intensiv yo'llar haqida tushuncha bering?
7. Yalpi mahsulot qanday taqsimlanadi va sotish yo'llari qanday?
8. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining tovarlilik darajasi qanday aniqlanadi?
9. Qishloq xo'jaligi mahsulotlar bozori qanday tashkil qilinadi?
10. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini birjalarda sotish qanday tashkil qilinadi?

Asosiy adabiyotlar:

1. Abdug'aniev A., Abdug'aniev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. - T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg'armasi, 2004-304 b.

2. Salimov B.T. va boshqalar. Dehqon va fermer xo'jaliklari iqtisodi.- T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg'armasi, 2004-176 b.

3. Модель "Сельская профильная школа"- М.: АПК и ППРО, 2004-32 ст.

4. Экономика сельского хозяйства. Учебник, под.ред. Коваленко. Н.Я.М.: Юркнига, 2004-392 ст.

5. Zokirov O., Pardaev A. Qishloq xo'jalik iqtisodiyoti. Darslik.-T.: O'AJBNT markazi 2003-456 b.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Karimov I.A. "Qishloq istaqboli - yurt istiqboli"-T.: "O'zbekiston"-1996.

2. Karimov I.A. "Bank tizimi, pul muomalasi, kredit, investitsiya va moliyaviy barqarorlik to'g'risida"-T.: "O'zbekiston" - 2005 - 525 b.

3. Pardayev MD. AbduKarimov I.T., Isroilov B.I. "Iqtisodiy tahlil"-T.: "Mehnat" 2004 y. 484 b.

4. Umrzoqov U.P., Toshboyev A.J., Rashidov J.,Toshboyev A.A. "Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti va menejmenti"-T.: "Iqtisod-moliya". 2008-267 b.

5. Maxmudov E.X. "Korxona iqtisodiyoti "O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamiyati nashriyoti -T.: 2004 y.

6. Makarets L.I., Makarets M.N., "Ekonomika proizvodstva selsxozyaystvennoy produksii"-M.: "Lan" 2002-224 s.

7. Ginzburg I.A. "Ekonomicheskiy analiz" - M.: "PITYER" – 2006, 260 s.

8. Lyubushin N.P. Bebicheva N.E. "Ekonomicheskiy analiz"-M.: 2007-158 s.

9. Voldeytsev SV. "Otsenka biznesa"-M.: "Prospett"-2008 - 562 st.

10. Popov N.A. 'Ekonomika otrasley APK" "Kurs lentsii" 2002 g. http://family.taukita.ru/:tem.22219310.html

XIV Bob. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining baholari, ularning takomillashtirilishi

O'quv maqsadi: Bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar-pul munosabatlarining iqtisodiy asoslari, qishloq xo'jaligida qiymat qonunining harakat qilishi, bozor iqtisodiyotida mahsulotlarning, xizmatlarning baholarini belgilash tartibini aniqlash, qishloq xo'jaligi mahsulotlarining, xizmatlarining baholarini amaldagi darajasi, dinamikasini o'rganish, qishloq xo'jaligi mahsulotlari baholari, sanoat mahsulotlari bilan qishloq xo'jaligi mahsulotlari o'rtasidagi nomutanosiblikni aniqlash, davlat buyurtmalariga o'rnatiladigan baholar haqidagi bilimlarni o'rgatishdan iborat.

Tayanch iboralar: Tovar-pul munosabatlari, baho (narx), xizmatlar, mahsulot bahosi, sanoat mahsulotlar bahosi, nomutanosiblik, davlat buyurtmasi, dotatsiya va subsidiya

14.1. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar-pul munosabatlari

Baho(narx) – bozor iqtisodiyotining asosiy elementlaridan biri. Iqtisodiy adabiyotlarda "baho" tushunchasining bir qancha belgilari mavjud.

Baho – tovar qiymatining puldagi ifodasi. Qiymat tovar ishlab chiqarishga qilingan mehnat sarflari bilan belgilanadi, ya'ni mehnat tabiatiga ega. Biroq, bunday belgilash tabiiy cheklashlarga ega, chunki baho faqat mehnat mahsulotlariga qo'llanadi. Shunga asosan, inson mehnatning mahsuli bo'lmagan predmetlarga, yer mahsulotiga bunday narxlarni qo'llab bo'lmaydi. Ana shunday yondashuvga muvofiq, ular mehnat o'tmish qiymatiga, demak bahoga ega bo'lmaydi.

Baho – bu qimmatliklarning pul shaklidagi ko'rinishi va u almashuv jarayonida hosil bo'ladi. Bunday shakllanishda baholarning ikkita shakli ajratiladi: birinchidan, tovar narxining u iste'mol ob'yekti sifatida ega bo'lgan qimmatlilik, foydalilik bilan bevosita aloqasi ta'kidlanadi; ikkinchidan, tovarning bahosi uni pulga yoki boshqa tovarga almashtirilgandagina iqtisodiy mohiyati sifatida yuzaga chiqadi. Bozorlarsiz, oldi-sottisiz baho haqida gapirilmaydi, baho (narx) ni faqat bozor belgilashga qodir. Tovarning bahosi – bu xaridor ma'lum iste'mol

sifatiga ega bo'lgan tovarga to'lashga tayyor bo'lgan pul miqdori. Bahoni belgilashga bunday yondashuv anchagina universal va maqbuldir.

Narxlar xalq xo'jaligi tarmoqlarining oziq-ovqat bozorlarini to'ldirish orasida ustuvor va samarali ishlab chiqarishni rivojlantirish hisobiga almashuv ekvivalentligini ta'minlashini talab qiladi. Ishlab chiqarish xarajatlarining o'rnini to'ldirish ham, daromad ham (mahsulot) narxga bog'liq. Baholarning yuzaga kelgan darajasi qishloq xo'jaligining ko'pgina tarmoqlarida ishlab chiqarish rentabelligining past darajasini asoslaydi.

Bozor sharoitida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining yuqori samaradorligi faqat baho va baholarni shakllantirishning iqtisodiy asoslangan tizimi mavjud bo'lgandagina mumkin, chunki baholar nafaqat bozor muvozanatiga, balki qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish xarajatlari va har bir tovar ishlab chiqaruvchining iqtisodiy imkoniyatlari muvozanatiga ham bog'liq.

Tovar ishlab chiqaruvchi uchun realizatsiya (sotish) baholari daromad olishga va takror ishlab chiqarishga imkon berishi muhim. Biroq, hozir qishloq xo'jaligi mahsulotlari va oziq-ovqatlarning ko'plab turiga hamma vaqt ham rentabellikning zarur darajasini ta'minlayvermaydigan, ko'pincha, ayniqsa, chorvachilikda sarflangan mehnatga haq to'lash va moddiy xarajatlarni to'ldirish imkonini bermaydigan narxlar amalda bo'ladi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari va ishlab chiqarish vositalariga taqqoslanganda, o'ta nomutanosib baholar yuzaga keladi. 1990-2009 yillar uchun sanoat mahsulotlari bahosi 25,6 marta o'sdi, qishloq xo'jaligi mahsulotlariniki esa 7,8 marta ortdi, holos. Shu tariqa narxlar dispariteti paydo bo'ldi va chuqurlashdi.

Disparitet, shu darajaga yetdiki, qishloq xo'jaligi va sanoat mahsulotlarining avvalgi shakllangan narxlar nisbatini hatto uzoq muddatda ham davlatning aralashuvisiz tiklashning ilojisi bo'lmay qoldi. Shuning uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlarining bahosini tartibga solishda davlatning roli ortishi kerak.

Baholar funksiyalari uning iqtisodiyotda o'ynaydigan rolini xarakterlaydi. Uning dastlabki vazifasi – o'lchovchi. Baholarning sharofati bilan tovarning qiymatini o'lchash, belgilashga imkon tug'iladi.

Baho (narx) o'lchovchi sifatida hisoblash vazifasini olib boradi. Tovarning son va sifat ko'rsatkichlarini pul birligida o'lchanadigan moddiy ashyoviy ifodadagi ko'rsatkichlarga o'girilganda narx hisoblash vositasiga aylanadi. Narxlar yordamida hamma qiymatli ko'rsatkichlar

hisoblab chiqiladi: yalpi va tovar mahsulotlar, yalpi va sof daromad, tannarx, foyda va boshqalar.

Narx tartibga soluvchi vazifasini bajarishi mumkin. Bozor iqtisodiyotida narx – talab va taklifni muvofiqlashtirish imkonini beruvchi asosiy vosita. Narxlarning ortishi yoki pasayishi talab va taklifning tenglashishiga olib keladi va shu bilan birga tovar chiqarilishining ko'payishi yoki qisqarishiga sabab bo'ladi.

Narxlarning taqsimlovchi vazifasi shundaki, davlat narx shakllanishi orqali milliy daromadlarni xalq xo'jaligi tarmoqlari, mintaqalar, jamlash va iste'mol fondlari, aholining ijtimoiy guruhlari orasida qayta taqsimlashni amalga oshiradi. Bu funktsiya narxni qiymatdan ortishi, shuningdek, tannarxga, keyinchalik yo'l fondiga, pensiya jamg'armasi, ijtimoiy sug'urta, aholi bandligi fondlari va boshqalarga jamg'arish manbasiga aylanuvchi, ko'pgina soliqlarni qo'shish bilan amalga oshiriladi.

Rag'batlantiruvchi vazifasi shunda ko'rinadiki, narx ma'lum sharoitlarda mahsulot chiqarishni va uning sifati ortishini (narx o'sishi) rag'batlantira oladi.

Shu tariqa, narx – bozor iqtisodiyotining nafaqat asosiy elementi, balki, vositasi, iqtisodiy jarayonlarni boshqarishning qudratli dastagi hamdir. Narx (baho) – ob'yektiv kategoriya, uning kattaligi qiymat, talab va taklif qonuniyatlarining harakati (ta'siri)ga asoslangan. Ularda tovarlarga ijtimoiy xarajatlar, ularga bo'lgan talab va takliflar aks etadi.

Narxlarning shakllanish mexanizmi o'zida yangi narxlarning shakllanishi va narxni shakllantiruvchi omillar ta'sirida amaldagisining o'zgarishini aks ettiradi. Narxlarning shakllanishiga ikki xil yondashuv: xarajatli (ishlab chiqariladigan) va bozor narxi farqlanadi. Birinchi holatda tovar narxini belgilash asosiga uni ishlab chiqarish bilan bog'liq ishlab chiqarish xarajatlari qo'shib yuboriladi; ikkinchisida belgilovchi bozor kon'yunkturasi, tovarga talab va taklif bo'ladi.

Narxni shakllantirishning xarajatli metodining mohiyati shundaki, bunda tovarning bahosi mahsulot birligini ishlab chiqarish va realizatsiya qilishga pul shaklida qilingan xarajatlarni bildiruvchi ishlab chiqarish va muomala xarajatlariga bog'liq bo'ladi. Biroq, bunday yondashuvga muvofiq tovar bahosi mahsulot birligini ishlab chiqish va realizatsiya xarajatlariga teng summada qabul qilinadi, deb xulosalab bo'lmaydi. Narxni shakllantirishning xarajatli mexanizmi ishlab chiqaruvchi va sotuvchi xarajatlarni qoplabgina qolmay, ma'lum foyda ham olish

kerakligini hisobga olgan holda quriladi. Xarajatli yondashuvga asosan aniqlanadigan mos holdagi narx formulasi quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$N=X+D,$$

bunda X – tovar birligi ishlab chiqarish va realizatsiya qilishga ketgan o'rtacha xarajat, so'm; D – ishlab chiqaruvchi (sotuvchi) tovar birligiga olgan daromad, so'm.

Narx shakllanishi bozor metodining mohiyati shundaki, narx ikki tomonning manfaatlari erkin bozorda to'qnashgan sotuvchi va xaridorning talab va takliflarini tenglashtirish asosida belgilanadi. Bunday baho "bozor bahosi (narxi)" nomini olgan.

Ushbu jarayonni don (g'alla) ekinlari misolida ko'rib chiqamiz. Ekishga qadar ishlab chiqaruvchilar rasmiy manbalardan olingan marketing axborotlari yordamida, shuningdek, ilmiy-tadqiqot institutlari va birja ma'lumotlari asosida g'allaga bo'ladigan talab darajasini bashorat qiladi. Bu ular stol atrofida o'tirib, egri talab va takliflarni hisoblab chiqadi, degani emas. Ular o'tgan yilgi don zahirasi va bu yilgi hosildan qanchasi bozorga chiqarilishi mumkinligini, chorvachilik, eksport va qayta ishlash uchun g'allaga talab qanday bo'lishi mumkinligini baholaydilar. Shundan keyin egri talab va takliflar ishlay boshlaydi. Ishlab chiqaruvchilar yalpi yig'imni rejalashtiradi, iste'molchilar esa qancha g'alla sotib olishni belgilaydi. Ehtimoliy takliflar hajmi bashorat qilingan talabga taqqoslanadi, natijada g'allaga kutilayotgan narx shakllanadi (N_b). Bu narxlardan sotish haqidagi kelishuvlarda foydalaniladi, elevatorlarga kelgusidan keltirish shartnomalarida ifodalanadi. O'stirish mavsumida egri talab va takliflarni surilishini keltirib chiqaruvchi boshqa omillar ham kelib chiqib, o'z navbatida g'allaning bozor bahosiga ta'sir etishi mumkin (gap inqiroz tufayli narx o'sishi haqida ketayotgani yo'q). Kutilayotgan hosil haqidagi bashoratlarning kelib tushishiga qarab narx ham o'zgaradi. Masalan, vegetatsiya davrida tuproqda namlikning yetishmasligidan hosil kutilganidan past bo'ladi, demak, egri taklif chapga suriladi va narx oshadi. Chorvachilikda mahsulot narxining tushishi har bosh mol sonini qisqarishiga olib kelishi mumkin, bu esa ozuqaga talabni pasaytiradi.

Qishloq xo'jaligida narxlash davrining davomiyligi ishlab chiqarish jarayonining uzunligiga bog'liq. Masalan, broyler parrandachiligida narxlash davrini bir necha oy eg'allaydi, ko'pchilik dala ekinlarini yetishtirish uchun esa bir yil kerak bo'ladi. Go'sht chorvachiligida

narxlash sikli olti yilgacha, chorva molini yetishtirish va bo'rdoqiga boqish uchun zarur vaqtni hisobga olgan holda davom etadi. Bunday hollarda bozorning taklifga kechikish reaksiyasini kuzatish mumkin va bu tez-tez kuzatiladi.

Tabiiy, ishlab chiqaruvchilar mahsulotga bozor narxi eng yuqori bo'lgan vaqtni tanlashga urinadilar. Bu eng past holatda tez buziluvchi mahsulotlarga, eng yuqorisida – sifati buzilmasdan uzoq vaqt saqlash mumkin bo'lgan g'allaga tegishli. Realizatsiya muddatlarini tanlash ehtimoli bo'yicha oraliq holatni mol va broyler go'shtlari egallaydi.

Bozor bahosining darajasi va dinamikasiga talab va taklifning baho elastikligi singari omillar katta ta'sir o'tkazadi.

Talabning baho elastikligi iste'molchilarning narx o'zgarishiga ta'sir darajasini ko'rsatadi:

$$T_e = \frac{(\Delta E : E_b) \times 100}{(\Delta R : R_b) \times 100}$$

bunda, ΔE, ΔR - talab va narxning mos holda o'zgarishi, ya'ni ularning haqiqiy va bazaviy qiymatlari orasidagi farq.

Agar $T_e > 1$ bo'lsa, talab elastik, ya'ni bahoning salgina o'zgarishidan talab sezilarli kattalikka o'zgaradi.

Agar $T_e < 1$ bo'lsa, talab elastik emas, ya'ni narxlarning foizli o'zgarishi talabning sezilari darajada foizli o'zgarishini keltirib chiqaradi.

Agar $T_e = 1$ bo'lsa, talab unitar, ya'ni narx proportsiyasida u ham o'zgaradi.

Quyidagi holatlarda talab, qoidaga ko'ra, elastik emas, agar:

- bozorda raqobatchi tovarlar yo'q bo'lganda;
- tovar birinchi zarurat yoki ortiqcha predmeti bo'lsa;
- tovar qiymati xaridor byudjetidagi sezilmas ulushni tashkil etadi.

Agar tovarga talab elastik bo'lmasa, ishlab chiqaruvchi narxni oshirish evaziga daromadni oshirishi mumkin; agar elastik bo'lsa, qo'shimcha daromad narxning pasayishi hisobidan olinadi va talabning keskin ortishi va tovar realizatsiya hajmi o'sadi. Bu reaksiya resurslarni foydaliroq ishlab chiqarishga qayta taqsimlashda ifodalanishi mumkin.

Taklifning elastikligi qancha yuqori bo'lsa, sotuvchida qaror qabul qilish uchun shunchalik ko'p vaqt bo'ladi. U talab elastikligi kabi hisoblab chiqiladi (talabning foizli o'zgarishi o'rniga kasrning surati tovarga taklifning foizli qiymati qo'yiladi). Masalan, sabzavotlarga

taklifning elastikligi ekilguncha, ishlab chiqaruvchi ekin maydonining tuzilishini yaxshilash imkoniga ega bo'lgunga qadar va aksincha, sabzavotlar yig'ib olingandan keyingi takliflar elastik emas, bunda narxning har qanday tebranishida realizatsiya qilingan mahsulot hajmi o'zgarmaydi.

14.2. Qishloq xo'jaligida baholar tizimi, ularning darajasi va dinamikasi

Hozirgi zamon iqtisodiyotida narx shakllanishining bozorga oid va xarajat mexanizmlari o'ziga xos va xarajat mexanizmi boshqariladigan iqtisodiyotda narx shakllanishiga eng mos keladigan bo'lsa ham, bozor mexanizmining bir qismi hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining narxi barqaror emas va qator omillarning ta'siriga mahkum:

- bozor kon'yunkturasi, talab va takliflar;
- ilmiy-texnik taraqqiyot va mehnat unumdorligi;
- raqobat;
- soliqlar;
- narxlarni davlat tomonidan tartibga solish;
- ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot realizatsiyasi;
- mahsulot sifati;
- realizatsiya muddatlari va vositalari.

Narxlarning minimal darajasini korxona xarajatlari, maksimallash – iste'molchilar talabini belgilaydi, o'rtachasi raqobat ta'siri ostida shakllanadi. Yuqori inqiroz sharoitida narxlar sezilarli darajada mahsulotni realizatsiya qilish muddatlariga bog'liq bo'ladi, shu bois ko'pchilik xo'jaliklar mahsulotlarni uzoq muddatga g'amlab qo'yadilar, keyin ularni yuqoriroq narxda sotadilar.

Narx (baho) tizimi – turli xil narxlarning o'zaro aloqasi va bir-biriga bog'liqligi. Bitta narxning ortishi yoki pasayishi, qoidaga ko'ra, boshqa narx darajalarida o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari narxining shakllanishida sanoat tovarlariga (texnika, o'g'it, yoqilg'i-moylash materiallari, zaharli kimyoviy moddalar va b.) narxlar hamda transport tariflari alohida rol o'ynaydi. Bu narxlarning ortishi qishloq xo'jaligida narx o'sishiga olib keladi (14.1-jadval).

Qator belgilariga ko‘ra, narxlar turlarga bo‘linadi. Savdo sohasi yoki xizmat ko‘rsatish oboroti xarakteriga bog‘liq holda ular ulgurji, chakana, xarid va tarif narxlarga bo‘linadi.

14.1-jadval

Qishloq xo‘jaligi korxonasida ishlab chiqarilgan 1 tonna mahsulotning o‘rtacha bahosi, ming so‘m

Ko‘rsatkichlar	2005	2006	2007	2008	2009
Paxta	356	380	430	486	551
G‘alla	148	166	188	201	206
Meva	128	131	146	156	166
Kartoshka	450	480	514	627	591
Sabzavotlar	180	220	239	279	261
Go‘sht (tirik vaznda)	4550	4600	4700	5200	5700
Sut	410	440	458	688	734
Parranda, tirik vaznda, jami	2900	3300	3600	3800	4000
Tuxum, ming dona	158,4	160,3	175,4	239,5	220,8

Ulgurji savdo, deb ataladigan sharoitlarda yirik partiyalar bilan sotiladigan mahsulotlar narxi ulgurji deyiladi. Odatda ulgurji narxlarda ishlab chiqaruvchi korxonalar mahsulotlarni yo bir-birlariga yoki savdo tashkilotlariga sotadilar.

Chakana baholar, deb tovarlar chakana savdo tarmoqlari orqali sotiladigan baholarga aytiladi. Chakana narxlar bo‘yicha odatda, tovarlar kamroq hajmda aholiga va undan ham kamrog‘i korxonalarga realizatsiya qilinadi. Chakana baholar muomala xarajatlari hisobiga qoplanadigan miqdori bilan ulgurji narxdan yuqori va chakana savdoni tashkil etishdan foyda olinadi.

Xarid narxi – bu davlatning qishloq xo‘jalik tovar ishlab chiqaruvchilaridan o‘z ehtiyoji uchun sotib oladigan narxi (paxta va g‘alla, hamda pilla).

Faoliyat turi sifatida taqdim etiladigan, moddiy-ashyoviy mahsulot yaratmaydigan, lekin mavjud mahsulot sifati o‘zgaradigan xizmatlarning narxlari ma’lum o‘ziga xoslikka ega. Turli xildagi ishlab chiqarish va noishlab chiqarish xizmatlariga (transport, kommunal, aloqa va b.) belgilanadigan narxlar tariflar deyiladi.

Shartnoma asosida (kontraktli) narxlar tomonlarning kelishuvi bilan belgilanadi. Shu bilan birga, sotuvchi va xaridor shartnoma-kontrakt

tuzib, ularning darajasini aniqlaydi. Qator holatlarda shartnomada narxlarning mutlaq miqdori emas, ularning yuqori yoki pastki darajasi yohud boshqa narxlar bilan aloqasi ko'rsatiladi. Shuningdek, inqiroz sharoitida, yangi qonunlar qabul qilinishidan narxlarning o'zgarishi ham ko'zda tutiladi.

Erkin (bozor) narx davlat organlarining bevosita narxga aralashuvlaridan ozod bo'lib, bozor kon'yunkturasi, talab va takliflar ta'sirida shakllanadi. Qayd etilgan davlat narxlarining erkin bozor narxlariga o'tishiga narxlarning liberallashuvi deyiladi.

Narx monopoliyasi. Odatda, monopoliyalar o'z tovarlariga yuqori, sotib olingan tovarlarga past narx qo'yadilar. Monopoliya bahosi davlat tomonidan tartibga solinmaydi.

Vaqt ta'siri bo'yicha narxlar quyidagilarga bo'linadi:

– shartnomaning hamma amalda bo'lish muddatida o'zgarmaydigan doimiy (mustahkam);

– bitta shartnoma doirasida o'zgaruvchi va bozordagi vaziyatlar o'zgarishini aks ettiruvchi joriy;

– ma'lum davr mobaynida (chegarasida) amalda bo'luvchi mavsumiy.

Iqtisodiy tahlilda va statistikada taqqoslama narxlardan keng foydalaniladi.

Taqqoslama narxlar – qaysidir bir holdagi bazaga yoki yilga nisbatan ishlab chiqarish hajmini qiymatda ifodalab taqqoslanadigan yagona mamlakat narxlari.

Ko'pincha narx turi bozorda shakllanadigan turdan belgilanadi. Shu belgi bilan birja, auktsion, komission narxlar ajratiladi.

Turli mamlakatlarda bir xildagi tovarlarga turlicha narxlarning mavjudligi jahon narxi, ya'ni jahon bozori narxidan foydalanish ehtiyojini keltirib chiqaradi. Jahon narxlari o'zida yo butun jahon bozorlarida amalda bo'lgan haqiqiy narxlarni yoki xalqaro savdo olib boruvchi tashkilotlarning ma'lum davrda tan olgan narxlarini aks ettiradi.

Tartibga solinadigan narxlarni davlat nazorat qiladi. Tartibga solishning bevosita va bilvosita usullari mavjud. Bevosita tartibga solish qayd etilgan, chegaralangan narxlarni, qo'shimchalar, narx o'zgarishining chegaraviy koeffitsiyentlari, rentabellikning chegara darajalarini belgilash yo'li bilan amalga oshiriladi. Bilvosita tartibga solish soliqlar va foiz stavkalarining o'zgarishi orqali narxlarga ta'sir etishni ko'zda tutadi.

Bugungi kunda bozor narxlari chorvachilikning deyarli hamma, o'simlikchilikning esa alohida turdagi mahsulotlarini ishlab chiqarish zarar keltirayotgan darajada, ya'ni tannarxdan past. Shundan davlat organlari tomonidan o'rnatiladigan tartibga solinadigan narx darajasida, hech bo'lmasa, ishlab chiqarishning minimal rentabelligiga erishish ehtiyoji kelib chiqadi. Tartibga solinadigan narxlarning turlichaligi – maqsadli va kafolatlangan narxlardir.

Maqsadli narxlarni hukumat sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlarining paritetli tenglashtirilishini ta'minlash, soliq olish va boshqa to'lovlar tufayli kelib chiqqan sarflarni qoplash, qishloq xo'jaligi ishchilarining iqtisodiyot tarmoqlari ishchilari o'rtacha daromad olishlari va kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish uchun yetarlicha daromad olish. Qishloq xo'jalik mahsulotlariga maqsadli narxlar kafolatlangan narxlarni, qishloq xo'jalik mahsulotlarining garovida garov stavkalarini belgilash, shuningdek, qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilariga dotatsiya va kompensatsiyalarni hisoblash uchun asos sifatida foydalaniladi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlariga kafolatlangan narxlar, agar o'rtacha bozor narxi kafolatlangandan past bo'lsa, shuningdek, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini bevosita davlatga sotganda yoki tovar ishlab chiqaruvchilarga qo'shimcha to'lov amalga oshirilganda qo'llaniladi. Ular maqsadli narxlar asosida hisoblab chiqiladi va davlat organlari tomonidan belgilanadi. Kafolatlangan narxlar qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqaruvchilarini takror ishlab chiqarishni kengaytirish uchun yetarli bo'ladigan daromad olishni davlat tomonidan qo'llanadigan boshqa shakllarini hisobga olgan holda ta'minlashi kerak. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ro'yxati, uning realizatsiya hajmi (kvotasi) kafolatlangan narx darajasi va ularni qo'llash tartibi hukumat tomonidan belgilanadi.

Mahsulot ishlab chiqaruvchi va iste'molchi orasidagi aloqalarning ikki turi bor. Birinchisi – bozor yordamida tovar ishlab chiqarish va muomala qonunlariga mos ravishda amalga oshiriladigan almashtirish sifatida; ikkinchisi – ishlab chiqarilgan mahsulotlarning talab va balans tuzilishini (hisobga olgan holda) o'rganib taqsimlash. Birinchi holatda bozor ishlab chiqaruvchi va iste'molchi orasidagi munosabatlar tizimi sifatida maydonga chiqadi; ikkinchisida – aloqa taqsimlovchi organlar qiyofasidagi vositachilar orqali ifodalanadi. Shu bilan birga yetakchi rol mahsulot ishlab chiqaruvchiga tegishli bo'ladi.

Dastlab, bozorga bo‘shliqdagi savdo operatsiyalari amalga oshiriladigan aniq joy sifatida qaralgan. Mehnatni ajratish va tovar ishlab chiqarishning chuqurlashuvi bilan bozor tushunchasi yanada murakkabroq ahamiyat kasb eta boradi.

Bozorning quyidagi belgilari mavjud. Bozor – bu tovar, mahsulot, ish yoki xizmatlarning realizatsiya qilinishi bois yuzaga keladigan almashuv sohasidagi iqtisodiy munosabatlar yig‘indisi.

Shunday qilib, bozor bozor (kapitalistik) iqtisodiyoti sharoitida ham, rejali iqtisodiyot sharoitida ham birdek mavjud bo‘ladi. Farq shundaki, bozor iqtisodiyoti sharoitida almashish bevosita ishlab chiqaruvchi va xaridor o‘rtasida amalga oshiriladi, rejali iqtisodiyotda esa bu jarayon davlat tomonidan bajariladi.

Rivojlangan mamlakatlarda qishloq xo‘jaligi sohasida davlatning ishtiroki, savdo va sanoat tarmoqlaridagidan farqli ravishda, mavjudligicha qolmoqda. Shu bilan birga, bozor sharoitida almashish jarayoni qatnashchilarining iqtisodiy erkinligi saqlanib qoladi: ishlab chiqaruvchi, chiqariladigan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining tarkibi va strukturasini, moddiy texnik resurslar ta’minotchisini, sotish bahosini o‘zi tanlaydi.

14.3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida qishloq xo‘jaligi mahsulotlari baholarini takomillashtirish va raqobat muhitini shakllantirish

Mamlakatimizda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish va qayta ishlash sohasida bozor munosabatlariga o‘tish zarurati quyidagi omillarga asoslanadi:

– mamlakat iqtisodiyoti ma’muriy choralarga emas, tovar-pul munosabatlariga asoslanadigan bozor munosabatlariga o‘tishi bilan;

– avval amalda bo‘lgan, ishlab chiqaruvchilarga ham, xaridorlarga ham iqtisodiy erkinlik chegaralanishida ko‘rinadigan agrosanoat kompleksini boshqarish tizimining samarasizligi bilan.

Bozor strukturasi – bu bozor raqobati mavjud bo‘lgan shart-sharoit. U o‘ziga firma (korxona, tashkilot) larning soni va hajmini, mahsulot turi, narxlar ustidan nazorat darajasini, tarmoqqa kirish va chiqish shartlarini, axborotlar imkoniyatlarini qo‘shib oladi.

Bozor mexanizmi – bu bozor muvozanatining talab va taklif orasida shakllanishi. Bozor mexanizmining asosiy elementlari: talab, taklif, raqobat, narx.

Talab – aniq bozorda, xaridor uchun to‘g‘ri keladigan narxda sotib olinishi mumkin bo‘lgan ma’lum nomenklaturadagi tovarlar soni.

Taklif – sotuvchi uchun maqbul narxda, aniq bozorda sotilishi mumkin bo'lgan ma'lum nomenklaturadagi tovarlar soni.

Raqobat – tovar ishlab chiqaruvchi va xizmat ko'rsatuvchining ko'proq daromad olish maqsadida o'z mahsulotlarini foydaliroq sharoitda ishlab chiqarish va sotish uchun raqobatlashuvi. Mahsulotini realizatsiya qiladigan alohida korxona bozorga qanchalik kam ta'sir o'tkazsa, bozor shunchalik raqobatli hisoblanadi.

Narx (baho) – tovar qiymatining puldagi ifodasi, mehnatning uni ishlab chiqarishga qilgan xarajati jamiyat zaruriyatiga ko'ra aniqlanadi.

Bozor sharoitida aholi sotib olishi mumkin bo'lgan narx o'zgarishi va tovar miqdori orasida ma'lum o'zaro bog'liqlik mavjud. Ushbu bog'liqlik iqtisodiy adabiyotlarda talabning narxga nisbatan elastikligi nomini olgan. U xaridorlarning tovar va xizmatlar narxi o'zgarishiga reaksiyalari jadalligini anglatadi:

– tovarning uzoq saqlanish xususiyati va saqlash qiymati. Bu demak, uzoq muddat saqlanmaydigan tovar (sut, qatiq mahsulotlari va boshqalar);

– ishlab chiqarish jarayonining o'ziga xosligi. Agar korxona narxni oshirib, ma'lum tovar ishlab chiqarilishini kengaytirsa yoki yangi mahsulot ishlab chiqarishga o'tsa-yu bu mahsulotning narxini pasaytirsa – tovarning taklifi elastik bo'ladi;

– vaqtinchalik omillar. Korxona (tovar ishlab chiqaruvchi) aniq tovarning narxi o'zgarganligiga bir zumda javob bera olmaydi. Buning uchun ishlab chiqaruvchi uskunalar sotib olishi, ma'lum xom-ashyolar keltirishi, bankdan kredit olishi kabilar uchun ma'lum vaqt talab qilinadi.

Xaridor tanloviga ta'sir ko'rsatadigan asosiy omillar (ushbu tovarning narxidan tashqari) quyidagilar hisoblanadi:

– iste'molda ushbu tovarnining o'rnini bosuvchi tovarlar narxi;
– iste'molda ushbu tovarni to'ldiruvchi tovarlar narxi;
– ushbu tovarni sotib oluvchi iste'molchining daromadlari;
– iste'molchilarning didi va afzal ko'rishi va hokazolar.

14.4. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining raqobatbardoshliligini oshirish omillari

Iste'mol paytida tovarni almashtirish boshqa tovarlarga narx oshishi tufayli yuz beradi. Masalan, qahvali quyultirilgan sutning narxi keskin oshishi va quyultirilgan sutning turg'un narxi o'z-o'zidan qahvalisiga iste'mol talabini pasaytirib, oddiysiga talab oshishini ta'minlaydi.

Iste'molda mavjud tovarga qo'shimcha bo'ladigan tovarlar – bu asosiy tovardan ularsiz to'g'ridan-to'g'ri foydalanish qiyin bo'lgan tovarlardir. Masalan, tez buziladigan mahsulotlar (sut, go'sht v.b.) sotib olish uchun sovutgich zarur bo'ladi, iste'molga tayyor mahsulotni tayyorlash uchun esa yog', go'sht va hokazolar kabilar zarur.

Raqobat, deganda bozorda ko'p sonli mustaqil xaridorlar va sotuvchilar mavjudligi va ular uchun bozorga kirib, xarid qilish uchun teng imkoniyatlar berilishi tushuniladi.

Raqobatning ikki turi farqlanadi.

Tarmoq ichidagi raqobat har bir tarmoqdagi ishlab chiqarish darajasi turlicha bo'lgan ko'plab korxonalar xarakterlanadi. Shu bilan birga, bozor qiymati jamiyatga zarur mehnat bilan aniqlanadi va ushbu tovar mahsulotining salmoqli qismi ishlab chiqaradigan korxonalarning individual qiymatlariga yaqinlashadi.

ASM sharoitida tarmoq ichidagi raqobat ikkita omil bilan chegaralanadi:

– qishloq xo'jaligida turli mintaqalarda mahsulot ishlab chiqarishga ta'sir etadigan va tovar ishlab chiqaruvchiga teng bo'lmagan shartlar;

– davlat qishloq xo'jaligini tartibga solish, ya'ni qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilarini qo'llab-quvvatlash bo'yicha tadbirlar tizimi bilan kam rentabelli yoki hatto zarar bilan ishlaydigan korxonalarni qo'llash va tabiiy iqlim va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari yaxshi bo'lib, ish yuritayotgan korxonalardan yuqori daromad olish.

Bundan tashqari, boshqa teng sharoitlarda ham minimal xarajat qilishga erisha oladigan ishlab chiqaruvchi yuqori darajada daromad va foyda oladi.

Bozor qiymati va mahsulot hamda xizmatning bozor bahosi orasida ma'lum o'zaro aloqa mavjud. Agar mahsulotga talab taklifdan ortib ketsa, unda bozor narxi bozor qiymati darajasidan ortib ketadi. Agar bozordagi mahsulotga taklif ularga bo'lgan talabdan ortsa, unda bozor narxi bozor qiymatidan pastga tushadi.

Bu o'zaro aloqani quyidagi tarzda tasavvur qilish mumkin:

agar $B_t > T_b$, unda $N_m > B_k$;

agar $B_t > T_b$, unda $N_m > B_k$.

bunda B_t va T_b – bozordagi mahsulotga talab va taklif birlikda;

N_m va B_k – mahsulotning bozor narxi va bozor qiymati.

Raqobat tarmoq ichidagina emas, turli tarmoqlardagi korxonalar orasida ham rivojlanadi. Tarmoqlararo raqobat shunga asoslanganki, potentsial investor o'z kapitalini moliyaviy yo'qotishlari xavfi kam, lekin maksimal darajada daromad keltira oladigan, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish va qayta ishlashga qo'yishga moyil, ya'ni aytish mumkinki, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi mablag' qo'yishning jozibadorligi kamroq yo'nalishi hisoblanadi. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning daromadliligi oldindan aytishning umuman imkoni bo'lmagan, ko'plab tabiiy-iqlim sharoitlariga bog'liq.

Monopolistik raqobatda iqtisodiy raqobat nafaqat narxga, balki mahsulot sifati, reklama kabi omillarga ham e'tibor beriladi.

Bozorga kelib tushadigan mahsulot o'z differensiyasiga ega bo'ladi va ma'lum vaqt oralig'ida o'zgarishi mumkin. Alohida turdagi mahsulotlar parametrlari ishlab chiqaruvchining reklamasida savdoni rag'batlantirish uchun aks etishi kerak. Raqobatchisining mahsulotiga nisbatan ushbu mahsulot yaxshiroqligiga iste'molchilarni ishontirish uchun ko'pgina tovar ishlab chiqaruvchilar turli usullar yordamida bozorni tadqiq etadilar: bozor ishtirokchilari bilan shaxsiy intervyu, raqobatni, aholining daromad darajasini o'rganish, mahsulot chiqarish haqida axborotlar (soni, assortimenti); savdo belgilariga alohida urg'u berish.

Mukammal va nomukammal raqobat bozorlari ham mavjud.

Mukammal raqobatda bozor maqsadiga unchalik ta'sir ko'rsata olmaydigan ko'p miqdordagi mayda ishlab chiqaruvchilarning mavjudligi ko'zda tutiladi. Bu hozirgi sharoitda deyarli uchramaydigan bozor raqobatning ideal holatidir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida qishloq xo'jaligi korxona bitta bozorni o'zlashtirib olsalar, ularning orasida raqobat paydo bo'ladi. Bunday holatlarda korxonalar o'zlari kelishgandek narx belgilash imkonini beradigan darajagacha yiriklashtiriladi. Bu monopoliyaning turlicha ko'rinishi bo'lib, nomukammal raqobatni paydo qiladi.

Amaliyotda tovarga narx talab darajasiga qarabgina emas, yirik ishlab chiqaruvchilarning o'zaro kelishuvlari bo'yicha ham o'rnatiladi. Agar ishlab chiqaruvchi bitta bo'lsa, bu – monopoliya, agar ikki va undar ortiq bo'lsa oligopoliya bo'ladi.

Sotilgan mahsulot (ish, xizmat) turlari, ASM da bozorlarning quyidagi turlari mavjud:

- ASM uchun moddiy-texnika resurslari bozori;
- qishloq xo'jalik bozorlari (dehqon bozorlari);

– xizmat sohasi bozori;
– savdo sohasi bozori (marketing xizmati).

Moddiy-texnika resurslari bozori qishloq xo'jaligi va yordamchi korxonalarni zarur texnika, uskunalar, yakuniy mahsulotlar (sut, g'alla, va boshqalar) uchun moddiy ishlab chiqarish zahiralari bilan ta'minlaydi. Bunday bozorlarda to'rtta asosiy segmentni ajratish mumkin:

– qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish va qayta ishlash uchun uskunalar, mashinalar, mexanizmlar bozori;
– moddiy ishlab chiqarish zahiralari bozori (yoqilg'i, energiya, sanoat xom-ashyosi);
– mineral o'g'itlar bozori;
– chorvachilik uchun ozuqalar bozori.

Qishloq xo'jaligi bozorlarida korxona olingan mahsulotlarni mustaqil realizatsiya qiladi. Bozor xizmatini rad etishda savdo sohasi ushbu mintaqada mos keluvchi tashkilotlar yo'qligiga asoslanishi mumkin, lekin, ko'pincha buning sababi korxonaning qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarish va qayta ishlash bo'yicha, bunday xizmatlarga haq to'lash, shuningdek, realizatsiya narxidagi yo'qotishlardan iborat moddiy yo'qotishlardan qochish bilan bog'liq istagi bo'ladi.

Qishloq xo'jalik bozorlarini o'simlikchilik mahsulotlari bozori, chorvachilik mahsulotlari bozori va qayta ishlash mahsulotlari bozoriga bo'lish mumkin.

Bu sohadagi raqobat bilan cheklashlar darajasi bo'yicha bozorlarning to'rtta turi ajratiladi: sof raqobat bozori, monopolistik raqobat bozori, oligopoliya bozori, sof monopoliya bozori.

Sof raqobat bozori qandaydir o'xshash tovar mahsulotiga ko'plab sotuvchilar va xaridorlar majmuidan iborat bo'ladi. Shu bilan birga, birorta alohida xaridor yoki sotuvchi tovarning joriy bahosi darajasiga katta ta'sir o'tkaza olmaydi.

Monopolistik raqobat bozori yagona emas, keng diapozonli narxlar bilan savdo qilayotgan ko'plab sotuvchilar va xaridorlardan iborat bo'ladi. Bu sotuvchilarning sifat, xossasi, tashqi shakliga ko'ra bir-biridan farqlanadigan tovarlarning har xil turini xaridorlarga taklif eta bilish qobiliyati bilan sharhlanadi.

Oligopolistik bozor sotuvchilarning uncha ko'p bo'lmagan sonidan iborat bo'ladi, chunki yangi talabgorlar bu bozorga kira olmaydilar. Agar biror korxona o'z narxini 10-15% ga pasaytirsa, xaridorlar ushbu ta'minotchiga o'tib ketadilar, boshqa ishlab chiqaruvchilar esa yo

narxlarni pasaytirishga e'tibor qaratishlari, yoki katta hajmda tovar (xizmat) taklif qilishlari kerak bo'ladi.

Xizmat sohasi bozorida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi va qayta ishlovchi korxonalar ishlab chiqarish jarayonini yuritish uchun zarur xizmatlar bilan ta'minlanadilar.

Asosiy xizmatlar orasidan quyidagilarni ajratish mumkin: axborot konsaltingi, ilmiy-tadqiqot (elita urug'chiligini ham qo'shib), texnik (shu jumladan, ASM korxona ixtisoslashtirilgan korxonalarning texnik quvvatidan foydalanganda), meliorativ, veterinariya va boshqalar.

Savdo sohasidagi bozor qishloq xo'jaligi hamda yordamchi sanoat ishlab chiqarish korxona mahsulotlarini o'zlari mustaqil realizatsiya qilmasdan, ixtisoslashgan savdo tashkilotlari xizmatidan foydalanganda paydo bo'ladi. Bu xizmatlar ulgurji va chakana savdo tashkilotlari, umumumiy ovqatlanish, qayta ishlovchi korxonalar kabilar bo'lishi mumkin.

Bozorlar, shuningdek, hajmi (ko'lam)ga qarab ham tasniflnadi. Bozor ko'lami (almashuv sohasi) – bu xaridorlarni qiziqtiradigan mahsulotlarni almashlash amalga oshiriladigan hududdir. Agar almashuv sohasi viloyat, tuman, qishloq hududini qamrab olsa unda mahalliy tovar bozori bo'ladi. Agar u butun milliy hududni qamrab olsa, "mamlakat bozori" bo'ladi.

Aloqalari xalqaro savdo-sotiqqa bog'liq bo'lgan, shuningdek, litsenziya va xizmatlar savdosi mavjud bo'lgan davlatlarning milliy bozorlari jahon bozorini shakllantiradi.

Qishloq xo'jaligi va qayta ishlash korxonalarining asosiy qismi uchun mahalliy bozorlar katta ahamiyatga ega. Bozor hajmi (sig'imi)ni aniqlashda bozorni mamlakatda ishlab chiqarilgan mahsulotlar bilan to'ldirish, ushbu mahalliy joylarga joylashgan o'xshash korxonalar sonidan va mahsulot chiqarishga ta'sir etuvchi tabiiy-iqlim sharoitidan kelib chiqib, muammolar paydo bo'lishi mumkin. Xorij mahsulotlariga kelganda, bunda vaziyat ta'minlash hajmlari nazorat qilinmasligi va tartibga solinmasligi bilan izohlanadi.

Qishloq xo'jaligi masulotlari bozorlari bir-biri bilan bog'liq hudud va mintaqa ichidagi tarkibiy qismlarning murakkab tizimlarini o'zlarida aks ettiradi.

Mamlakatning ko'pchilik mintaqalari uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlari bozorlarining normal faoliyat yuritishlarining asosi ularning bosh ta'minotchilari tarkibiga qishloq xo'jaligi, oziq-ovqat va qayta ishlash sanoatini, transport va boshqa tashkilotlarni qamrab olgan, oziq-

ovqat resurslarini ishlab chiqarish, yetkazib berish va ASM tarmoqlariga xizmat ko'rsatishni amalga oshiruvchi agrosanoat majmuasidir.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari bozorining mohiyati, realizatsiya qilinadigan tovar mahsulotlarning sifat va miqdor ko'rsatkichlarini, uning kelib tushish manbalarini, iste'molchilar tarkibini, oziq-ovqat turlari bo'yicha talab va takliflar strukturasini, uning sifatini, assortimentini, bahosini qamrab oladi.

Bozor iqtisodiyotida ishlab chiqarish iste'moldan kelib chiqadi, iste'molchiga xizmat qiladi va uning talablarini qondirishga yo'naltiriladi. Aynan talab mahsulot ishlab chiqarilishining assortimenti va sifatini belgilaydi, bozor esa narx orqali uning jamiyat uchun foydaliligini tan oladi.

Raqobat sharoitida ishlab chiqaruvchining iste'molchiga bog'liqligi va maksimal foyda olish istagi uni ishlab chiqarish chiqimlarini pasaytirishga, mahsulot sifatini yaxshilashga, o'z resurslarini tejashga majbur qiladi. Bu ishlab chiqarishga ilmiy-texnika yutuqlarini joriy etishni tezlashtiradi (energiyani tejaydigan texnologiyalar, hosildorroq navlar, texnikaning yangi turlari).

Bozor qonunlari real ishlashlari uchun quyidagi ma'lum shartlar zarur:

1) qishloq xo'jaligi tovarlari ishlab chiqaruvchilarining xo'jalik yuritish shakli va xususiy mulk egaligi shakli qayta ishlanadigan mahsulotlari ko'p qirraliligi, g'alla va paxta mahsulotlari kompleks ostidagi hamma bo'g'inlarida monopolizmni bartaraf etish, tashqi va ichki raqobat darajasining yuqoriligi;

2) bozordagi xo'jalik yurituvchi sub'yektlar ishlab chiqarish strukturalarini, realizatsiya vositalarini tanlashda, narx o'rnatishda, daromadlarni taqsimlashda mustaqilligi;

3) Davlatning bozor sub'yektlari xo'jalik faoliyatlarining yuqori darajadagi tartibga soluvchilik rolini saqlashlariga aralashmasligi;

4) bozor infratuzilmasining yaxshi rivojlangan tizimi borligi.

Paxta va g'alla bozorini shakllantirish – kompleks yondashuvni, puxta o'ylanganlikni, qabul qilinadigan qarorlar izchilligini talab qiluvchi jarayon. U davlat tomonidan majburiy tartibga solinish va g'alla ishlab chiqarilishiga mamlakat qishloq xo'jaligi va agrar sektorida yetakchi rol tegishliligi anglanganda vujudga keladi.

Paxta va g'alla – nafaqat agrar sanoat ishlab chiqarilishida, balki mamlakat xalq xo'jaligida ham umuman, tarmoqlararo proportsiyani belgilovchi muhim mahsulot hisoblanadi. Qishloq tovar ishlab

chiqaruvchilari uchun u oddiy yoki kengaytirilgan takror ishlab chiqarish imkonini beruvchi daromadlarning asosiy manbasidir. Bir vaqtning o'zida g'allaning narxi chorvachilikda to'yintirilgan ozuqalar narxlarini va aholning asosiy oziqlanish mahsulotlari bahosini belgilaydi. Oxir-oqibat xulosa qilib aytganda, paxta va g'alla ishlab chiqarishning rivojlanish darajasiga qishloq xo'jaligining boshqa tarmoqlari, paxta va g'allani qayta *ishlash sanoati va xalq xo'jaligi butunicha* va jamiyatdagi *ijtimoiy*-iqtisodiy barqarorlik ham ko'p jihatdan bog'liq.

Paxta va g'alla bozorini rivojlantirishning davlat darajasidagi vazifalari mamlakatni o'zini-o'zi g'alla va uni qayta ishlash mahsulotlari bilan ta'minlay olishidan iborat. Chunki, narxga oid, kredit, soliq va tashqi iqtisodiy siyosat davlat darajasidagi hal qilinadigan masaladir.

Oziq-ovqat bozorlarining tarkibiy qismlari go'sht bozori va sut mahsulotlari bozoridan iborat. Bu bozorlarning alohida o'rinlarining shartlari shuki, ular eng qimmatli ozuqa mahsulotlarini ishlab chiqarish, qayta ishlash va realizatsiyasini qamrab oladi.

Go'sht va go'sht mahsulotlari nisbatan qimmatli mahsulotlar hisoblanadi, shuning uchun ularni iste'mol qilish, birinchi navbatda, jismoniy normalarga emas, aholining to'lov qobiliyatiga bog'liq.

Mol go'shti realizatsiya qilish strukturasi keyingi yillarda prinsipial o'zgarishlarsiz bo'lmoqda. Tayyorlov *tashkilotlari bilan o'zaro* aloqalar uchun xarakterli bo'lgan to'lay olmaslik muammosi tovar ishlab chiqaruvchilarni o'z mahsulotlarini arzonroq narxda, ammo naqd pulga sotish yoki boshqa tovarga ayirboshlashning muqobil vositalarini izlashga majbur qilmoqda. Qishloq xo'jaligi korxonalari o'z mahsulotlarini realizatsiya qilishdan tayyorlovchilarga ularning bozordagi vositalari bo'yicha sotish uchun o'tkazmoqdalar.

Hozirgi paytda mol go'shtiga talab sezilarli darajada xususiy ishlab chiqarish hisobidan (95%) va kamroq darajada – import ta'minot yordamida (5%) qondirilmoqda.

Keyingi yillarda chorva mollarini parvarishlash va bo'rdoqiga boqishga sarflangan yuqori xarajatlar tarmoq mahsulotlarining realizatsiya baholari bilan qoplanadi, bu esa go'sht ishlab chiqarish, ayniqsa, yirik shoxli qoramol go'shti yetishtirishning foyda ko'rishiga olib keldi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar-pul munosabatlari haqida tushuncha.
2. Qishloq xo'jaligida qiymat, baho (narx), deganda nimani tushunasiz?
3. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari va xizmatlari qanday baholanadi?
4. Bahoning qanday vazifalari mavjud?
5. Bahoning qanday funksiyalarini bilasiz?
6. Qanday qishloq xo'jaligi mahsulotlari baholarini bilasiz?
7. Sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlari o'rtasidagi nomutanosiblik deganda nimani tushunasiz?
8. Davlat buyurtmalariga baholar qanday o'rnatiladi?
9. Davlat va subsidiya nima?
10. Qishloq xo'jaligidagi baholarning turlarini aytib bering.

Asosiy adabiyotlar:

1. Abdug'aniev A., Abdug'aniev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. - T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg'armasi, 2004-304 b.

2. Salimov B.T. va boshqalar. Dehqon va fermer xo'jaliklari iqtisodi.- T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg'armasi, 2004-176 b.

3. Модель "Сельская профильная школа"- М.: АПК и ППРО, 2004-32 ст.

4. Экономика сельского хозяйства. Учебник, под.ред. Коваленко. Н.Я.М.: Юркнига, 2004-392 ст.

5. Zokirov O., Pardaev A. Qishloq xo'jalik iqtisodiyoti. Darslik.-T.: O'AJBNT markazi 2003-456 b.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Karimov I.A. "Qishloq xo'jaligi taraqqiyoti-to'kin hayot manbai"- T.: "O'zbekiston" 1997 y.

2. Karimov I.A. "Dehqonchilik taraqqiyoti-farovonlik manbai"-T.: "O'zbekiston" 1993 23 6.

3. Ziyovuddinov SH. "Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti"-T.: "O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti". 2004-143 b.

4. Umurzoqov U.P., Toshboyev A.J., Rashidov J., Toshboyev A.A. "Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti va menejmenti"-T.: "Iqtisod-moliya" 2008-267 b.

5. Макарец Л.И., Макарец. М.Н. "Экономика производства сельскохозяйственной продукции"-М.: "Лан" 2002-224 ст.

6. Емеляков А.М. "Экономика сельского хозяйства"-М.: 1982-550 ст.

7. Савицкая Г.В. Анализ производственно-финансовой деятельности сельскохозяйственных предприятий: – М.: ИНФРА-М, 2005-368 ст.

8. Минаков И. «Экономика сельскохозяйственного предприятие» Учебник -М.: Колос 2004-369 ст.

9. Бородин К.Г. "Регулирование агропродовольственных рынков: внешнеэкономический аспект"-М.: ВИАПИ им. А.А. Никонова, Энциклопедия российских деревен, 2005-204 ст.

10. Воддейцев С.В. «Оценка бизнеза»-М.: «Проспект» 2008, 56 ст.

XV Bob. Korxonalarning daromadlari, foydalari, ularning taqsimlanishi. Ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi

O'quv maqsadi: Qishloq xo'jaligi korxonalarida takror ishlab chiqarish, uning turlari, ularning korxona ishlab chiqarish hamda ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirishdagi ahamiyatini yoritish, qishloq xo'jaligida yaratilgan yalpi ichki mahsulotni, korxonaning yalpi va pul daromadi, ularning ahamiyatini hisoblash, tartibini aniqlash, daromadlarni hozirgi davrda taqsimlash tartibi, uning takomillashtirilishi, tarmoqning iqtisodiy samaradorligi haqida tushuncha, uning darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar va ularni aniqlash tartibini o'rganish, qishloq xo'jaligi dehqonchilik, chorvachilik tarmoqlarining hamda mahsulotlarining rentabellik darajasi, dinamikasini tahlil qilish, tarmoqning yalpi ichki mahsulotini, korxonalarning yalpi va pul daromadlarini hamda foydalarini ko'paytirish masalalarini o'rgatish.

Tayanch iboralar: Takror ishlab chiqarish, yalpi ichki mahsulot, yalpi va pul daromadi, yalpi, sof, iqtisodiy foyda, iqtisodiy samaradorlik, dehqonchilik, chorvachilik, rentabellik darajasi.

15.1. Qishloq xo'jaligi korxonalarida takror ishlab chiqarish, uning turlari, ularning korxona ishlab chiqarish hamda ijtimoiy infratuzilmasini rivojlantirishdagi ahamiyati

Insoniyat jamiyatining mavjud bo'lishi va rivojlanishning muhim shartlari-moddiy boyliklar ishlab chiqarishning uzluksiz jarayonidir.

Takror ishlab chiqarish jarayoni bu doimiy aloqadorligi ko'rib chiqiladigan va muntazam yangidan boshlanib turadigan ishlab chiqarish jarayoni.

Jamiyat mahsulotlari yig'indisini takror ishlab chiqarish o'ziga ishlab chiqarishning muntazam jarayonini, taqsimlash, almashish va iste'mol qismini qamrab oladi.

Ishchi kuchini takror ishlab chiqarish hozirgi zamon ishchisini ijodiy ilmiy- texnika taraqqiyotini o'zlashtirishga qodir xo'jalik ishlab chiqarish tashkilotchisi, ishlab chiqarish samaradorligi oshishidan iqtisodiy manfaatdor bo'la oladigan ishchilarni tayyorlashda ifodalanadi.

Ishlab chiqarish munosabatlarini takror ishlab chiqarish ko'p ukladlilik, demokratiya, bozor munosabatlarini shakllantirish va

rivojlantirish, iqtisodiy mexanizmlarni yangilash asosida mulk egaligi munosabatlarini takror ishlab chiqarishni bildiradi.

Takror ishlab chiqarishning uchta turi mavjud:

1. Siqilgan (toraygan) ishlab chiqarish o'lchami kamayadi;
2. Oddiy takror ishlab chiqarish o'lchami o'zgarmaydi;
3. Kengaytirilgan takror ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmi sikldan-siklgacha o'sib boradi.

Takror ishlab chiqarishning har bir turi miqdorigina emas, balki sifat tomonlariga ham ega. Toraygan takror ishlab chiqarishda son ko'rsatkichlari kamayishi bilan bir qatorda sifat parametrlarining tanazzulga yuz tutishi va iqtisodda inqiroz paydo bo'lish tahlili bilan ham izohlanadi. Bunday takror ishlab chiqarish noiqtisodiy tomondan kelib chiqqan (urushlar, siyosiy silsilalar) omillarga ham, iqtisodiy – faoliyatining noto'g'ri tanlangan maqsadlari yo tabiiy yoki boshqaruvdagi hato natijasida kelib chiqqan nomutanosiblik omillariga ham birdek bog'liq bo'ladi. Toraygan takror ishlab chiqarish alohida tarmoqlarda, hududlarda va yaxlitligicha xalq xo'jaligida mavjud bo'lishi mumkin.

Oddiy takror ishlab chiqarish, ishlab chiqarishni avvalgi son va sifat ko'rsatkichlarida qoldirilgan holda qayta tuzishni bildiradi. Oddiy takror ishlab chiqarish barqarorlikning iqtisodiy asosi-ishlab chiqarishning kelgusi rivojlanishi shartlari sifatida chiqadi.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish, avvalgi davrdagiga taqqoslanganda katta miqdorda mahsulot yaratish va ijtimoiy ishlab chiqarishida sifat o'zgarishlari bilan izohlanadi. Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish sharoitlarida birinchi navbatda ishlab chiqarish vositalari ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlari asosida mukammallashtiriladi.

Qishloq xo'jaligida takror ishlab chiqarish quyidagi o'ziga xos xususiyatlariga ega:

1. Iqtisodiy takror ishlab chiqarish tabiiylik bilan bog'liq. Qishloq xo'jaligida takror ishlab chiqarishning iqtisodiy jarayonlari o'simliklar va hayvonlar rivojlanishi bo'ysunadigan tabiiy takror ishlab chiqarish bilan chatishib ketgan. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini olish muddatlari o'simlik va hayvonlarning ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq.

2. Qishloq xo'jaligida takror ishlab chiqarish jarayoniga tabiiy sharoit katta ta'sir o'tkazadi. Tuproq – iqlim sharoiti korxona xo'jalik faoliyati natijalarini belgilaydi va qishloq xo'jalik ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi.

3. Yer qishloq xo'jaligidagi asosiy ishlab chiqarish vositasi sifatida o'z moddiy shaklida takror ishlab chiqarilmaydi. Tuproq unumdordigini oshirish-tarmoqdagi kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning so'zsiz shartidir.

4. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning mavsumiylik xarakteri unda ishchi davri va ishlab chiqarish davrining bir-biriga muvofiq kelmasligi bilan bog'liq.

5. Qishloq xo'jaligida takror ishlab chiqarish jarayoniga, qishloq xo'jaligi mahsulotlarining asosiy turlarini ishlab chiqarish muddatlariga mos keluvchi yillik siklning davomiyligi o'ziga xos bo'ladi.

6. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish vositasi sifatida ham, iste'mol predmeti sifatida ham foydalaniladigan mahsulotlar yaratiladi, shuning uchun qator mahsulotlar navbatdagi ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etadi (ozuqa, urug'lik, chorva, xom-ashyo).

Qishloq xo'jaligida kengaytirilgan takror ishlab chiqarish uchun ma'lum sharoitlar zarur. Ulardan eng muhimi- to'g'ri iqtisodiy mexanizmni yaratish, qishloq xo'jaligi va xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlari orasida tovar almashishida narx paritetini o'rnatish, inqiroz sur'atini pasaytirish. Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish uchun, ishlab chiqarishda qo'llanilgan (iste'mol qilingan) mablag'larning natural va qiymat shaklida doimiy qoplab borish va qo'shimcha resurslar sotib olish uchun jamg'armalar ta'minlanishi talab qilinadi.

Qishloq xo'jaligida kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning so'zsiz sharti-izchillik bilan ishlab chiqarishni taqsimlash, almashish va iste'mol jarayonlari o'tadigan vositalarning jarayonlari o'tadigan vositalarning to'xtovsiz doirasimon aylanishi. Buning uchun koopyeratsiya va agrosanoat integratsiyasi asosida qishloq tovar ishlab chiqaruvchilarining ta'minotchi savdo moliya tashkilotlarining o'zaro uyg'unlikdagi ishlari zarur.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish, tarmoqni ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlarini joriy etishga, mehnat unumdorligini oshirishga yordam beradigan ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlashni talab etadi.

Kengaytirilgan takror ishlab chqarishning manbalari asosiy va aylanma mablag'larni to'ldirish uchun foydalaniladigan o'z mablag'lari va jalb etilgan mablag'lar bo'lishi mumkin. O'z mablag'lari manbalarga daromad, qishloq xo'jalik mahsulotlarining bir qismi (ozuqa urug'lik, chorva, xom-ashyo), qarzga banklarning qisqa va uzoq muddatli

kreditlari, tovar krediti, jalb etilganga – pay badallari, dotatsiyalar kompensiyalar kiradi.

Qishloq xo'jaligida kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning ko'rsatkichlari o'ta ko'p sonli, ammo asosiysi yalpi mahsulotning o'sishi hisoblanadi:

$$YAMU = \frac{YAM_b - YAM_o}{YAM_o}$$

Bunda YAM_b , YAM_o – mos holda yilning boshi va oxirida yalpi mahsulotlar taqqoslama qiymati, so'm.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish uchun yig'ilgan foydalardan (Fy) sof daromadga yoki foydaga nisbati sifatida foydalanish mumkin %:

$$K_i = \frac{F_y}{SD} \times 100 \quad \text{yoki} \quad K_i = \frac{F_y}{SF} \times 100$$

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish tahlil qilinganda fondlarning kengaytirilgan takror ishlab chiqarish normasi yig'ilgan fondining ishlab chiqarishni asosiy va aylanma mablag'lari nisbatlarining ko'rsatkichlaridan foydalaniladi, %;

$$K_t = \frac{F}{AS_f + AY_f} \times 100$$

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning bilvosita ko'rsatkichlari sifatida, ishlab chiqarish fondlarining o'sishi, ishlab chiqarish quvvati, ekin maydonlarining kengayishi, chorva mollari bosh sonining ortishi, ishchilar malakasining oshishi kabilardan foydalanish mumkin.

Qishloq xo'jaligining tabiiy moddiy shaklidagi yalpi mahsuloti, ishlab chiqarish vositalari va iste'mol predmetlari ko'rinishida ifodalangan ishlab chiqarish vositalariga qishloq xo'jaligiing ichida ishlab chiqarish maqsadlarida foydalaniladigan mahsulotlar (urug'lik ozuqa va boshqalar), shuningdek sanoat uchun xom-ashyo sifatida foydalaniladigan mahsulotlar kiradi. Iste'mol predmetlari – bu yalpi mahsulotning qayta ishlanmasdan bevosita iste'molga tushadigan qismi (sabzavotlar, mevalar, sut, tuxum va hokazo).

Qiymati bo'yicha qishloq xo'jaligining yalpi mahsuloti ikki qismdan iborat bo'ladi: ishlab chiqarishning iste'mol qilingan vositalari (S) qiymati va yangidan yaratilgan qiymat (v+m). Umuman, yalpi mahsulot qiymat shaklida quyidagicha ko'rinishda bo'ladi: c+ v +m (13-rasm).

Takror ishlab chiqarishning asosiy sharti oddiy va kengaytirilgan ishlab chiqarish vositalarining iste'mol qilingan qismini qoplash. Buning uchun xarajatlarni qoplash fondi shakllantiriladi. Yalpi daromad shaxsiy iste'mol fondi (ijtimoiy ehtiyojlarga ajratmalar bilan mehnatga haq to'lash) va sof daromadga bo'linadi.

I. Yalpi mahsulot (c+v+m)

1. Qoplash fondi (moddiy xarajatlar, s);
2. Shaxsiy iste'mol fondi (mehnatga xaq to'lash, v);
3. Byudjetga va byudjetdan tashqari fondlarga ajratmalar.
4. Yalpi daromad (sof mahsulot, v+m);
5. Sof daromad (m);
6. Jamg'arilgan fond
7. Ijtimoiy iste'mol jamg'armalari (bepul ta'lim olish, davolanish, dam olish va boshqalar).

Sof daromaddan byudjetga soliq to'lash, byudjetdan tashqari jamg'armalarga ajratmalar (nafaqa, ijtimoiy sug'urta, bandlik va boshqalar), ijtimoiy iste'mol jamg'armasi va jamg'arilgan fondlarni shakllantirish uchun foydalaniladi.

Shu tariqa qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotlarini taqsimlashdan takror ishlab chiqarishning qoplash, iste'mol va jamg'arilgan fondlari shakllanadi.

Qoplash fondi o'zida ishlab chiqarish jarayonida, iste'mol qilingan predmet va mehnat vositalari yalpi mahsuloti qiymatining bir qismini ifodalaydi. U amortizatsiya ajratmalarini hisobga olish bilan moddiy xarajatlar so'mmasiga teng.

Iste'mol fondi – yalpi daromadning bir qismi ya'ni mehnatga xaq to'lash va jamoaning shaxsiy va umumiy ehtiyoj (talab)larini qondirishga ketadigan yangidan yaratilgan qiymat. U mehnatga haq to'lash fondi va sof daromadning iste'molda foydalaniladigan bir qismidan iborat.

To'plangan fond, sof daromadning kengaytirilgan takror ishlab chiqarish uchun ajratilgan bir qismi.

Qishloq xo'jaligida takror ishlab chiqarish, qiymat va natural shaklda amalga oshiriladi. Bu takror ishlab chiqarish fondlariga ham taalluqli. Qishloq xo'jaligida bu fondlarni natural holda shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Bunda natural-moddiy tarkib bo'yicha fondlarning sezilarli qismi xususiy ishlab chiqarish mahsulotlaridan shakllantiriladi.

Sarflangan urug'lik va ozuqa yig'ilgan hosilning bir qismi bilan qoplanadi. Urug'lik va yem-xashak fondlarining ko'payishi (jamg'arilgan fond) ham asosan o'z mahsulotlari hisobiga ishlab chiqariladi. O'rtacha darajada xo'jalikda natural shaklda ishlab chiqarilgan mahsulotlar bilan ta'minlanadi.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish iqtisodiy rivojlanishning mezoni bo'lgan iqisodiy o'sish kuzatilishini ifodalaydi.

Iqtisodiy o'sish – bu ijtimoiy takror ishlab chiqarilishining ijtimoiy mahsulotlari va ularni ishlab chiqarish omillarining miqdorini ko'paytirish va sifat jihatdan mukammallashtirish ko'rinishida ifodalangan maqsadli vazifasi. Qishloq xo'jaligida iqtisodiy o'sish, yalpi mahsulotning mutloq hajmda, ham aholi jon boshiga, ham ko'payishi sifatida aniqlanadi. Uning qishloq xo'jaligidagi asosiy maqsadi – aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan qondirish, uning moddiy farovonligini oshirish oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashdir.

Iqtisodiy o'sish iste'molining mavjud darajasini pasaytirmasdan, investitsiya hajmini va ishlab chiqarishni qisqartirmay yangi ijtimoiy va iqtisodiy dasturlarni amalga oshirishga imkon beradi.

Iqtisodiy o'sishning ekstensiv va intensiv turlarini farqlash qabul qilingan.

Ekstensiv turda iqtisodiy o'sishga ishlab chiqarish fondlarining miqdorini orttirish bilan erishiladi. Yer, mehnat ishlab chiqarish fondlari avvalgi texnik jihozlanish saqlanib qoladi. Natijada mehnat unumdorligi ortmaydi. Masalan, katta miqdorda qishloq xo'jaligi mahsulotlari olish maqsadida quruq yerlarni o'zlashtirish-bu ekstensiv yo'l.

Intensiv turi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini mukammalroq texnikani, ilg'or texnologiyani, o'simlik va hayvonlarning yangi navlari va zotlarini, fan yutuqlarini qo'llash, ishchilar malakasini oshirish hisobiga ko'paytirish bilan xarakterlanadi. Bu holatda mehnat unumdorligining o'sishi, mahsulot sifatining oshishi ishlab chiqarish resurslaridan samaraliroq foydalanish evaziga erishiladi.

Ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlarini o'zlashtirish bilan iqtisodiy o'sishning intensiv turi ustunlik kasb etadi. Biroq amalda bu turlar sof holda mavjud bo'lmaydi, shuning uchun iqtisodiy o'sishning ikkala turi haqida ham izoh berib o'tish ma'qul.

Agar mahsulotning o'sish ulushi o'sishning intensiv omillari hisobiga olinib 50 % dan oshsa, iqtisod uchun intensiv tur afzal bo'ladi. Va aksincha intensiv omillar hisobiga mahsulot o'sishining ulushi mahsulotni

umumiy o‘sishining 50 % dan kamni tashkil etsa, o‘sishning ekstensiv turi afzal ko‘riladi.

Iqtisodiy o‘sish qator omillar bilan belgilanadi. Iqtisodiy o‘sish omillari deganda, mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish, o‘sish samaradorligi va sifatini orttirish imkoniyatlarini belgilaydigan holat va jarayonlar tushuniladi.

Iqtisodiy o‘sish omillari quyidagilar:

– mehnat resurslari soni va sifatining ortishi;
– asosiy vositalar hajmining o‘sishi va sifat tarkibining yaxshilanishi;
– ishlab chiqarish texnologiyalari va tashkil qilishni mukammallashtirish;
– xo‘jalik faoliyatiga jalb etiluvchi yer resurslarining hajmini oshirish va sifat tarkibini yaxshilash;
– tadbirkorlikni rivojlantirish;
– bozorni monopoliyalash darajasini pasaytirish;
– ishlab chiqarish resurslari narxini pasaytirish;
– daromadga soliqlarni kamaytirish va hokazo.

Iqtisodiy adabiyotlarda ishlab chiqarishning mahsulot qiymatini yaratishda mos holda ishtirok etadigan uch omili nazariyasi – mehnat, yer kapital (ishlab chiqarishdagi asosiy va aylanma mablag‘) keng tarqalgan. Biroq, keyingi yillarda ishlab chiqarish omillarini sharhlash chuqurroq va kengroq tus oldi. Ularga mehnat, yer, kapital, tadbirkorlik qobiliyati va ilmiy-texnik jarayonlar kiradi. Dastlabki ikki omil-moddiy qolgan ikkitasi – nomoddiy omillarga kiradi, biroq bozor iqtisodiyoti sharoitida ular yetakchi bo‘lib qoladilar.

Agar ishlab chiqarishning hamma omillaridan to‘liq va o‘ta samarali foydalanilsa, ishlab chiqarishning hayotiy hajmi o‘zining maksimal qiymatiga – ishlab chiqarishning potentsial hajmiga etadi.

Iqtisodiy o‘sish tahlilining asosiy vositalaridan biri ishlab chiqarish vazifasi. Qishloq xo‘jaligi mahsuloti ishlab chiqarishni ta’minlash uchun ishlab chiqarishning uchta omili zarur: mehnat, yer kapital. Binobarin, qishloq xo‘jaligi yalpi mahsulotining hajmi mehnat resurslari (M) yer (S), kapital (K) o‘lchamlarida ifodalanadi:

$$H=f(M, S, K)$$

Iqtisodiy o‘sishning vazifasi uchun ishlab chiqarish omillarining, ayrimlarini qo‘llash samaradorligi o‘lchanadigan qator ko‘rsatkichlardan foydalaniladi. Ular: mehnat unumdorligi, yerdan olinadigan foyda, yer hajmi, qaytimi va fond sig‘imi kabilardan iborat.

Iqtisodiy o'sish omillari o'zaro aloqada va chatishib ketgan. Masalan, agar ishchi to'g'ri iqtisodiy mexanizm sharoitida, iqtidorli tadbirkor rahbarligida, zamonaviy uskunalardan foydalansa, mehnat unumdorligi bo'ladi. Iqtisodiy o'sishning u yoki bu omili ta'sir darajasini aniqlash qiyin.

15.2. Qishloq xo'jaligi korxonalarining daromadlari, olingan foyda va iqtisodiy samaradorligi haqida tushuncha, uning ahamiyati

Tovar ishlab chiqaruvchilarning iste'mol qiymatini ishlab chiqarishda resurslarni maksimal ravishda tejashdagi manfaatdorligi bilan samaradorlik muammosi vujudga keldi. Bozor iqtisodiyotida tadbirkorlik faoliyati va tavakkalchiligi asosida amalga oshiriladigan, bir sharoitda ishlab chiqarish, samaradorligi birinchi darajali ahamiyat kasb etadi.

Ishlab chiqarish samaradorligi o'zida kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayoni, mohiyatini aks ettiruvchi iqtisodiy kategoriyani ko'rsatadi. U kengaytirilgan takror ishlab chiqarishda qo'llaniladigan va iqtisodiy qonunlar tizimi bilan belgilanadigan asosiy maqsadlariga erishilganlik darajasini ifodalaydi.

Qator iqtisodchi olimlar qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi samaradorligini quyidagi turlarga ajratadilar: texnologik ishlab chiqarish, iqtisodiy ishlab chiqarish, ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik-iqtisodiy.

Texnologik ishlab chiqarish samaradorligi, ishlab chiqarish jarayonida yerga oid, moddiy va mehnat resurslaridan foydalanish darajasini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar yordamida, ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish darajasini aniqlaydi. Asosiy ko'rsatkichlar – yer fondidan foydalanish darajasi, moddiy va mehnat xarajatlari va boshqalar.

Ishlab chiqarish – iqtisodiy samaradorlik – texnologik ishlab chiqarish samaradorligi va iqtisodiy mexanizmlarining birgalikdagi ta'siri natijalari. U qiymat ko'rsatkichlari – tannarx, yalpi daromad va sof foyda va boshqalar bilan o'lchanadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik – tayyorlangan iqtisodiy ishlab chiqarish samaradorligi, iqtisodiy manfaatlar realizatsiyasini ifodalaydi va korxonaning butunicha ish samaradorligini aniqlaydi. Uning tavsifnomasi uchun iqtisodiy ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi: yer maydoni birligiga mahsulot qiymati, daromad normasi, rentabellik darajasi, bir ishchi hisobiga iste'mol fondi.

Ekologik-iqtisodiy samaradorlik – qishloq xo'jaligi mahsuloti ishlab chiqarish jarayonining qishloq xo'jaligiga atrof-muhitning ekologik ta'sirini hisobga olgan holda birgalikdagi iqtisodiy natijaviyligini ko'rsatadi. U moddiy va mehnat xarajatlari bilan bir qatorda qishloq xo'jalik faoliyati jarayonida atrof-muhitning iflosianganligi va buzilishining kelib chiqishini oldini olish, shuningdek, atrof-muhit ifloslanishi tufayli, qishloq xo'jaligi mahsulotlaridagi yo'qotishlar natijaviyligini ifodalaydi.

Boshqa guruh omillar faqat ikki turdagi: ijtimoiy va iqtisodiy samaradorligiga bo'linadi.

Ijtimoiy samaradorlik, birinchi navbatda, ishchi kuchlarning takror ishlab chiqarishi uchun yaxshi sharoit yaratiladi va xalq farovonligi ortadi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida ijtimoiy samaradorlik nafaqat iqtisodiy nuqtai nazardan, balki, ijtimoiy natijalarni hisobga olish bilan ham baholanadi (mehnat sharoitini yaxshilash, qishloqda ijtimoiy-madaniy xizmat, aniq ish haqini oshirish va hokazo).

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi samaradorligi ijtimoiy baholash, ekspertlik bahosi va hisoblash usuli bilan aniqlanishi mumkin.

Insonlar farovonligi o'sishini kuzatib borish uchun birgalikdagi real daromad ko'rsatkichlari jiddiy ahamiyatga ega. Bozor iqtisodiyotiga o'tish daromadlardagi keskinlik muammosini oshiradi, shuning uchun nafaqat daromadlar indeksini, balki, iste'mol savatidan kelib chiqib hayot qiymati indeksini ham aniqlash maqsadga muvofiq bo'ladi. Daromadlar va hayot qiymati indekslari dinamikasini taqqoslash tahlil qilinayotgan davrda ishchi va uning oilasi farovonligi o'zgarishi haqida fikr yuritish imkonini beradi.

Ijtimoiy samaradorlikni baholashda ishsizlik darajasini ishsizlar sonining barcha mehnatga qobiliyatlilar nisbatiga solishtirib hisobga olmoq zarur.

Iqtisodiy samaradorlik olingan samarani foylanilgan resurslar yoki xarajatga taqqoslash yo'li bilan aniqlanadi. Jonli va moddiylashgan mehnatning umumiy xarajatlari bilan qanday bo'lsa, ishlab chiqarish resurslari bilan ham shu tarzda taqqoslama asosida ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini aniqlash, shuni bildiradiki, ishlab chiqarish natijasi uning xarajatlari, shuningdek, ushbu jarayonga jalb etilgan barcha resurslar hajmi bilan ham oldindan belgilanadi.

"Samara" va iqtisodiy "samaradorlik" tushunchalarini farqlash zarur. Samara – bu o'tkazilgan chora-tadbirlar natijasi. Masalan, o'g'itlarni qo'llash samarasi hosildorlik ko'payishida foydaliligini bildiradi. Buni

olingan samarani uni olishga sarflangan xarajat bilan solishtiribgina bilish mumkin. Chunki, samara emas, iqtisodiy samaradorlik o'g'itlardan foydalanishning foydaliligini belgilaydi. Masalan, bir holatda 1 ga yerga o'g'it solingandan keyin g'alla hosildorligi 3 s yoki pulda ifodalanganda 600 pul birligi, ikkinchisida – mos ravishda 6 s va 1200 pul birligi, ularni qo'llash uchun qilingan ishlab chiqarish xarajatlari 1 gektar yerga 900 pul birligi. Bu sharoitlarda birinchi variantda o'g'it foydasiz, ikkinchisida esa foydali qo'llanilgan.

Qishloq xo'jaligida iqtisodiy samaradorlikning quyidagi turlari mavjud: xalq xo'jaligiga, tarmoqlarga, qishloq xo'jaligining ayrim tarmoqlariga, xo'jalik yuritishning turlicha shakllarida ishlab chiqarish, xo'jalik ichidagi tarmoqlar alohida turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish – paxta, g'alla, sabzavot, sut va hokazo, alohida xo'jalik tadbirlari – agrotexnik, zootexnika, veterinariya, iqtisodiy, tashkiliyga oid.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining xalq xo'jaligiga doir samaradorligi, aholining oziq-ovqat mahsulotlariga talabini qondirish nuqtai nazaridan, sanoatda – xom-ashyoga, shuningdek, xalq xo'jaligi masalalarini hal qilishda tarmoqning moliyaviy qo'yilmalariga qarab baholanadi. Tarmoqqa doir samaradorlik qishloq xo'jaligi resurslaridan va resurs salohiyatidan foydalanishning natijaviyligini aks ettiradi. Samaradorlikning boshqa turlari ham tarmoqqa oidga o'xshash, lekin ishlab chiqarishning turlicha shakllarini, xo'jalik ichidagi bo'limlar, alohida turdagi mahsulot ishlab chiqarish va qishloq xo'jaligida o'tkazilgan chora-tadbirlardan olingan samaralarni resurslar yoki xarajatlar bilan taqqoslab, natijalarni aniqlanadi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligi mezon va ko'rsatkichlar orqali ifodalanishi mumkin.

Mezon asosida samaradorlik baholanadigan belgidir. U maqsadga yetishda ishlab chiqarishni rivojlantirishning muqobil variantlarini o'lchab va tanlab olish yordami bilan eng yaxshi vositalarni ko'rsatib beradi. Samaradorlikning asosiy mezoni – vaqt iqtisodining hamma uchun umumiy qonuni. Jamiyatda samaradorlik va iqtisodiy manfaatlarning turli xillari asosiysiga bo'ysunadigan va uning modifikatsiyasi bo'lgan boshqa mezonlarning ham mavjudligini oldindan belgilaydi.

Ijtimoiy ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorlik mezoni – bu umumiy ko'rinishda samaraning ijtimoiy mehnatining har bir birligiga xarajatlarning maksimum samarasi. Alohida tovar ishlab chiqaruvchilar

uchun daromadning maksimumi – xo'jalik faoliyatining iqtisodiy samaradorligi mezoni, boshqalar uchun mezon sifatida raqobatbardoshlik chiqadi. Bu mezonlar qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi maqsadlariga javob beradi. Bundan tashqari, ular integrallashgan ishlab chiqarish manfaatlarini ham, hamma korxonalar – integratsiya qatnashchilari manfaatlarini ham birdek aks ettiradi.

Iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari ularning darajalarining miqdoriy o'lchash vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Qishloq xo'jaligida iqtisodiy samaradorlikning o'sishi, shu resurs salohiyati bilan yakuniy mahsulot ishlab chiqarishni oshirish va mahsulot birligiga mehnat, hamda moddiy xarajatlarni kamaytirish imkonini beradi.

Qishloq xo'jaligi samaradorligi – takror tshlab chiqarish – mahsulot ishlab chiqarishgina emas, taqsimlash, almashish, iste'mol kabi davrlar faoliyatining natijaviyligiga ham bog'liq. Iqtisodiy samaradorlik darajasiga ob-havo sharoiti ham ta'sir qiladi, shuning uchun uni aniqlashdagi majburiy paytlardan biri – kamida 3-5 yillik o'sishni aks ettiruvchi haqiqiy ko'rsatkichlar tahlilidir. Bu qishloq xo'jaligi rivojlanishi, tendensiya va qonuniyatlarini ob'yektiv ravishda aniqlash va ishlab chiqarish natijalariga ob-havo sharoitining ta'sirini imkoni boricha kamaytirishga imkon beradi.

Iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlarini ikki xil usulda hisoblab chiqish mumkin: samaradorlikni samara ko'rsatiladigan suratda kasr sifatida, maxrajda – resurslar yoki xarajatlar sifatida ifodalash; samaradan xarajatlarni uning yutuqlariga ajratish.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi iqtisodiy samaradorligini aniqlash uchun samarani turlicha omillar bilan qanday o'lchasa, iqtisodiy tabiati bilan ajralib turadigan va hammaga ham taqqoslab bo'lavyermaydigan ko'rsatkichlar tizimidan foydalanish maqsadga muvofiq.

Iqtisodiy samaradorlik darajasini ifodalovchi hamma ko'rsatkichlarni ikki guruhga ajratish mumkin. Bir guruh qo'llanilgan resurslardan foydalanish samaradorligini, boshqasi – joriy ishlab chiqarish xarajatlari. Birinchi guruhga yerdan olinadigan foyda, fond sig'imi, mehnat unumdorligi, resurslardan keladigan foyda va boshqalar, ikkinchisiga – tannarx, moddiy sarflar, sermehnatlilik, rentabellik darajasi va boshqalar kiradi. Maqsad va o'rganish ob'yektiga qarab ikkala guruh ko'rsatkichlaridan ham bir vaqtda foydalanish mumkin.

Ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari xususiy va umumlashtiruvchiga bo'linadi. Xususiy ko'rsatkichlar alohida turdagi

resurslaridan yoki xarajatlardan foydalanish samaradorligini ko‘rsatadi, umumlashtiruvchi esa resurs salohiyati va hamma joriy ishlab chiqarish xarajatlaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligiga to‘liq baho beradi. Resurslardan foydalanishning xususiy samaradorlik ko‘rsatkichlariga yerdan, fonddan keladigan foydalar, umumlashtiruvchiga – resurslardan foydalar kiritiladi; xarajatlardan foydalanishning xususiy ko‘rsatkichlariga – tannarx, moddiy sarflar, sermehnatlilik, umumlashtiruvchiga – rentabellik darajasi kiradi.

Xarajatlardan foydalanish iqtisodiy samaradorligining umumlashtiruvchi ko‘rsatkichlari

Rentabellik – korxona, tarmoqning foyda olishi, daromadliligini aks ettiruvchi iqtisodiy kategoriya.

Ishlab chiqarish rentabelligi yalpi va sof foydani, daromad, mahsulot sotish darajasini, asosiy fondlarni, xarajatlarning qoplanishi, daromad normasini ta’minlaydi.

Yalpi foyda – bu *yalpi mahsulot qiymati* va *moddiy xarajatlar* orasidagi farq, so‘m:

$$YAF=YAM-MZ$$

Sof daromad – bu yalpi mahsulot qiymati va uni ishlab chiqarishga ketgan jami xarajatlar o‘rtasidagi farq, so‘m:

$$SD=YAM-IX \text{ yoki } SF=YAF-M_h$$

bunda M_h – mehnat to‘lovlariga xarajatlar.

Daromad iqtisodiy kategoriya sifatida korxonaning tadbirkorlik faoliyati moliyaviy natijalarini izohlaydi. Yalpi daromad, mahsulot sotishdan va xizmatdan daromad va sof daromadlar bilan aniqlanadi.

Yalpi daromad o‘zida korxonaning umumiy daromadini ko‘rsatadi: asosiy fondlar va boshqa jihozlar, mahsulot va xizmatlar realizatsiyasi; realizatsiyadan tashqari foydalar va sarflar (inshootni ijaraga berishdan foydalar, dividendlar, korxonaga tegishli aksiyalar va qimmatli qog‘ozlardan foizlar, jarimalar va hokazo).

Mahsulotlar va xizmatlarni realizatsiya qilishdan daromadlarni pul tushumlarini to‘liq (tijorat) tannarxini olib tashlash bilan hisoblab chiqiladi, so‘m

$$SF=YAD-M_h$$

Korxonaning sof daromadi – yalpi mahsulot minus tannarxga kirmaydigan soliqlar.

Biroq, daromadlarning mutlaq vazni ham samaradorlik darajasiga guvohlik bera olmaydi. Uni rentabellik darajasi – ishlab chiqarish iqtisodiy samaradorligining asosiy ko'rsatkichlaridan birini ifodalaydi.

Ishlab chiqarish va mahsulot realizatsiyasi rentabelligining darajasi – bu olingan sof foydaning to'liq tannarxga nisbati:

$$R = \frac{SF}{M_m} \times 100\ \%$$

Bu ko'rsatkich iste'mol qilingan har bir resurs birligiga to'g'ri keladigan sof foydaning miqdorini ifodalaydi. Masalan, 30% rentabellik darajasida qilingan har bir so'm xarajatga 30 tiyin yoki 100 so'm xarajatga 30 so'm sof foyda beradi. Xo'jalik yuritish samaradorligi haqida ham yuqorida ko'rib o'tilgan asosiy fondlar rentabelligi darajasi va daromad me'yorlarida aytiladi.

Agar mahsulot ishlab chiqarish foyda emas, zarar keltirsa (rentabelli emas), salbiy belgi bilan rentabellik darajasi o'rniga (zarar darajasi) xarajatlarni qoplash darajasi qo'llanilishi mumkin va u o'zida pul tushumlarining tijorat (to'liq) tannarxiga nisbatini ko'rsatadi:

$$Zk = \frac{Z}{M_m} \times 100\ \%$$

Ko'rsatkich xarajat birligiga pul tushumini xarakterlaydi. Ishlab chiqarish xarajatlarini qoplanish darajasi 100% dan ortgandagina rentabelli bo'ladi.

Ishlab chiqarish resurslaridan faydalanishning iqtisodiy samaradorligi xususiy ko'rsatkichlari ko'rsatkichlar tizimi bilan aniqlanadi. Yerdan foydalanish samaradorligining asosiy ko'rsatkichlari – yerdan foyda olish, yerga ishlov berishning ko'pligi, yalpi (tovar) mahsulot ishlab chiqarish hajmi, yalpi va sof daromad, daromadlar, 1 ga yer maydoniga asosiy mahsulotlar turlari, qishloq xo'jaligi ekinlarining hosildorligidan iborat. Ishlab chiqarish fondlaridan faydalanishning samaradorlik ko'rsatkichlari – fondlardan olinadigan foyda, fondlar sig'imi, asosiy fondlarning qoplanish muddatlari, aylanma mablag'larning aylanuvchanlik koeffitsienti, aylanma mablag'larning ta'minlanganlik koeffitsienti, bitta aylanishning davomiyligi, materiallar sig'imi. Mehnat resurslaridan foydalanishning samaradorlik ko'rsatkichlari – yillik, kunlik va soatlik mahsulot ishlab chiqarish, mahsulotlarning sermehnatliligi, mehnat

resurslaridan foydalanish resurslari – resurslardan olingan foyda va resurslar sig'imi:

$$R_f = \frac{YAM}{Rs}; \qquad R_o = \frac{Rs}{YAM}$$

bunda, R_s – resurs salohiyati kattaligi, so'm.

Ishlab chiqarish resurslaridan foylanish samaradorligining umumlashtiruvchi ko'rsatkichlarini quyidagi formula bo'yicha hisoblash ham mumkin:

$$I_{rs} = \frac{YAM_e}{YAM_m}$$

bunda, YAM_e – 1 ga qishloq xo'jaligi ekin yeridan olingan yalpi mahsulot, so'm. YAM_m – qishloq xo'jaligi korxonasi ishlab chiqarish salohiyatlarini aks ettiruvchi yalpi mahsulot ishlab chiqarishning me'yoriy darajasi, so'm/ga.

Yalpi mahsulotning me'yoriy darajasini xo'jalikning ishlab chiqarish resurslari bilan ta'minlanganligi hisobi bilan ko'pgina regressiyalarni tenglashtirish orqaga hisoblab chiqiladi.

Resurs salohiyatlari – har bir resursning soni, sifati, ichki tuzilishi bilan belgilanadigan mehnat, tabiiy va moddiy resurslar jamlanmasi.

Ishlab chiqarish salohiyati – korxonaning moddiy, mehnat va natural resurslar soni, sifati va taqqoslanishga bog'liq holda, shuningdek, xo'jalik vazifasining ob'yektiv shartlari bilan belgilanadigan, ularning foydalilik darajasiga bog'liq bo'lgan mahsulot ishlab chiqarishdagi ob'yektiv xususiyati. Ishlab chiqarish ob'yektining hisob-kitobi korxona ushbu resurslar bilan ishlab chiqara oladigan mahsulot hajmida belgilanadi.

Ishlab chiqarish salohiyatini resurs salohiyati bilan taqqoslab, resurslardan foydalanishning ob'yektiv samaradorligini tashkil etuvchi bahosini olamiz, ya'ni tabiiy-iqtisodiy omillarning mahsulot ishlab chiqarish darajasiga ta'sirini bilib olamiz. Ishlab chiqarilgan mahsulotning resurs salohiyatiga nisbati esa uning ob'yektiv va sub'yektiv tomonlarini qo'shgan holda resurslardan foydalanishning to'liq samarasini ifodalaydi.

Joriy ishlab chiqarish xarajatlarining samaradorligi ishlab chiqarish rentabelligi darajasini, mahsulot birligining to'liq va ishlab chiqarish tannarxining moddiy sarf hajmini ifodalaydi.

Alohida turdagi mahsulot ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi ularni olish uchun sarflangan resurslar yoki xarajatlarni taqqoslash bilan aniqlanadi. Uning tavsifnomasi uchun ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi. O'simlikchilikda tovar mahsulotlar ishlab chiqarishning asosiy ko'rsatkichlariga qishloq xo'jaligi ekinlarining hosildorligi, 1 s mahsulotga mehnat sarfi (mehnat sig'imi), 1 s mahsulot tannarxi, ma'lum turdagi mahsulotni sotishdan daromad, 1 ga ekindan daromad, rentabellik darajasi, tovar bo'lmagan ozuqalar – ozuqa ekinlarining hosildorligi, 1 ga dan chiqadigan ozuqa birligi va hazm bo'ladigan protein, natural holdagi 1 s ozuqa, bir ozuqa birligi va 1 s hazm bo'ladigan proteinga mehnat sarfi.

Chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish iqtisodiy samaradorligining asosiy ko'rsatkichlari – bir bosh sigirdan sut sog'ib olish, chorva moli va parranda tirik vazinining ortishi, bitta qo'ydan jun qirqib olish, tovuqlarning yillik o'rtacha tuxum qo'yishi, sotilgan bir bosh chorva molining o'rtacha vazni, 100 ta sigirdan olinadigan buzoq, 1 s mahsulotga ozuqa sarfi, mahsulot sotishdan daromad, 1 s mahsulot yoki bir bosh qoramoldan daromad, rentabellik darajasi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlashning iqtisodiy samaradorligini aniqlash uchun yakuniy mahsulot birligiga xom-ashyo sarfi, qishloq xo'jalik xom-ashyosi birligiga yakuniy mahsulotning chiqishi, mahsulot birligiga xarajatlar, mahsulot birligi tannarxi, mahsulot sotishdan daromad, rentabellik darajasi kabi ko'rsatkichlar qo'llaniladi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini saqlashning iqtisodiy samaradorligi ombor sig'imi, saqlashda mahsulotning yo'qotilishi, mahsulot birligini saqlashga qilingan moddiy-pul mablag'lari xarajatlari koeffitsiyentlari, saqlashdan kelgan daromad va rentabellik darajasi kabilar bilan aniqlanadi.

15.3. Qishloq xo'jaligi daromadlarini, foydani va iqtisodiy samaradorligini aniqlash tartibi

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligini baholashda tarmoqning o'ziga xosligini unutmaslik kerak. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish tabiiy resurslardan foydalanish bilan bog'liq, shu bois qishloq xo'jaligini har tomonlama rivojlantirish va uning samaradorligini oshirish bo'yicha ishlar amalga oshirilganda atrof-muhitni saqlashga doir talablar hisobga olinmog'i lozim.

Qishloq xo'jaligi mashulotlari ishlab chiqarish hajmini ko'paytirish va uning iqtisodiy samaradorligini oshirishning zaruriy shartlari – turli agrotexnik va zootexnikaga oid tadbirlar o'tkazish asosida qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligining o'sishi va chorva hayvonlarining mahsuldorligidir. Shu bilan birga, taklif etilayotgan tadbirlarning iqtisodiy samaradorligini aniqlash ham mumkin.

Agrotexnik va zootexnika tadbirlarining iqtisodiy samaradorligi ushbu tadbirlarni uning uchun belgilangan xarajatlar yoki qo'llanilgan resurslarga taqqoslangan holda olingan samaraga qarab aniqlanadi.

Asosiy agrotexnik tadbirlar – ekin maydonlari tuzilishini optimallashtirish, almashlab ekishni o'zlashtirish, jadal va resurslarni tejaydigan texnologiyalardan foydalanish, o'g'itlar va o'simliklarni himoya qiladigan vositalardan foydalanish, qishloq xo'jaligi ekinlarining yangi navlarini ishlab chiqarishga joriy etish.

Ekin maydonlarining tuzilishini optimallashtirish raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarishni kengaytirish, chorvachilik tarmoqlarining ozuqaga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishni ta'minlaydi, o'simlikchilikning samaradorligi oshishiga yordam beradi, tuproq va iqlim xususiyatlariga mos kelishi kerak. Shunday ekinlarni tanlash kerakki, 1 ga yerga kam xarajat va mehnat sarflab, ko'p mahsulot olinsin.

Ekin maydoni tuzilishini iqtisodiy baholash uchun quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi: 1 ga ekin maydoni va bir kishi/soat, 1 ga maydonga mehnat va moddiy-pul mablag'lari hamda mahsulot birligi xarajatlari hisobiga 1 ga maydon va 100 so'm xarajatdan sof foyda.

Sof daromadning o'lchami hosildorlik darajasi, tannarx va sotish bahosiga bog'liq. Agar xarajatlar ekin guruhlari bo'yicha hisobga olinsa, har bir ekin mahsuloti tannarxi, hisob-kitob yo'li bilan aniqlanadi. Shu bilan birga, hosildorlik va oxirgi 3-5 yilda 1 ga yerga o'rtacha xarajatlar aniqlanib, realizatsiya baholari korxonada keyingi yillarda yig'ilgan haqiqiy baholardan olinadi.

Ekin maydonlarining tuzilishi yaxshilanishi hisobiga o'simlikchilik mahsulotlarini ishlab chiqarishni ko'paytirish imkoniyatlari hisob-kitobida hamma imkoniyatlar va cheklashlarni hisobga olgan holda ekishning optimal tuzilmalarini ishlab chiqish lozim (hisoblash-konstruktiv va iqtisodiy-matematik usullar yordami bilan), keyin mahsulotlarning haqiqiy hajmini, haqiqiy umumiy maydondan ekinlarning haqiqiy hosildorligida, lekin ekin yerlari tuzilishi yaxshilanganda, ekinlardan olinish

ehtimoli bo‘lgan mahsulot bilan solishtiriladi. Optimallik mezoni sifatida sof daromadning maksimumidan foydalanish mumkin.

Almashlab ekishni o‘zlashtirish va uning samaradorligini hisoblashda quyidagi masalalarga alohida e’tibor qaratish zarur:

– almashlab ekishlar ma’lum assortiment va sifatddagi tovar qishloq xo‘jalik mahsulotlarining ko‘zda tutilgan sotish hajmini ta’minlashi lozim;

– o‘simlikchilik va chorvachilik mahsulotlariga (ozuqalar, urug‘liklar va boshqalar) xo‘jalikning ichki talab-ehtiyojlari qondirilishi;

– tarmoqlar, ferma va brigadalarning o‘lchamlarini va yerdan foydalanish yo‘nalishini hisobga olishni tashkil etish;

– qishloq xo‘jaligi ekinlari va navlarning, ekin maydonlarining maqbul tuzilmalarini iqtisodiy baholari haqidagi ilmiy asoslangan ma’lumotlar asosida joriy etishi;

– qishloq xo‘jaligi korxonasining ishlab chiqarish tarmoqlari texnikadan yuqori unumdorlik bilan foydalanishni ta’minlovchi almashlab ekishni tashkil etish;

– lalmi yerlarni o‘zlashtirish hisobiga, ekin maydonlarini kengaytirish imkonini ko‘zda tutish kerak.

Eng maqsadga muvofiq almashlab ekishni tanlash yoki ularning tizimini ishlab chiqish, ikkita-uchta variantni iqtisodiy baholash va taqqoslagandan keyingina mumkin bo‘ladi.

Almashlab ekishni taqqoslash iqtisodiy baholash ko‘rsatkichlarining quyidagi tizimi bo‘yicha o‘tkaziladi:

– 1 ga almashlab ekish maydoniga natural (ozuqa birligi) va pul (so‘m) ifodasidagi yalpi mahsulotning chiqishi;

– 1 so‘m/ishlab chiqarish xarajatlari va 1 kishi/soatga, yalpi mahsulotning chiqishi;

– 1 ga almashlab ekish maydoni va 100 ozuqa birligiga mehnat va moddiy-pul mablag‘lari xarajatlari;

– 100 ozuqa birligining tannarxi;

– 1 ga almashlab ekish maydoni va 1 kishi/soatga olingan sof foyda;

– ishlab chiqarish rentabelligi darajasini foizlarda ifodalangan moddiy-pul xarajatlariga sof daromad nisbati sifatida;

– yerdan foydalanish koeffitsienti, almashlab ekish maydonining haydaladigan maydonga nisbati sifatida.

Taqqoslanadigan almashlab ekiladigan yer iqtisodiy bahosining mezoni – o'simlikchilik mahsulotlarining, mahsulot birligiga eng kam mehnat va mablag' sarflab, ko'p mahsulot chiqishi.

Intensiv va resurslarni tejash texnologiyasining samaradorligini baholashda quyidagi ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi: qishloq xo'jaligi ekinlarining hosildorligi, 1 ga ekinga pul ko'rinishidagi yalpi mahsulotning chiqishi, 1 ga ekin ekishga mehnat va moddiy-pul mablag'lari xarajat, qo'shimcha mablag'larni qoplash, mahsulot birligiga mehnat sarfi va tannarx, 1 ga ekin ekishdan sof foyda, rentabellik darajasi.

Intensiv va resurslarni tejash texnologiyasining samaradorligini aniqlash uchun asos hosildorlikning o'sishi, mahsulot sifatini avvalgi yillardagiga yoki an'anaviy texnologiyadagiga solishtirgandagiga nisbatan yuqoriligi bo'ladi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishning turlicha texnologiyalarini baholashda, ularning iqtisodiy samaradorligini aniqlash kerak bo'ladi:

$$I_s=(N_b-T_b)X_b-(N_o-T_o)X_o,$$

bunda, N_b N_o – 1 s mahsulotni yangi va bazaviy variantlarda sotish bahosi, so'm

T_b T_o – 1 s g'allaning yangi va bazaviy variantdagi tannarxi, so'm

X_b X_o – 1 ga dan yangi va bazaviy variantda hosildorlik, s.

Qishloq xo'jaligi ekinlari yetishtirishning intensiv texnologiyasi ozuqa elementlarini balanslashtirilganidan farq qiladi. Ularni xarakterli xususiyatlari – o'g'itlarni, o'simliklarni himoyalash vositalarini qo'llashning yuqori darajasigina emas, balki ularni kiritishning miqdori, muddat va usullari hamdir.

Turli tadqiqotlar, xulosalariga ko'ra, g'allaning va paxtaning hosildorligi oshishida mineral va organik o'g'itlarning ulushi – 53% ga, tuproqqa ishlov berish hamda ishlarni bajarish muddati – 24, avvalgilariniki – 9, o'simliklarni himoya qilish vositalari va eroziyaga qarshi tadbirlar – 4, navlar va boshqa omillar – 10% ni tashkil etadi.

O'g'itlarni qo'llashning iqtisodiy samaradorligi ko'plab o'zaro aloqador shart-sharoitlar va omillarga, o'g'itning assortimenti (turi) va sifatiga bog'liq. Masalan, ozuqaliligi bilan 1 t diammofosning o'rnini 1 t sulfat ammoniy va 3 t oddiy superfosfat bosadi, shu bilan birga tashish va kiritish (sepish) xarajatlari to'rt marta qisqaradi. Donador superfosfat kukunsimonga nisbatan 1,5-2 marta samaraliroq.

Organik va mineral o‘g‘itlarni qo‘llashning iqtisodiy samaradorligini *nazorat* (o‘g‘itsiz) va tajriba (go‘ng+NPK) variantlarini solishtirib, quyidagi ko‘rsatkichlar bo‘yicha hisoblab chiqiladi:

– 1 ga yerning hosildorligi, s;

– 1 ga va 1 s o‘g‘itlarni ozuqa moddalari hisobida hosilning natural va puldagi ifodasi, s va so‘m;

– 1 ga yerga qo‘shimcha xarajatlar, so‘m;

– 1 ga sotish narxi bilan qo‘shimcha mahsulot qiymati, so‘m;

– qo‘shimcha xarajatlarning qoplanishi, %;

– 1 ga yerdan daromad (sof foyda), so‘m;

– rentabellik darajasi, %.

Olimlarning tavsiyasiga ko‘ra, birinchi ekinga ishlatilgan o‘g‘it sarfini taqsim qilganda, azotga nisbatan 100%, fosforga 50% (superfosfat), kaliyga 70% (xlorli kaliy) sifatida bo‘lishi mumkin. Go‘ng va boshqa kompostlarni qo‘llash bo‘yicha xarajatlar 2-5 yilga yerga taqsimlanadi. Agar korxona bo‘yicha hisob qilish uchun xo‘jalik tajribalari bo‘lmasa, ilmiy muassasalar, hududiy qishloq xo‘jalik tajriba stansiyalari, o‘g‘itlar va agrotuproqshunoslik bo‘yicha ilmiy-tekshirish institutlari ma’lumotlaridan foydalanish mumkin.

Mineral o‘g‘itlarni yoki dehqonchilikda kimyolashtirishning o‘zga usullarini qo‘llashning boshqa vositalarini iqtisodiy baholashda ko‘pincha ulardan foydalanish rentabelligi darajasi hisoblab chiqiladi, %:

$$R_d = QYAM : QX : T_m + X_q + X_s - 1 \times 100,$$

bunda, QYAM – qo‘shimcha yalpi mahsulot

QX – agrotadbirlarni o‘tkazish bilan bog‘liq qo‘shimcha xarajatlar, so‘m

T_m – o‘tkaziladigan tadbirning ta’sir muddati, yil

X_q – qo‘shimcha hosilni yig‘ishga xarajatlar, so‘m

X_s – olingan qo‘shimcha mahsulotni sotish xarajatlari, so‘m

Qishloq xo‘jaligi ekinlari navlarini iqtisodiy baholashda asosiysi – hosildorlik, sermehnatlilik va mahsulot birligi tannarxi, 1 ga ekindan va 1 s hosildan sof foyda, rentabellik darajasi bo‘lgan ko‘rsatkichlar kompleksidan foydalaniladi. Yangi navlarning samaradorligi ularni xo‘jalikda ekiladigani bilan solishtirib aniqlanadi.

Mevali ekinlar navlarining iqtisodiy samaradorligini aniqlashda ularning ko‘p yillik ekanligi, mevalarni realizatsiya qilish uzoq vaqtga cho‘zilish mumkinligi va bu saqlash usullari hamda muddatiga ta’sir

qilishi hisobga olinadi. Shuning uchun mevali daraxtlar va uzum navlarini baholashda qo'yilgan kapitalning qoplanishida ekin ekish, parvarishlash, saqlashdagi yo'qotishlar, 1 s mevani saqlash hisobiga sof foyda va saqlash rentabelligi darajasi kabilar hisobga olinadi.

Sof foyda mahsulotni realizatsiya qilingandan tushum va uni ishlab chiqish, saqlash va sotishga ketgan xarajatlar orasidagi farqqa teng.

Mahsulotning realizatsiyasidan tushgan daromad quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi, so'm:

$$YAD=U_1X_1+U_2X_2+U_3X_3,$$

bu yerda, $T_1T_2T_3$ – I, II, III tovar navlariga mos holda mahsulot hajmi, ts

$X_1X_2X_3$ – I, II, III tovar navlariga mos ravishda sotish narxlari, so'm.

Mevalarni ishlab chiqarish xarajatlari mahsulotlarni yetishtirish, saqlash va sotish xarajatlaridan yig'iladi, so'm:

$$X=X_e+X_k+X_s$$

1 ga dagi mevali daraxtlardan olinadigan sof foyda mevalarning realizatsiyasidan olingan umumiy daromadning bog' maydoniga nisbati sifatida aniqlanadi:

$$SF=YAD-X$$

Mevali bog' yaratish yoki yosh ko'chatlarni parvarishlashda qo'yilgan kapitallar quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi, yosh:

$$S_{ok}=K/P+T,$$

bunda, K – bog' va yosh ko'chatlar mevaga kirguncha garovga qo'yilgan kapital qo'yilmalari, so'm;

T – ko'chatlarni ekilgandan to meva bera boshlagunga qadar o'tgan davri.

Asosiy zootexnika tadbirlari – chorva mollarini oziqlantirishni optimallashtirish, ularni saqlash va podani qayta ishlab chiqish.

Ratsionlar va oziqlantirish turlarining iqtisodiy bahosi. Qishloq xo'jaligi hayvonlarining ratsionlari va oziqlantirish turi ularni boqish tizimlari va ishlab chiqarish intensifikatsiyasiga bog'liq.

Oziqlantirish turlari va ratsionlarni iqtisodiy baholashda ozuqa ishlab chiqarishning strukturasini, ozuqalar sifati, ularning tannarxi va foydali ta'sir koeffitsientini hisobga olish kerak.

Sog'in sigirlar uchun molxonada va yaylovga boqilish davri bo'yicha tahlillar qilinib, bunda ikki-uch varianti ko'rib chiqiladi va eng asoslangani tanlab olinadi. Bu variantlarni iqtisodiy baholash quyidagi

ko‘rsatkichlar bo‘yicha bajariladi: o‘rtacha sutkalik sog‘im, kg; sigirdan o‘rtacha yillik sog‘im, kg; 1 s sutga ozuqa sarfi; ozuqa birligidagi mavjud hazm bo‘luvchi protein, g; 1 s sutga sarflangan konsentratlar, ozuqa birligi; ratsionning ozuqa birligi tannarxi, so‘m; har bir bosh sigir hisobiga ozuqa xarajatlari, so‘m; 1 s mahsulot tannarxi, so‘m.

Ishlar turli darajada mexanizatsiyalanganda sigirlarni turlicha usulda boqish samaradorligi quyidagi ko‘rsatkichlar bo‘yicha baholanadi: sigirdan yillik sut sog‘ib olish, kg; yiliga bir bosh sigirga qilingan mehnat sarfi va 1 s sut, kishi/soat; 1 s sutga qilingan ozuqa xarajati, ozuqa birligi; 1 chorva moli o‘rniga kapital qo‘yilma, so‘m; 1 s sut tannarxi, so‘m; 1 s sut sotishdan sof foyda, so‘m; sut ishlab chiqarish rentabellik darajasi, %.

Hayvonlar zotini iqtisodiy baholashda quyidagi ko‘rsatkichlar qo‘llaniladi: hayvonning mahsuldorligi, kg; bir bosh hayvon va 1 s mahsulotga mehnat sarfi, kishi/soat; 1 s mahsulotga ozuqa sarfi, ozuqa birligi; 1 s mahsulot tannarxi, so‘m; bir bosh hayvondan daromad, so‘m; rentabellik darajasi, %.

Chorvachilikda ko‘p yo‘qotishlar sigirlarning bepushtligi sababli sodir bo‘ladi. Fan va amaliyotning ko‘rsatishicha, o‘rtacha yillik qisir sigir sut mahsuldorligi bo‘yicha bepusht bo‘lmagan sigirga 0,5 ekvivalentda, 100 bosh sigirdan buzoq tug‘ilishining optimal varianti 90-105 bosh. Bosh hisobiga bepushtlik tufayli sut yo‘qotilishi quyidagi formula bo‘yicha aniqlanadi, kg:

$$B_s = S_u \times 0,5\ S_k$$

bunda, S_u – hisobot yilida poda bo‘yicha o‘rtacha sut sog‘ib olish; 0,5 – sog‘in va pushtsiz sigirlar sut ko‘rsatkichlari taqqoslanishini xarakterlovchi qisirlik koeffitsienti; S_k – sigirlarning qisirlik koeffitsienti.

$$K_{ya} = 1-(Bu/365*100:(284+t_{on}),$$

bunda, Bu – 100 bosh sigirdan olinadigan haqiqiy buzoq soni, bosh; 365 – kalendar yilidagi kunlar soni; 285 – sigirlarning bo‘g‘ozlik (buzoqlash) davriyligi, kun; t_{on} – syerviz – davr davomiyligi, kun (tarmoqli yuritilish darajasiga qarab (30-60 kun)).

Poda bo‘yicha sigirning qisir qolishidan sutning yo‘qotilishi, kg:

$$Q_k = B_s \times P_s$$

bunda P_s – podadagi soigir bosh soni.

Poda bo‘yicha umuman olinmagan nasl tufayli shartli sut yo‘qotilishi:

$$S_y = (106-Bu)x\ (P_s/100)*2,36$$

bunda 2,36 – buzoqning shartli sutga aylanish koeffitsienti.

Yo‘qotilgan sut yig‘indisi:

$$S_y = S_k + S_u$$

Sigirlarning bepushtligidan ko‘rilgan zarar, so‘m:

$$S_k = N x S_y$$

bunda N – 1 s sutni sotishning haqiqiy narxi, so‘m.

Sigirlarning bepushtligidan keladigan zarar shunda ko‘rinadiki, xo‘jalik qishloq xo‘jaligi mahsulotini (sut, buzoq) va puldan ko‘riladigan foydani to‘liq ololmaydi. Ma’lum zootexnik va veterinariya tadbirlarining o‘tkazilishi bunday holning oldini olib, sutchilik samaradorligining sezilarli o‘sishiga yordam beradi.

Yuqori inqiroz va qishloq xo‘jaligi hamda sanoat mahsulotlari dispariteti sharoitida hamma agrotexnik va zootexnik tadbirlar ham qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi iqtisodiy samaradorligi oshishiga yordam bera olmaydi, shuning uchun ularni o‘tkazishning uzluksiz sharti oldindan iqtisodiy baholanadi.

Qishloq xo‘jaligidagi faol, lekin ko‘pincha oqilona bo‘lmagan faoliyat ta’sirida ekologik muammolar o‘tkirlashadi. Tabiiy resurslardan oqilona foydalanishda iqtisodiy manfaatdorlikning yo‘qligi, atrof-muhitni muhofaza qilishga ajratiladigan mablag‘lar yetarli emasligi, tabiatni qo‘riqlash va resurlarni tejash texnologiyalarni rad etishga olib keladi. Murakkab iqtisodiy vaziyat korxonalarda tuproq unumdorligini oshirish va yerning ekin ekish holatini yaxshilash bo‘yicha kompleks ishlarni to‘liq amalga oshirish imkonini bermayotir. Natijada yirik ko‘lamli degradatsiya va qishloq xo‘jaligi ekin yerlarining eroziya tufayli qisqarishi kuzatilmoqda, tuproqda gumus va boshqa ozuqa moddalari kamaymoqda, sho‘rlanish, botqoqlashuv, og‘ir texnikaning ortib ketishi, tabiiy hosildorlik kamayishi yuz bermoqda. Ekologik xavfni oqova suvlarni tozalash va ishlab chiqarish chiqindilarini utilizatsiyalash masalalarini qiyinlashtirayotgan mayda konserva, sut va boshqa korxonalar sexlarning nazoratsiz qurilayotgani bo‘lmoqda.

Shu sababli, ishlab chiqarishni rivojlantirish variantlarini tanlashda ularni amalga oshirishning atrof-muhitga salbiy ta’sirini ham hisobga olish zarur. Zamonaviy sharoitda xo‘jalik faoliyatini bashorat qilishda nafaqat iqtisodiy, balki, ekologik iqtisodiy samaradorlikni, ya’ni ishlab chiqarishning ekologiya uchun oqibatini ham hisobga olib, belgilash kerak bo‘ladi.

Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi ekologik-iqtisodiy samaradorligining mezoni bo‘lib daromad va sof foyda odamlar sog‘ligi va tabiatni

muhofaza qilish manfaatlariga javob beruvchi atrof-muhat sifatining naromativ talablariga rioya qilish hisoblanadi. Ushbu mezonga erishish darajasi joriy xarajat va kapital qo'yilmalarining ekologik-iqtisodiy ta'sir etish ko'rsatkichlari tizimi hisoblanadi.

Ekologik-iqtisodiy ta'sir etish – bu ishlab chiqarish ta'siri ostida yuz beruvchi ekologik parametrlar o'zgarishining pulda baholanishi. U ijobiy yoki salbiy bo'lishi mumkin. Ijobiy miqdor sifatida ekologik-iqtisodiy samara, salbiy sifatida ekologik-iqtisodiy zarar chiqadi.

Ekologik-iqtisodiy samara – tabiatni qo'riqlash tadbirlarini amalga oshirish natijasida foydaning qiymatli o'sishidir. Uni hisoblashning asosi bo'lib, tuproq, suv, havodagi ifloslanish darajasining pasayishi, tuproq hosildorligining oshishi, ekologik toza mahsulotlar chiqishining ortishi kabilar bo'lishi mumkin.

Ekologik-iqtisodiy zarar – atrof-muhit holatining yomonlashuvi natijasida qishloq xo'jaligining qiymat shaklidagi haqiqiy yoki ehtimoliy zarari yoki bu zararlarni qoplash uchun qo'shimcha xarajatlardir.

Qishloq xo'jaligida zarar birinchi navbatda, havoning ifloslanishi va sug'orish uchun ifloslangan suvdan foydalanishdan paydo bo'ladi, natijada qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligi kamayadi, tuproq sho'rlanishiga qarshi kurash sarflari ortadi, ayrim holatlarda qishloq xo'jalik ekinlari assortimenti o'zgaradi. Chorvachilikda zarar chorva mollari mahsuldorligining kamayishi ko'rinishida, ya'ni yirik vazn, sut sog'ib olish, tuxum soni kamayishi ko'rinishida bo'ladi. Ekstremal holatlarda ko'p miqdordagi o'ta ifloslangan oqova suvlarning tashlanishi chorva mollari va parrandalarning to'liq halokatiga olib keladi.

Ekologik ta'sirni hisoblashda tabiiy muhitning natural ko'rsatkichlardagi o'zgarishi aniqlanadi, ya'ni korxona ishining ekologik parametrlarga ta'siri belgilanadi:

– bevosita xarajatlar, zararga tovon to'lash;

– qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligi, chorvachilikda chorva mollari mahsuldorligi o'zgarishi natijasida mahsulot kamayishi.

Qishloq xo'jaligida yerga yetkazilgan ekologik-iqtisodiy zarar birinchi navbatda, tuproq unumdorligining pasayishi va qishloq xo'jaligi ekin maydonlari, hosildorligining pasayishi natijasida mahsulotlarning yo'qotilishi sifatida ifodalanidagan holatining sifat jihatdan yomonlashuvini qiymatli baholashda ko'rinadi.

Dehqonchilik va ozuqa ishlab chiqarishda tuproq unumdorligining pasayishidan ekologik-iqtisodiy zarar formula bo'yicha hisoblab chiqiladi:

$$E_z = E_p \times S$$

bunda U_{ud} – tuproq unumdorligi pasayishidan taqqoslama ekologik-iqtisodiy zarar; 1 gektarga so'mda; S – hosildorligi pasaygan qishloq xo'jaligi ekinlar turining i turining maydoni, ga.

1 ga yerdagi hosildorligi yo'qolgan tuproqdan taqqoslama ekologik-iqtisodiy zarar uni tiklash uchun zarur xarajatlar summasi va amalda olinmagan qishloq xo'jalik mahsulotlari qiymatlari bilan aniqlanadi, so'm:

$$Uch_{ud} = Z + S_{med}$$

Yo'qotilgan tuproq unumdorligini tiklash uchun xarajatlar gumus va ozuqa moddasi yo'qolishidan yuzaga kelgan zararni bartaraf etish uchun zarur xarajatlarning qiymat bahosi, asosida hisoblab chiqiladi, so'm:

$$Z = \sum = Z_i$$

bunda Z_i – tuproqning i-turdagi ko'rsatkichlarini tiklash uchun zarur xarajatlar (azot, fosfor, kaliy va b. tarkibi), 1 ga yerga so'm.

Tuproq unumdorligini tiklash xarajatlariga o'g'it va meliorativlarning yetkazib berish, yuklab-tushirish, tashish, yerga sepish kabilarni hisobga olgandagi qiymatlar ham kiritiladi, so'm:

$$Z_j = S_u + S_p + S_t + S_n + S_v$$

bunda, S_u – o'g'it va meliorantlar qiymati, so'm; Sp, St, S_n, S_v – o'g'it va meliorativlarni yuklash, tashish va yerga solishga mos holda qiymati, so'm.

To'liq olinmagan qishloq xo'jalik mahsulotlari qiymati yoki o'simlikchilikdagi zarar qiymati tuproq unumdorligi yo'qolishidan hosildorlikning pasayishi sifatida formula bo'yicha aniqlanadi, 1 gektarga so'm:

$$O_m = \Delta X N,$$

bunda, ΔX – i-qishloq xo'jaligi ekini hosildorligining yo'qolishi, s/ga; N - i-qishloq xo'jalik ekinining yo'qolgan birliklari narxi, so'm.

Qishloq xo'jaligi amaliyotida tabiatni asrash vazifalari xarajatlarining joriy va kapital kategoriyalari farqlanadi. Bu boradagi faoliyatning joriy xarajatlariga eroziyaga qarshi agrotexnika tadbirlari, ifloslanish o'choqlarini yo'q qilish, tuproq unumdorligini oshirish uchun o'g'it solish, tabiatni asrashga mo'ljallangan vositalarni saqlash va xizmat

ko‘rsatish sarflari (shu jumladan, ushbu xizmat xodimlari mehnatiga haq to‘lash, joriy ta’mir, amortizatsiya ajratmalari, energiya sarfi), shuningdek, atrof-muhitni asrash bilan bog‘liq boshqa tashkilot xizmatiga haq to‘lash (ekologiya auditi, ekspertni jalb qilish va b.) xarajatlari kiritiladi. Kapital xarajatlari esa tabiatni asrashga mo‘ljallangan asosiy fondlarni yaratish, rekonstruksiya qilish, modernizatsiyalash va qayta uskunalash, yerni tubdan yaxshilash, agro-o‘rmon melioratsiyasini, sanitariya-himoya zonasini yaratish kabilarni o‘zida aks ettiradi.

Shu munosabat bilan tabiatni asrash joriy va kapital xarajatlarining ekologik-iqtisodiy samaradorligi aniqlanadi.

Bu boradagi tadbirlarni ekologik ta’sir kattaligiga korrektlangan iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlari yordami bilan aniqlanadi (zarar yoki samara). Ekologik ta’simi hisobga olgan holda daromad yoki sof foyda hisoblab chiqilishi mumkin:

$$SF=SF \pm E_x;\ SF=SD \pm E_x$$

Ekologik ta’sirni hisobga olgan holda rentabellik darajasi quyidagicha hisoblab chiqiladi, %:

$$R_q=SF \pm E_x : T_i x\ 100$$

Joriy xarajatlarning ekologik-iqtisodiy samaradorlik hisobi metodikasini eroziyaga qarshi tadbirlarida qo‘llash misolida ko‘rib chiqamiz.

Eroziyaga qarshi tadbirlarni ekologik-iqtisodiy baholash bosqichma-bosqich o‘tkaziladi. Birinchi bosqichda joriy etilayotgan tadbirning xo‘jalik nuqtai nazaridan iqtisodiy samaradorligi aniqlanadi. U qo‘shimcha sof daromad bilan izohlanadi. Ikkinchi, bosqichda ekologik samarani tuproqning yo‘qolgan unumdorligini tiklashga sarflanadigan mablag‘larni tejash sifatida hisoblab chiqiladi. Uchinchi, bosqichda joriy etilgan tadbirlar kompleksidan ekologik va iqtisodiy samara sifatida ekologik-iqtisodiy samaradorlik ajratiladi.

O‘g‘itlarni qo‘llashning ekologik-iqtisodiy samaradorligi ham shunga o‘xshash tarzda hisoblanadi. Birinchi navbatda, o‘g‘itdan foydalanish, qo‘shilgan hosil qiymati va sof daromad asosida qo‘shimcha xarajatlarning iqtisodiy samaradorligi aniqlanadi. Keyin ekologik ta’sir, ya’ni gumus balansi va tuproqdagi asosiy ozuqa elementlari ularning yetishmasligini qoplash xarajatlari hisoblab chiqiladi.

15.4. Qishloq xo'jaligining pul daromadlari, yalpi va sof foydalarini ko'paytirish, iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llari

Qishloq xo'jaligi ishlab shiqarishinining iqtisodiy samaradorligi asosan omillarning ikki guruhi bilan belgilanadi:

– korxonaning xo'jalik faoliyatiga bog'liq bo'lmagan, tashqi – narxni shakllantirish, soliqqa tortish, kreditlash, inqiroz jarayonlari, dotatsiyalar va tovon (kompensatsiya) to'lovlari, agrar qonunchilik va boshqalar;

– ichki – tashkilot ta'sir eta oladigan qishloq xo'jaligi ekinlarining hosildorligi, hayvonlar mahsuldorligi, mahsulot tannarxi, ishlab chiqarish texnologiyasi va uni tashkil etish, ixtisoslashuv va boshqalar.

Bugun qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligi sezilarli ravishda iqtisodiy mexanizm shakllantiradigan omillarning birinchi guruhi bilan belgilanadi. Ularning iqtisodiy mexanizmida omillarning ikkinchi guruhi asosiy rol o'ynaydi.

Murakkab sharoitda agrar sektorda inqirozni bartaraf etish, ishlab chiqarishni barqarorlashtirish va iqtisodiy samaradorlikni oshirish uchun davlat tomonidan tartibga solinish va ASM iqtisodiy munosabatlarni optimallashtirish yo'li bilan amaliy natija beradigan iqtisodiy mexanizm yaratish zarur.

Bozor munosabatlari tizimida ahamiyati (qiymati) bo'yicha ikkita teng tuzuvchini ajratish mumkin: talab va taklifning optimal nisbatini belgilovchi qishloq xo'jaligi va tovar ishlab chiqaruvchilar hamda turli darajadagi xaridorlarning bozordagi yerkin muomalasi kafolati va maqsadi, bozor sub'yektlarining samarali faoliyati va ishlab chiqarishni ekologiyalashtirishga yo'naltirish bo'lgan bozor munosabatlarini iqtisodiy tartibga solish mexanizmlaridan iborat.

Qishloq xo'jaligining iqtisodiy samardorligi sezilarli darajada intensiv ishlab chiqarish darajasiga bog'liq. Yuzaga kelgan sharoitlarda ishlab chiqarishni jadallashtirishning muhim yo'nalishi - mahsulot ishlab chiqarishning jadal, resurslarni tejovchi texnologiyasini qo'llash, chorvachilikda, naslchilik ishlarini, urug'chilikni yaxshilash, o'simliklarning kelajagi bor, tez pishar, yuqori hosilli, samarali navlaridan, chorva mollari va parrandalarning mahsuldor zotlaridan foydalanish, mineral va organik o'g'itlarning gerbitsid va qishloq xo'jaligi ekinlarini himoyalashning optimal dozalarini kiritish, ozuqa bazalarini mustahkamlash va hokazolar.

Qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirishda intensiv texnologiyalardan foydalanish iqtisodiy jihatdan foydali. Ulardan foydalanib, kuzgi bug'doy

yetishtirilganda hosildorlik 35-40% ga ortishiga, tannarx 4-6% pasayib, 1 ga ekin maydoni hisobiga daromad 50-60% oshishiga erishiladi.

Moddiy mablag'lar tanqisligi sharoitida resurslarni tejovchi texnologiyalardan foydalanish zarur. Hisob-kitoblarning ko'rsatishicha, paxta yetishtirishda ana shunday texnologiyadan foydalanish mehnat unumdorligini 1,5-2 marta oshirish, yoqilg'i va moylash materiallari sarfini 25-30%, mahsulot birligi tannarxini esa 35-40% ga kamaytirishga imkon beradi.

Ishlab chiqarishni intensivlashtirishdagi muhim shart – almashlab ekishga amal qilish. Mamlakatning ko'pgina mintaqalarida dehqonchilikni jadallashtirish talablariga yarmini g'alla, paxta, beda, makka, texnika ekinlari va boshqa oziq-ovqat ekinlari almashlab ekilishi bilan javob beriladi. Ammo ko'pgina xo'jaliklarda zarur texnika yo'qligi bois, bu shartga amal qilinmaydi va natijada hosil yo'qotiladi. G'alla ekinlarini optimal muddatlarda (10-14 kun) yig'ib olish qo'shimcha ravishda 15-20% ekinni saqlab qolishga imkon beradi.

Yuzaga kelgan inqiroz sharoitida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi iqtisodiy samaradorligini oshirishda qo'shimcha investitsiya talab qilmaydigan, lekin ishlab chiqariladigan mahsulotning ortishiga yordam beradigan ekinlar strukturasini optimallashtirishdir.

Chorvachilikni kelgusi rivojlanishi va uning iqtisodiy samaradorligi ortishining hal qiluvchi yo'nalishlaridan biri – mustahkam va barqaror ozuqa bazasini yaratishdir. Har bir qishloq xo'jaligi korxonasida ozuqa bazasini mutsahkamlash bo'yicha tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish kerak bo'ladi. Bu chorvachilikda hayvonlar mahsuldorligining ortishi va mahsulot tannarxining pasayishiga yordam beradi.

Mehnat unumdorligining oshishi va ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligida ishlab chiqarish jarayonini mexanizatsiyalashtirish muhim rol o'ynaydi. Ayrim qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirishning (paxta, g'alla va b.) mexanizatsiyalashtirilganlik darajasi juda yuqori (20-25%).

Paxta, g'alla, muhim texnika va ayrim ozuqa ekinlarini yetishtirish uchun mashinalar tizimi ishlab chiqilgan. Biroq, qator tarmoqlarda (bog'dorchilik, uzumchilik, tamakichilik va b.) hozircha alohida mashinalar va ayrim ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish uchun ularning komplekslari mavjud, holos.

Ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini oshirishdagi muhim shart – qishloq xo'jaligi mahsulotlari sifatini yaxshilash. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining sifati qancha yuqori bo'lsa, uning realizatsiya bahosi

ham shunchalik yuqori, shuningdek, ishlab chiqarish rentabelligi ham baland bo'ladi. Masalan, 23% dan ortiq shiradorlikka ega (kleykovina) bug'doy oziq-ovqat maqsadlarida foydalaniladi. Bunday bug'doyning narxi yem-hashakliga nisbatan 1,5-1,7 marta yuqori.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining sifati ko'pgina omillarga bog'liq. Bular: o'simliklar navlari va chorva mollari zoti, ishlab chiqarish texnologiyasi va tashkil etish, tarmoqning moddiy-texnik bazasini rivojlantirish, ishchilar malakasi, iqlim sharoiti, tuproq unumdorligi, saqlash va tashish shartlari va hokazolar.

Qishloq xo'jaligini rentabelli yuritishning muhim sharti – uning to'lovi darajasi bilan belgilanuvchi yuqori unumli mehnat motivatsiyasidir. Sezilarli darajadagi bozor iqtisodiyotiga mehnatga haq to'lash ishchi kuchining ishchi va uning oilasini moddiy va ma'naviy jihatdan zarur talablarini qondirish va mehnat resurlarini kengaytirilgan qayta ishlab chiqarish uchun imkon beruvchi bahosi asosida shakllanishi kerak.

Bozor infratizilmasi yetarlicha rivojlanmaganligidan mahsulot sotishda to'lamaslik va boshqa qiyinchiliklar yuz beradi va bunda xom-ashyoni emas, qayta ishlangan holdagi mahsulotni realizatsiya qilish maqsadga muvofiq. Qishloq xo'jaligi mahsulotlariga joyida ishlov berish iqtisodiy jihatdan foydali, chunki hamma ishlab chiqilgan mahsulotlardan, shu jumladan, nostandartlarini ham tovar aylanishiga jalb etib, foydalanish imkonini beradi. Natijada qishloq xo'jalik korxona sharoitida ishlab chiqilgan sanoat mahsulotlari ulushi ko'payadi. Shu bilan birga, mos keluvchi ishlab chiqarish quvvatiga ega to'liqroq va oqilona qayta ishlash imkonini beruvchi, shuningdek, yuqori sifatli va keng assortimentda mahsulot ishlab chiqaruvchi sanoat korxona ulardan 20-35% foydalanadilar.

Yirik korxonalar va uncha katta bo'lmagan qayta ishlash bo'linmalari quvvatidan to'liq foydalanish, shuningdek, qayta ishlash sohasidagi lokal monopolizmni zabt etish uchun kooperatsiyani va qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilarini, hamda xom-ashyo ishlab chiqaruvchilar integratsiyasini integrallashga tizim tuzish bilan rivojlantirish zarur. Ular: agrofirmalar, assotsiatsiyalar, agrosanoat birlashmalari, holding kompaniyalar, moliyaviy-sanoat guruhlaridir.

Ishlab chiqarish samaradorligi salmoqli darajada mahsulotni muvaffaqiyatli realizatsiya qilishga, ya'ni qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilarining marketing faoliyatiga bog'liq. Shu bois keng assortimentda mahsulot ishlab chiqaruvchi yirik korxonalarda,

shuningdek, o‘z mahsulotlarining sezilarli qismini o‘z ma’muriy tuman va viloyatlaridan tashqarida sotuvchi xo‘jaliklarda marketing xizmati zarur. Uncha ko‘p bo‘lmagan miqdorda mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar uchun bunday xizmatni tuman yoki viloyat miqyosida tashkil etish maqsadga muvofiq.

Marketingni alohida korxona tuman va viloyat darajasida tashkil etish xo‘jalik rahbariyati va mutaxassislarini mahsulotga talab va taklifning mavjudligi, ularni qayerda va qanday narxlarda sotish foydaliroqligi haqidagi axborotlar bilan ta’minlash, marketing tadqiqotini amalga oshirish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish hamda realizatsiyaga yordam beruvchi u yoki bu marketing strategiyasini amalga oshirishda ko‘maklashadi.

Aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan talablarini to‘liqroq qondirish uchun qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining zamon talablari asosida bozorlar kerak. Rivojlangan mamlakatlar tajribalarining ko‘rsatishicha, oziq-ovqat bozori o‘zini-o‘zi tartibga soluvchi tizim emas. U iqtisodiy metodlar yordamida, davlat tomonidan doimiy maqsadga yo‘naltirilgan ta’sirini talab qiladi. Narxlar dispariteti sharoitida tovar ishlab chiqaruvchilarga mineral o‘g‘itlar, texnikalar, yoqilg‘i va moylash materiallari sotib olish uchun, shuningdek, lizing operatsiyalari, bahorgi dala va yig‘im-terim ishlari uchun imtiyozli kreditlar (yillik 10% gacha) kompensatsiyalar berish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Agrosanoat ishlab chiqarishni davlat tomonidan tartibga solinishi asosida korxonaning normal funksiyalanishi uchun minimal daromadliligini ta’minlash prinsipi yotadi.

Yuzaga kelgan sharoitda bunga narx, soliq va kredit, agrar siyosatini optimallashtirish yo‘li bilangina erishish mumkin.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Qishloq xo‘jaligi korxonada takror ishlab chiqarish va uning turlarini bayon eting.
2. Qishloq xo‘jaligida yalpi ichki mahsulot nima?
3. Qishloq xo‘jaligi korxonalarining yalpi va pul daromadi qanday hisoblanadi?
4. Korxona foydasi haqida tushuncha va uni hisoblash tartibi qanday?
5. Yalpi, sof, iqtisodiy foyda qanday aniqlanadi?
6. Iqtisodiy samaradorlik, deganda nimani tushunasiz?
7. Iqtisodiy samaradorlik darajasi qanday ko‘rsatkichlarda aniqlanadi?

8. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining rentabellik darajasi nima va u qanday aniqlanadi?

9. Yalpi ichki mahsulotni, korxonalarning yalpi va pul daromadlarini hamda foydalarini ko‘paytirishning qanday yo‘llari mavjud?

Asosiy adabiyotlar:

1. Abdug‘aniev A., Abdug‘aniev A.A. Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti. - T.: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg‘armasi, 2004-304 b.

2. Salimov B.T. va boshqalar. Dehqon va fermer xo‘jaliklari iqtisodi.- T.: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg‘armasi, 2004-176 b.

3. Модель "Сельская профильная школа"- М.: АПК и ППРО, 2004-32 ст.

4. Экономика сельского хозяйства. Учебник, под.ред. Коваленко. Н.Я.М.: Юркнига, 2004-392 ст.

5. Zokirov O., Pardaev A. Qishloq xo‘jalik iqtisodiyoti. Darslik.-T.: O‘AJBNT markazi 2003-456 b.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. «Davlat ehtiyojlari uchun xarid qilinadigan qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtirishni mablag‘ bilan ta’minlash mexanizmini takomillashtirish to‘g‘risida»gi Vazirlar mahkamasining qarori 2002 y. 7-noyabr № 383-son.

2. Karimov I.A. "Dehqonchilik taraqqiyoti-farovonlik manbai"-T.: "O‘zbekiston" 1996 y.

3. Karimov I.A. "O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda"-T.: "O‘zbekiston" 1994 y.

4. Jo’rayev .F. "Qishloq xo‘jaligi korxonalarida ishlab chiqarishni tashkil etish"-T.: "Istiqlol" 2004-344.

5. Abdukarimov B.A. Jabriyev A.N., Zugurov N.R., Qutbitdinov A.T., Pardaev M.Q., Jovqiev E.SH. "Korxona iqtisodiyoti"-T.: "Fan" 2005 - 288.

6. Pardaev M.Q Abdukarimov I.T., Isroilov B.I. "Iqtisodiy tahlil"-T.: "Mehnat" 2004 -484 b.

7. М.Зилберман "Консалтинг, методы и технологии"-М.: «Питер» 2007-426 ст.

8. Петранова Г.А. «Экономика и управление в сельском хозяйстве»-М.: Академия 2003-296 ст.

9. Алфреев В.П., Дорофеев Н.А и.др. «Основные направления совершенствования государственного регулирования рынка , ресурсов и производственно технических услуг для сельского хозяйства»-М.: ВНИИЭСК. 2002-64 ст.

10. Добрынин В.А. «Государственное регулирование агропромышленного производства»-М.: МСХА РФ. 1998.

XVI Bob. O‘simlikchilik tarmoqlari iqtisodiyoti

O‘quv maqsadi: O‘simlikchilik tarmoqlarining tarkibi va rivojlanishini tahlil qilish, iqtisodiy samaradorlik darajasini isbotlovchi ko‘rsatkichlarni o‘rganish, tarmoqning rivojlantirish masalalari va ularni rivojlantirish yo‘llarini o‘rgatishdan iborat.

Tayanch iboralar: O‘simlikchilik, iqtisodiy samaradorlik, g‘alla mustaqilligi siyosati, donchilik, paxtachilik, sabzavotchilik, uzumchilik, bog‘dorchilik, mevachilik

16.1. O‘simlikchilik tarmoqlarining ahamiyati

O‘simlikchilik – qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining asosiy tarmoqlaridan biri bo‘lib, o‘z ichiga dalachilikda ekinlarni yetishtirish paxtachilik, g‘allachilik, sabzavotchilik, bog‘dorchilik, mevachilik, bog‘dorchilik va shu kabilarni oladi. Odam undan oziq-ovqat mahsulotlarini, yengil va oziq-ovqat sanoati qayta ishlash uchun xom-ashyo, chorvachilik – ozuqa oladi.

Tarmoq tuzilmasining ko‘rsatkichi bo‘lib umumiy hajmda ishlab chiqilgan mahsulotlarning har bir tarmog‘idan sotilgan mahsulotning ulushi xizmat qiladi. Hozirgi paytda o‘simlikchilik qishloq xo‘jaligining hamma mahsulotlari orasida eng ko‘p ulushni egallaydi.

O‘simlikchilik em-hashak, dag‘al, yashil, shirali ozuqa bo‘lib, chorvachilikning rivojlanishi uchun baza hisoblanadi. O‘z navbatida chorvachilik ham somon, poya, shuningdek, oziq-ovqat sanoati chiqindilari (kunjara, sheluxa, kepak, barda va b.) kabi qo‘shimcha mahsulotlarni chiqaradi.

O‘simlikchilikda foydalaniladigan asosiy resurs – bu yer, pichanzor, yaylov, bog‘lar). Haydaladigan yer maydonini ekinlar bo‘yicha taqsimlash uzoq vaqtlargacha qabul qilingan dehqonchilik tizimiga bog‘liq bo‘ldi. Xo‘jaliklar daromadliroq ekinlarni tanlay boshladilar va ekin ekiladigan, yer maydoni strukturasi narx ta’siri ostida o‘zgara boshladi.

Shu tarzda, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining hamma turini, chorvachilikni va qayta ishlashni ham qo‘shib ishlab chiqish, bevosita o‘simlikchilikni shartli ravishda quyidagi tarmoqlarga ajratish mumkin: paxta ishlab chiqarish, g‘alla ishlab chiqarish, yog‘li ekinlar ishlab

chiqarish, kartoshka va sabzavot ishlab chiqarish, meva va polizlar o'stirish. Bu tarmoqlarda ishlab chiqarilgan mahsulotlarni realizatsiya qilish texnologiyasi har biri o'ziga xosligi bilan farqlanadi.

Ushbu sharoitda eng rentabelli bo'ladigan qishloq xo'jaligi ekinlarini tanlashda tabiiy-iqlim omillari, transport tarmoqlarining rivojlanishi, mintaqada u yoki bu mahsulotlarni qayta ishlashga mo'ljallangan qayta ishlash korxonalarining mavjudligi katta ta'sir o'tkazadi.

Barcha g'alla mahsulotlarini oziq-ovqat va yem-hashakka ajratish qabul qilingan. Shu bilan birga, oziq-ovqatga oid ekinlar tarkibidan non va non mahsulotlariga doirlari ajratiladi.

Umuman, asosiy qishloq xo'jaligi ekinlari sanab o'tilgan guruhlar bo'yicha quyidagi tarzda klassifikatsiyalanadi:

– paxta-paxta xom-ashyosi;

– oziq-ovqat – non mahsulotlari olinadigan g'alla ekinlari, bug'doy, javdar;

– oziq-ovqat – krupa-g'alla ekinlari: tariq, grechixa, makkajo'xori, sholi;

– yem-hashak ekinlari;

– dukkakli ekinlar;

– yog'li ekinlar: kungaboqar, kanop, zig'ir;

– texnika ekinlari: kartoshka, qand lavlagi;

– sabzavotlar: pomidor, bodring, piyoz, sarimsoq piyoz, karam, sabzi;

– mevalar: danakli mevalar, pista mevalar, uzum va boshqa ekinlar.

Keltirilgan ro'yxat mamlakatimiz hududida o'stiriladigan hamma ekinlarni qamrab ololmaydi. Ro'yxatda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishning umumiy hajmida eng ko'p ulushiga ega bo'lganlari, holos.

O'simlikchilikda ishlab chiqarishning asosiy vositasi – yer. Undan to'g'ri foydalanish tuproq unumdorligining oshishiga yordam beradi, bu esa qishloq xo'jaligi ekinlarini o'stirishga samarali ta'sir qiladi. Yerdan foydalanishda xo'jalik yuritishning hududiy tizimini yuritishning hisobi katta ahamiyatga ega.

Dehqonchilik tizimi deganda tuproq unumdorligini oshirishga, o'simlikchilik mahsulotlarining yer maydoni, birligidan mehnat sarfini va mahsulot birligiga mablag' va mehnat sarflarini kamaytirib, mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish maqsadida tuproqni suv va shamol eroziyasidan himoyalashga yo'naltirilgan tashkiliy va agrotexnik tadbirlar kompleksi tushuniladi.

Dehqonchilik tizimining asosiy elementlari: almashlab ekish tizimlari, mashinalar tizimi, o'g'itlar tizimi, urug'chilik tizimi, o'simliklarni himoya qilish tizimi, melioratsiya tadbirlari tizimi (sug'orish, quritish, kimyoviy melioratsiya va boshqalar), suv va shamol eroziyasiga qarshi kurash bo'yicha tadbirlar tizimi, dalani himoyalash, ixota daraxtlarini yaratish.

Mamlakatning hamma mintaqalarida dehqonchilikning yagona tizimidan foydalanishning imkoni yo'q, chunki turlicha tuproq-iqlim sharoitlarida tizimidagi alohida elementlarning ahamiyati har xil bo'ladi.

Quruq iqlimli tumanlarda – sug'orish, shamol eroziyasiga qarshi kurashish, namlik ko'p tumanlarda – yerning melioratsiya holatini yaxshilash, sug'oroladigan dehqonchilik tumanlarida – o'g'itlardan oqilona foydalanish, sho'rlangan va kislotasi yuqori tuproqlarda – kimyoviy melioratsiya katta ahamiyatga ega.

Dehqonchilik tizimining asosini almashlab ekish tizimi – dala, o'tloq-beda, makkajo'xori, sabzavot, tuproqni himoya qiluvchi va boshqa ekinlarni almashlab ekish tashkil etadi. Ilmiy asoslangan almashlab ekishlar – tuproqqa ishlov berishning tavsiya etilgan tizimini joriy etish uchun sharoit yaratadi, uning suv-havo tizimini yaxshilaydi, yuqori samarali texnikadan, organik va mineral o'g'itlardan foydalanishga imkon beradi.

Unumdor tuproqqa mexanizatsiyalash (mashinalar tizimi) ulkan ta'sir etadi. Mashinalardan oqilona foydalanish tuproqda namlik yig'ilishiga, havo va issiqlik tartibi to'g'rilanishiga, dalaning ifloslanishiga qarshi kurashga, qishloq xo'jaligi ishlarini optimal muddatlarda o'tkazishga yordam beradi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini kompleks mexanizatsiyalash o'simlikchilikda mehnat unumdorligini oshiradi.

Qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilariga texnik xizmat ko'rsatish, hamma turdagi qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish samaradorligini oshirish uchun ma'lum maqsadlarni ko'zda tutadigan mintaqaviy dasturlar ishlab chiqiladi.

Dehqonchilik tizimi mineral va organik o'g'itlarni qo'llashni ko'zda tutadi. Kiritiladigan o'g'itlar dozasi ko'paytirilgan sug'oriladigan yerlarda o'g'itni yuqori darajada qoplash kuzatiladi. Qisqa muddatlarda qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligini oshirish imkoni bo'lgan intensiv texnologiyalarda ishlab chiqarish xarajatlari strukturasida o'g'it va o'simliklarni himoya qilish vositalarining ulushi ortishi (masalan, paxta va g'alla ekinlari bo'yicha 1,5 dan 3,5 martagacha) ko'zda tutiladi.

Hozirgi paytda o‘g‘itlar qiymati yuqorililigi bilan bog‘liq holda ularning qoplanishi normativdan 60% ni tashkil etadi, shu bois muhim masala optimal usullar va ularni kiritish muddatlari, ozuqa elementlari nisbati to‘g‘riligi muhim masala hisoblanadi.

O‘g‘itlashning pasayishi tuproqdan ozuqa moddalar to‘liq chiqmasligiga sabab bo‘ladi. Tuproqda chirindi va ozuqa moddlalarining defitsitsiz balansini yaratish uchun 1 ga shudgorlanadigan ekin maydoniga har yili 7-8 t organik modda zarur. Dehqonchilik tizimida urug‘chilik tizimi katta rol o‘ynaydi, chunki urug‘ning sifati past bo‘lsa, qishloq xo‘jalik mahsulotlari sezilarli darajada to‘liq bo‘lmaydi. Mamlakatimizda u yoki bu tuproq iqlimiga moslashtirilgan minglab nav va gibridlar yaratilgan va ishlab chiqarishga joriy etilgan. Biroq, urug‘chilikning yaxshi tashkil etilmaganligi, urug‘chilik xo‘jaliklari birinchi va ikkinchi reproduksiyadagi yaxshi urug‘lar bilan ta’minlanmaganligi tufayli rayonlashtirilgan sifatli urug‘larga talab to‘liq qondirilmayotir.

16.2. O‘simlikchilik tarmoqlari iqtisodiyotining hozirgi holati

Mamlakatni oziq-ovqat bilan ta’minlashning muhim rezervi qishloq xo‘jaligi mahsulotlari, xom-ashyo va oziq-ovqatning mintaqaviy fondlarini yaratishdir. O‘simlikchilik mahsulotlarini xarid va yetkazib berish hajmi va ro‘yxati hukumat tomonidan, mintaqaviy fondlar – O‘zbekiston Respublikasi sub’yektlari ijroiya hokimiyati sub’yektlari tomonidan belgilanadi. Xarid va yetkazib berish hajmi yillik aniqlashtirish bilan besh yilga belgilanadi va davlat tomonidan kafolatlanadi.

Mamlakatimiz qishloq xo‘jaligida o‘tkazilayotgan tub iqtisodiy islohotlar g‘alladan yuqori va sifatli hosil olishning asosiy omili bo‘lmoqda.

Respublikamizning 2009 yilgi g‘allachilik sohasida olib borgan ishlarning yakunini tahlil qiladigan bo‘lsak, murakkab ob-havo sharoitida ham hosildorlik har yilgidan yuqori bo‘lganligi dehqonlarimizning samarali mahnatlari natijasi hisoblanadi. Respublikamizda o‘tgan yilda g‘alla hosildorligi gektaridan o‘rtacha 45,4 sentnerni, suvli yerlarda esa 51,2 sentnyerni tashkil etdi. Yalpi yetishtirilgan don hosili 6 mln 650 ming tonnani tashkil etdi. Bu muhtaram yurtboshimiz I.A.Karimovning mamlakatimiz mustaqilligining dastlabki yillaridayoq, aholimizni don va

don mahsulotlari bilan ta'minlash, o'z donimiz va o'z nonimizga ega bo'lishimiz, buning uchun g'alla mustaqilligiga erishishimiz kerakligi to'g'risida oqilona yo'l o'riqlari, ko'rsatmalarini naqadar to'g'ri ekanligini isbotidir.

Bugungi kunda Respublikamiz g'alla yetishtirish va hosildorligi bo'yicha rivojlangan mamlakatlar qatoridan joy oldi.

G'alla dunyodagi barcha insonlarning asosiy oziq-ovqati hisoblanishini hammamiz yaxshi bilamiz. Dunyoda 220 mln. gektardan ortiqroq maydonda g'alla ekiladi. Yalpi don hosili esa 650 mln. tonnani tashkil etadi (16.1-jadval).

16.1-jadval

Dunyoning ayrim mamlakatlarida g'alla yetishtirish

T/r.	Mamlakatlar	Ekin maydoni, ming ga	Hosildorligi, s/ga	Yalpi hosil, mln. tonna
1.	Belgiya	213	78,0	1,660
2.	Fransiya	5206	73,0	38,139
3.	Germaniya	2794	73,0	20,479
4.	Niderlandiya	127	81,0	1,025
5.	Angliya	1993	79,0	15,68
6.	AQSH	23400	29,0	67,860
7.	Xitoy	28426	38,0	107,659
8.	Hindiston	26945	26,0	72,458
9.	Meksika	719	45,0	3,202
10.	Kanada	1060	24,0	25,929
11.	Rossiya	21300	30,0	65,100
12.	Ukraina	5575	23	15,900
13.	Qozog'iston	9304	0,9	11,500
14.	Turkmaniston	508	29,0	1,484
15.	Qirg'iziston	463	24,0	1,117
16.	Tojikiston	330	11,0	365
	Jami Dunyo bo'yicha	***220258***	***30,2***	***650,727***

Sug'oriladigan yerlarda o'rtacha hosildorlik Andijon viloyatida 62,1 s., Qashqadaryo 57,9 ts., Surxondaryo 56,3 ts., Buxoro viloyatida 56,1 ts., Samarqand viloyatida 54,0 ts., Toshkent viloyatida 53,0 ts., Farg'ona

viloyatida 50,6 sentnerni tashkil etdi. Shuni aytish joizki, ayrim ilg'or fermer xo'jaliklarida hosildorlik gekt..idan 60-70 sentnyerni, hattoki, undan ortiqni tashkil etdi.

Keyingi yillarda jami ekin maydonlar miqdori qisqardi (2000 yilda 3778,3 ming ga 2009 yilda 3608,5 ming ga cha), shu jumladan paxta ekin maydoni (1444,5 ming gektardan 1347,1 ming gektargacha) va donli ekinlar (1614,0 ming gektardan 1610,6 ming gektargacha) ham. Paxta va g'alla ekin maydonlari qisqarishi hisobiga kartoshka, sabzavot va poliz ekin maydonlari miqdori 2000 yilda 5,9% dan 2009 yilda 5,8% gacha kengaygan. (16.1 - rasm).

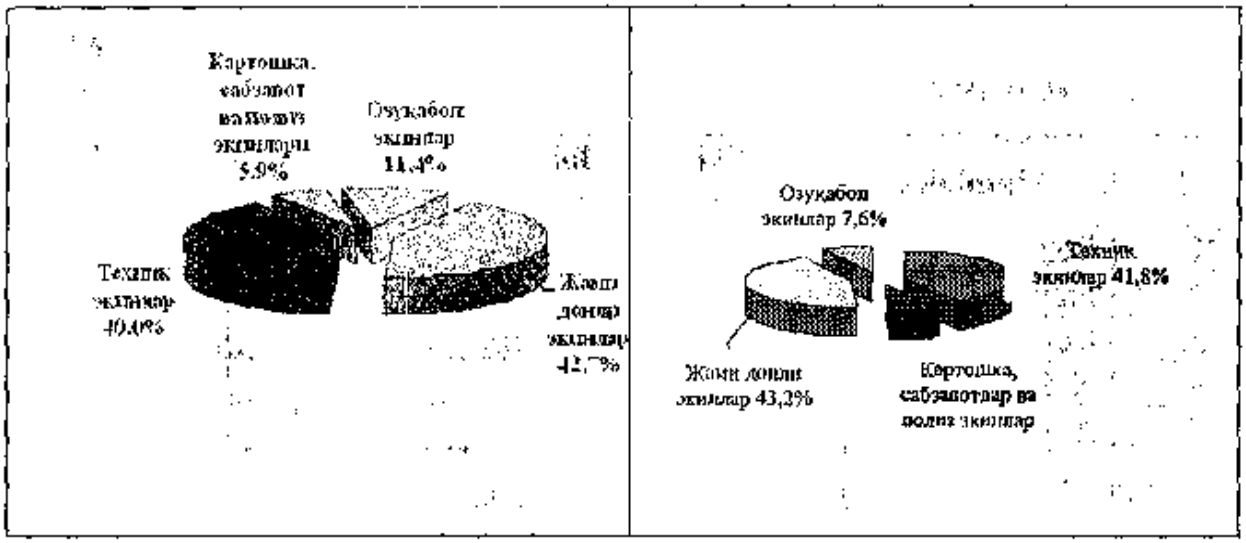

2000 y. **2009 y.**

16.1 - rasm. Qishloq xo'jaligi ekin maydonlarining tarkibi, %

Ushbu yillar davomida paxta xom-ashyosi ishlab chiqarish hajmi 3002,4 ming tonnadan 3401,9 ming tonnagacha va donli ekinlar 3929,4 ming tonnadan 7391,6 ming tonnagacha oshdi. Bu ekin turlari bo'yicha ishlab chiqarish hajmining oshishi nafaqat respublika ehtiyojini qondirishni, balki eksport salohiyatini oshirish imkonini berdi. Meva-sabzavot ekinlar ishlab chiqarish hajmi ham oshdi: kartoshka 2,1 martaga, poliz – 2,4 martaga, meva va rezavorlar – 1,9 martaga va uzum mahsulotlari – 1,4 martaga. Agrar sohada qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishining o'sishi nafaqat ekin maydonlarining ko'payishiga, balki ularning o'rtacha hosildorlik darajasining oshishiga ham bog'liqdir (16.2 - jadval).

16.2 – jadval

Qishloq xo‘jaligi ekinlarining o‘rtacha hosildorligi (s/ga)

Mahsulot turi	2000 y	2005 y	2006 y	2007y	2008 y	2009 y
Paxta xom-ashyosi	21,8	25,3	25,0	26,0	23,9	25,3
Bug‘doy	27,6	41,5	42,7	44,1	45,2	48,9
Kartoshka	129,3	170,3	175,2	184,5	195,3	197,9
Sabzavot	183,8	215,8	223,0	228,4	252,6	254,3
Meva va rezavor ekinlari	56,9	62,3	73,8	76,4	82,6	87,4
Uzum	55,2	64,7	79,4	85,1	77,4	85,2

Bunday natijalarga navlarning biologik xususiyatlaridan kelib chiqib, har bir mintaqaning tabiy-iqlim sharoitiga mos navlarni to‘g‘ri tanlash va joylashtirish gektaridan 60-70 sentnerdan hosil yetishtirish bo‘yicha aniq agrotexnik tavsiyalar va ilmiy asoslangan intensiv texnologiyalarning ishlab chiqilganligi va keng joriy etilayotganligi hisobiga erishilmoqda.

Seleksiya va urug‘chilik ishlarini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish maqsadida xorijiy ilmiy muassasalardan 100 dan ortiq yangi bug‘doy navlari keltirilib, ular mahalliy sharoitimizda har tamonlama sinovdan o‘tkazilib, serhosil, yuqori sifatli, kasallik va zararkunandalarga chidamli bo‘lgan 23 ta yangi navlari ishlab chiqarishga joriy etildi.

Bu navlar ichida Kroshka, Polovchanka, Krasnodarskaya-99, Kuma, Moskvich, Tanya, Esaul, Fortuna, Vostorg, Pamyat, Selyanka kabi intensiv navlar ishlab chiqarish sharoitida har gektaridan 60-70 sentnyerdan oshirib hosil bermoqda.

Mamlakatimiz olimlari tomonidan qurg‘oqchilikka va sho‘rga chidamli hosildorligi yuqori Chillaki, Bobur, Andijon-1, Andijon-2, Andijon-4 O‘zbekiston-1, Hosildor, Zamin-1, Do‘stlik, Omad, Makonat, Asr kabi mahalliy bug‘doy navlari yaratilib Davlati nav sinoviga berildi. Kelgusida har bir mintaqa sharoiti uchun mos yangi navlar yaratish bo‘yicha ilmiy ishlar jadal olib borilmoqda. Buning uchun Rossiyaning Saratov Yugo-Vostoka, Serbiyaning Noviy sad ilmiy tadqiqot institutlari, IKARDA, SIMMIT Xalqaro ilmiy markazlar bilan hamkorlikda shu mintaqaga xos bo‘lgan yangi navlar yaratish ustida ilmiy izlanishlar olib borilmoqda.

Biroq ayrim viloyat, tuman hamda fermer xo‘jaliklarida boshoqli don ekinlarini o‘stirishda agrotexnik tadbirlarini bajarishning texnologik

talablariga rioya qilinmaganligi natijasida dondan yuqori va sifatli hosil olinmayapdi.

Buning asosiy sababi boshoqli don ekinlarini yetishtirish texnologiyasidagi agrotexnika tadbirlarini o'z vaqtida sifatli qilib o'tkazmasligidir.

Ayniqsa tuproq unumdorligiga ahamiyat bermaslik, yerni ekishga sifatli tayyorlanmasligi, organik va ma'dan o'g'itlar yetarli miqdorda va to'g'ri nisbatlarda qo'llanilmasligi, g'allani sug'orishni o'z vaqtida va sifatli o'tkazmaslik, kasallik va zararkunandalarga hamda begona o'tlarga qarshi o'z vaqtida choralar ko'rmaslik, g'alla navlarining hosildorlik imkoniyatidan to'la foydalana olmaslik don sifatining pasayishiga olib kelmoqda.

Boshoqli don ekinlarini parvarishlashda qo'llaniladigan agrotexnik tadbirlarning bajarilishining texnologik talablariga to'la rioya qilingandagina yanada yuqori va sifatli don hosili olishga erishiladi.

Umuman olganda g'alla hosildorligi tuproq-iqlim sharoiti, ekilayotgan nav xususiyati, qo'llanilayotgan agrotexnik tadbirlarga bog'liq. Boshoqli don o'sishi, rivojlanishi, hosildorligi va don sifatiga ta'sir etuvchi agrotexnik tadbirlardan har bir mintaqaning tuproq va iqlim sharoitiga mos nav tanlash, yerni ekishga sifatli tayyorlash, navdor va ekish sifati yuqori urug'lik bilan mintaqa uchun maqbul muddat va me'yorda ekish, ekilgan urug'likni bir tekisda undirib olish, bug'doy maysalari to'la to'plangan holda tinim davriga kirishi uchun barcha agrotexnik tadbirlarni o'tkazish, sug'orish, ma'dan va organik o'g'itlar bilan oziqlantirish, o'suv davrida ildizdan tashqari azotli o'g'itlar bilan oziqlantirish suspenziya sepish, begona o'tlar kasallik va zararkunandalarga qarshi kurash, yetishtirilgan hosilni nobutgarchiliksiz yig'ib olishga bog'liq.

Yuqorida keltirilgan boshoqli don ekinlarini yetishtirish texnologiyasidagi agrotexnik tadbirlarni maqbullashtirilgan holda o'z vaqtida sifatli qilib o'tkazilishi hosildorlik va don sifatini oshiradi. Bularni bajarilishidagi texnologik talablar:

1. Yerni ekishga tayyorlash

A). Ochiq yer maydonlarini ekishga tayyorlash

– Fosforli va kaliyli mineral o'g'itlarning yillik me'yorini yerni ekishga tayyorlashdan oldin solish

– Yerni shudgorlash (35-40 sm)

– Tekislash

– Mola bosish

– Sho‘r yuvish
– To‘liq karta hosil qilish

B). G‘o‘za qator orasiga bug‘doy ekish uchun yer tayyorlash

– G‘o‘za ekilgan maydon qirg‘oqlarini 10-15 metr masofada g‘o‘zapoyadan tozalash

– Fosforli va kaliyli mineral o‘g‘itlarning yillik me’yorini sepish

– Kultivatsiya yordamida g‘o‘za qator oraliqlarini 14-15 sm. chuqurlikda yumshatish

– Birinchi kultivatsiyani to‘liq mayda ishchi organlar bilan amalga oshirish

– Ikkinchi kultivatsiyani mayda ishchi organlar bilan birgalikda britvalar yordamida amalga oshirish

– Qator orasiga ishlov berilganda ishchi organlarni g‘o‘za o‘simligidan 3-4 sm. masofada amalga oshirish

2.Nav tanlash

Boshoqli don ekinlarida yuqori va sifatli don yetishtirishda navning o‘rni katta. Eng yaxshi nav tanlash hisobida hosildorlikni gektaridan 5-10 sentnerga oshirish mumkin.

Ertapishar navlar – Chillaki, Bobur, Mars-1, Andijon-4, Zamin-1, Kuma, Esaul, Omad, Matonat, Selyanka.

O‘rtapishar navlar – Kroshka, Tanya, Pamyat, Nota, Krasnodarskaya-99, Andijon-2, Moskvich, Kupava, Nikoniya.

Kechpishar navlar – Polovchanka, Andijon-1, Durdona, Vostorg, Fortuna.

4. Ekish me’yorlarini belgilash

– Ekish me’yori urug‘ unuvchanligi hamda 1000 dona don vaznini hisobga olgan holda belgilanadi

– Ekish muddatiga qarab:

Erta muddatlarda gektariga 4,0 mln unuvchan urug‘ ya’ni 200 kg. hisobida belgilanadi.

O‘rta muddatlarda gektariga 4,5 mln unuvchan urug‘ ya’ni 220 kg. hisobida belgilanadi.

Kechki muddatlarda gektariga 5,0 mln unuvchan urug‘ ya’ni 240 kg. hisobida belgilanadi.

– G‘o‘za qator orasiga ekishda urug‘ sarfi 10-15 foizga oshiriladi.

G‘allachilikda ham o‘tgan yillarda bir qator yutuqlarga erishildi. Jumladan, yalpi hosil 2004 yilda 4 mln 985 ming tonnani tashkil qilgan bo‘lsa, 2009 yilda bu ko‘rsatkich 1 mln 221 ming tonnaga oshib, 6 mln.

171 ming tonnani tashkil etdi yoki shu yillar davomida 21,7 foizga ortdi. 2004-2009 yillar davomida g'alla hosildorligi 9 sentnyerga ortib, 51,2 sentnyerni tashkil qildi (16.3-jadval).

16.3-jadval

Ekish muddatlarini to'g'ri belgilash

T/r	Mintaqalar	Maqbul ekish maddatlari
1.	Qoraqalpog'iston Respublikasi	1.IX.-1.X.
2.	Andijon viloyati	15.IX.-20.X.
3.	Buxoro viloyati	15.IX.-20.X.
4.	Jizzax viloyati	15.IX.-20.X.
5.	Qashqadaryo viloyati	15.IX.-20.X.
6.	Namangan viloyati	15.IX.-20.X.
7.	Navoiy viloyati	15.IX.-20.X.
8.	Samarqand viloyati	15.IX.-20.X.
9.	Sirdaryo viloyati	15.IX.-20.X.
10.	Surxondaryo viloyati	15.IX.-20.X.
11.	Toshkent viloyati	15.IX.-20.X.
12.	Farg'ona viloyati	15.IX.-20.X.
13.	Xorazm viloyati	1.IX.-1.X.

Dunyoda paxtachilik bilan shug'ullanuvchi mamlakatlar anchagina. O'zbekiston esa ularning orasida eng shimoliy mintaqada joylashgan. Shunday bo'lsa-da, mamlakatimiz «oq oltin» yetishtirish bo'yicha jahonda oltinchi, uni eksport qilish bo'yicha esa ikkinchi o'rinda turadi.

Ochig'i, bu maqomga erishish va uni barqaror saqlab turish bugungi raqobat tobora keskinlashib borayotgan sharoitda oson emas. Mazkur jarayonda, tabiiyki, respublikamizda paxtachilik tarmog'ini yanada rivojlantirish maqsadida tizimli islohotlar izchil amalga oshirilayotgani, xususan, dehqon va fermerlar mehnati munosib qadrlanayotgani muvaffaqiyatlar omili bo'layotir. Shu bilan birga, yurtimizda paxtachilik bo'yicha boy tajriba to'plangani, fermerlar hukumatimiz tomonidan qo'llab-quvvatlanayotgani, ularning samarali mehnat qilishlari uchun barcha shart-sharoitlar yaratilgani tufayli, tabiat injiqliklariga qaramay, har yili mo'l va sifatli hosil olishga erishilayotganini alohida ta'kidlab o'tish kerak (16.4-jadval).

16.4-jadval

Ekish me'yorini aniqlashda quyidagi jadvaldan foydalanish mumkin, gektariga kg. hisobida

1000 dona donning vazni, gr.	Gektariga 3 mln, yoki 1 kv.m.da 300 dona urug'	Gektariga 4 mln, yoki 1 kv.m.da 400 dona urug'	Gektariga 5 mln, yoki 1 kv.m.da 500 dona urug'	Gektariga 6 mln, yoki 1 kv.m.da 600 dona urug'
38	114	152	190	228
39	117	156	195	234
40	120	160	200	240
41	123	164	205	246
42	126	168	210	252
43	129	172	215	258
44	132	176	220	264
45	135	180	225	270
46	138	184	230	276
47	141	188	235	282
48	144	192	240	288
49	147	196	245	294
50	150	200	250	300

Mustaqillik yillarida mamlakatimiz iqlim va tuproq sharoitiga mos tezpishar hamda serhosil, qishloq xo'jaligi ekinlari zararkunandalari va kasalliklarga chidamli o'nlab yangi g'o'za navlari yaratildi. Xususan, bugungi kunda asosiy maydonlarda S-6524, «Buxoro – 6», «Buxoro – 102», «Namangan – 77», «An-Boyovut – 2» singari shunday xususiyatlarga ega paxta yetishtirilmoqda. Ularning tolasi sanoatbopligi esa o'zbek paxtasining mavqei yanada yuksalishini ta'minlamoqda. Gap shundaki, tolamizning oppoq rangi, pishiqligi, mikroneyr ko'rsatkichlari ustunligiga xalqaro ekspertlar tomonidan yuqori baho berilgan. Jahon to'qimachilarining O'zbekistonga intilishi, tolamizni sotib olishga katta umid bog'lashining sababi shunda. Qolaversa, an'anaviy o'tkazib kelinayotgan Xalqaro O'zbekiston paxta yarmarkasi ana shu masalalarning ro'yobga chiqishi yo'lida jahon paxta bozorining muhim voqeasiga aylanib borayotir. Buni yarmarkaning ochilish marosimida so'zga chiqqan Paxta bo'yicha xalqaro maslahat qo'mitasining ijrochi direktori T.Taunsend, «Sotton Outlook» xalqaro agentligi bosh muharriri R.Batlyer, Xitoy paxta uyushmasining vitse-Prezidenti SH.Jianvey,

«Sotton Vangladesh» xalqaro agentligining bosh muharriri K.Axsan, «Dubai Multi Commodites Centyer» ijrochi direktori D.Rutlej va boshqalar alohida e'tirof etishdi. Quvonarlisi, ular tomonidan mamlakatimiz nafaqat sifatli paxta yetishtiruvchi, balki xom-ashyoni kafolatli ravishda yetkazib beruvchi ishonchli hamkor sifatida tan olindi.

Paxtachilik sohasidagi agrotexnik tadbirlarni *(bu tadbirlar asosan ishlab chiqarish va bozor infratizilma subyektlari tomonidan amalga oshiriladi)* o'z muddatida bajarilmasligi yoki ayrim resurslarni belgilangan me'yorlarda berilmasligi natijasida mumkin bo'ladigan nobudgarchiliklar miqdori hisob kitoblarini keltirish mumkin, ya'ni:

– chigit ekishni o'z muddatida o'tkazilmasligi, g'o'zaning kech unib chiqishi hosildorlikni o'rtacha 3,4 s/gacha;

– sho'rlangan maydonlarning sho'rini yuvmaslik yoki sifatsiz sho'r yuvish 9,0 s/gacha;

– nam saqlash uchun boronalashni o'tkazilmasligi o'rtacha 3,4 s/gacha;

– chigit ekishdan oldin tuproqning yumshatilmasligi o'rtacha 2,8 ts/gacha;

– chigit ekishdan oldin mola bilan tekislamaslik esa 1,6 s/gacha;

– umumiy chigit ekishdan oldin maydondagi kesaklarni maydalab tuproqni ekishga tayyorlamaslik o'rtacha 8,8 s/gacha;

– chigit ekishdan oldin mineral o'g'itlarni bermaslik 2,5 s/gacha;

– chigitni agrotexnik talablar asosida sifatli tayyorlamaslik 1,3 s/gacha;

– barcha turdagi mineral o'g'itlar berishni 1 iyulgacha tugatmaslik 10,3 s/gacha;

– yagonani kechikib o'tkazish yoki chigitni qayta ekish hosildorlikni 2,2 s/gacha kamayishiga sabab bo'ladi;

– begona o'tlar to'liq tozalansa, hosildorlik 3,6 s/gacha;

– paxta maydonlarini har 3 yilda joriy tekislash o'rtacha 6,6 s/gacha;

– har gektar maydonga 12 tonna organik o'g'itlarni berish hosildorlikni o'rtacha 2,1 s/gacha oshiradi.

Hisob kitoblardan ko'rinib turibdiki, paxtachilik umuman qishloq xo'jalik mahsulotlari hosildorligini oshirish, eng avvalo, fermer xo'jaliklariga infratuzilma sub'yektlarining samarali xizmat ko'rsatishi va ta'minot korxona tomonidan moddiy resurslarni o'z vaqtida yetkazib berilishiga bog'liq.

16.3. Davlatning g‘alla mustaqilligi siyosati

G‘alla yetishtirish – hamma qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining asosidir. G‘alla aholining non, makaron mahsulotlariga, non mahsulotlariga bo‘lgan talablarini qondiribgina qolmasdan, shuningdek, sut, go‘sht, tuxum va boshqa mahsulotlarning ishlab chiqarilishini ham belgilaydi. Chunki, u hayvonlar va parrandalarni ham muhim ozuqa bilan ta’minlaydi. G‘alla oziq-ovqat, kimyo, yengil sanoatning qator tarmoqlari uchun xom-ashyo bo‘lib xizmat qiladi. U davlat non mahsulotlari resurslarini yaratish va yangilashda ham zarur, muhim eksport mahsuloti hamdir.

G‘allani barqaror yetishtirish ilg‘or texnologiyalarni joriy etmasdan, intensifikatsiyaning sifat jihatdan mehnat, moddiy va energiya resurslaridan, zamonaviy o‘simliklarning biologik jihatdan hosildor navlarini asoslangan, hosildorlik salohiyatiga asoslangan sifat jihatdan yangi darajalariga o‘tmay turib erishib bo‘lmaydi (16.2-rasm).

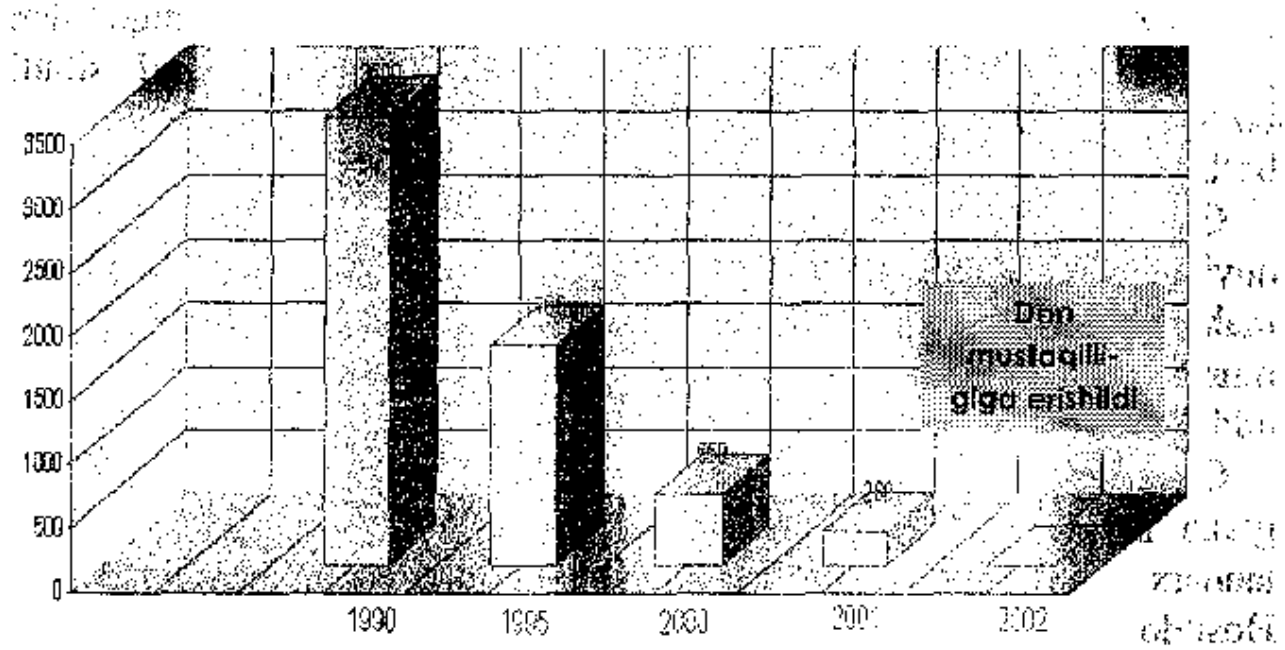

16.2-rasm. Don mustaqiligigacha xorijdan xarid qilingan don, ming tonna

Non mahsulotlari tayyorlashda bug‘doy (g‘alla) tarkibidagi shira, uning sifati miqdori o‘ta muhim ahamiyatga ega. G‘alla naturasi g‘allaning 1 l massasida aniqlanadigan tegirmon jihozlari partiyasining muhim sifat ko‘rsatkichlari hisoblanadi. Bug‘doy doni 720 grammdan

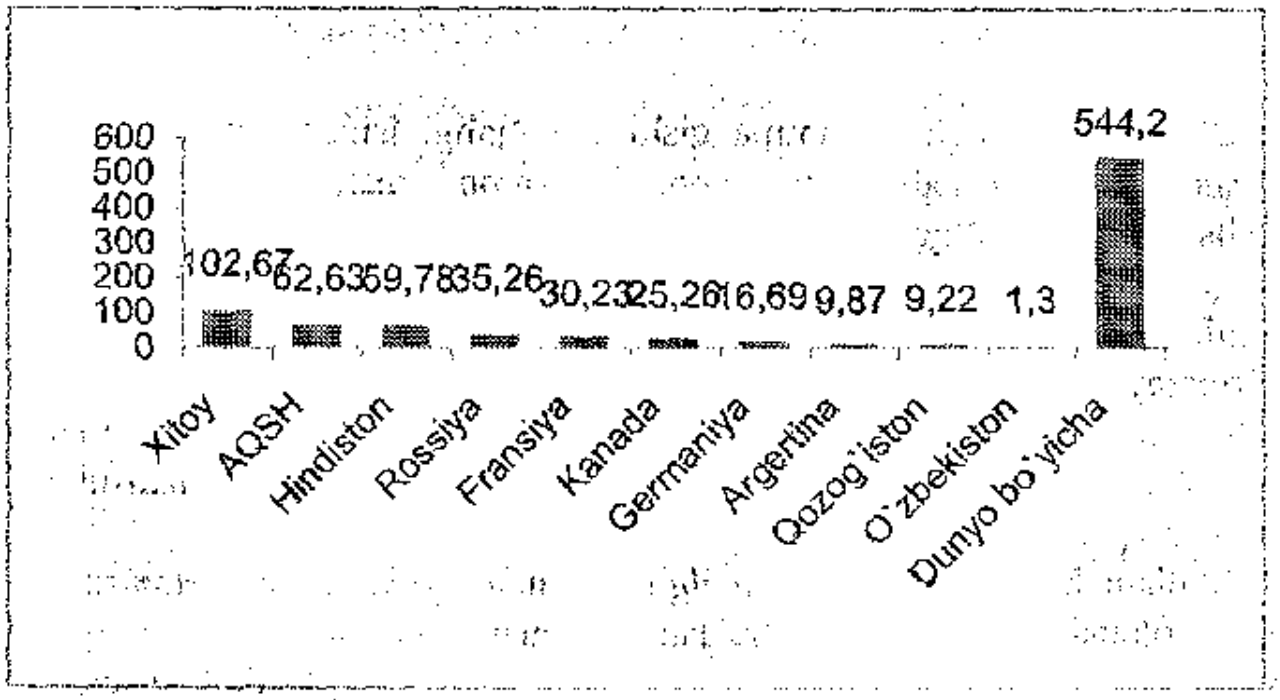

16.3-rasm. Dunyoda 1990 yilda bug'doy yetishtiruvchi asosiy davlatlarda yalpi hosil, mln/t

yuqori naturada yuqori texnologik hossaga ega bo'ladi. Bu miqdordan past bo'lsa, don maydalanganda (tegirmonda) uncha yuqori sifatli bo'lmagan va kutilganidan kam un beradi. Donning shiraligi 50-60% bo'lishi kerak.

G'alla ishlab chiqarish iqtisodiy ko'rsatkichlari samaradorligi quyidagicha: g'alla ekinlarining hosildorligi, mehnat unumdorligi, mahsulot birligi tannarxi va hokazo. Prezidentimiz tomonidan g'alla mustaqilligiga erishish vazifasi qo'yildi va bu vazifa sharaf bilan uddalandi (16.3-rasm).

G'alla ekinlarining hosildorligi, tannarx va realizatsiya qilinadigan g'alla narxi ushbu tarmoqdagi daromadni belgilaydi. Hosildorlik va tannarx, tannarx va rentabellik darajasi orasida teskari bog'liqlik mavjud. Hosildorlik qancha yuqori bo'lsa, tannarx shuncha past bo'ladi. Don tannarxi qancha past bo'lsa, rentabellik darajasi shuncha yuqori bo'ladi (16.4-rasm).

Don ekinlari hosildorligi tuproq-iqlim sharoitigagina emas, balki organik va mineral o'g'itlar kiritish, o'simliklarni himoya qilish vositalari, texnika bilan ta'minlanganlik, ishlarni optimal muddatlarda bajarish, ishchilarning o'z mehnati natijasida moddiy manfaatdorliklari kabilarga ham bog'liq (16.5-rasm).

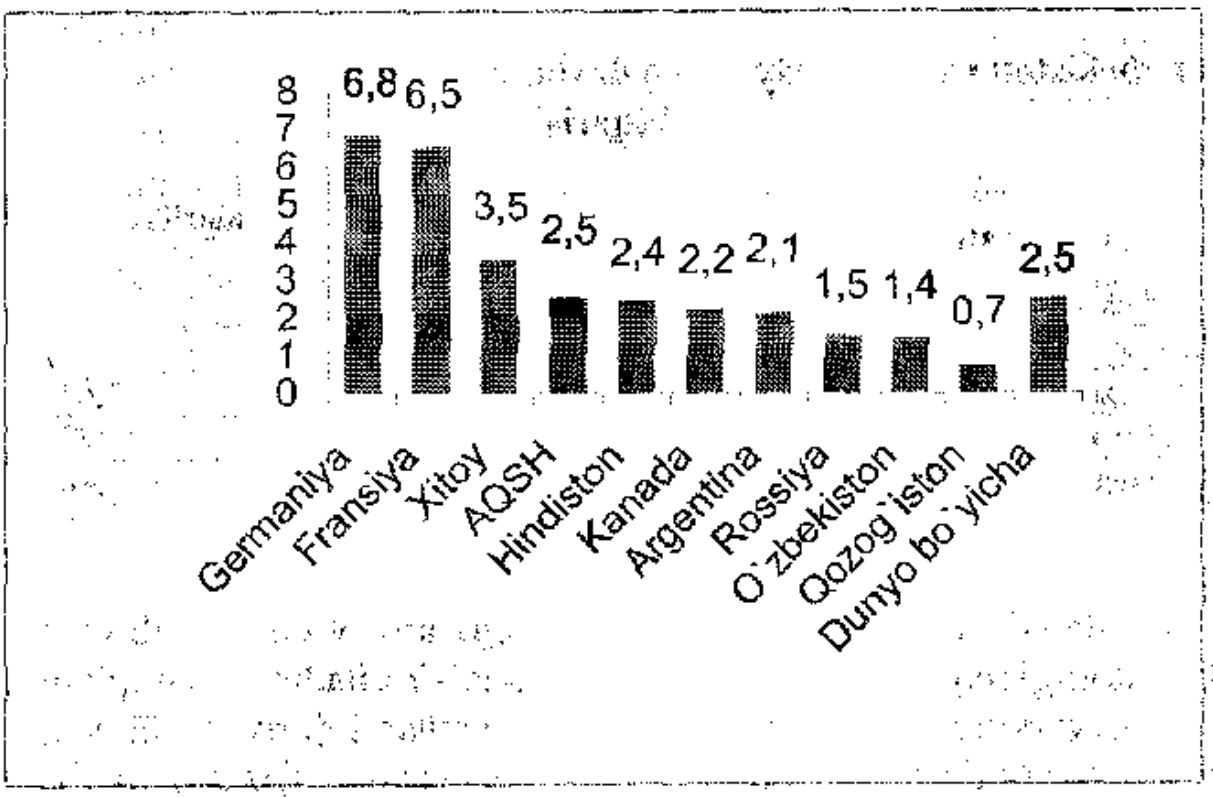

16.4-rasm. Dunyoda 1990 yilda bug`doy yetishtiruvchi asosiy davlatlarda hosildorlik t/ga

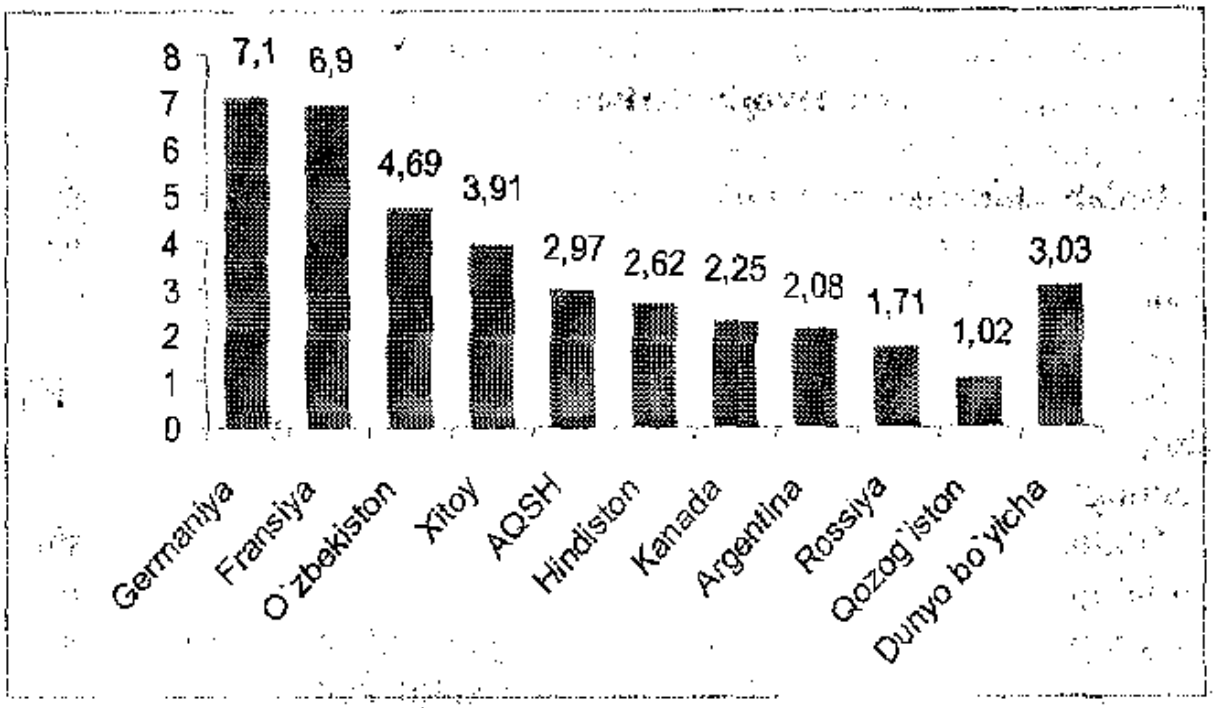

16.5-rasm. Dunyoda 2008 yilda bug`doy yetishtiruvchi asosiy davlatlarda hosildorlik, t/ga

16.5-jadval

O‘zbekiston va Markaziy Osiyo davlatlarida g‘alla mahsuloti ishlab chiqarish

Davlatlar	Yalpi hosil, mln t		Hosildorlik, t/ga	
	2005	2008	2005	2008
O‘zbekiston	6,09	6,32	4,64	4,69
Qozog‘iston	11,50	11,48	1,00	1,02
Qirg‘iziston	0,95	0,95	2,20	1,60
Turkmaniston	2,83	2,83	3,10	1,20
Tojikiston	0,64	0,90	2,00	1,80

G‘alla ishlab chiqarishning ko‘payishiga asosiy omil donli ekinlar hosildorligining ortishidir. Hosildorlikka ta’sir qiladigan haqiqiy omil yangi, yuqori hosilli, rayonlashtirilgan navlarni joriy etish, yuqori sifatli urug‘lik materiallaridan foydalanishdir. Qishloq xo‘jalik korxona muntazam ravishda navlarni yangilashlari, ya’ni selektsiya stantsiyalari yoki urug‘chilik xo‘jaliklaridan elita urug‘lar yoki birinchi reproduksiyalarni olishlari kerak (16.5-jadval).

16.4. Kelajakda o‘simlikchilik tarmoqlari iqtisodiyotini rivojlantirish masalalari

Ishlab chiqarish samaradorligining muhim omili – navga bog‘liq bo‘lgan don sifati. Don sifatida qo‘yiladigan yuqori talablar, ushbu ozuqa mahsulotining uzoq vaqt saqlashda zarur bo‘ladigan alohida qiymatiga bog‘liq.

Saqlash uchun omborlarga to‘planadigan donlar namligi va iflos chiqindilar aralashib qolishi talab qilinadigan konditsiyalarga mos kelmog‘i zarur.

G‘alla yetishtirishda paxta, kartoshka, sabzavot va boshqa qishloq xo‘jaligi ekinlarini o‘stirishga nisbatan kamroq mehnat talab qiladi. 1 ga yerga ekilgan g‘alla ekinlariga qilingan mehnat sarfi o‘rtacha 17 kishi /soat, 1 t donga esa 10 kishi/soatni tashkil etadi.

Mahsulot birligiga bevosita mehnat sarfini kamaytirish, g‘alla hosildorligi va sifatini oshirish g‘alla ekinlarini intensiv texnologiyasi asosida yetishtiriladi, ekinni eng yaxshi joylashtirish, ilmiy asoslangan

dozadagi organik va mineral o‘g‘itlarni berish, hamma texnologik jarayonlarni kompleks mexanizatsiyalash, mehnatni oqilona tashkil etish ushbu masalalarni ko‘zda tutadi.

Intensiv texnikadan foydalanish 1 ga ekin maydoniga qilingan moddiy-pul mablag‘lari va mehnat sarflarini oshiradi, biroq mahsulot birligida ular hosildorlik ortishi bilan pasayadi. Don sifatining ortishi g‘alla ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligiga ta’sir etadi, chunki uni yuqori narxlarda sotish ishlab chiqarishning yakuniy natijalariga ta’sir qiladi.

Intensiv texnologiyada 1 ga ekin maydoniga yoqilg‘i va mineral o‘g‘itlar sarfi omili, shu bois mineral o‘g‘itlar olib kelish, intensiv texnikani intensiv qo‘llashni susaytiradi.

G‘alla yetishtirishning iqtisodiy samaradorligini orttirishning muhim olishi yig‘ishtirish va qayta ishlashdagi yo‘qotishlarni kamaytirish hisoblanadi. Yig‘ishtirib-tozalash paytida g‘alla yo‘qotilishini muddatning cho‘zilib ketganidan (sepilib, donning yotib qolishi), shuningdek, donni yomon yanchilishidan (nam ob-havo) yuz beradi. Yana bir sabab, g‘alla yig‘uvchi kombaynlarning yetishmasligidir.

Energiya va resurslarni tejaydigan texnologiyalarni qo‘llash ham katta ahamiyatga ega.

G‘alla bozorining shakllanishida asosiy vazifa – mamlakatimiz tovar ishlab chiqaruvchilarining manfaatlarini himoyalash, don va don mahsulotlariga talab va taklifni bashorat qilish balanslarini ishlab chiqishda ishtirok etish muhim rol o‘ynaydi.

Dehqonchilik mahsulotlarini ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini quyidagi ko‘rsatkichlar belgilaydi:

– hosildorlik, s/ga;
– 1 t mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi, so‘m;
– 1 ga ekindan yalpi foyda yoki daromad, so‘m;
– 1 so‘m ishlab chiqarish xarajatlaridan yalpi daromad yoki foyda, so‘m;
– 1 kishi/soatga yalpi daromad yoki foyda, so‘m;
– 1 ga joriy baholarda pul narxida yalpi daromadning chiqishi, so‘m;
– mehnat unumdorligi (1 kishi/soat, o‘rtacha bir yillik ishchi hisobida mahsulot ishlab chiqarilishi);
– mahsulot ishlab chiqarish rentabelligi, %.

Qishloq xo'jalik korxona ishining yakuniy natijasiga ishlab chiqarilayotgan mahsulot sifati katta ta'sir o'tkazadi.

O'zbekistonda qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining texnik jihatdan ta'minlanganlik darajasi hozircha o'ta pastligicha qolmoqda. Bu borada O'zbekiston dehqonlari AQSHning g'arbiy mamlakatlaridan 5 va undan ortiq marta orqada qolmoqdalar.

O'simlikchilik va chorvachilikdagi ilmiy-texnika taraqqiyoti (ITT) – bu tarmoqlarni eng kam sarf bilan yuqori sifatli mahsulotlarni maksimal miqdorda olishga yo'naltirilgan fan, texnika va texnologiyaning uzluksiz va o'zaro aloqadorlikda rivojlanishiga asoslangan doimiy sifat jihatdan takomillashuvini reja asosida amalga oshiruvchi jarayon.

O'simlikchilikda ITT deb tuproqqa ishlov berish usullarini mukammallashtirish, almashlab ekishni joriy etish, ekin maydonlarining oqilona strukturasi, organik va mineral o'g'itlar dozasini oshirish, ulardan samarali foydalanish, kasalliklar va zararkunandalarga qarshi kurash usullarini optimallashtirish, urug'chilikni yaxshilash va yuqori hosilli nav va gibridlarni yaratish, xo'jalik yuritish tizimini shakllantirish, mahsulotlarni yig'ish, tashish, qayta ishlash, saqlash va realizatsiya qilishdagi yo'qotishlarni kamaytirish, ishlab chiqarishning texnologik jarayonlarida yangilarini ishlab chiqish, mavjudlarini optimallashtirish asosida, ekin yerlarini yaxshilash, tuproq unumdorligini tiklash va oshirish, ularning mahsuldorligini ortishida qo'llanadigan agrotexnik jarayonlarni aytish mumkin.

Chorvachilikdagi ITT ni zootexnika taraqqiyoti deyish mumkin. U chorva mollari va parrandalarning yangi yuqori mahsuldor zotlarini yaratish, mavjud zotlarning nasldorlik sifatlarini yaxshilash, parvarishlash, boqish, o'stirish kabilar tizimini yaxshilash, chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish texnologiyasini oshirish kabilarda ko'rinadi. Chorvachilikning hamma tarmoqlari samaradorligiga mehnatni texnik qayta jihozlash va hamma mahsulotlar ishlab chiqarishiga eng taraqqiy etgan texnologiyalarni joriy etish asosida sanoat asosiga o'tkazilganda erishiladi.

Aniq ilmiy-texnika taraqqiyoti mashinalarni, mehnat qurollari va ishlab chiqarishning boshqa vositalarini uzluksiz ta'minlashda, shuningdek, ishlab chiqarish texnologiyalari va uni tashkil etishda ifodalanadi. Qishloq xo'jaligida, ayniqsa, mehnatning mexanik

vositalari muhim rol o'ynaydi. Ular ilmiy-texnika yutuqlarining asosiy elementlari hisoblanadi, o'simlikchilik va chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarishning o'sishiga yordam beradi.

Ilmiy-texnika taraqqiyoti ta'siri ostida ishlab chiqarishning yangi moddiy pul resurslari zarur bo'ladigan ekstensiv o'sishidan yuqoriroq mehnat unumi, ishlab chiqarish texnologiyasini optimallashtirsh, mahsulot sifatini oshirish, kelgusida tannarxni pasaytirish hisobiga intensiv o'sishga o'tish amalga oshiriladi.

Qishloq xo'jaligida ilmiy-texnik jarayonining iqtisodiy samaradorligi asosiy ko'rsatkichlari quyidagilar: 1 ga yer maydonidan yalpi qishloq xo'jaligi mahsuloti ishlab chiqarish, mehnat unumdorligi, fond daromadlari, mahsulot ishlab chiqarish rentabelligi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. O'simlikchilik tarmoqlarining jahon va respublika iqtisodiyotidagi o'rnini, ahamiyatini bayon eting.
2. O'simlikchilik mahsulotlarining inson hayotida, sanoatda va chorvachilik tarmoqlaridagi ahamiyatini izohlab bering.
3. O'simlikchilik tarmoqlari va mahsulotlari deganda nimani tushunasiz?
4. O'simlikchilik mahsulotlarining iqtisodiy samaradorligini qanday ko'rsatkichlar orqali aniqlanadi?
5. Davlatning g'alla mustaqilligi siyosati deganda nimani tushunasiz?
6. Kelajakda o'simlikchilik tarmoqlarini rivojlantirishning qanday yo'llari mavjud?
7. Donchilik, paxtachilik, sabzavotchilik tarmoqlarining iqtisodiy samaradorlik darajasini tushuntirib bering?

Asosiy adabiyotlar:

1. Abdug'aniev A., Abdug'aniev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. - T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg'armasi, 2004-304 b.
2. Salimov B.T. va boshqalar. Dehqon va fermer xo'jaliklari iqtisodi.-T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg'armasi, 2004-176 b.

3. Модель "Сельская профильная школа"- М.: АПК и ППРО, 2004-32 ст.

4. Экономика сельского хозяйства. Учебник, под.ред. Коваленко. Н.Я.М.: Юркнига, 2004-392 ст.

5. Zokirov O., Pardaev A. Qishloq xo'jalik iqtisodiyoti. Darslik. – T.: O'AJBNT markazi 2003-456 b.

XVII Bob. Chorvachilik (qoramolchilik, qo‘ychilik, echkichilik) tarmoqlari iqtisodiyoti

O‘quv maqsadi: Chorvachilik tarmoqlarining tarkibi va rivojlanishini tahlil qilish, chorvachilik mahsulotiga bo‘lgan talabni aniqlash, iqtisodiy samaradorlik darajasini ifodalovchi ko‘rsatkichlarni, chorvachilik tarmoqlari bo‘yicha iqtisodini va uni rivojlantirish masalalarini o‘rgatishdan iborat.

Tayanch iboralar: Chorvachilik, mahsulotga bo‘lgan talab, iqtisodiy samaradorlik, qo‘ychilik, qoramolchilik, parrandachilik, echkichilik iqtisodi.

17.1. Chorvachilik tarmoqlarining ahamiyati

Chorvachilik – qishloq xo‘jaligining muhim tarmoqlaridan biridir. U muhim ozuqa mahsulotlarini – sut, go‘sht, tuxum, baliq kabi chorvachilikdan olinadigan oqsil moddasi manbasi, sanoat ishlab chiqarishi, qayta ishlovchi sanoat uchun xom-ashyo (sut, pishloq, qatiq, go‘sht, kolbasa, teri va b.) bo‘lib xizmat qiladi.

Chorvachilik sohasida olib borilgan islohotlar natijasida 2004 yilda qoramollar bosh soni 5 mln 878,8 ming boshdan 2009 yilda 8 mln. 510,8 ming boshga yoki 144,8 foizga, shundan sigirlar soni mos ravishda 2 mln. 556,7 ming boshdan 3 mln 535,6 ming boshga yoki 138,3 foizga, qo‘y va echkilar soni 9 mln. 928,6 ming boshdan 14 mln 438,3 ming boshga yoki 145,4 foizga, parrandalar soni esa 17 mln. 675,7 ming boshdan 33 mln. 25,8 ming boshga yoki 186,8 foizga o‘sdi.

2009 yilda 2000 yilga nisbatan chorvachilik mahsulotlari, jumladan, go‘sht ishlab chiqarish 841,8 ming tonnadan 1 mln 367,7 ming tonnaga, yoki 162,5 foizga, sut ishlab chiqarish 3 mln. 632,5 ming tonnadan 5 mln. 779,0 ming tonnaga yoki 159,1 foizga, tuxum ishlab chiqarish 1 mlrd 254,4 mln. donadan 2 mlrd. 715,9 mln. donaga yoki 216,5 foizga oshdi (17.1 – jadval).

Chorva mollari naslini yaxshilash maqsadida oxirgi besh yil ichida chet davlatilardan 16 ming 771 bosh naslli qoramollar olib kelindi.

Shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo‘jaliklari chorva mollariga malakali veterinariya xizmatlarini ko‘rsatish maqsadida zooveterinariya punktlari soni 2 ming 443 taga yetkazildi.

17.1-jadval

O‘zbekiston Respublikasi barcha toifadagi xo‘jaliklarda asosiy turdagi chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish

Mahsulot turi	O‘lchov birligi	2000 y	2005 y	2006 y	2007y	2008 y	2009 y	2009yilda 2000 yilga nisbatan,%
Go‘sht (tirik vaznda)	ming t.	841,8	1061,2	1139,4	1208,6	1287,9	1367,7	162,5
Sut	ming t.	3632,5	4554,9	4855,6	5097,4	5426,3	5779,0	159,1
Tuxum	mln. dona	1254,4	1966,7	2128,1	2220,4	2429,0	2715,9	216,5
Jun	tonna	15849,0	20081,0	21436,0	22483	23779	24980	157,6
Karakul terisi	ming dona	747,6	688,8	726,6	781,0	896,8	897,9	120,1
Pilla	ming t.	16,5	16,2	20,2	21,5	23,5	24,0	145,5

Keyingi 5 yilda zoovetpunktlar orqali pullik xizmat ko‘rsatish 6 barovarga oshib, 2009 yilning o‘zida 6 mlrd. 300 mln so‘mni tashkil etdi.

Shu davr ichida sigir va tanalarni sun’iy urug‘lantirish 10 barobarga oshib, 1 mln. boshni tashkil etdi.

Chorvachilik o‘simlikchilik bilan chambarchas bog‘liq, chunki tarmoq faoliyatining samarasi ozuqa bazasining holati bilan belgilanadi. Chorvachilikda dalachilik (don chiqindilari, somon), sabzavotchilik (nostandart sabzavotlar, barglar, poya), qayta ishlash sanoatida (sheluxa, kepak, kunjara, shrot) kabilardan foydalaniladi. O‘z navbatida, chorvachilik, o‘simlikchilikni, organik o‘g‘itlar bilan ta’minlab, tuproq unumdorligini oshirishga yordam beradi.

Chorvachilikdagi asosiy xususiyat shundaki, beriladigan ozuqalarning bir qismidangina chorva mollari mahsulot ishlab chiqarish uchun foydalanadilar, ozuqaning qolgan qismi ularni saqlash uchun sarflanadi, qo‘shimcha ozuqa bilan aniqlanadi. Shu bois, chorvachilikdan samarali foydalanish uchun balanslashtirilgan ratsional ozuqa zarur.

Chorvachilik o‘simlikchilik bilan solishtirilganda, kamida tabiiy-iqlim sharoitiga kam darajada bog‘liqligi bilan farqlanadi. Shuning uchun chorvachilikda yil bo‘yi asosiy va aylanma ishlab chiqarish mablag‘lardan, mehnat resurslaridan bir tekisda foydalaniladi va yil davomida mahsulot realizatsiyasidan foyda kelib turadi.

Chorvachilik sutchilik va go‘sht chorvachiligi, parrandachilik, cho‘chqachilik, qo‘ychilik, baliqchilik, asalarichilik, yilqichilik, mo‘ynali hayvonlar va boshqa tarmoqlarni qamrab oladi.

Chorvachilik mamlakatimiz hududida har yoqqa tarqalib ketgan. Tabiat va iqtisodiy sharoitlarning turli-tumanligi har turli chorva mollari tarkibida va nisbatida har xil turlarni farqlash imkonini beradi.

Chorvachilik tizimini tanlab olishga qishloq xo‘jaligi korxonasining joylashgan o‘rni, ozuqa ekinlarining tarkibi va nisbati, ishchi kuchi bilan ta’minlanganlik, ishlarni mexanizatsiyalash darajasi, chorvachilik *mahsuloti bozorlarining ahvoli kabi qator omillar ta’sir qiladi.*

Chorvachilik tarmoqlarining rivojlanishi va joylashishi aholini chorvachilik mahsulotlariga talabini qondirish, ishlab chiqarish resurslaridan, ayniqsa, ozuqalar va mehnatdan oqilona foydalanishga mo‘ljallangan bo‘lishi kerak.

Chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish butun mamlakat mintaqalari bo‘yicha intensifikatsiya, hayvonlar mahsuldorligini oshirish asosida rivojlanishi kerak.

Chorvachilikning yetakchi tarmog‘i chorva mollari tarmog‘idir. Uning xalq xo‘jaligidagi ahamiyati eng avval mahsulotlarning yuqori to‘yimliligi xossalari bilan belgilanadi. Bu mahsulotlar orasida ozuqaliligi yuqoriligi bilan sut birinchi o‘rinda turadi. U yangi holicha ham, qayta ishlanib ham keng qo‘llaniladi. Yirik shoxli qoramol va qo‘y go‘shti mazalilik sifati bo‘yicha eng qimmatli hisoblanadi. Bu tarmoqdan, shuningdek, qimmatbaho charm va qo‘ychilik xom-ashyosi olinadi.

Chorvachilik tarmoq sifatida qishloq xo‘jaligining boshqa tarmoqlarining rivojlanishida ham muhim rol o‘ynaydi. O‘simlikchilikda u qimmatli organik o‘g‘it – go‘ng. Yirik shoxli qoramol o‘stirishning boshqa turdagi hayvonlar bilan solishtirilganda yuqori samaradorligi mahsulot ozuqasiga yuqori haq to‘lanishi, arzon o‘simlik ozuqalari va qayta ishlash sanoati chiqindilarini iste’mol qilishi bilan izohlanadi.

17.2. Chorvachilik tarmoqlarida yetishtirilayotgan mahsulotlar darajasi va samaradorligi

Chorvachilikni joylashtirishda mehnat resurslarining mavjudiligi, fermani mexanizatsiya bilan ta’minlash kabilar ham hisobga olinadi. Sutchilikka ixtisoslashgan chorvachilik bu sohaning eng sermehnat tarmoqlaridan hisoblanadi va nisbatan ko‘p mehnat sarfi talab qiladi.

Sigirlarni sog'ib olish uchun mehnat sarfi yiliga bir bosh sigirga 40-50 kishi/soat, ya'ni sigirlarga xizmat qilishdagi umumiy mehnat sarfining 32% gacha tashkil etadi. Bu sohada mehnat sarfini faqat taraqqiy etgan texnologiyani joriy etish bilangina pasaytirish mumkin.

Sut ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi quyidagi ko'rsatkichlar bilan aniqlanadi: o'rtacha bir yilda bir sigirdan sut sog'ib olish, 1 t sut uchun qilingan ozuqa sarfi, 1 t sut tannarxi, 1 t sut va ishlab chiqarishning yillik hajmi hisobiga sof foyda va rentabellik.

Qishloq xo'jaligi va boshqa mahsulotlarni ishlab chiqarish hamda realizatsiyasi moddiy-pul resurslari va jonli mehnat sarflari (mehnatga haq to'lash shaklida hisobga olinadigan) bilan bog'liq. Bu xarajatlarning yig'indisi ishlab chiqarish xarajatlari degan nom bilan yuritiladi.

Ishlab chiqarish xarajatlari individual (alohida tashkilotlar) va ijtimoiy (mamlakat miqyosida, umuman, jamiyat) ga bo'linadi. Ishlab chiqarishning ijtimoiy sarfi ustama qiymat bilan mahsulot (tovar) qiymatini tashkil etadi. Ular mahsulot (tovar) narxining iqtisodiy asoslari hisoblanadi.

Mahsulot tannarxi deyilganda mahsulot ishlab chiqarish uchun pul shaklida qilingan hamma xarajatlar (ishlab chiqarish xarajatlari) va xarajatlarga qo'shilgan ustama qiymatning bir qismi (ish haqiga, ijtimoiy ehtiyojlar uchun ustama) tushuniladi. Tannarxlarning quyidagi turlari mavjud: individual, ijtimoiyga oid, ishlab chiqarishga oid, to'liq (tijorat), rejali, haqiqiy, mahsulot birligiga, hamma mahsulotga.

Ishlab chiqarish tannarxiga ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlar, ijtimoiy ehtiyojlarga va yerga soliq to'lovlari kiradi.

To'liq (tijorat) tannarx – bu realizatsiya qilingan mahsulot tannarxi. U ishlab chiqarish tannarxi va mahsulot realizatsiyasiga qilingan sarflardan iborat.

Ishlab chiqarish sarflari va mahsulot tannarxidagi xarajatlar o'z tarkibi, iqtisodiy vazifasi va ishlab chiqarishdagi roliga ko'ra bir xil emas. Hisob-kitob va hisobotlarni yuritishni soddalashtirish uchun xarajatlar klassifikatsiyalanadi.

Xarajatlar klassifikatsiyasi ularni elementlar va moddalar bo'yicha bo'lishni ko'zda tutadi. Xarajatlarning iqtisodiy elementlari – bu xarajatlarning eng past, dastlabki hisobga olish shakli. Ular turlicha tarkibiy qismlarga, masalan, urug'lik va ekish materiallari, ozuqa, yoqilg'i-moylash materiallari kabilarga ajralmaydi. Mahsulot tannarxini hisoblashda (klassifikatsiyalanganda) xarajat elementlari xarajat

moddalariga qo‘shiladi, masalan, o‘simliklarni, hayvonlarni himoyalash vositalari, asosiy vositalarni saqlash uchun xarajatlar va b.

Xarajatlarning ayrim moddalari bir xil elementlardan iborat, shu bois ular o‘z nomlari bilan xarajat elementlaridan farqlanmaydi. Masalan, ijtimoiy ehtiyojlarga ajratmalar bilan mehnatga haq to‘lash, ozuqa, urug‘lik va ekish materiallari, mineral va organik o‘g‘itlar. Bu – xarajatlarning oddiy moddalari. Undan tashqari, xarajatlarning kompleks bandlari ham mavjud. U bir xil bo‘lmagan elementlardan tashkil topgan. Ularga asosiy vositalarni saqlash uchun qilingan chiqimlar, ishlar, xizmatlar, ishlab chiqarish va boshqarishni tashkil etish uchun xarajatlar kiradi.

Xarajatlar mahsulot tannarxiga qo‘shilish xususiyatiga ko‘ra bevosita (to‘g‘ridan-to‘g‘ri) va bilvositaga bo‘linadi. Bevosita xarajatlar mahsulot tannarxiga to‘liq, qayta taqsimlashlarsiz (ijtimoiy ehtiyojlarga ajratmalar bilan mehnatga haq to‘lash, urug‘lik va ekish materiallari, ozuqa) o‘tkaziladi. Bilvosita xarajatlar esa mahsulot tannarxiga qo‘shilishidan oldin mahsulotlarning turli xillari orasida qayta taqsimlanadi. Masalan, “Ishlab chiqarishni tashkil qilish va boshqarish” bo‘yicha xarajatlar moddasida umumishlab chiqarish va umumxo‘jalik sarflari o‘simlikchilikda – urug‘lik va ekish materiallaridan, chorvachilikda – ozuqa, mahsulotlarni qayta ishlashda xom-ashyo, materiallarni istisno qilganda, xarajatlarning hamma moddalariga bevosita proportsional taqsimlanadi.

Ishlab chiqarishdagi ahamiyati bo‘yicha xarajatlar asosiy va qoplamaga bo‘linadi. Qoplamaga umumishlab chiqarish va umumxo‘jalik sarflari, asosiyga esa qolgan hamma xarajatlar kiradi.

Bitta tarmoqdagi turli xil mahsulotlarning tannarxi xarajatlarning bir xil turdagi moddalaridan iborat bo‘ladi.

Chorvachilikdagi mahsulotlar tannarxi xarajatlarning quyidagi moddalaridan jamlanadi:

1. Ijtimoiy ehtiyojlarga ajratmalar bilan mehnatga haq to‘lash
2. Urug‘lik va ekish materiallari
3. Mineral va organik o‘g‘itlar
4. O‘simliklarni himoya qilish vositalari
5. Asosiy vositalarni saqlashga xarajatlar
6. Ishlar va xizmatlar
7. Ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish bo‘yicha xarajatlar
8. Va boshqalar

Chorvachilik mahsuloti tannarxiga xarajatlarning quyidagi moddalari kiradi:

1. Ijtimoiy ehtiyojlarga ajratmalar bilan mehnatga haq to'lash
2. Ozuqa
3. O'simliklarni himoya qilish vositalari
4. Asosiy vositalarni saqlash uchun xarajatlar
5. Ishlar va xizmatlar
6. Ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish bo'yicha xarajatlar
7. Chorva mollarining halok bo'lishidan yo'qotishlar
8. Va boshqalar

Yordamchi sanoat ishlab chiqarishi mahsulotlarining tannarxi xarajatlarning quyidagi moddalaridan iborat:

1. Ijtimoiy ehtiyojlarga chegirma bilan mehnatga haq to'lash
2. Xom-ashyolar va materiallar
3. Asosiy vositalarni saqlashga xarajatlar
4. Ishlar va xizmatlar
5. Ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish bo'yicha xarajatlar
6. Va boshqalar

Qayta ishlash sanoati tashkilotlarida mahsulot tannarxi xarajatlarning quyidagi moddlaridan iborat:

1. Xom-ashyo va materiallar
2. Qaytadigan chiqitlar
3. Tashqaridagi tashkilotlarning ishlab chiqarish xarakteridagi xarid mahsulotlari, yarim fabrikatlar va xizmatlari
4. Texnologik maqsadlarga yoqilg'i va energiya
5. Ishlab chiqarishdagi ishchilar mehnatiga haq to'lash
6. Ishlab chiqarishdagi ishchilarning qo'shimcha ish haqlari
7. Ijtimoiy ehtiyojlarga ajratmalar
8. Ishlab chiqarishga tayyorgarlik va uni o'zlashtirish chiqimlari
9. Uskunalarni saqlash va ekspluatatsiyasi chiqimlari
10. Umumishlab chiqarish xarajatlari
11. Umumxo'jalik xarajatlari
12. Brakdan yo'qotishlar
13. Ishlab chiqarishdan tashqari xarajatlar

1 t sut va nasl olishdagi 1 bosh buzoqning tannarxini hisoblash uchun sutchilikka yo'naltirilgan asosiy poda bo'yicha hamma xarajatlardan go'nglarni tozalashga ketgan xarajatni hisoblash kerak. Qolgan xarajatlarni sutga (90%) va buzoqga (10%) nisbat beriladi. Shundan keyin 1 t sut va 1 bosh buzoq tannarxi hisoblab chiqiladi.

Misol. Xo'jalikda sog'in sigirlarning asosiy podasiga qilingan sarflar 4291 ming so'mni, shu jumladan, go'ngni tozalash xarajatlari 40 ming so'mni tashkil etdi. 1379.3 t sut yetishtirilib, 421 bosh buzoq olindi. Mahsulotlarning tannarxini hisoblash kerak bo'ladi.

Hamma xarajatlardan go'ngni yig'ish uchun ketgan xarajatni ajratib olamiz:

4291-40=4251 so'm

Sut va nasl olish uchun qilingan xarajatlarni aniqlaymiz:

4251 ming so'mning 90% - 3826 ming so'm, 10% - 425 ming so'm

1 t sutning tannarxi:

3826:1379.3=2790 so'm

Yangi tug'ilgan 1 bosh buzoqning tannarxi:

425:421=1009 so'm

1 t yirik shoxli qoramolning tirik vazning o'sish tannarxini aniqlashda uni o'stirish va boqishga qilingan hamma xarajatlardan go'ngini tozalashga ketgan xarajatlar hisoblab chiqiladi, qolgan xarajatlarni tirik vaznda olingan o'sishga (tonnalarda) bo'linadi. 1997 yildan buyon tirik vaznning ortishi quyidagi tarzda (nobud bo'lishlar ajratilgan holda) hisoblanadi: o'stirilayotgan va bo'r-doqiga boqilayotgan hayvonlarning yil oxiridagi tirik vazni plyus yil davomida hayvonlarning realizatsiyasi va chiqarilishi (hayvon-larning nobud bo'lganidan tashqari) minus nobud bo'lganlari, minus yil davomida qo'shilgan, minus hayvonlarning yil boshidagi tirik vazni

Misol. Xo'jalikda o'stirilayotgan va boqilayotgan yirik shoxli qoramollarning tirik vazni yil oxirida 185 t, realizatsiya, boshqa guruhga o'tkazish va boshqa nobud bo'lishlar – 175,6 t., boshqa hisobdagi guruhdan kelib qo'shilgan va nasl olingan – 59,9 t., nobud bo'lish – 3,1 t., hayvonlarning yil boshiga tirik vazni – 203,2 t. Yirik shoxli qoramolning tirik vazndagi o'sish tannarxini hi-soblaymiz.

Tirik vaznining ortishi:

185+175,6 = 360,6 t;

360,6-59,9-3,1-203,2 = 94,4 t

Keyin tirik vaznining 1 t ortishi tannarxini hisoblaymiz. Yirik shoxli qoramolni o'stirish va boqish uchun ketgan hamma xarajatlar 2900 ming so'mni, shu jumladan, go'ngni tozalash uchun xarajat – 57 ming so'mni tashkil etdi.

2900-57 = 2843 ming so'm

2843:94,4 = 30120 so'm

Cho'chqachilik mahsulotlari yetishitirshda tannarxning quyidagi ko'rsatkichlari hisoblab chiqiladi: yangi tug'ilgan cho'chqa bolasining 1 t tirik vazni tannarxi, cho'chqa bolalari boqilganda 1 t tirik vaznining o'sishi, o'stirilgan va boqilgan 2 oylik cho'chqa bolalarining 1 t boqishdagi tirik vazni. Cho'chqachilikda mahsulot tannarxini hisoblab chiqish metodikasi o'sgandagi yirik shoxli qoramollarning 1 t tirik vazni tannarxini aniqlashga o'xshash.

Qishloq xo'jaligi korxonada 1 t tirik vaznda o'sishning tannarxini hisoblashdan tashqari hamma yoshdagi yosh mollarning bo'rdoqiga boqilayotgan katta yoshdagi chorva mollari va parrandalarning ishlab chiqarishdagi 1 t tirik vazni tannarxi ham hisoblanadi. Bu yosh mollarni asosiy podaga o'tkazilayotganda qiymatini aniqlashda, realizatsiya qilingan va so'yilgan chorva mollarning to'liq tannarxini hisoblashda va chorva molining yil oxiridagi qiymatini hisoblashda kerak bo'ladi.

1 t tirik vazndagi chorva moli tannarxini hisoblash metodikasining mohiyati (17.2-jadval) shundaki, tirik vazndagi mol bosh sonining yil boshida qolgan qoldig'i va qiymati hamma turdagi kelib tushganlarga (nasl olish, o'sish, sotib olish va b.) qo'shiladi va jami bo'yicha umumiy summasini aniqlanadi. Keyin jami qator bo'yicha tirik vazniga chorva moli qiymatini bo'lish yo'li bilan 1 ta tirik vazn tannarxi hisoblanadi.

Chorva molining 1 t tirik vazni tannarxi, qanday yo'q bo'lganidan qat'iy nazar, chorva mollari umumiy qiymatini aniqlashda o'zgarishsiz olinadi. Chiqib ketishning har bir qatori bo'yicha 1 t tirik vaznni chorva molining mos keluvchi umumiy tirik vazniga ko'paytirish kerak.

Yil oxirida molning bosh soni, uning tirik vazni va qiymati kelib tushishning jami qatoridan molning yo'qolishini ayirib, aniqlanadi.

Qishloq xo'jaligi tashkilotlarida chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlashda sutni yog'ga qayta ishlash keng tarqalgan qayta ishlash jarayoni ikki bosqichdan iborat.

Birinchi bosqich sutdan 30-40% yog'li qaymoq va qo'shimcha mahsulot – yog'sizlantirilgan sut olish uchun separatordan o'tkazish. Ikkinchi bosqich – qaymoqni pasterizatsiyalash va uni to sariyog'i va qo'shimcha mahsulot – yog'i olingan sut olingunga qadar urib aralashtirish.

17.2-jadval

Chorva moli tirik vazni tannarxini aniqlash

Ko'rsatkichlar	Yirik shoxli mollar			Cho'chqalar		
	soni, bosh	tirik vazni, t	qiymati ming so'm	soni, bosh	tirik vazni, t	qiymati ming so'm
yil boshida qoldiq	596	141,4	3140	1482	63,7	1590
yil davomida kelib tushish	389	10,4	664	4815	3,9	1685
nasl olish	-	-	-	-	-	-
o'sish	-	95,3	2893	-	140,4	2408
sotib olingan	2	1	31	9	1	60
boshqa tushishlar	109	48,2	840	80	10,7	33,2
jami	1089	296,3	7568	6386	219,7	6075
asosiy podaga o'tkazilgan	109	41	1047	82	9,2	255
sotilgan	239	85,8	2191	2257	79,9	5509
so'yilgan	103	26,8	685	786	31,4	868
halok bo'lgan	10	-	-	496	-	-
boshqa chiqib (yo'qolib) ketganlar	4	1,4	36	-	-	-
yil oxiridagi jami	624	141,3	3609	2765	99,2	2743
1 t tirik vazn tannarxi	-	-	25540	-	-	27650

1 kg sariyog' yog'ini olish uchun yog'liligi 3.4% bo'lgan 20,5-21 kg sut talab qilinadi.

Sutni yog'ga qayta ishlash sut ishlab chiqarish samaradorligini oshirish uchungina emas, balki buzoqchalarga beriladigan sutga qilinadigan chiqimlarni kamaytirish, arzonroq chiqindi – yog'sizlantirilgan sut va ayron olish uchun hamdir. Mavjud normaga ko'ra, yosh buzoqlarga haqiqiy sutning bir qismi o'rniga ana shu mahsulotlardan berish tavsiya qilinadi.

Shartli misolda 1 t yog'ning tannarxini hisoblaymiz.

Qishloq xo'jaligi tashkilotida yog'liligi 3.4% bo'lgan 14.7 t sut qayta ishlanib, natijada 0.7 t yog', 13.4 t yog'sizlantirilgan sut va 0.6 t ayron olindi.

Sut sut-tovar fermasidan tannarxi 3700 so'm/t qiymatda qayta ishlashga keltirildi. Yog'sizlantirilgan sut chorvachilikka yog' sexidan 2300 so'm dan va ayron 1 t siga 1000 so'mdan beriladi. Qaytariladigan chiqindilarning qiymati 31420 so'm (2300*13.4+1000*0.6). qaytariladigan chiqindilar ayrilib, xom-ashyo qiymati 22970 so'mni tashkil etdi (54390-31420). Sutni qayta ishlash xarajatlari – 21500. xom-ashyo va sutni qayta ishlashga qilingan hamma xarajat 44470 (21500+22970) dan iborat bo'ladi.

1 t yog'ning tannarxi: *44470:0.7=63529 so'm*

Sutni qayta ishlashdan tashqari, qishloq xo'jaligi korxonada ijtimoiy oziqlanishi uchun va boshqa maqsadlarda chorva mollarini so'yish ham keng tarqalgan. Chorva moli so'yilganda go'shtning tannarxini hisoblab chiqishning o'ziga xos xususiyati – hayvonning nimtalanmagan tanasi tarozida tortish bilan go'shtning qancha chiqishi (og'irligi) ni aniqlashdir. Qaytariladigan chiqindilarga kalla-pocha, ichak-chovoqlar va teri kiradi. Submahsulotlarga jigar, o'pka, kalla, tuyoqlar, qovurg'a kiradi. Kolbasa ishlab chiqarishda, shuningdek, ichakdan ham foydalaniladi.

Misol. Xo'jalikda yil davomida tirik vazni 36 t va qiymati 900 ming so'm bo'lgan 103 ta yirik shoxli qoramol so'yildi. Go'shti 19.8 t 15.4 ming so'mga realizatsiya qilingan, terisi va 45 ming so'mlik submahsulotlar chiqdi. Chorva molini so'yish xarajatlari 30.6 ming so'mni tashkil etdi, 1 t go'sht tannarxini hisoblab chiqamiz.

So'yilgan hayvonlarning qaytariladigan chiqindilarini hisobga olingandagi tannarxi 839.6 ming so'mga teng (900-15.4-45). Chorva moli go'shtini so'yish bilan birga qiymati 870.2 ming so'm (839.6+30.6) ni tashkil etdi.

1 t go'shtning tannarxi: *870.2:19.8=43950 so'm*

17.3. Chorvachilik tarmoqlarida mahsulot yetishtirishni rivojlantirish va samaradorligini oshirish yo'llari

Bugungi kunda respublikamizda barcha toifadagi xo'jaliklarda qoramollar umumiy bosh soni 8508,2 ming boshga (6,2 foizga), sigirlar 3520,3 ming boshga (5,6 foizga), qo'y va echkilar 14930,9 boshga

yetkazib, 6,0 foizga o‘sishiga erishildi. Shunga ko‘ra, go‘sht ishlab chiqarish 297,1 ming tonnaga (6,3 foiz), sut 1077,3 ming tonnaga (6,5 foiz), tuxum 575,1 mln. donaga (12,2 foiz), jun 494 tonnaga (12,8 foiz) ko‘paydi (17.3-jadval).

Bundan tashqari:

– respublikada aholi bandligi va daromadini oshirish maqsadida kam ta’minlangan oilalarga 2878 bosh qoramol bepul tarqatib berildi;

– shaxsiy yordamchi va dehqon xo‘jaliklariga qoramol sotib olish uchun tijorat banklari tomonidan jami 5,5 mlrd. so‘m miqdorida mikrokreditlar ajratildi;

– chorva mollarning kuchli ozuqalarga bo‘lgan talabini qondirish va shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo‘jaliklari chorva mollariga omuxta yem, paxta shroti va sheluxasini uzluksiz yetkazib berish maqsadida 1950 ta shaxobchalar tashkil etildi.

Chorvachilikni rivojlantirishga tusqinlik qilayotgan muammolar

1. Ozuqa ekin maydonlarining chorva mollari bosh soniga mutanosib joylashtirilmaganligi;

2. Ozuqa ekin maydonlaridan unumli foydalanish va ekinlarining hosildorlik darajasining pastligi;

3. Yem-xashak o‘rim-yig‘im texnikalarining yetishmasligi;

4. Naslchilik ishlarining talab darajasida yo‘lga qo‘yilmaganligi;

5. Naslli mol tayyorlab sotish va chetdan naslli mollar keltirishning kamayganligi;

6. To‘la qamrovli zooveterinariya xizmati ko‘rsatilmayotganligi;

7. Zooveterinariya punktlarining jihozlanish darajasi talabga javob bermasligi;

8. Kredit resurslari bilan yetarli darajada ta’minlanmaganligi

Bugungi kunda Respublikada naslchilik xo‘jaligi maqomini olgan xo‘jalik yurituvchi subyektlar soni jami 633 tani, shundan 344 tasi naslchilik xo‘jaliklari tashkil etadi.

Rejaga asosan 37 ta zooveterinariya punktlari tashkil etish rejalashtirilgan bo‘lib, haqiqatda 43 ta zooveterinariya punktlari tashkil etildi va ularning soni 2486 taga yetkazildi.

Pullik xizmat ko‘rsatish esa o‘tgan hisobot davri davomida 1774,8 mln so‘mlik pullik xizmatlar ko‘rsatildi.

Shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo‘jaliklarida mahsuldor naslli mollarni ko‘paytirish maqsadida joriy yilning o‘tgan davrida 258,6 ming bosh ona mollar sun’iy urug‘lantirildi.

Ona mollarni sun'iy urug'lantirishning afzalligi va mohiyati to'g'risida joylarda veterinariya mutaxassislari tomonidan aholiga to'g'ridan-to'g'ri va ommaviy axborot vositalar orqali tushuntirish ishlari olib borilmoqda.

Chorva mollari naslini yaxshilash maqsadida oxirgi besh yil ichida chet davlatlardan 16 ming 771 bosh naslli qoramollar olib kelindi.

Shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo'jaliklari chorva mollariga malakali veterinariya xizmatlarini ko'rsatish maqsadida zooveterinariya punktlari soni 2 ming 443 taga yetkazildi.

Keyingi 5 yilda zoovetpunktlar orqali pullik xizmat ko'rsatish 6 barovarga oshib, 2009 yilning o'zida 6 mlrd. 300 mln so'mni tashkil etdi.

Shu davr ichida sigir va takalarni sun'iy urug'lantirish 10 barobarga oshib, 1 mln boshni tashkil etdi.

1. Zooveterinariya xizmatlari:
- Tabiiy va sun'iy urug'lantirish
- Chorva mollarning ozuqa bazasini yaxshilash;
- Chorva mollarni joylashtirish va yer maydonlari bilan ta'minlash;
- Chorva mollarning epidemik kasalliklariga qarshi ko'rashish (cho'chqa grippi, parranda grippi, sibir yarasi);
- Emlash ishlarini olib borish
- Profilaktika ishlarini olib borish (bir joydan boshqa joyga ko'chirganda, yaylovlarga olib chiqqanda tuyoq ostini dorilash);
- Chorva mollarning boshqa turli kasallikalariga qarshi ko'rashish

2. Chorvachilikda axborot konsalting xizmati
- Ratsion tuzishda (chorva mollar zotiga, turiga, yoshiga, joylashganligiga, og'irligiga qarab);
- Chorvachilikda mahsuldorlikni oshirishda;
- Chorvachilik mahsulotlarini realizatsiya qilishda;
- Bozor kon'yunkturasini o'rganish;

3. Naslchilik va selektsiya ishlari;

4. Chorvachilikda texnik servis xizmatlarini ko'rsatish (muqobil MTP, transport xizmati, SIU);

5. Bank, sug'urta, birja va boshqa bozor infratuzilmasi xizmatlari.

17.3-jadval

O‘zbekiston, rivojlangan Evropa mamlakatlari va Rossiyada *chorvachilikda mahsuldorlik ko‘rsatkichlarining taqqoslama tahlili*

Ko‘rsatkichlar	Rivojlangan Evropa mamlakatlari	Rossiya Fedyeratsiyasi	O‘zbekiston
O‘rtacha bir sigirdan sog‘ib olingan sut miqdori, kg	10000-13000	7000- 10000	1500-1800
100 bosh sigirdan olingan buzoqlar soni, bosh	92-96	80 – 90	74-76
O‘rtacha bir quydan qirqib olingan jun miqdori, kg	6-8	6-8	1,8-2

Nazorat savollari va topshiriqlar

1. Ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxi nima?
2. Xarajatlar klassifikatsiyasi (tasnifi)ni aytib bering.
3. O‘simlikchilik, chorvachilik va qayta ishlash sanoati hamda mayda hunarmandchilik mahsulotlari tannarxiga xarajatlarning qanday moddalari kiradi?
4. Quyidagi tannarxlarni qanday hisoblab chiqish mumkin?

a) 1 t don, don chiqindilari va somonlar;

b) 1 t sut;

v) 1 t tirik vazn o‘sishi va chorva molining 1 t tirik vazni;

g) donni qayta ishlashda 1 t don;

d) sutni qayta ishlashda 1 t sut;

e) chorva molini so‘yishda 1 t go‘sht.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Chorvachilik tarmoqlari respublika xalq xo‘jaligida qanday o‘rin tutadi?
2. Chorvachilik tarmoqlarining ahamiyatli tomonlari nimalardan iborat?
3. Qanday chorvachilik mahsulotlariga bo‘lgan talab qanday aniqlanadi?
4. Chorvachilik mahsulotlarining iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlari qanday aniqlanadi?

5. Chorvachilik tarmoqlarining samaradorlik darajasini izohlab bering.

6. Chorvachilik tarmoqlarining mustaqillik yillaridagi holati va tarmoqda agro-iqtisodiy islohotlarni qanday qilib chuqurlashtirish mumkin?

7. Kelajakda chorvachilik tarmoqlarini rivojlantirish, uning samaradorligini oshirish uchun qanday chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim?

Asosiy adabiyotlar:

1. Abdug'aniev A., Abdug'aniev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. - T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg'armasi, 2004-304 b.

2. Salimov B.T. va boshqalar. Dehqon va fermer xo'jaliklari iqtisodi.- T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg'armasi, 2004-176 b.

3. Модель "Сельская профильная школа"- М.: АПК и ППРО, 2004-32 ст.

4. Экономика сельского хозяйства. Учебник, под.ред. Коваленко. Н.Я.М.: Юркнига, 2004-392 ст.

5. Zokirov O., Pardaev A. Qishloq xo'jalik iqtisodiyoti. Darslik.-T.: O'AJBNT markazi 2003-456 b.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo'jaliklarida chorva mollarini ko'paytirishni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qarori 2007-23-mart.

2. Karimov I.A. "Qishloq xo'jaligi taraqqiyoti to'kin hayot manbai" T.: "O'zbekiston" 1998.

3. Karimov I.A. "O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida"-T.: "O'zbekiston" 1995 y.

4. Jo'rayev F. "Qishloq xo'jaligi korxonalarida ishlab chiqarishni tashkil etish" - T.: «Istiqlol» 2004-344.

5. Umurzoqov U.P., Toshboyev A.J., Rashidov J., Toshboyev A.A., "Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti va menejmenti"-T.: Iqtisod-moliya" 2008 y.

6. Ziyovuddinov SH. "Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti"-T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti 2004-143 b.

7. Umurzoqov U.P., Toshboyev A.J, Toshboyev A.A., "Fermer xo'jaligi iqtisodiyoti", "Iqtisod-moliya" 2008-276.

8. Конаков М.А., Конаков А.Г. "Организация и экономические основы фермерских хозяйств-М: АСАДЭМА. 2004-253.

9. Эмелянов.А.И. "Экономика сельского хозяйства"-М.: "Экономика" 1982 г.

10. Глазовений Н.Ф., Гордеев А.В., Сдасюн Г.В., «Устойчивое развитие сельского хозяйства и сельских территорий» - М.: КМК, 2005-615 ст.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1.1. O'zbekiston Respublikasining "Mulkchilik to'g'risida"gi Qonuni. // O'zbekiston Respublikasi qonun va farmonlari.- T.:O'zbekiston. 1992. – 19 b.

1.2. O'zbekiston Respublikasining "Bank va bank faoliyati to'g'risida"gi qonuni. 1996. – 25 aprel.

1.3. O'zbekiston Respublikasining "Yer kodeksi".// J. "Soliq to'lovchi" jurnali. 1998. № 7 – 8. – 12 b.

1.4. O'zbekiston Respublikasining «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi qonuni. //Qishloq xo'jaligida islohotlarni chuqurlashtirishga doir qonun va me'yoriy hujjatlar to'plami. 1-qism. – T.: Sharq 1998.

1.5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "MTPlarning moddiy texnika bazasini mustahkamlash haqida"gi qarori. 1998. – 10 mart.

1.6. O'zbekiston Respublikasining "Dehqon xo'jaligi to'g'risida"gi qonuni. // Xalq so'zi. 6 iyun 1998 yil.

1.7. O'zbekiston Respublikasining "Lizing to'g'risida"gi Qonuni. 1999. – 14 aprel

1.8. O'zbekiston Respublikasining Mehnat Kodeksi. –T.: Adolat. – 1999. – 136 b.

1.9. "Qishloq xo'jaligida agrokimyoviy xizmat ko'rsatishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori. 2001. – 1 fevral

1.10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002 yil 28 avgustdagi "Lizing faoliyatini rivojlantirishni yanada rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni.// Xalq so'zi. – 2002 yil 30 avgust

1.11. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Kichik korxonalar, dehqon va fermer xo'jaliklarini mablag' bilan ta'minlash, moddiy-texnik ta'minlash, ularga bojxona imtyozlari berish, bank xizmatlari va boshqa xizmatlar ko'rsatish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 2001 yil 10 sentyabrdagi 366-sonli Qarori. //O'zbekiston Respublikasi banklari tomonidan kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash bo'yicha qonunchilik hujjatlari to'plami. T.: «O'zbekiston», 2002 y.

1.12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 24 martdagi "Qishloq xo'jaligida islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim

yo‘nalishlari to‘g‘risida”gi Farmoni. // Qishloq xo‘jaligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning asoslari.– T.: Fan. 2003. – 7b.

1.13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 27 oktyabrdagi “2004-2006 yillarda fermer xo‘jaliklarini rivojlantirish kontseptsiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. // Qishloq xo‘jaligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning asoslari. – T.: Fan. 2003. – 12 b.

1.14. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 30 oktyabrdagi “2004-2006 yillarda fermer xo‘jaliklarini rivojlantirish kontseptsiyasini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 476-sonli qarori.// Qishloq xo‘jaligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning asoslari. – T.: Fan. 2003. – 41 b.

1.15. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 30 oktyabrdagi “Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida shartnomaviy munosabatlarni takomillashtirish va majburiyatlar bajarilishi uchun tomonlarning javobgarligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 383-sonli qarori.// Qishloq xo‘jaligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning asoslari. – T.: Fan. 2003. – 16 b.

1.16. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtiruvchilar bilan tayyorlov, xizmat ko‘rsatish tashkilotlari o‘rtasida shartnomalar tuzish, ularni ro‘yxatdan o‘tkazish, bajarish, shuningdek ularning bajarilishi monitoringini olib borish tartibi to‘g‘risidagi Nizom. // Qishloq xo‘jaligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning asoslari. – T.: Fan. 2003. – 18 b.

1.17. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Kimyo sanoati korxonalarini boshqarish tuzilmasini takomillashtirish va qishloq xo‘jaligiga agrokimyo xizmati ko‘rsatishni yaxshilash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2004 yil 23 yanvar 33-sonli Qarori.

1.18. O‘zbekiston Respublikasining “Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida”gi Qonuni (Yangi tahrirda)// Xalq so‘zi. – 15 oktyabr 2004 yil

1.19. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2004 yil 4 noyabrdagi “2005-2007 yillarda fermer xo‘jaliklarini jadal rivojlantirishga qaratilgan takliflar tayyorlash bo‘yicha maxsus komissiya tuzish to‘g‘risida”gi Farmoni // Xalq so‘zi. – 2004 yil 5 noyabr

1.20. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “2005-2007 yillarda fermer xo‘jaliklarini jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi” 607-sonli qarori. 2004. – 24 dekabr.

1.21. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Mikrokreditbank AT banki faoliyatini tashkil etish va uning moddiy texnika bazasini mustahkamlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni. 2006. – 6 may

1.22. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Mevasabzavotchilik va uzumchilik sohalarini isloh qilishning tashkiliy chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori.2006. – 11 yanvar

1.23. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Qishloq xo‘jaligi uchun minitexnologiyalar va ixcham uskunalarning xalqaro ixtisoslashtirilgan ko‘rgazma-savdosini o‘tkazishni tashkil qilish chora-tadbirlari to‘grisida”gi qarori 2006 yil 24 avgustdagi 449-sonli Qarori.

1.24. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasida 2006 – 2010 yillarda xizmat ko‘rsatish va servis sohasini rivojlantirishni jadallashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori 2006. – 17 aprel

1.25. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2007 yilda qishloq xo‘jaligi korxonalarini fermer xo‘jaliklariga aylantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. 2006. – 11 noyabr

1.26. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasida 2010 yilgacha xizmat ko‘rsatish va servis sohasini rivojlantirishni jadallashtirish qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. 2007. – 21 may. 36b.

1.27. O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi. 2007 yil 25 dekabr. – 263 b.

1.28. Qishloq xo‘jaligi korxonalarining davlat ehtiyojlari uchun xarid qilinadigan paxta va g‘alla yetishtirish xarajatlarini tijorat banklari tomonidan kreditlarsh tartibi to‘g‘risidagi Nizom. // “O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi” jurnali. – 2007.№7. – 2 b.

1.29. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 28 noyabrdagi PF-4053-sonli «Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo‘llab-quvvatlash, ularning barqaror ishlashini ta’minlash va eksport salohiyatini oshirish chora-tadbirlari dasturi to‘g‘risida»gi Farmoni

1.30. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi – T: O‘zbekiston, 2008. – 40 b.

1.31. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni “Oziq-ovqat ekinlari maydonlarini optimallashtirish va ularni yetishtirishni ko‘paytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida". 2008 20-sentyabr. PF-4041-son.

1.32. Karimov I.A. "Dehqonchilik taraqqiyoti – farovonlik manbai".- T.: "O'zbekiston" 1993 23 b.

1.33. Karimov I.A. "Iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida". – T: O'zbekiston, 1995. – 273 b.

1.34. Karimov I.A. "Qishloq xo'jaligini isloh qilish. Agrar munosabatlarning yangi turlarini shakllantirish". - T.: "O'zbekiston", 1995.

1.35. O'zbekiston Respublikasining "Mulkchilik to'g'risida" gi qonuni- T.: "Adolat". 1997 y.

1.36. Karimov I.A. "O'zbekiston: buyuk kelajak sari" – T.: O'zbekiston, 1998. – 211 b.

1.37. Karimov I.A. "Qishloq xo'jaligi taraqqiyoti – to'kin hayot manbai".-T.:
O'zbekiston" 1998.

1.38. Karimov I.A. "O'zbekiston: XXI asrga intilmoqda". – T.: O'zbekiston, 1999. – 125 b.

1.39. Karimov I.A. "Iqtisodiyotni erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish – eng muhim vazifa"-M.: "O'zbekiston" 2000 y.

1.40. Karimov I.A. Mamlakatimizni modyernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi: O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasida 2008 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari hamda 2009 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi. – 2009. 14 fevral.

1.41. Karimov I.A. "Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari". – T.: O'zbekiston, 2009. – 56 b.

1.42. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasida 2009 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari hamda 2010 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi. – 2010. 30 yanvar.

1.43. Karimov I.A. BMT sammiti mingyillik rivojlanishi maqsadlariga bag'ishlangan yalpi majlisdagi nutqi. Xalq so'zi, 2010 y. 22 sentyabr

1.44. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi. "Xalq so'zi" 2010 yil 13-noyabr.

1.45. Abdug'aniev A., Abdug'aniev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. – T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg'armasi. 2004.- 304 b.

1.46. Abdullaev A.A. Aybeshov X.A. "Fermer xo'jaligi iqtisodi".-T.: "Aloqachi" 2008.-172

1.47. Аллахвердиев А.И. "Развитие форм кооперации в аграрном секторе АПК" "Экономика" 2003-253 с.

1.48. Бобоева В.Д. "Проблемы подъема и развития агропромышленного комплекса в современных условиях" -М.: ВНИЭСК 2002-266 ст.

1.49. Вахатов К.И, "Кооперация"-М.: 2007 Г.-556 с.

1.50. Василенко М.А. "Организационно-экономические основы агропромышленной интеграции на сельскохозяйственных предприятиях и в объединениях". -М.: МСХА. 1981.

1.51. Глазовений Н.Ф. Гордеев А.В Дасюн Г.В. "Устойчивое развитие сельского хозяйства и сельских территорий" "КМК"-М.:2005-615 ст.

1.52. Гусаков В.Г. "Основные объективные законы, закономерности принципы рыночной экономике" Минск. "Белоруская наука". 2006-86 ст.

1.53. "Городец"-М.: 2006. П.Добрынин В.А. "Государственное регулирование агропромышленного производства"-М.: МСХА. РФ. 1998.

1.54. Juraev F. "Qishloq xo'jaligi korxonalarida ishlab chiqarishni tashkil etish".-T.: "Istiqlol". 2004-344 b.

1.55. Zokirov O., Pardaev A. "Qishloq xo'jalik iqtisodiyoti"-T.: UAJBNT, 2003 260 6.

1.56. Ismoilov A., Murtazaev O. "Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti"-T.: 2003 y.

1.57. Коваленко СБ. Козенко З.Н. "Сельскохозяйственная кредитная кооперация" - М.: "Финансы и статистика" - 2005 -446 с.

1.58. Клочно Л.Н. "Сельскохозяйственная кооперация"-М.: "Дашновик" 2003-480 с.

1.59. Макаренко А.А. "Теория и история кооперативного движения".-М.: ИВИ "Маркетинг" 2000.

1.60. Магамедова А.Х. "Основные направления формирования много укладной экономики в аграрном секторе АПК" Махачкала 1992-183 ст.

1.61. Назаренко В.И. Налтсов А.Г. и др. "Кооперация в сельском хозяйстве за рубежом". - М.: ВНИИТЭИ, АПК, 1991.

1.62. Umurzoqov U.T., Toshboev A.SH., Rashidov SH., Toshboev A.A. "Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti va menejmenti"-T.: "Iqtisod-moliya" 2008-267.

1.63. Umurzoqov U.T., Toshboev A.SH., Toshboev A.A. "Fermer xo'jaligi iqtisodi",-T.:"Iqtisod-moliya" 2008-276.

1.64. Улчено Н.У. Мамедова Н.М. "Особенности экономического развития современных мусульманских государств (на примере Турции и Ирана)".

1.65. O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi 2004-191 b.

1.66. Радионова О.А. "Интеграция в сфере агропромышленного производства, тенденции, механизмы реализации"-М.: РАСХН. ВНИЭТУСК, 2000.

1.67. Оглоблин Е.С. "Пути повышения эффективности функционирования аграрных научных организаций"-М.: ВНИЭСХ 2000.

1.68. Farmonov T.X. "Fermer xo'jaliklarini rivojlantirish istiqbollari". – T: Yangi asr avlodi, - 2004. – 143 b.

1.69. Hakimov R. Otaqulov M. Yusupov E. Yusupov M. "Agrosanoat majmuasi iqtisodiyoti"-T.: 2004 - 159 b.

1.70. Salimov B.T. va b. Dehqon va fermer xo'jaliklari iqtisodi. – Toshkent:

1.71. Свинен Й. Пакус К. "Аграрное преобразование в странах с переходной экономикой". Вопросы экономики. 2001. №8 102-118 ст.

1.72. Серова Е.В. "Аграрная экономика"-М.: ГУВСХЭ. 1999 г.

1.73. Саммуельсон П. Нордхоус В "Экономика"-М.: 2000

1.74. Тнач А.В. "Сельскохозяйственная кооперация", "Дашков и К". - М.: 2006 Г.-203 Т. 12-26

1.75. Ткач. А.В. "Сельскохозяйственная кооперация". "Дошновико" - М.: 2006-203 с.

1.76. Петранова Г.А. "Экономика и управление в сельском хозяйстве"-М.:Академия 2003-296 ст.

1.77. Ergashev R.X., Shoxo'jaeva Z.S., Xamraeva S.N. Qishloq xo'-jaligi iqtisodiyoti (I qism) // Uslubiy qo'llanma. Qarshi, 2009 y, 100 b.

1.78. Ergashev R.X., Shoxo'jaeva Z.S., Xamraeva S.N. Qishloq xo'-jaligi iqtisodiyoti (II qism) // Uslubiy qo'llanma Qarshi, 2009 y, 100 b.

1.79. Ergashev R.X., Shoxo'jaeva Z.S., Xamraeva S.N. Dehqon va fermer xo'jaliklari iqtisodiyoti. Uslubiy qo'llanma, Qarshi, 2009 y.112 bet.

1.80. Hamdamov Q.S. "Qishloq xo'jaligi korxonalari faoliyatini boshqarish". - T.:

1.81. Chjen V.A. "Bozor sharoitida mintaqaning tarmoq taraqqiyoti"-T.: 1997. "Sharq"-384 b.

1.82. Chjen V.A. "O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarning o'ziga xosligi"-T.: 1994 b. "Sharq".

1.83. SH. Ziyovuddinov "Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti" O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg'armasi-T.: 2004-143

Internet Veb sahifalari

1. http://www.usda_programs
2. http://www.iuf.ru/
3. http://geliopax.tele-kom.ru
4. http://www.usaidmicro.org

Qaydlar uchun

Ergashev Raxmatulla Xidirovich

QISHLOQ XO‘JALIGI IQTISODIYOTI

(Darslik)

TOSHKENT – “EXTREMUM PRESS” – 2011

Muharrir	Nodira Abdullaeva
Texnik muharrir	Rinat Sharipov
Musahhih	Iqbol Malikova

Bosishga ruxsat etildi 28.12.10 Bichimi 60x84 1/16
“Times New Roman” harfida terildi.
Shartli bosma tabog‘i 26,0. Nashr t. 24,7 Adadi 500.
23-sonli buyurtma.

“EXTREMUM PRESS” nashriyoti.

“Credo Print group”QK bosmaxonasida chop etildi.

Shartnoma № 52

Ergashev Raxmatulla Xidirovich

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti "Iqtisodiyot" kafedrasi professori, iqtisod fanlari doktori. 3 ta monografiya, 3 ta darslik, 20 ta o`quv-uslubiy qo`llanma, 5 ta ma`ruza matn va 160 dan ortiq ilmiy-amaliy maqolalarni chop etgan, shu jumladan 20 tasi nufuzli xorijiy jurnallarda. Ilmiy ishlari agrar sektorda iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, fermer xo`jaliklarini rivojlantirish, ularning barqarorligini ta`minlashga bag`ishlangan.

Vashington shahridagi Umumjahon Banki qoshidagi Iqtisodiy Rivojlanish institutini tugatgan. Shuningdek, Vashington, Shimoliy Dakota, Toronta, Goaga, Anqara shaharlarida Halqaro Konferentsiya va seminarlarga ilmiy ma`ruzalar bilan qatnashib, tajriba almashib kelgan.

Xalqaro dasturlar g`olibi sifatida AQSH, Gollandiya, Kanada, Turkiya, Afg`oniston davlatlarida bir necha bor o`z malakasini oshirgan.

R.X.Ergashev rahbarligida 8 ta fan nomzodlari tayyorlangan.

ISBN 978-99-43-369-85-6

9 789943 369856